

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

REPUBLIC OF ARMENIA

**ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

В. Г. ВИРАБЯН

Վ Հ ՓՐԱԲՅԱՆ

**СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ
БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ (1918-1920 ГГ.)**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1918-1920 ԹԹ.)**

**ИЗДАТЕЛЬСТВО "ЛУСАКН"
ЕРЕВАН - 2006**

ԵՐԵՎԱՆ - 2006

ՀՏԴ 941 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (2Դ)
Վ 680

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մենագրությունը հրատարակության է երաշխավորված Երեւանի Պետական Դամալսարանի պատմության ֆակուլտետի Խորհրդի եւ Հայոց պատմության ամբիոնի կողմից

Պատ. Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Բ.Ն.Շարությունյան

Գրախոսներ՝

պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր՝ Է. Գ. Մինասյան
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ՝ Յու. Լ. Դովսեփյան
ավագ դասախոս՝ Յ. Բ. Գրիգորյան

Վիրաբյան Վ. Դ

Վ 680 Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը (1918-1920թթ.)- Եր., «Լուսակն» հրատ., 2006թ.: 288 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետությունում 1918-1920թթ. ընթացող ազգային-պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման գործընթացներին: Սկզբունքորեն նոր մոտեցում է ցուցաբերվում քննարկվող Հիմնահարցերին, ինչպես նաև հիմնական գծերով պարզաբանվում է կառավարության դիրքորոշումը և գործունեությունը պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակների հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային կառույցների, միլիցիայի և այլևայլ մարմինների կազմակերպման ու ուղղորդման գործում, ռազմաքաղաքական ուժերի ու կուսակցությունների դիրքորոշումը անվտանգության համակարգի ստեղծման հիմնահարցերում:

Նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և լայն հասարակության համար:

0503020913
Վ ----- 2006թ.
0150(01)2006թ.

ՊՄԴ 63.3 (2Դ)

ISBN 99941-48-33-8

© Վանիկ Վիրաբյան, 2006թ.

Վերջին տարիներին տեղի ունեցած արմատական հեղաբեկումները հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների և հանրության գիտակցության մեջ նոր խնդիրներ առաջադրեցին գիտնականներին: Մասնավորապես, օրվա հրամայականը դարձավ ուսումնասիրելու Հայոց նորագույն, և հատկապես, Հայաստանի երեք հանրապետությունների պատմությունը, դրանց պատմական փորձն ու դասերը: Հետևապես ներկայիս գործընթացների պայմաններում բացառիկ նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (1918թ. մայիսի 28 - 1920թ. դեկտեմբերի 2) պետական անվտանգության համակարգի և նրա առանձին կառույցների պատմության ուսումնասիրումը: Պատմության փաստերը ակնբախտորեն վկայում են, որ Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ռազմաքաղաքական կարևոր կառույցներն են եղել բանակը, միլիցիան (նստիկանություն) և անշուշտ, հատուկ ծառայությունները: Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի Երկրորդ (1920 թ. դեկտեմբերի 2-1991թ. սեպտեմբերի 21, սոցիալիստական հանրապետության փուլը) և Երրորդ Հանրապետության (1991թ. սեպտեմբերի 21-ից առ այսօր) պետական անվտանգության ռազմաքաղաքական համակարգում ևս կարևոր տեղ են զբաղեցրել ու զբաղվում այդ կառույցները, այստեղից էլ ինքնին հասկանալի է դառնում, թե որքան այժմեական ու հրատապ նշանակություն է ստանում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության կառույցներից մեկի՝ հատուկ ծառայությունների (հետախուզության և հակահետախուզության), ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային կառույցների և Հայկական բանակի կազմակերպման անցյալի ողջ փորձի համակողմանի ուսումնասիրումը և ընդհանրացումը, որոնք ունեն գործնական և ճանաչողական նշանակություն այսօրվա պետաքաղաքական և հասարակական, և հատկապես աշխարհաքաղաքական ու անկախ պետականության գործընթացների տեսանկյունից: Ինքնին հասկանալի է, որ ներկա գործընթացների պայմաններում, երբ հական փոփոխություններ տեղի ունեցան և տեղի են ունենում նաև հայ պատմագիտության մեջ, հրամայական անհրաժեշտություն առաջացավ կրկին անդրադառնալ այդ կարևոր հարցին, բացահայտելով նորանոր ուշադրավ էջեր հայկական հետախուզության և պետական անվտանգության այլ ուժային օղակների գործունեության պատմությունից, դրանով իսկ փորձելով այժմիկ ամբողջական, ընդհանրական դարձնել Առաջին

Հանրապետության պատմությունը, վերահանելով նաև այդ տարիներին իշխանությունների և կուսակցությունների կողմից թույլ տրված բացթողումները և սխալները: Քանզի ներկայումս զգալի չափով մեծացել է հետաքրքրությունը պատմական անցյալի դեպքերի ու իրադարձությունների նկատմամբ և, մասնավորապես, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության նկատմամբ, ուստի փորձ է արվել վերհանել հենց այդ շրջանի պատմական հիշողությունը՝ անդրադառնալով հատուկ ծառայությունների հետախուզության և հակահետախուզության, ՆԳՆ ուժային մարմինների կազմակերպման ու գործունեության դժվարին ուղու մի քանի չբացահայտված էջերի, ինչպես նաև ճշգրտել որոշ հարցեր, ստուգելով փաստերը և շրջանառության մեջ դնելով նոր արխիվային և այլ վավերագրեր:

Միաժամանակ, կարևոր է նշել, որ սույն թեմայի ընտրությունը ամենևին էլ պատահականություն չէ, այն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը համահունչ է ներկա այն գործընթացներին, երբ զանազան պատմա-քաղաքական հանգամանքների բերումով ինքնուրույն և հիրավի անկախ պետություն դառնալու ուղին բռնած Հայաստանը որոշակի քայլեր է կատարում անհրաժեշտ պետաքաղաքական կառույցները ստեղծելու և դրանք կատարելագործելու ճանապարհին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ իշխող մտայնություն են դարձել որոշ «գաղափարներ», որոնք հիմքից փտած են և չեն բխում ուժեղ ու լիարժեք պետություն դառնալու այն նպատակադրումների ոգուց, որ դրել են իրենց առաջ ազգային-քաղաքական լավագույն ուժերը և առավել հեռատես պետական-քաղաքական գործիչները: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ կասկածելի և մեր կարծիքով, միանգամայն ոչ արդարացված և չհիմնավորված անցումներ են կատարվել ու կատարվում պետաքաղաքական մի գործընթացից դեպի մյուսը: Օրինակ, հիմնավորված և ճիշտ միջնորդավորված անցում կատարելով (որն իհարկե միայն բառախաղ չէ, այլ քաղաքականություն, այն էլ բավականին բարձր որակի) «Պետական Անվտանգության Կոմիտեից» դեպի «Ազգային Անվտանգության Վարչություն», այնուհետև բարձրակետ ընտրվեց «Ազգային Անվտանգության Նախարարությունը», դրանից հետո չեչտակի անկում տեղի ունեցավ պետական-քաղաքական գործընթացների ընթացակարգում և անցում կատարվեց գործի կազմակերպման և պետաքաղաքական գործընթացների ըմբռնման այն «մակարդակին», համաձայն որի երկիրը պետք է բավարարվեր ընդամենը «Ազգային Անվտանգության Ծառայության» համակարգով: Բերվեցին զանազան ոչ լուրջ պատճառաբանություններ, որ Հայաստանը փոքր երկիր է, և ուժեղ ու մեծ անվտանգության հա-

մակարգի և էներգետիկ-տնտեսական հզորությունների կարիք չունի (ինչպես օրինակ ատոմակայան), քանզի Հայաստանը ամենևին էլ չի պատրաստվում մեքենաշինություն և սարքաշինություն, ծանր արդյունաբերություն, էլ չենք ասում ինքնաթիռաշինություն, և աստված մի արասցե, ասենք, լիարժեք ռազմական արդյունաբերություն ունենալ, այլ միանգամայն կարող է բավարարվել ծխախոտագործությամբ, հյուսիսի և պողպատալարի արտադրությամբ (և այն էլ բացառապես օտարերկրյա տեխնոլոգիաների վրա հենված): Մի շարք փաստարկներ բերվեցին, որ դա չի բխում տարածաշրջանային շահերից, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի սպառնում և հարևան երկրների կողմից իրեն էլ վտանգ չի սպառնում, որ Եվրոխորհուրդը կլուծի բոլոր տարածաշրջանային խնդիրները և կապահովի անվտանգության կայուն համակարգի ստեղծման ու գործունեության բոլոր խնդիրները, ինչից բխում էր ենթադրություն անել, որ մի խոսքով պարտադիր չէ ունենալ, ասենք թե՛ «Ազգային Անվտանգության Նախարարություն», այլ կարելի է բավարարվել միայն «ծառայությամբ»: Նմանակարգ քաղաքականություն իրականացվեց նաև Ներքին Գործերի Նախարարության նկատմամբ, որի հետևանքով վերջինիս կարգավիճակը փոխվեց, նման այն բանին, որ ասենք, երբ անցում է կատարվում «Միութենական Հանրապետությունից ինքնավար Հանրապետության» կարգավիճակին, այդտեղից էլ դեպի «ինքնավար մարզի» վիճակի և ոչ ընդհակառակը: Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնեց մի ուղու վրա, որ մեկը մյուսի ետևից սկսեցին փլուզվել այն կարևոր պետական-քաղաքական համակարգերը, ինչպիսիք են ներքին գործերի և անվտանգության կառույցները (ՆԳՆ-ն «թեթևացվեց» և արդյունքում ստեղծվեց «Հայաստանի ոստիկանություն» կառույցը, ձեռքի հետ փոշիացնելով առկա կադրուժը), որոնց համեմատաբար թույլ նմանակումները ստեղծվեցին՝ Ժանդարմերի, Ազգային Անվտանգության Ծառայություն և այլն:

Այդ առումով էլ ստորև ներկայացվող աշխատանքը մի համեստ փորձ է՝ բացահայտելու և լրացնելու Առաջին Հանրապետության պատմության հենց այդ կարևոր «սպիտակ» էջը, չհավակնելով սպառիչ պատասխան տալ բոլոր տեսակի բայցերին և հարցականներին: Թեմայի ուսումնասիրությունը պայմանավորված է մի շարք պատճառներով: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերաբերյալ լույս են տեսել բազմաթիվ գրքեր և մեքենագրություններ, որոնց հեղինակները անդրադարձել են քննարկվող հիմնահարցի այս կամ այն բնագավառին: Եվ այնուամենայնիվ, մենք եկել ենք այն եզրահանգման, որ նորովի ուսումնասիրման և վերադասակարգման են ենթակա նույնիսկ այն

Հիմնախնդիրները, որոնք կարծես թե արդեն բավականաչափ համակողմանիորեն և լիարժեքորեն ուսումնասիրվել են նախկինում՝ թե խորհրդային կարգերի օրոք, և թե դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում: Էլ չենք ասում պարզապես հայ պատմագիտության կողմից բացառապես չուսումնասիրված Հիմնահարցերի մասին: Այդպիսի գործնականում չուսումնասիրված Հիմնահարցերից է հենց Առաջին Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների, Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների, իրավապահ մարմինների, և առհասարակ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման պատմությանը նվիրված Հիմնահարցերը: Եվ քանի որ հետախուզական ծառայությունը կամ Հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունքը հանդիսանալով պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն ստորաբաժանումներից մեկը, ստեղծվել է հենց Առաջին Հանրապետության Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի կազմում և սերտ համագործակցության մեջ է գտնվելիս եղել բանակային բոլոր կարևոր կառույցների հետ, բնականաբար և խիստ օրինաչափորեն անհրաժեշտություն առաջացավ համալիր հարցաշարի մեջ որոշակի կտրվածքով քննարկել առկա Հիմնախնդիրները, սակայն միաժամանակ ընդգծելով, որ այդ դժվարին և սովյալ, տնտեսաքաղաքական լարված իրադրության պայմաններում ստեղծվող և գործող Հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները չհասցրեցին դառնալ լիովին ինքնուրույն ծառայություն կամ ասենք վարչություն, առավել ևս՝ նախարարության տիպի կառույց և այլն, ինչպես դա մենք տեսնում ենք քիչ թե շատ լուրջ ու կենսունակ որևէ պետության օրինակով: Չնայած արխիվներում հետազոտողները հանդիպել են որոշ թվական տվյալների ու մի շարք անունների, որոնք առնչվել են հետախուզական ծառայության գործունեության հետ, սակայն դա ամենևին էլ խթանիչ գործոնի դեր չի կատարել, որպեսզի արխիվներից օգտվող հետազոտող մասնագետները փորձեն քիչ թե շատ լուրջ ուշադրություն դարձնել այդ հանգամանքի վրա, և դրա ետևում տեսնելին հնարավոր թաքնված կամ անտեսանելի պատմությունը: Այդ տեսանկյունից կարևոր է արձանագրել, որ արխիվներում աչքի են զարնում մի շարք անուններ և զանազան գործառույթների մասին վկայակոչումներ, որոնք հանիրավի մոռացվել են կամ էլ պայմանավորված են եղել ժամանակաշրջանի առաջ բերած բարդույթներով: Մեր կողմից կատարված աշխատանքի ընթացքում հնարավորինս ուշադրություն դարձվեց հենց այդ բնույթի արխիվային և այլ բազմաթիվ փաստերի վրա, որոնք

անուղղակիորեն կամ տարբեր առիթներով անդրադառնում էին այդ հայ մարդկանց՝ հետախուզչների գործունեությանը: Եվ չնայած այս պահի տեսանկյունից ոչ ամբողջական, երբեմն էլ կցկտուր, կիսատ-պռատ և անուղղակի բնույթի արխիվային վավերագրերին ու տարարնույթ նյութերին, մենք եկանք այն եզրահանգմանը, որ եթե 1918-1920թթ. եղել են պետականություն, բանակ, բանկ և այլևայլ կառույցներ, ուրեմն, բնականաբար, պետք է այդ պետության մեջ ձգտելին ունենալ նաև ոչ միայն ամեն մի պետության համար անհրաժեշտ ներքին գործերի մարմինների սկզբունքորեն լիարժեք ուժային համակարգ, միլիցիա և առհասարակ՝ իրավապահ մարմիններ, այլև ամեն մի լուրջ պետականության համար «աչք ու ականջի» դեր կատարող հատուկ ծառայություններ՝ հետախուզության և հակահետախուզության համակարգ, ինչպես նաև այլ կառույցներ, մի խոսքով՝ պետական անվտանգության քիչ թե շատ ավարտուն և լիարժեք համակարգ, որը կծառայեր Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքականության տարբեր խնդիրների լուծմանը: Եվ այդ տեսանկյունից էլ մեր կողմից կատարված հետազոտությունը բերեց որոշակի արդյունքի, արխիվային նյութերից ակնհայտ դարձավ, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը ոչ միայն փորձել է ձևավորման բարդ գործընթացներ ապրող անվտանգության համակարգի շրջանակներում ունենալ և ստեղծել ոչ միայն ներքին գործերի մարմինների բավականին ճյուղավորված համակարգ, որն ունեցել է բազմաթիվ գործառնություններ, այլև գործուն և աշխատող հետախուզություն և հակահետախուզություն, որոնք ստեղծվել և գործել են ՀՀ Զինվորական նախարարության համակարգում՝ ՀՀ գործերի Գլխավոր Շտաբում, ձգտելով հասնել որոշակի արդյունքների, որոնք ցավոք, ոչ միշտ կամ ավելի ճիշտ հազվադեպ են հաշվի առնվել ու իրատեսորեն գնահատվել 1918-1920 թվականների իշխանությունների կողմից, որն ընդհուպ մինչև 1920թ. վերջը գտնվում էր Սևրյան խանդավառ շմուքի մեջ: Խորանալով նյութերի ուսումնասիրության մեջ, մեզ համար միանգամայն հասկանալի ու ակնհայտ դարձավ, որ Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ուսումնասիրությունը պարզապես հանիրավի մոռացության է մատնվել հետազոտողների կողմից, այն տեղ չի գտել ինչպես խորհրդային, այնպես էլ Երրորդ Հանրապետության, ինչպես նաև սփյուռքահայ և օտարազգի պատմագիտության մեջ, որն էլ մեզ դրդեց ձեռնամուխ լինել այս հույժ կարևոր և հետաքրքիր Հիմնախնդրի հնարավորինս չափ խոր ուսումնասիրությանը: Ավելին, կարևոր է ընդգծել, որ եթե նույնիսկ այն եղել է ընդամենը Զին-

վորական նախարարության Գլխավոր շտաբի մի բաժանմունք, արդեն բավարար է, քանզի պարտադիր էջեր, որ այն լինելու մի այնպիսի կառույց, ինչպիսին, ասենք ունեն մեծ տերությունները: Իսկ այն, որ ՀՀ Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքը որոշակի չափով զբաղվել է «Հետախուզական բնույթի տեղեկություններ հավաքելով», ինչը հենց նրա առաջնահերթ գործառնություններից է, կարծում ենք, դա էլ է օգտաշատ գործունեություն, բավարար թե ոչ, դա արդեն այլ բնույթի հարց է, և կարծես թե որոշ դեպքերում դա էլ քիչ է:

Հետևաբար, մենագրության նպատակն է Հետազոտության ենթարկել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման և գործունեության հիմնահարցերը, սկզբունքորեն վերհանել այն կազմող ստորաբաժանումների Հետախուզական և Հակահետախուզական ծառայությունների, ՆԳՆ ուժային կառույցների, միլիցիայի դերը և գործունեությունը որպես պետական անվտանգության համակարգի բաղկացուցիչներ: Հետազոտության նպատակադրումների մեջ դրվել է նաև խնդիր Հնարավորինս համակողմանի վերլուծության ենթարկել Առաջին Հանրապետության այդ բացառապես չուսումնասիրված հիմնահարցերը և վերհանել այդ բնագավառում ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը, ինչպես նաև որոշակի տեղ հատկացնելով իշխանությունների մարտավարության վերհանմանը պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն օղակի ձևավորման բնագավառում՝ բացահայտելով նաև առկա բացթողումները և սխալները, որոնք խիստ արդիական են այսօրվա պետաքաղաքական գործընթացների առումով: Հարկ եղած չափով լուսաբանվում են նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունների գործունեությունը Հայաստանի տարածքում և հարակից երկրներում, ինչպես նաև այլևայլ ռազմաքաղաքական հետախուզիչ ուժերի դերը տարածաշրջանում: Միաժամանակ քննության են առնված ՀՀ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբում ստեղծված Հետախուզական բաժանմունքի, ՆԳՆ իրավապահ ստորաբաժանումների, միլիցիայի և այլ կառույցների ստեղծման ու գործունեության հետ առնչվող ֆինանսական-տնտեսական, կադրային հիմնահարցերը, դրանք դիտարկելով ՀՀ կառավարության ու պառլամենտի ծավալած մարտավարության շրջանակներում: Այսպիսով, սույն մենագրության մեջ խնդիր է դրված ներկայացնել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման կազմակերպական-քաղաքական գործընթացները, այդ համակարգի բաղկացուցիչ օղակները և

ստորաբաժանումները, հետախուզական և ՆԳՆ ուժային կառույցների ծավալած գործունեության արդյունքները:

Միաժամանակ կարևոր է ընդգծել, որ այս արդիական թեմայի մասին առ այսօր քիչ թե շատ լուրջ և ամբողջական ուսումնասիրություններ չեն հրատարակվել, բացառությամբ տողերիս հեղինակի մի շարք աշխատություններից,¹ որոնք պատմագիտական առումով նորույթ են, քանզի դրանց ուսումնասիրության առարկա են դարձել հենց Առաջին Հանրապետության պատմության բացառապես չուսումնասիրված հիմնահարցերը: Ասվածից կարելի է եզրակացության գալ, որ սույն մենագրության գիտական նորույթը հենց նրանում է, որ գիտական շրջանառության մեջ դնելով մեծ քանակությամբ արխիվային փաստաթղթեր և այլևայլ նյութեր, Հայ պատմագիտության մեջ առաջին անգամ՝ ժամանակակից պատմագիտության պահանջներին համահունչ չափանիշներով ու պահանջներով, փորձ է արվում ցույց տալ Հայկական հետախուզական և Հակահետախուզական ծառայության, պետական անվտանգության այլ ուժային կառույցների ու ստորաբաժանումների, մի խոսքով՝ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման ու գործունեության արդյունքների պատմությունը: Որպես գիտական նորույթ, մենագրության մեջ արված ընդհանրացումներն ու եզրահանգումները, անկասկած ունեն գիտագործնական կարևոր նշանակություն Հայաստանի Հանրապետության, և առհասարակ Հայկական պետականության ներկա գործընթացների իմաստավորման ու ապագայի մարտավարության ուղղությունների որոշման, պատմաքաղաքական գործընթացների դասերի հաշվառման տեսանկյունից: Աշխատության հարուստ փաստական և տեսական եզրակացությունները կարելի է օգտագործել ոչ միայն Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի «սպիտակ» էջերը լրացնելու առումով, այլև ռազմաքաղաքական հարցերին նվիրված աշխատություններում: Օգտագործված նյութերի հիման վրա կարելի է կազմակեր-

¹ Տես՝ Վ. Վերքայան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920թթ. (Հայոց Քաղաքական պատմության նորագույն էջերից), Եր., ՀԳՃՀ, 1999, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց Քաղաքական պատմության էջերից), Եր., 1999, էջ 22-27, Նույնի՝ Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920թթ.), Եր., Ասողիկ, 2003, Նույնի՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը (1918-1920 թթ.), Եր., Ասողիկ, 2003:

պել հատուկ դասընթացներ ու գործնական պարապմունքներ: Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության, ներքին գործերի և զինվորական նախարարության, ռազմաուսումնական հաստատությունների համար:

Ուսումնասիրվող հիմնախնդրի հետ այս կամ այն կերպ առնչվող հրապարակի վրա կան տարաբնույթ աշխատություններ և ժողովածուներ, որոնք արժեքավոր են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ժամանակաշրջանի խորքային գործընթացները և զարգացման տարբեր միտումները ընկալելու տեսանկյունից: Դրանք հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու այն մասին, թե ինչպիսի սոցիալ-քաղաքական և ռազմաքաղաքական իրավիճակում են ստեղծվել ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունքը, ՆԳՆ-ն, Հայկական միլիցիան, առհասարակ իրավապահ մարմինները, և ըստ այդմ ծավալել համապատասխան բնույթի և բովանդակության գործողություններ՝ ի փառս Հայրենի երկրի, նրա պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման ու գործունեության անխափան ապահովման: Անշուշտ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության հետագա ուսումնասիրության համար կարևոր ազդակ հանդիսացան 1988 թ. սկսված Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարով պայմանավորված իրադարձությունները, որի պայմաններում էլ պատմաբանները ձեռնամուխ եղան մի շարք գործերի՝ փորձելով նորովի լուսաբանել Հայոց պատմության մի շարք «սպիտակ» էջեր: Եվ այնուամենայնիվ, մեր կողմից քննարկված հիմնահարցի համակողմանի բացահայտման համար արժեքավոր են մի շարք ժողովածուներ, և մասնավորապես «Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն, որում կան մի շարք արժեքավոր տվյալներ Հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության վերաբերյալ:² Կարևոր է նշել նաև պրոֆ. Վլ. Ղազարյանի ղեկավարությամբ լույս ընծայած «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի մասին:³ Այս շարքը լրացնում է Լեռնային Ղարաբաղի 1918-1923 թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններին վերաբերող արժեքավոր փաստաթղթերի և զանազան կարևոր վավերագրերի ժողովա-

ծուն,⁴ որում ևս կան մի շարք հետաքրքիր փաստեր, որոնք օգնում են ամբողջացնելու որոշ պատկերացումներ Հայկական հետախուզական ծառայության, և թե ընդհանրապես այդ ժամանակաշրջանում ընթացող տարբեր գործընթացների, և թե Ն Գ Ն մարմինների գործունեության վերաբերյալ:

Ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական հիմք են հանդիսացել նաև այն հրապարակումները, որոնք վերաբերում են Հայաստանի խորհրդարանի օրինաստեղծ գործունեությանը, և որոնցում կան քննարկվող հիմնահարցի լուսաբանման տեսանկյունից կարևորություն ներկայացնող փաստեր ու զանազան տվյալներ:⁵

Քննարկվող հիմնահարցի այս կամ այն նրբերանգի լուսաբանման տեսանկյունից որոշակի արժեք են ներկայացնում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վարչակարգի ներկայացուցիչների թողած աշխատանքները (Շուշեր, զանազան օրագրեր, պատմագիտական աշխատանքի փորձեր և այլն) այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, ինչպես նաև մի շարք արխիվային և 1918-1920 թվականների Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հակառակորդի ծավալած քայքայիչ հակապետական և հակահայկական գործունեությունը մերկացնող փաստագրական բնույթի հրապարակումներ,⁶ Հողվածներ, այդ թվում և տողերիս հեղինակի, որոնք քննարկվող հիմնահարցի տեսանկյունից կարևորություն են ներկայացնում և առավել համընդգրկուն դարձնում Առաջին Հանրապետության զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ծավալած գործունեության պատմությունը, ինչը պատմագիտական որոշակի արժեք և հետաքրքրություն է ներկայացնում: Մասնավորապես,

² Տես՝ «Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921թթ.» - Փաստաթղթեր և նյութեր, «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1993. № 1-2, էջ 137-183:
³ Տես՝ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պրոֆ. Վլ. Ղազարյանի ղեկ., Եր., «Գիտություն» հրատ., 2000:

⁴ Տես՝ "Нагорный Карабах в 1918-1923гг.", Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Микаелян, Ер., Изд-во АН Армении, 1993:

⁵ Տես՝ «Հայաստանի խորհրդի Հաստատած օրենքները 1918-1919թթ.», մաս 1, Եր., 1919, «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները» (1918-1920թթ.), Եր., 1998 և այլն:

⁶ Գաղտնի փաստաթղթեր: Ազրբեյջանի դավադրական գործունեության մի էջերևան, Գլխավոր Շտաբի տպ., 1920.- 56 էջ N 1, («Ռազմիկի» տպարան, N 1):

⁷ Տես՝ Ս. Միրզոյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական պատմությունից, «Դրօշակ», թիվ 2 (1574), ապրիլ, 2002, էջ 110-117, Վ. Վիրաբյան. Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը փաստաթղթերում (1918-1920թթ.), «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», № 2, 2004, էջ 30-36, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարությունը և միլիցիան (1918-1920թթ.), Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 2005, № 1, էջ 92-98, Նույնի՝ Հայկական հետախուզական պատմության էջերից Անտոն Մարտկուտտի գործը, «Բանբեր Հայաս-

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն օղակի, ստորաբաժանումի ձևավորման վերաբերյալ թեկուզև չհասկանալ կցկտուր, բայց Հետաքրքիր մանրամասների ակնարկումներ ենք հանդիպում ժամանակակիցների՝ Ռազմաքաղաքական, Հասարակական-կրոնական գործիչների՝ Ս. Վրացյանի, Ա. Խատիսյանի, Հովհ. Քաջազունու, Կ. Սասունու, Ռ. Տեր-Մինասյանի, Վ. Արծրունու, Գ. արք. Հովսեփյանի և այլոց մի շարք աշխատություններում,⁹ որոնք հնարավորու-

տանի Արխիվների», 2005, № 2 (106), էջ 243-248 Նույնի՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության համակարգը և հետախուզական ծառայության կազմակերպումը (1918-1920թթ.), Բանբեր Երևանի Համալսարանի, № 1, 2005, էջ 181-187, Նույնի՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության գործունեության պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», № 3, 2005, էջ 36-49, Նույնի՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը, «Հայկական բանակ», 2006, № 1, էջ 83-90, Նույնի՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միլիցիայի և ներքին գործերի նախարարության ստեղծումը 1918-1920թթ., «Կանթեղ 1», Գիտական հոդվածների ժողովածու, գիրք 1(26), Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2006, էջ 201-209, Նույնի՝ Միլիցիան, ՆԳՆ մարմինները և հանցավորության, պետական-պաշտոնական դիրքի չարաչառումների դեմ պայքարի հիմնախնդիրները 1918-1920 թթ., «Կանթեղ 2», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2006, № 2 (27), էջ 125-134, Նույնի՝ Անդրադարձ Հայկական հետախուզական ծառայության գործունեությանը (1918-1920թթ.), «Նորք», № 2, 2006, էջ 153-159:
Տես՝ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., Հայաստան, 1993, Նույնի՝ Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, տպ. «Համազգային», 1962, Նույնի՝ Կեանքի ուղիներով, Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ, Հ.Գ. Բէյրութ, տպ. «Մշակ», 1965, Հ. Ե., տպ. «Համազգային», Բեյրութ, 1966, Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, Բ. տպագր., Համազգային, 1968, Հովհ. Քաջազունու, Հ. Յ. Խաչակցությունը անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, Միխիթրեան տպ., 1923, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Եր., Մ. Վարանդյան, 1993, Կարօ Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը (1920-ին), Պէյրութ, 1969, Նույնի՝ Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918), Բոստոն, 1927, էջ 65-83, Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Արտասահման, Սասուն եւ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, Գ. հրատ., 1982, Վահն Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Շատախ, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2002, Գարեգին արք. Հովսեփյան, Կարսի անկումը 1920-ին, Օրագրություն, Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1989, № 3, էջ 105-165, Նույնի՝ Ոգուն չապալինելու արդյունքը (Կարսի անկումը 1920թ. հոկտ. 30-ին), Գ. Արք. Յովսեփեանցի յուշագրությունը և փաստաթղթեր, Եր., 2002, և այլն:

թյուն են տալիս ըմբռնելու, թե ինչպիսի աշխարհաքաղաքական միջավայրում, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակում է փորձել կայանալ և գործունեություն ծավալել Հայկական հետախուզական ծառայությունը:

Քննարկվող կարևոր հիմնախնդիրը մանրագնին և Համակողմանիորեն ներկայացնելու տեսանկյունից Հատկապես արժեքավոր են այն հրապարակումները, որոնց հեղինակները Հայկական հատուկ ծառայությունների հետախուզության և հակահետախուզության ներկայացուցիչներն են: Այդ առումով էլ շատ արժեքավոր են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկի՝ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի պետներից մեկի՝ Տիգրան Դեվոյանցի հուշերը՝ տպագրված Փարիզի «Վէմ» և Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրերում,⁹ հետախույզ, որն իր հետախուզական գործունեությունը սկսել էր դեռևս Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Ցավոք սրտի, նմանակարգ հրապարակումները բացառություն են, ինչը ուսումնասիրվող թեմայի համակողմանի և լիարժեք բացահայտման տեսանկյունից խիստ կարևոր է: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Իրազեկի դիտողությունները և քննադատական բնույթի փոքրիկ հուշագրության պատասխանները՝ կապված Տիգրան Դեվոյանցի գործունեության հետ, ինչպես նաև Արք. Գյուլխանդանյանի մի հրապարակում Առաջին Հանրապետության վերաբերյալ, որում փոքրիկ, սակայն կարևոր անդրադարձ կա Հայկական հետախուզության գործունեության վերաբերյալ¹⁰:

Հարկ է ասել, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության վերաբերյալ կան շատ հրապարակումներ, որոնց հեղինակները անդրադարձել են երկուս ու կես տարի գոյություն ունեցած այդ պետականության փորձին, դասերին, տվել տարաբ-

⁹ Տես՝ Տիգրան Դեվոյանց, Հետախույզի մյ յուշերը, «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիվ 2, Յունուար-Մայիս, էջ 48-54, թիվ 3, Յունիս-սեպտեմբեր, էջ 58-72, Տիգրան Դեվոյանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 1 (246), Յուն.-փետր., էջ 53-62, 1945, № 2(247), մարտ-ապրիլ, էջ 79-81, 1945, № 3(248), մայիս-յունիս, էջ 93-100, 1945, № 4(249), Յունիս-օգոստոս, էջ 81-89, 1945, № 5(250), սեպտ.-հոկտ., էջ 93-100, 1946, № 2(253), մարտ-ապրիլ, էջ 103-110, 1947, № 2(259), մարտ-ապրիլ, էջ 107-109, 1947, № 5(262), սեպտ.-հոկտ., էջ 111-112:

¹⁰ Տես՝ Իրազեկ մը, Դիտողություններ և ճշգրտումներ, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 3(248), մայիս-յունիս, էջ 109-111: Ա. Գլխանդանյան, Անդրկովկասի Հանրապետությունները, «Հայրենիք», 1967, № 3, էջ 9-17, № 4, 70-80:

նույժ հիմնախնդիրների վերլուծությունը: Առաջին Հանրապետության ստեղծմանը նախորդող աշխարհաքաղաքական և ռազմական իրավիճակը, փետրվարյան և հոկտեմբերյան հեղափոխություններով առաջ եկած ցնցումների հետևանքները, հետևաբար և Առաջին Հանրապետության, մասնավորապես այն իմաստավորող ուժային կառույցների (հետախուզական և հակահետախուզական ծառայություններ, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումներ և այլն) ստեղծման դժվարությունները և այդ ուղղությամբ ընթացած գործընթացները, այդ թվում 1917թ. ընդհուպ մինչև 1923թ. ընդգրկող ժամանակաշրջանը լիարժեքորեն իմաստավորելու տեսանկյունից կարևորվում են պատմաբաններ Վ. Մելիքյանի, Գ. Գալոյանի, Հր. Միմոնյանի աշխատությունները¹¹: Առաջին Հանրապետության հռչակմամբ առաջ եկած բարդությունները, ժամանակաշրջանի ոգին և ստեղծված աշխարհաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և ռազմական իրավիճակի հետ կապված հիմնախնդիրները ընկալելու տեսանկյունից կարևորվում է Հր. Ավետիսյանի 1918թ. նվիրված աշխատանքները¹², որն էլ մեզ հնարավորություն է տալիս ավելի հստակ ըմբռնելու, թե ինչպիսի պայմաններում է ծնվել և փորձել լիարժեքորեն ոտքի կանգնել Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության դժվարին տարիներին՝ ըստ այդմ ծավալելով քիչ թե շատ արդյունավետ գործունեություն հանուն հայրենիքի և ժողովրդի:

Բնականաբար որոշակի արժեք են ներկայացնում նաև այն պատմաբանների աշխատանքները, որոնց հետազոտության առանցքակետում են գտնվում վրաց-հայկական հարաբերությունների, Լոռու և Ախալքալաքի հիմնահարցերի որոշ կարևոր մանրամասներ, քանզի փաստաթղթերը ակնհայտորեն վկայում են, որ հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության հիմնական օջախներից մեկը եղել է հենց Վրաստանի Հանրապետությունը, որի հատուկ ծառայությունները որոշակիորեն հայտնի քայքայիչ հակահայկական գործողությունների կրողներ են հանդիսացել, և մասնավորապես այն առումով, որ դրանք գործակցության եզրեր են փնտրել ու ունեցել Թուրքիայի հատուկ ծառայություն-

¹¹ Տես՝ Վ. Հ. Մելիքյան, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Եր., «Մխիթար Գոչ» հրատ., 1997, Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Եր., ԳԱԱ հրատ., 1999, Հ. Ռ. Միմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1991 և այլն:

¹² Տես՝ Հր. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Եր., «Բարձրագույն դպրոց», 1997: Նույնի՝ Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Եր., ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատ., 1998:

ների հետ: Հետևաբար, քննարկվող հիմնահարցի պատմագիտության տեսանկյունից կարևորվում է Աշ. Մելքոնյանի ներդրումը¹³ Աշ. Մելքոնյանի աշխատություններում համակողմանիորեն ներկայացվում են Հայ-վրացական հարաբերությունների ողջ կոմպլեքսը, ինչպես նաև Վրաստանի Հանրապետության նկրտումները Լոռու և Ախալքալաքի նկատմամբ, ուր իր քայքայիչ գործունեությունն էր ծավալել նաև վրացական հատուկ ծառայությունը, ինչին փորձում էր հակազդել ՀՀ հետախուզական ծառայությունը իր հակագործողություններով, որը և մենք փորձել ենք բացահայտել մեր կողմից քննարկման ենթարկված հիմնահարցում:

Ղարաբաղյան հիմնահարցի ուսումնասիրությանը նվիրված Հ. Հարությունյանի հիմնարար աշխատանքը¹⁴ ևս կարևոր է, քանզի նրանում համակողմանիորեն ներկայացված է այն բարդ իրավիճակը, որում գտնվում էր ՀՀ այդ ժայռամասը 1918-1921 թվականներին, և որտեղ իր հայրենանվեր ու նպատակային գործունեությունն էր փորձում արդյունավետորեն ծավալել Հայկական հետախուզական ծառայությունը՝ ՀՀ իշխանություններին օժանդակելով պահպանելու ՀՀ տարածքային ամբողջականությունը հարևան Ադրբեյջանի ազրեսիվ ոտնձգություններից:

Առաջին Հանրապետության պատմությանը նվիրված աշխատությունների մեջ պետք է նշել նաև Էդ. Զոհրաբյանի Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար չափազանց աղետալի, կորստաբեր ծանր հետևանքներ ունեցած 1920թ. սեպտեմբերի վերջերին սկսված Թուրք-հայկական պատերազմին ու մեծ տերությունների քաղաքականությանը նվիրված մենագրությունները¹⁵, որոնցում համակողմանիորեն ներկայացված է վերը նշված հիմնահարցը, ինչպես նաև բացահայտված է ՀՀ կառավարության և կուսակցությունների դիրքորոշումը ռազմական ու բանակաստեղծ խնդիրների նկատմամբ և այլն, ինչը մեզ հնարավորություն է տալիս հնարավորինս բոլոր նրբերանգներով պատկերացնել Սարդարապատյան հերոսամարտից հետո հռչակված Առաջին Հանրապետության առջև

¹³ Տես՝ Աշ. Մելքոնյան, Զավախք, Գատմության ուրվագծեր, Եր., ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատ., 1999, Նույնի՝ Զավախք XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., «Զանգակ-97», 2002:

¹⁴ Տես՝ Հ. Մ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996:

¹⁵ Տես՝ Էդ. Ա. Զոհրաբյան, 1920թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., «Ռևանյու Երևանցի», 1997, Նույնի՝ Նախիջևանյան Հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918թ. դեկտ. - 1920թ. ապրիլ), Եր., «Տիգրան Մեծ», 2002, Նույնի՝ Ազգամիջյան կռիվները Երևանի նահանգում, Եր., «Հայաստան», 2000:

ծառայած խնդիրները, հայ ժողովրդի անձնուրաց պայքարը պետականությունից ստեղծման ու պահպանման, այն իմաստավորող կառույցների՝ բանակի, ՆԳՆ ուժային մարմինների, և անշուշտ, հետախուզական ծառայությունների ստեղծման համար:

Ինչ վերաբերում է պետական անվտանգության համակարգի շրջանակներում ներքին գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի դերին ու տեղին, թեկուզև չի էլ ժխտվում դրանց գոյության և գործունեության փաստը 1918-1920 թվականներին, սակայն սույն ուժային կառույցների ստեղծման և պրակտիկ գործունեության մասին չկան քիչ թե շատ լիարժեք, համապարփակ պատմագիտական աշխատանքներ: Թերևս այդ տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում գիտահանրամատչելի բնույթի մի շարք հրատարակումներ, որոնց հեղինակը Ռ. Ավագյանն է¹⁵: Սակայն քանի որ յուրաքանչյուր երկրի պետական անվտանգության համակարգն անհնարին է պատկերացնել առանց այնպիսի կարևոր ուժային կառույցի, ինչպիսին է բանակը, ուստի որոշակի իմաստով աշխատելով շրջանառության մեջ դնելով նոր արխիվային փաստաթղթեր և այլ վավերագրեր, ինչպես նաև նոր մեկնաբանություններ, միաժամանակ նպատակահարմար ենք գտել նաև կարևորել պատմագիտության բնագավառում Մ. Կարապետյանի ներդրումը Առաջին Հանրապետության բանակի ստեղծմանը և գործունեությանը, ՀՀ առաջին զինվորական նախարար Հ. Հախվերդյանին նվիրված աշխատությունների առումով¹⁶: Մ. Կարապետյանի աշխատանքում, անշուշտ, ամենեին էլ հատուկ նպատակ չի էլ դրվել ուսումնասիրության ենթարկելու բանակը որպես Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակներից մեկը, սակայն գրքի միջով կարմիր թելի նման անուղղակիորեն անցնում է այդ գաղափարը, և դա ըստ էության առաջին հիմնարար և լուրջ աշխատանքն է՝ նվիրված Հայկական բանակի պատմության ուսումնասիրությանը:

Առաջին Հանրապետության պատմությանը նվիրված աշխատասիրությունների մեջ պետք է առանձնացնել նաև Ա. Հակոբյանի գիտական աշխատանքները, որոնցում որոշակի կարևոր

անդրադարձներ կան ՀՀ խորհրդարանում քննարկված ռազմաքաղաքական ու բանակաստեղծ հիմնախնդիրների վերաբերյալ, որոնք կարևոր էին նաև ՀՀ հետախուզության կայացման տեսանկյունից: Դրանք ընդհանրապես կարևորվում են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության հիմնախնդիրների առավել ամբողջական լուսաբանման տեսանկյունից: Պատմագիտական տեսանկյունից զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Ա. Հակոբյանի Առաջին Հանրապետության խորհրդարանի, նրանում գործող կուսակցական խմբակցությունների ռազմավարության ու առաջադրած ծրագրերի, բանակաշինական-պաշտպանական հիմնախնդիրների և այլ կարևոր հարցերի լուսաբանմանը նվիրված մեկնադրությունը¹⁷:

Քննարկվող հիմնախնդրի բազմակողմանի լուսաբանման և որոշ կարևոր մանրամասների ներկայացման տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Վլ. Լազախեցյանի, Գ. Պետրոսյանի, Լ. Խուրշուդյանի, Ա. Սիմոնյանի, Գ. Մախմուրյանի, Ա. Ներսիսյանի, Կ. Հարությունյանի, Ս. Քառայանի, Ա. Ասրյանի և այլոց մի շարք մեկնադրություններ, հրատարակումներ ու գրքեր¹⁸:

¹⁵ Տես՝ Ար. Հակոբյան, Հայաստանի Հանրապետություն (1918-1920 թթ.), Եր., «Հայաստան», 1992, Նույնի՝ Հ.Յ.Դ. Գրք Ընդհանուր ժողովը, Եր., «Մ. Վարանդյան», 1994, Նույնի՝ Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998, Նույնի՝ 1920թ. Թուրք-Հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը, Եր., ՀԳՃՀ, 2004, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն, Երևան, «Հեղ. հրատ.», 2005, Նույնի՝ Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920թթ.), Եր. հրատ. Հ.Յ.Դ., 2005, էջ 154-155, 266-273:

¹⁶ Տես Վլ. Լազախեցյան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ., «Ազատամարտի հավելված», Եր., «Միտք», 1993, Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության առնչությունները Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918թ. հունիս-նոյեմբեր), Եր., «Երևանի պետ. համալսարանի» հրատ., 2003, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի դիվանագիտական հարաբերությունների պատմությունից (1918-1920 թթ.), Եր., ԵԳՀ հրատ., 2002: Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Եր. ԵԳՀ հրատ., 2006, Լ. Խուրշուդյան, Հայաստանի բաժանումը 1920 թ., Երևան, ԵԳՀ հրատ., 2002, Ա. Սիմոնյան, Զանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921 թթ.), Եր., ԵԳՀ հրատ., 2000, Կլ. Հարությունյան, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ., Երևան, «Զանգակ-97», 2002, Ս. Քառայան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության պատմագրություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ

¹⁵ Տես՝ Ռ. Ավագյան, Հանցավորությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում (1918-1920թթ.), Եր., 1995, Նույնի՝ Հանցավորությունը Հայաստանում, Եր., «Նոյյան տպան», 1997:

¹⁷ Տես՝ Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920 թթ.), Եր., 1996: М. Л. Карапетян, Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян, Ер., «Напет», 2003:

Վերջապես, սփյուռքահայ պատմագիտական գրականություններից մեկը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրների մեջ խորամուկ լինելու և համընդգրկուն տեսնելու նկատառումներից ելնելով կարող ենք նշել Ռ. Հովհաննիսյանի, Ա.գ.Նասիրյանի, Ա.Տեր-Մինասյանի, Վ. Ասպատուրյանի, Ստ.Զոնսի և այլոց գրքերն ու գիտահանրամատչելի առանձին հրատարակումները, պատմագիտական բնույթի հոդվածները, որոնցում սակայն Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման և գործունեության հարցերը որևէ կերպ չեն քննվել, առավել ևս որ այդպիսի նպատակ չի էլ դրվել²⁰:

«Փիտոլոն» հրատ., 2003, Նույնի՝ Հայաստանի միջազգային դրուժյունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1923թթ., Ռուսումնական ձեռնարկ/-Երևան, 2005, Ա. Ասրյան, Արամ Մանուկյան (կյանքը և գործը)// Ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում, Եր., «Լուսակն», 2005, էջ 215-243, Г.Г. Махмуриян., Лига Наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Ер., АН Армении, изд-во «Артагерс», 1999, Նույնի՝ Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. Бремя белого человека, Ереван, «Лусакн», 2002, և այլն:

²⁰ Տես՝ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր 1, Առաջին տարին, 1918-1919, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005, Richard G. Hovhannisian., Armenia on the road to independence, 1918, Berkeley, Los Angeles: Univ. of California Press, 1967, The Republic of Armenia, Vol. I, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, Vol. II, 1982, Vol. III, 1996, Vol. IV, 1996, Stephen F. Jones, Georgian-Armenian Relations in 1918-20 and 1991-94, A comparison, Armenian review, vol.46, no 1-4 (181-184), Vernon V. Aspaturian, Armenia in the World Arena, 1914-1921, Armenian review, spring-winter, 1993, volume 46, number 1-4 (181-184), pp.119-142, Anahide Ter Minassian, Role of the Individual: The Case of Rouben Ter Minassian, Armenian review, vol. 46, no 1-4 (181-184)(993), pp.183-201, Ազատի Նասիրյան, Բրիտանիան և Հայկական Հարցը, 1915-1923, Պէյրուֆ, Հրատ., Շ. Բ. Լ. Միություն Վահրամ Ապտալեան մշակութային հիմնադրամի, 1994:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ
ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918-1920 թթ.

1. Հետախուզական ծառայության կայացման ուղղությունները: ՀՀ կառավարության, զինվորական գերատեսչության և արտաքին գործերի նախարարության համագործակցությունը Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծման ու գործունեության ուղղորդման բնագավառում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի աշխարհաքաղաքական արդյունքները արմատական փոփոխություններ մտցրեցին Անդրկովկասյան տարածաշրջանի քաղաքական քարտեզի բովանդակությունում և դրսևորման ձևերում: Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ առաջ եկած ցնցումները և քաղաքական տեղատվությունները երկարատև բնույթ ունեին և իրենց ոլորտի մեջ առան գրեթե ողջ աշխարհը, և այդ թվում Հայաստանը: Հայկական հարցի հանգուցալուծման բոլոր հնարավոր տարբերակները մեկը մյուսի ետևից փլուզվեցին, նախկին պայմանագրերը և պայմանավորվածությունները կորցրեցին իրենց երբեմնի ուժն ու անկախ ազգային պետականությունների որոնման ձգտումների դժվարին ճանապարհին կանգնած ժողովուրդներին (Հայեր, մակեդոնացիներ, արաբներ և այլն) կանգնեցրին ճակատագրական երկրորդականների և աշխարհաքաղաքական բարդույթների առաջ: Այդպիսի անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական և դժվարագույն ռազմական կացության մեջ, երբ թուրք հրոսակները, իրականացնելով արևմտահայության նախճիրը, բախում էին Արևելահայաստանի դռները, 1918թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի Առաջին հանրապետությունը, որի անդրանիկ կառավարության լիազորությունները ստանձնած Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը ոչ միայն իրեն հռչակեց որպես հայկական զավառների գերագույն իշխանություն, ապա նաև պետական իշխանություն ստեղծող, այլև իր առաջնակարգ խնդիրներից մեկը համարեց ամեն մի պետության համար կենսականորեն անհրաժեշտ գործի՝ Հետախուզության և հակահետախուզության մարմինների կազմակերպումը որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն հիմքերի: Այդ ուղղությամբ ընթացող գործընթացները բարդ էին, հակասական և ոչ միանշանակ, որոնք պայմանավորված էին տա-

րածաշրջանում գործող աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավոր-
վածությունը և նրանց միջև մղվող պայքարի ուժգնությունը: Հա-
յաստանի Առաջին Հանրապետության կազմավորումը և կայացու-
մը (1918 թ. մայիսի 28 - 1920 թ. դեկտեմբերի 2) ընթանում էր ծան-
րագույն ռազմաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակում: Ան-
հրաժեշտ էր կարճատև պատմական ժամանակամիջոցում ոչնչից
ստեղծել պետական քաղաքական ուժային անհրաժեշտ կառույց-
ներ՝ բանակ, ոստիկանություն (միլիցիա), Հատուկ ծառայություն-
ներ և այլ հանգույցներ, առանց որոնց անհնարին է անգամ
պատկերացնել ցանկացած կազմակերպված պետության գոյու-
թյունը և ինքնուրույնությունը առհասարակ: Այս առումով
կարևոր է հստակ ըմբռնել, որ պետությունն առհասարակ, նրա
ինքնուրույնությունն ու քիչ թե շատ լիարժեք արտաքին քաղա-
քականությունը, և վերջին հաշվով ազգային-պետական անվտան-
գությունն անհնարին է պատկերացնել հենց առանց այդ ան-
վտանգության համակարգի բաղկացուցիչը կազմող հետախուզա-
կան և հակահետախուզական գործի հիմնավոր կազմակերպման, և
այդ տեսանկյունից շատ դիպուկ է նկատել Տիգրան Դեվոյանցը.
«Հետախուզությունը պետութեան աչքն ու ականջն է: Հետախու-
զական բաժանմունքը խաղաղ ժամանակ կը պատրաստուի պատե-
րազմի համար եւ անդադար կուսուժանասիրէ թշնամիի ուժերու դա-
սաւորութիւնը, զօրաշարժի յատակադիժը, զօրքերու տեսակներն ու
որակը, ամրութիւնները, հաղորդակցութեանց միջոցները, կապը,
մթերքներն ու ռազմամթերքի պահեստները, բերքը, ժողովրդի տն-
տեսական եւ առողջապահական վիճակը, անոր տրամադրութիւնը,
ազգութիւններու փոխյարաբերութիւնը եւ անոնց վերաբերմունքը
դէպի պետութիւնը, պահեստի զօրամասերը, հրամանատարներու
բնաւորութիւնը, գետերու խորութիւնը տարւայ չորս եղանակնե-
րուն, անցնելիք տեղերը, նոր շինուող ճանապարհները, օդակայան-
ները եւ այլն, եւ այլն: Հետախուզական բաժանմունքին կը վերա-
բերի նաեւ աշխատիլ փչացնել թշնամիի հաղորդակցութեանց մի-
ջոցները, պայթեցնել ռազմամթերքի պահեստները, այրել պաշար-
ները, հիւանդութիւններ տարածել մանրէներու միջոցաւ, ապս-
տամբութիւններ, ներքին խռովութիւններ առաջ բերել թշնամիի
երկրի ներսը, կապվիլ անոնց հեռախօսի եւ հեռագրի թելերու հետ,
բանալ ծածկագիր հեռագիրները: Մի խօսքով, հմուտ հետախոյզը
իր գործելակերպի եւ գործունեութեան մեջ ո եւ է սահման չունի,
նա պետք է շարժի պահանջի և պայմաններու համեմատ».²¹

²¹ Տիգրան Դեվոյանց, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԷՄ», 1938, 2 տարի,
թիւ 3, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 59:

Այս աշխատանքն էլ հենց վերաբերվում է Հայաստանի Ա-
ռաջին Հանրապետության հետախուզության և հակահետախու-
զության, հատուկ ծառայությունների ողջ համակարգի աշխա-
տանքի կազմակերպմանը, նպատակամղմանը ազգային-պետա-
կան անվտանգության բարդագույն խնդիրների լուծմանը: Սա-
կայն այդ խնդրի իրագործումը զգալիորեն դժվարանում է այն
հանգամանքով, որ այս հարցի վերաբերյալ սուղ տվյալներ կան
արխիվներում կամ գրեթե չկան: Հաճախ խաբուսիկ տպավոր-
ություն է ստեղծվում, թե այդպես էլ Հայաստանի Առաջին
Հանրապետությունը չի ունեցել ազգային անվտանգության
այդ կարևորագույն կառույցները, կամ էլ ի վիճակի չի եղել
ստեղծել դրանք: Սակայն նույնիսկ առկա փաստերը, որոնք
մենք հայթայթել ենք արխիվներից, հիմք են տալիս մեզ եզրա-
կացնելու, որ դրանով զբաղվող մարդիկ եղել են, որ կառավար-
ությունը փորձել է իր շատ համեստ բյուջեից գումարներ հատ-
կացնել այդ գործի կազմակերպման համար, ուղիներ է որոնել,
հաջողությունների է հասել և ցավալի սայթաքումներ ունեցել:
Գործելով 1918-1920 թվականների դժվարին պայմաններում,
այդ կարևոր կառույցը կամ ավելի ճիշտ ստորաբաժանումը, ցա-
վոք սրտի, չհասցրեց ժամանակի ընթացքում դառնալ լիովին
ինքնուրույն ծառայություն կամ ասենք վարչություն, ինչպես
դա կարելի է տեսնել այդ ժամանակաշրջանի քիչ թե շատ լուրջ
ու հզոր, կենսունակ որևիցե պետության օրինակով: Արխիվային
բազմաբնույթ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը բերում են
այն եզրակացության, որ 1918-1920թթ. ՀՀ կառավարությունը
ձգտում էր ունենալ ոչ միայն պետականության գաղափարի
ըմբռնման և կայացման տեսանկյունից այնպիսի կարևոր կա-
ռույցներ, ինչպիսիք էին բանակը, բանկը, խորհրդարանը և
այլն, այլև բնականաբար ամեն մի պետության ազգային
անվտանգության ապահովումը երաշխավորող անհրաժեշտ կա-
ռույցներ: Հատուկ ծառայություններ թե հետախուզություն և
հակահետախուզություն, և թե ներքին գործերի մարմինների
սկզբունքորեն լիարժեք ուժային համակարգ, միլիցիա, այսինքն
մի խոսքով անվտանգության քիչ թե շատ ավարտուն լիարժեք
համակարգ, որը կծառայեր Հայաստանի Հանրապետության ներ-
քին և արտաքին քաղաքականության տարաբնույթ խնդիրների
լուծմանը, անվտանգության տարբեր խնդիրների հանգուցա-
լուծմանը տարածաշրջանում, Հանրապետության դեմ ուղղված
թշնամական մեքենայությունների ու սադրանքների բացա-
հայտմանը և կանխմանը: Հենց այդ կարգի նկատառումներից էլ
եղնելով, արդեն 1918թ. երկրորդ կեսին առաջացած շատ բարդ

աշխարհաքաղաքական իրավիճակում էլ Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ պետական ազգային անվտանգության համակարգի մարմինների ձևավորմանը և գործունեության ուղղորդմանը: Կազմակերպական-ֆինանսական և կադրային խնդիրների լուծման տեսանկյունից առաջին իսկ քայլերը կատարվել են հանրապետության հռչակումից անմիջապես անց: Այսպես, դեռ 1918թ. օգոստոսի 13-ին Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը լսում է ուղղմական նախարարության իրեն միջոցներ բաց թողնելու միջնորդության մասին ծածկելու համար ավիացիայի, հետախուզության, ռադիոհեռագրի վրա ծախսված գումարները: Նախարարների խորհուրդը՝ քննարկելով հարցը, որոշում է կայացնում հավանություն տալ ձեռնարկված քայլերին, ինչպես նաև կառավարության վարկի հաշվին բաց թողնել 6 միլիոն ռուբլի՝ ա) չնախատեսված ծախսերի համար հատկացնել 20 հազար ռուբլի, բ) ինչպես նաև հետախուզության համար՝ 20 հազար ռուբլի, և գ) հակահետախուզության համար՝ 20 հազար ռուբլի՝ հետախուզական ծառայության կազմակերպական-քաղաքական հիմնախնդիրների լուծման համար (օրինակ, հարևան Վրաստանի Հանրապետությունն իր հետախուզության կարիքների համար կարողանում էր հատկացնել ավելի պատկառելի գումարներ):²² Իսկ արդեն Զինվորական գերատեսչության գծով 1919թ. ապրիլի 14-ի հրամանագրից տեղեկանում ենք, որ ՀՀ ռազմական նախարարության Գլխավոր շտաբում ստեղծվել է ու սկսել գործունեություն ծավալել Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքն իր փոքրաթիվ անձնակազմով, ինչին դեռ ստորև կանդրադառնանք, երբ քննարկելիս կլինենք կադրային խնդիրների մասին հարցը:

Առհասարակ, հայթայթված արխիվային տարաբնույթ վավերագրերը ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն վկայում են այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարող գործադիր մարմնին՝ Նախարարների խորհրդին, մշտապես մտահոգել են ռազմական շինարարության և պետական անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների ու ստորաբաժանումների ձևավորման հարցերը, այդ թվում և հետախուզական ու հակահետախուզական ծառայության կազմակերպման հարցերը, որոնց աշխատանքների ծավալման համար գործադրվել են իրական ջանքեր և հատկացվել են որոշակի գումարներ, թեկուզև ոչ շատ

մեծ: Այսպես, Նախարարների խորհրդի 1919թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստը, որում նախագահել է մինիստր-նախագահ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանը, քննարկեց նաև զինվորական նախարարի զեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար 535 հազար ռուբլի վարկ բաց անելու մասին: Նիստը միաձայն որոշում ընդունեց հավանություն տալ և խնդրել պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովին բաց թողնել այդ գումարը, ինչը հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման առումով կարևոր ազդակ հանդիսացավ:²³ Հայկական պետության անվտանգության կարևոր բաղկացուցիչներ հանդիսացող հետախուզական մարմինների ձևավորման խնդրով է զբաղվել նաև Նախարարների խորհրդի 1920 թ. մայիսի 8-ի նիստը (նիստ 254^ա) Ն. Օհանջանյանի գլխավորությամբ, որը լսելով զինվորական նախարարի զեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության բաժանմունքին մայիս ամսվա ծախսերի համար 657 հազար ռուբլի բաց թողնելու մասին հարցը, որոշում ընդունեց նշված գումարը բաց թողնել 40 միլիոնանոց հատուկ ֆոնդից:²⁴ Սակայն փաստաթղթերի մանրագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կազմակերպական-ֆինանսական խնդիրներն այդ բնագավառում հեշտությամբ չէին լուծվում, երբեմն էլ արհեստական խոչընդոտներ էին հարուցվում, որոնք դժվարացնում էին հայկական հետախուզական ծառայությունների աշխատանքները, հաճախ վերջիններիս կանգնեցնում փակուղու առաջ: Դա բավականաչափ հստակ է երևում 1919թ. մայիսի 2-ի Գլխավոր շտաբի պետին հասցեագրված (N^o P07) զեկուցագրից, որում հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հովհան Խան-Կոտուրսկին նշում էր, որ հետախուզական բաժնի գործունեության ընդարձակման և հարևան երկրներում նոր կետերի բացման հետ կապված անհրաժեշտ է հոգ տանել այն մասին, որպեսզի Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հետախուզության գործակալները ինչ-որ ձևի աջակցություն ունենային իրենց երկրի դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից: Փաստաթղթում ասվում էր, որ հետախուզության սպան «ձախողման» դեպքում պաշտոնապես չի օգտվում պաշտպանության իրավունքից և իր սեփական ռիսկի հաշվին է աշխատում: Այդ կապակցությամբ շեշտվում էր, որ այդ ամենի հետ մեկտեղ հետախույզի աշխատանքում էական

²² Տես՝ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), Ծ. 9-201, ց. 1, գ. 484, Թ. 9, Ծ. 9-202, ց. 1, գ. 13, Թ. 12, Ծ. 9-204, ց. 1, գ. 216, Թ. 1:

²³ Նույն տեղում, Ծ. 9-199, ց. 1, գ. 100 (85), Թ. 194, գ. 229, Թ. 1:

²⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9-199, ց. 1, գ. 146(149), Թ. 82, Ծ. 9-202, ց. 1, գ. 107, մաս II, Թ. 87:

աջակցութիւն (անշուշտ, ոչ պաշտոնապես) կարող են ցույց տալ դիվանագիտական ներկայացուցչութիւնները (միսիանները), ինչը և գոյութիւն ունի բոլոր երկրներում, և ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ Հետախուզութեան գլուխ միշտ էլ կանգնած են լինում դիվանագիտական ներկայացուցչութիւնների ղեկավարները: Ձեկուցագրում միաժամանակ ասուածք էր արտահայտուած, որ Հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչութիւնները Հետախուզութեան գործակալների իրենց դիմելու դեպքում միանգամից վախենում են և մերժում վերջիններս, բացատրելով, որ տազնապում են հնարավոր «դիվանագիտական բարդացումներին», իսկ եթե երբեմն էլ որոշ օգնութիւն են ցուցաբերում, ապա այնքան ոչ հմուտ ձևով, որ Հետախուզութեան գործակալին դնում են ամենաուսկոտ դրութեան մեջ, ավելացնելով, որ դա ինքն իր վրա է գրացել (Ն. Կոտուրսկին - ընդգծումը մերն է՝ Վ.Վ.): Խան-Կոտուրսկին վերը նշված գեկուցագրում նաև գտնում էր, որ անհրաժեշտ է հարաբերութեան մեջ մտնել արտաքին գործերի նախարարութեան հետ և խնդրել, որպէսզի վերջինս կարգադրութիւններ անի բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցչներին ինչպէս Անդրկովկասում, այնպէս էլ Թուրքիայի շրջանակներում, և համապատասխան ձևով նշել, որ աջակցութիւնը Հետախուզութեան գործակալներին նրանց աշխատանքում ուղղակի ներկայացուցչութիւնների պարտականութիւնն է: Ձեկուցագրում նաև նշվում էր, որ այդ աջակցութիւնը պետք է գլխավորապէս կայանա փաստաթղթերի փաթեթների ուղարկման և տարբեր շրջանները ուղևորութիւնների ժամանակ անհրաժեշտ փաստաթղթերի ստացման համար աջակցութեան ցուցաբերման մեջ: Ձեկուցագրի վերջնամասում նշվում էր, որ ներկայացուցչութեան աշխատանքներից բացի, պետք է բոլոր միջոցները ձեռնարկվեն, որպէսզի իրենց անգգուշ գործողութիւններով չձախողեն Հետախուզութեան գործակալներին: Ձեկուցագրում նաև ասվում էր, որ մանրամասն հրահանգները, թե ինչու պետք է արտահայտվի ներկայացուցչութիւնների օգնութիւնը, տեղում կարող են տրվել Հետախուզութեան սպայի կողմից:²⁵ Այդ նույն գեկուցագրի վրա Խան-Կոտուրսկին նաև մակագրել է, որ ինքը միջնորդում է ներկայացուցչութիւնների առաջ օգնութիւն ցուցաբերել: Դիմումագիրը հասցեագրված էր Ալ. Ծնեուրին, որին և հանձնարարվեց հարցի պրակտիկ կողմի մշակումը:²⁶ Եվ արդեն 1919թ. մայիսի 21-ին զինվորական

նախարարութեան Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատարի պարտականութիւնները կատարող փոխգնդապետ Ալ. Ծնեուրը զինվորական նախարարին ուղղված դիմումագրում խնդրում էր վերջինիս միջնորդութիւնը արտաքին գործերի նախարարութեան միջոցով աջակցել Հետախուզութեան աշխատակիցներին:²⁷ Այս փաստաթղթի տակ ևս կար շ. Խան-Կոտուրսկու ստորագրութիւնը: Այդ նույն օրը Հայաստանի զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը (Արարատյան Բրիտանիոյ Գերասիմի (1876-1937թթ.) գաղտնի գրութեամբ դիմում է արտաքին գործերի նախարարին, կցելով նաև Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքի պետի ղեկուցագիրը՝ կապված արտաքին գործերի նախարարութեան աստիճանավորների և զինվորական նախարարութեան գործողութիւնների ուղղորդման հետ: Դիմումագրում զինվորական նախարարը խնդրում էր կարգադրութիւն անել ամենախնտենսիվ օգնութիւն ցուցաբերելու Հետախուզութեան աշխատակիցներին, որոնք դիմում էին արտաքին գործերի նախարարութեան ներկայացուցչներին Հայաստանի սահմաններից դուրս: Գեներալ-մայոր Արարատյանը նշում էր, որ մանրամասն տվյալները, թե ինչու պետք է արտահայտվի Հետախուզչներին ցուցաբերվող աջակցութիւնը և գործողութիւնների ընդհանրութիւնը, անհրաժեշտ է պարզաբանել տեղում՝ Հետախուզութեան բարձր աստիճանավորների բանակցութիւններում դիվանագիտական ներկայացուցչութիւնների ղեկավարների կամ անձնակազմի հետ:²⁸

Դեռ 1919թ. ապրիլի սկզբին ևս մի կարևոր քայլ էր կատարվել արտաքին գործոց նախարարութեան և Հայաստանի Հետախուզական ծառայութիւնների միջև աշխատանքներն ուղղորդելու ուղղութեամբ մեկ այլ կարևոր բնագավառում: Այսպէս, 1919թ. ապրիլի 9-ի որոշմամբ արտաքին գործերի նախարարութեանը կից ստեղծվում է Տեղեկատվական բյուրո: Սույն փաստաթղթում ասվում էր, որ Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեութիւնը պետք է նպատակամղվի հակահետախուզական բաժանմունքի առջև կանգնած խնդիրների իրագործմանը, և գտնվի զինվորական նախարարութեան վերահսկողութեան ներքո: Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեութեան շրջանակներին վերաբերող տեղեկութիւնների շարքին էին դասվում 1) ռազմական բնույթի տվյալները, գործառնների տեղաբաշխման, զինվածութեան և զինմատակարարման մասին և այլն, 2) հարևան երկրներ

²⁵ Նույն տեղում, Ծ. Գ- 200, ց. 1, գ. 155, Բ. 24:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում, Բ. 23:

րի կառավարութիւնների կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի միջոցառումները, էմիսարական (գործակալական) շարժումը, մամուլի նկատմամբ հետաքննչական վերահսկողութիւնը և սեռական հարաբերութիւնները: Այս կարևոր փաստաթղթում նաև շեշտվում էր, որ բյուրոն պետք է աշխատի ուղղակի հակահետախուզութիւն հետ սերտ առնչութիւնների պայմաններում, օգնելով և թեթևացնելով մեկը մյուսի աշխատանքը²⁹: Հարկ է այս կապակցութիւններ մի շատ հետաքրքիր փաստաթղթի ևս անդրադառնալ, որպեսզի ավելի ամբողջականորեն և լիարժէք պատկերացնենք, թե ինչու հենց Արտաքին գործերի նախարարութիւնը կից ստեղծվեց Տեղեկատվական բյուրոն: Այդ կարևոր խնդրի բացահայտման վրա լույս է սփռում Զինվորական նախարարութիւն Գլխավոր շտաբի Հատուկ բաժանմունքի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ռ. Չալխուշյանի 1919թ. ապրիլի 9-ով թվագրված գրութիւնը՝ Հասցեագրված Հետախուզութիւն ղեկավարներին: Դրանում Ռ. Չալխուշյանը գրում էր, որ դեռ հին ցարական ռեժիմի ժամանակ հայկական ղեկավար շրջանները թույլ են կողմնորոշվել ինչպես նախկին կառավարութիւնն իրենց դեմքի, այնպես էլ հարևան ժողովուրդների վարքագծում: Չալխուշյանը գրում էր, որ տեղեկատվութիւն բացակայութիւնը իրեն զգացնել տվեց 1917-1918թթ., երբ հայերը անընդհատ հայտնվում էին հարևան, ավելի ճարպիկ, ավելի քաղաքականապես նրբանկատ ժողովուրդների իշխանութիւն տակ: Հետևաբար, ըստ Չալխուշյանի, Տեղեկատվական բյուրոյի կազմակերպման գաղափարը միանգամայն օրինաչափորեն առաջացավ 1917-18թթ., և կիրառվեց Թիֆլիսում, սակայն այնտեղ փաստորեն հանգեցվեց գերութիւնների փոխադրման մեջ հարցումներ անցկացնելուն, թերթերից պատահուկներ հանելուն, և այլն: Ըստ Չալխուշյանի, սովորաբար տեղեկատվական գործունեութիւնը պետք է ծառայի գինվորական նախարարութիւն հետախուզական բաժանմունքը, սակայն քանզի վերջինիս համար այն դժվար էր իր պետութիւն սահմաններից դուրս տարածել, այդ իսկ պատճառով էլ նպատակահարմար գտնվեց տեղեկատվութիւնը կենտրոնացնել Արտաքին գործերի նախարարութիւնում, որի ներկայացուցիչները օգտվում են էքստերիտորիալութիւն (անձեռնմխելիութիւն) իրավունքից, փաստորեն նրա դերը հանգեցնելով Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքի դերին՝ սակայն Հայաստանի սահմաններից դուրս, սկզբնապես Վրաստանում և Ադրբեյջանում, ինչը կախված էր հայկական պետութիւնը

²⁹ Նույն տեղում, թ. 9:

փաստացի Հնարավորութիւններից, և առաջին հերթին՝ տնտեսական և կադրային-մարդկային գործոններից: Ըստ այդ մտահղացման, այդ բաժանմունքի ղեկավարութիւնը պետք է կենտրոնանար արտաքին գործերի նախարարութիւնում, թեկուզև այն գաղտնի բաժանմունք անվանելով, կամ ասենք՝ Տեղեկատվական բաժանմունք: Զինվորական և արտաքին գործերի նախարարութիւնների միջև կայացած Համաձայնութիւններ էլ Վրաստանում և Ադրբեյջանում պետք է նշանակվեին գինվորական կցորդներ, որոնց ձեռքին էլ պետք է կենտրոնանար նշված երկրներում անհրաժեշտ տեղեկութիւնների հավաքումը, որոնց թվին առաջին հերթին դասվում էին՝ 1/ գործառնների գինվածութիւն, հանդերձանքի, գործերի տեղաշարժերի և այլնի մասին ուղղակի տեղեկութիւնները, 2/ հարևան պետութիւն կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի գործողութիւնները, գործակալական շարժումը, մամուլի նկատմամբ հսկողութիւնը, 3/ տեղեկութիւնները, որոնք կարող էին հետաքրքրութիւն ներկայացնել նախարարութիւն համար, հարևան երկրների կողմից հպատակ Հայերի նկատմամբ ձեռնարկվող միջոցները: Ավարտելով այս չափազանց հետաքրքիր փաստաթղթում ներկայացված մտքերի ամփոփումը, վերջնամասում Չալխուշյանը հատուկ ընդգծում էր, որ բյուրոն պետք է աշխատի և ուղղակի հակահետախուզութիւն հետ սերտ փոխհամագործակցութիւն ու բազմակողմանի կապերի պայմաններում, փոխադարձաբար օգնելով միմյանց իրենց հայրենանվեր աշխատանքում: ³⁰ Այդպես էլ տեղի ունեցավ, Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի 1918թ. հուլիսի 3-ի որոշմամբ բյուրոն հաստատվեց, որը տեղեկութիւններ ձեռք բերելով մամուլի և գաղտնի գործակալական ցանցի միջոցով, պետք է ՀՀ գինվորական գերատեսչութիւնը ներկայացնել օպերատիվ և քաղաքական բնույթի տեղեկատվութիւն: Հետագայում Ազգային խորհուրդն իր 1918թ. հուլիսի 16-ի նիստում գտնելով, որ Տեղեկատվական բյուրոն պատմականորեն անհրաժեշտ հաստատութիւն է, որոշեց այն վերցնել ՀՀ գինվորական գերատեսչութիւն ենթակայութիւնից և հանձնել ՀՀ արտաքին գործերի նախարարութիւնը՝ ի դեմս Թիֆլիսում գործող Հայտնի դիվանագիտական ներկայացուցչութիւնի³¹, որն էլ բնականաբար ինքնին հասկանալի է, քողարկված ձևերով իրականացնում էր հետախուզական գործառնութիւններ Վրաստանում և նրա շուրջ, հանդիսանալով կենտրոնական նշանակութիւն կառույց, հանգուցակետ

³⁰ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց.1, գ.155, թ. 9, 9 հակ.:

³¹ Նույն տեղում, գ. 81, թ. 2-3, 5-8, 11:

ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Ադրբեջանի, Հարավային Ռուսաստանի և այլ Հարակից տարածքների նկատմամբ:

Սակայն իրական կյանքն ավելի բարդ էր և գործընթացներն էլ ոչ միանշանակ: Պրակտիկան ցույց տվեց, որ արտաքին գործերի նախարարության և Հայաստանի Հանրապետության Հետախուզական ծառայության փոխհարաբերությունները ամենևին էլ այնքան հարթ չընթացան, ինչպես կարելի էր սպասել, այլ երբեմն էլ ընթացան փոխադարձ պահանջատիրության և տեղ-տեղ էլ՝ անհարկի քաջքշուկների մթնոլորտում: 1919թ. Հունիսի 18-ին արտաքին նախարարին ուղղված գրության մեջ (№ 3833) Գլխավոր շտաբի պետ Ալ.Շենուրը ի պատասխան զինվորական նախարարի Հասցեին 1919թ. Հունիսի 18-ին արտագործնախարարության կողմից հղված դիմումագրում արժարժված ստուգիչ բնույթի հարցերի (№ 2210), խնդրում էր շտապ հաղորդել և առաջիկայում էլ տեղյակ պահել, թե հետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացված տեղեկություններից որոնք են դուրս եկել ոչ ճիշտ, ինչպես նաև կատարել դիվանագիտական ներկայացուցիչներից ստացված տեղեկատվության փոխանցում³²:

Բյուրոկրատիան ամենուր և ցանկացած իրավիճակում մնում է բյուրոկրատիա, իսկ թղթային քաջքշուկը իրական գործի փոխարեն վերջին հաշվով վնասում էր թե հետախուզության և թե արտաքին գործերի նախարարության կողմից ձեռնարկվող գործերի կազմակերպմանը, և դրանց արդյունավետությանը: Արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը 1919թ. Հունիսի 19-ի գրության մեջ (№ Po 179) ուղղված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետին շեշտում էր, որ տվյալ պահին ինքը հնարավոր չի գտնում առանձին փաստերով հայտնել, թե հետախուզական բաժնի կողմից ներկայացված ո՞ր տեղեկությունները և ե՞րբ են ոչ ճիշտ դուրս եկել, սակայն Հունիսի 8-ի հետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացված ամփոփագրի վերջին տեղեկությունները (Թիֆլիսում կատարվող գորահավաքի և խորհրդային Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Վրաստանի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների մասին) Թիֆլիսից իրենց կողմից ստացված հաղորդագրությունների համաձայն չեն համապատասխանում իրականությանը³³: ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված երկու փաստաթղթերն էլ վկայում են նորաստեղծ հետա-

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում, Թ. 32:

խուզական և հակահետախուզական ծառայությունների կայացման գործընթացների և նրանց կողմից ձեռնարկվող գործունեության առջև ծառայած դժվարությունների, երբեմն էլ թույլ տրված սխալների և բացթողումների, ինչու էլ՝ նաև ձախողումների մասին, որը բոլոր երկրների հատուկ ծառայությունների պրակտիկայում էլ պատահում է: Կայացման գործընթացները դժվար էին, ոչ միանշանակ, իսկ գործնական փոխհարաբերությունները արտագործնախարարության հետ հստակ չէին դասավորվում, որովհետև երբեմն էլ վերջինիս պաշտոնյաները իրենց հեռու էին պահում հետախուզական ծառայություններից, անհարկի չէին վստահում, երբեմն էլ կասկածի էին ենթարկում վերջիններիս գործունեությունը, չնայած այն հանգամանքին, որ արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը բոլոր երկրներում էլ մշտապես եղել է արտաքին հետախուզական ծառայության գլխավոր կազմակերպիչը և ղեկավարը, ինչը թերևս Հայաստանի պարագայում գալիս էր անփորձությունից և երկչուությունից: Այս ամենը հանգեցնում էր թյուրըմբռնումների և բացասական արդյունքների, վնաս հասցնելով Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությանը:

Վերջ ի վերջո, ինչ-որ առաջընթաց կար, թեկուզև ոչ ներդաշնակ և ոչ շատ շոշափելի: Կյանքի հրամայականն էր անհապաղ իրական կապեր ապահովել հետախուզական ծառայությունների և արտագործնախարարության համակարգի միջև, ծառայեցնելով նորաստեղծ Հանրապետության գոյատևման ապահովման աշխարհաքաղաքական խնդիրներին: 1920թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդը, լսելով զինվորական նախարարի զեկուցումը արտասահմանում հետախուզական և հակահետախուզական գործի մասին, որոշում է կայացնում այդ գործունեությունը ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության դեսպանների հսկողությանը³⁴:

Ինչպես ակնառու կերպով տեսնում ենք, փուլ առ փուլ համառ ջանքեր էին գործադրվում հետախուզության և հակահետախուզության ծառայությունների աշխատանքների բովանդակությունը հնարավորին չափով ավարտուն և լիարժեք դարձնելու համար, ճշգրտվում էին հիմնական օղակները և ստեղծվում նորերը: Այս ճանապարհին կարևոր քայլ էր արտասահմանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից զինվորական ներկայացուցիչների (գործակալ, կցորդ, ատտաչե) ինստիտուտի ստեղծումը: Այս առումով, անկասկած, որոշակի հետաքր-

³⁴ Նույն տեղում, Ֆ. 9- 201, ց. 1, գ. 489, Թ. 62, Ֆ. 9- 278, ց. 1, գ. 11, Թ. 16:

քրությունն է ներկայացնում ՀՀ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի գեներալ-մայոր Գ. Ղորղանյանի (Ղորղանով-Կորգանով) գործունեությունը, որը գտնվում էր զինվորական նախարարի անմիջական ենթակայության տակ: Դեռ 1918թ. դեկտեմբերի 3-ին Ղորղանյանը զինվորական նախարարին է ներկայացնում մի ուշադրավ գեկուցում, որում հարց էր բարձրացնում և հիմնավորում այսպես կոչված «զինվորական ագենտների» համակարգի ստեղծման անհրաժեշտության մասին, որոնց Ղորղանյանը համարում էր որպես ամեն մի պետության զինված ուժերը գլխավորող մարմնի՝ զինվորական նախարարության գործակալը: Ղորղանյանը նշում էր, որ ընդհանուր առմամբ զինվորական կցորդը պետք է հետևի այլ պետության զինված ուժերի զարգացմանը, ուր ինքը գործուղվել է և ձեռնամուխ լինի այն հնարավոր ուժերի բացահայտմանը, որոնց հետ հնարավոր է բախումներ լինեն: Հետևաբար, Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական կցորդը պետք է ձեռնամուխ լինի հետևյալ խնդիրների իրագործմանը. 1) զինվորական կցորդը (գործակալը) պետք է բացահայտի հակառակորդի բանակի կազմը խաղաղ փամանակ, ինչպես նաև նրա հաստիքային և թվական կազմը, 2) զինվորական ծառայության անցած զինվորականների պահեստակազմը, զինվորական ծառայության գծով արտոնություններ ունեցող այն մարդկանց թիվը, որոնք ազատված են զինվորական ծառայությունից, և պատերազմի դեպքում չէին կարող գննք կրողներ դառնալ: Անհրաժեշտ էր նաև պարզել պահեստի սպաների թիվը, 3) բացահայտել սպառազինության պաշարները, որոնք կարող էին օգտագործվել բանակի զորահավաքի ժամանակ, 4) զինվորական կցորդը կամ գործակալը պետք է պարզեր այն մարտիկների առավելագույն քանակը, որը տվյալ պետությունը կարող էր մարտի դաշտ դուրս բերել, 5) բանակի կազմակերպումը պատերազմի ժամանակ, դրա տեղաբաշխումը, 6) զինվորական խանութների տեղաբաշխվածությունը, դրանց իրական ունեցվածքը, 7) հրետանային և ինժեներական պահեստների, արհեստանոցների տեղաբաշխումը, 8) երկաթուղիների բեռնաթողունակությունը, շարժակազմը, 9) երկաթգծերի վիճակը, երթուղիները, 10) պաշտպանական կառույցների պատրաստվածությունը աստիճանը և տեղաբաշխումը, 11) տեղական ռազմական վարչության կառուցվածքը և զորահավաքի արագության մասին տվյալները, 12) զորքերի ուսուցման հարցերը, 13) զորքերի մարտական ոգու, կարգապահության վիճակը և այլն: Հետաքրքիր փաստաթուղթ է, որը վկայում է նաև որոշ Հայ զինվորականների պրոֆեսիոնալ բարձր պատրաստվածություն մասին: Ահա այսպես, շատ մանրազնին ներկայացնելով

զինվորական կցորդ-գործակալների առջև դրված խնդիրները, գեներալ-մայոր Ղորղանյանը անում է կարևոր եզրահանգումներ: Մասնավորապես նա հետևություն է անում, որ առանց զինվորական գործակալների միջոցով հետախուզության գործի ճիշտ կազմակերպման, ռազմական զինված պայքարի մասին հարցերի լուծումը միշտ հենված կլինի կասկածելի տվյալների վրա, և հնարավոր է չի լինի ճիշտ հակամիջոցների ձեռնարկումը: Գեներալ-մայոր Ղորղանյանը այնուհետև եզրահանգում է, որ ներկա պահին անհրաժեշտ է ամեն տեղ, ի նկատի ունենալով ծավալվող իրադարձությունները, իսկույնեթ ստեղծել զինվորական գործակալություն, այդ թվում և Վրաստանում, և Ադրբեջանում: Միաժամանակ Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալները, ինչպես դա կա բոլոր պետությունների պրակտիկայում, գտնվելով դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից, նշանակվում են միանձնյա զինվորական նախարարի կողմից, և միայն վերջինիս են ենթակա և հաշվետու: Զինվորական նախարարի կողմից ռազմական կցորդների նշանակման պահից արդեն արտաքին գործերի նախարարությունը պետք է այդ մասին համապատասխան ձևով իրազեկ դարձնի տվյալ երկրի համապատասխան ղեկավարներին, և նրանց հետ համաձայնեցնի մանրամասնությունները և հարցի առանձին կողմեր:³⁵ Բացի այդ, գեներալ Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալը պետք է իրականացնի արձակուրդի մեջ գտնվող սպաների և զինվորականների, ինչպես նաև պահեստի այն սպաների, բժիշկների, չինովիտների հաշվառումը, որոնք տվյալ պահին գտնվում են այն երկրում, ուր գործուղված են եղել: Այդ իսկ պատճառով, ըստ Ղորղանյանի, զինվորական գործակալը պետք է ունենար ծանրակշիռ զինվորական պատրաստվածություն, և որոնց նշանակումը զինվորական նախարարի կողմից յուրաքանչյուր առանձին դեպքում պետք է հատուկ քննարկվեր: Ըստ այդ պլանի, ոչ մեկն առանց զինվորական նախարարի թույլտվության իրավունք չունեի գործուղվելու համապատասխան ներկայացուցչություն: Ղորղանյանն առաջարկում էր զինվորական գործակալին նշանակել 1500 ուլբալի ուժիկ, իսկ նրա օգնականին 800-ից 1000 ուլբալի կախված սպայական կոչումից: Միաժամանակ գեներալ-մայոր Ղորղանյանը կարևոր էր համարում գաղտնի հետախուզության համար ենթահաշվետվական ավանսի հատկացումը, ինչպես նաև զինվորական կցորդի գրասենյակի համար նախատեսված սենյակի

³⁵ Նույն տեղում, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 27, Բ. 27(72), Բ. 62, Ծ. 9- 278, ց. 1, գ. 11, Բ. 16:

տրամադրումը ներկայացուցչության զբաղեցրած շինտարածքի շրջանակներում³⁶:

Կատարվել էր զգալի աշխատանք, որի համար Ղորղանյանը ջանք ու եռանդ էր խնայել, որպեսզի հետախուզության գործը դրվեր լավ հիմքերի վրա: Գեներալ-մայոր Ղորղանյանի այս տեղին և նպատակային հարցադրումներից հետո հաջորդ քայլը կատարվում էր գեներալ-մայոր Արարատյանի կողմից, որը 1919թ. մարտի 31-ին նորից անդրադառնում էր Ղորղանյանի վերոհիշյալ զեկուցագրին Թիֆլիսում և Բաքվում գինվորական գործակալների «համապատասխան ինստիտուտ» ստեղծելու անհրաժեշտության մասին, ներկայացնելով համապատասխան տեղեկանքները այդ գործի վերաբերյալ: Միաժամանակ գեներալ-մայոր Արարատյանը տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրավիճակում գինվորական ներկայացուցիչների (ազենտ, կցորդ) հաստատումը համարում էր հրատապ անհրաժեշտություն, ընդ որում պատճառաբանելով, որ հենց այդ գինվորական ներկայացուցիչների վրա էլ կարելի էր դնել գինվորական ներկայացուցչության պարտականությունները Դաշնակցային հրամանատարությանը կից՝ Թիֆլիսում և Բաքվում: Արարատյանը գտնում էր, որ այդ պաշտոնյաների պահելու հոգսը կարող է իրականացվել գինվորական նախարարության ընդհանուր վարկի հաշվին, սակայն գրասենյակի և գաղտնի հանձնարարությունների գծով սպանների ծախսերը անհրաժեշտ է վարկավորել՝ յուրաքանչյուր ներկայացուցչին ենթահաշվետվային ավանս տալով ամսեկան 10 հազար ռուբլի չափով: Վերջնամասում Արարատյանը խնդրում էր իր առաջարկները հաստատել և թույլ տալ վարկավորումը սկսած ապրիլի 1-ից ամիսը հազար ռուբլի, և ընդամենը 180 հազար ռուբլի էլ բաց թողնել մինչև 1919թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածի համար:³⁷

1919թ. մարտին թվագրվող Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության փաստաթղթերից մեկում արդեն շարադրված են ռազմական գործակալների գործունեության ընդհանուր սկզբունքները, նրանց հետախուզության օբյեկտները և դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ կապերի ձևերն ու եղանակները, որպես նրանց գործունեության պարտադիր պայմաններ, ինչի համար նախատեսվում էին չորս մարդ՝ բարձր կոչումներով, երեք հոգի՝ ցածր սպայական կոչումներ-

րով³⁸: Այդ նույն փաստաթղթում նշվում էր, որ Թիֆլիսում պահանջվում էր Գլխավոր շտաբի բարձր սպայական կոչում ունեցող սպա, որ ռազմական գծով պետք է լիներ դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում, և փաստորեն անհրաժեշտ ռազմաքաղաքական տվյալները պետք է հավաքվեին և հաղորդվեին նրա միջոցով: Այդ գործի համար միակ հնարավոր թեկնածուն համարվում էր գեներալ Գ. Ղորղանյանը, որը փայլուն տիրապետում էր ֆրանսերեն լեզվին, անգլիացիներին գիտեր իր գործունեությունից Պարսկաստանում, որտեղ եղել էր գեներալ Ն. Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսի շտաբի կազմում, եղել էր կովկասյան Հեծելազորային դիվիզիայի պետ, և որն էր վերջոնակ ընդգրկվեց ՀՀ Զինվորական Խորհրդի կազմում, որոշակի հեղինակություն էր վայելում Անդրկովկասում գտնվող ֆրանսիական, անգլիական ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում: Հենց այս թեկնածուության նկատմամբ էլ շատ բարեհաճ էր տրամադրված նաև Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Լևոն Գեորգիի Եվանգուլյանը (Եվանգուլով)³⁹, որը համառորեն պաշտպանում էր գեներալ Ղորղանյանի թեկնածությունը գինվորական կցորդի պաշտոնի համար⁴⁰: Սակայն կային նաև այլ թեկնածուներ, այդ թվում դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում գտնվող գնդապետ Շահբաթովը, նույնիսկ հետագայում հետախուզական աշխատանքից բավականին հայտնի երիտասարդ լեյտենանտ Հովհաննես Խան-Կոտուրսկին, որոնց դեմ Լ. Եվանգուլյանը կտրուկ առարկեց, գտնելով, որ այդպիսի պաշտոնում պետք է նշանակվեն Գլխավոր շտաբի ավելի բարձրաստիճան գինվորականներ, որոնք ունեին անհամեմատ ավելի մեծ փորձառություն և հեղինակություն⁴¹: Այս թեկնածուները, բնականաբար, չանցան, իսկ շուտով Լ. Եվանգուլյանին հասցեագրված ՀՀ արտաքին գործերի 1919թ. ապրիլի 10-ի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ գեներալ Ղորղանյանը ևս բացառվում էր այդ պաշտոնը զբաղեցնելու առումով, քանզի նրան հրամայվում էր շտապ մեկնել Փարիզ⁴²: Ստեղծված իրավիճակում Լ. Եվանգուլյանը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1919թ. ապ-

³⁶ Նույն տեղում, Թ. 143:

³⁷ Նույն տեղում, Թ. 142:

³⁸ Նույն տեղում, Ֆ. 9- 276, ց.1, գ.114, Թ.10-12:

³⁹ Տես Ռ. Գ. Հովհաննիսյան. Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 379; R.G.Hovannisian, The republic of Armenia, vol. II, p. 349:

⁴⁰ ՀԱԱ, Ֆ. 9-276, ց.1, գ.114, Թ.13: Ֆ. 9- 121, ց.1, գ.111, Թ.1, գ. 9, Թ.15:

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 300, Թ.1-2:

⁴² Նույն տեղում, Թ. 8-10:

բրի 28-ի հեռագրում (N° 914) առաջարկում էր գեներալ-մայոր Հախվերդյանի թեկնածուությունը, սակայն զինվորական նախարար Արարատյանը վերջինիս ներկայությունը թիֆլիսում գտավ աննպատակահարմար, քանզի նրա ներկայությունը անհրաժեշտությունը խիստ զգացվում էր հենց Երևանում⁴³։ Որոշ ժամանակ անց ՀՀ զինվորական նախարարի կողմից թիֆլիսում ՀՀ զինվորական կցորդի պաշտոնում առաջադրվում է ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահ Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշյանի (Քիչմիշլեի) թեկնածուությունը⁴⁴, որի դեմ սակայն կտրականապես առարկում է Լ. Եվանգուլյանը, գտնելով, որ վերջինս Գլխավոր շտաբի փորձառու զինվորականներից է, գիտակ է գործին, որ ունի միայն իրավաբանական կրթություն, ավելացրած դրան նաև այն հանգամանքը, որ իր տրամադրության տակ առկա տեղեկությունների համաձայն՝ անտեղյակ է հայկական կյանքին ու ավանդույթներին, հայերեն չգիտի, որ նույնիսկ իրեն հայ էր համարում⁴⁵։ Լ. Եվանգուլյանը նույնպես աննպատակահարմար էր գտնում, որ որևիցե մեկը, որը պաշտոնով ցածր էր և համեմատաբար անփորձ որպես զինվորական, նույնիսկ ժամանակավորապես կատարեր զինվորական կցորդի պարտականությունները թիֆլիսում՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը։ Այդ կապակցությամբ նա առարկեց գեներալ Ա. Դուրախանյանի (Դուրախանով) կողմից առաջադրված պողպորուչիկ Եղիազարովի թեկնածուության դեմ որպես թիֆլիսում ՀՀ ռազմական կցորդի ժամանակավոր պաշտոնակատարի⁴⁶։ Քաջուկները շարունակվում էին, հարցի վերջնական լուծումը հետաձգվում է մինչև հունիսի սկիզբը։ Այդ ընթացքում իրերի նման վիճակը խիստ վերավորական համարելով իր համար, գեներալ Քիչմիշյանը գեկուցագրով դիմում է ՀՀ զինվորական նախարար Բ. Արարատյանին, խնդրելով ազատել իր զբաղեցրած պաշտոնից, միաժամանակ իրեն իրավունք վերապահելով պարզելու իր զբաղեցրած անձը և արժանապատվությունը վիրավորող հանգամանքները՝ անմիջական հաղորդակցության մեջ մտնելով Լ. Եվանգուլյանի հետ։ Եվ սակայն քանի որ նման պաշտոնով զինվորականի առկայությունը խիստ հրատապ էր թիֆլիսում ՀՀ շահերը ներկայացնելու տեսանկյունից, ՀՀ զինվորական նախարարը արտաքին գործերի նախարարի հետ համատեղ բացատրական աշխատանքների հետ մեկտեղ

⁴³ Նույն տեղում, Թ. 11-13:

⁴⁴ Տես R.G. Hovannissian, The Republic of Armenia, vol. II, p. 158, 160-162, 195:

⁴⁵ Տես ՂԱԱ, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 300, Թ. 18-19, Թ. 9- 276, ց. 1, գ. 116, Թ. 69-71:

⁴⁶ Նույն տեղում, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 300, Թ. 20-21:

որոշակի ճնշում են գործադրում ՀՀ ղեկանագիտական հավատարմատարի վրա, ի վերջո վերջինս էլ համոզվում է, որ ինքը անիրավացի է եղել գեներալ Հ. Քիչմիշյանի հետ կապված իր եզրահանգումներում, որ նա ամենևին էլ հայկական ավանդույթներից հեռու մարդ է, ավելին, առաջին իսկ նիստում նա այն վարում է հայերեն, և դրանով իսկ զինվորական կցորդի պաշտոնում Քիչմիշյանի նշանակումը այլևս Եվանգուլյանի կողմից ոչ միայն դիմադրության չի հանդիպում, այլև վերջինս հայցում է Քիչմիշյանի ներողամտությունը⁴⁷։ Իսկ արդեն ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի 1919թ. հունիսի 15-ի հեռագրից (N° 2763)՝ ուղղված թիֆլիսում ՀՀ ղեկանագիտական հավատարմատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մ. Թումանովին, ակնհայտ է դառնում, որ Քիչմիշյանի նշանակման հարցը կարելի էր վերջնականապես լուծված համարել, և նրան առաջարկվում էր անցնել իր անմիջական պարտականությունների կատարմանը։ Կարճ ժամանակ անց, ինչպես այդ մասին վկայում է հենց գեներալ Քիչմիշյանի գլխավոր ընդդիմախոսը, վերջինս դառնում է հեղինակություն նաև Ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան և այլ երկրների ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում։ Եվ շուտով, Երևան ուղարկված 1919թ. հունիսի 23-ի հեռագրում Լ. Եվանգուլյանը ՀՀ զինվորական նախարարին հայտնում էր, որ իր կողմից այլևս ոչ մի առարկություն գեներալ Քիչմիշյանի դեմ չկա⁴⁸։

Հետախուզական գործի արդյունավետ կազմակերպման տեսանկյունից զինվորական ներկայացուցչության համակարգի ստեղծումը Հայաստանի ղեկանագիտական կորպուսի կազմում կարևոր քայլ էր և այդ ուղղությամբ հերթական քայլը կատարվեց Նախարարների խորհրդի 1919թ. ապրիլի 8-ի նիստում։ Լսելով զինվորական նախարարի գեկուցումը թիֆլիսում և Բաքվում Հայաստանի ղեկանագիտական ներկայացուցչություններին կից զինվորական վարչություն հիմնելու մասին հարցը, նիստը հարցին դրական լուծում տվեց։ Նախարարների խորհրդի նիստը ընդունված որոշման մեջ կարևոր համարեց թիֆլիսի ղեկանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչություն հիմնելը։ Որոշման մեջ նաև ասվում էր, որ զինվորական կցորդի նշանակումը պետք է կատարվի զինվորական և արտաքին գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ, վերջինիս համարելով ղեկանագիտական ներկայացուցչության

⁴⁷ Նույն տեղում, Թ. 23- 25, Թ. 9. -276, ց. 1, գ. 116, Թ. 70-71:

⁴⁸ Նույն տեղում, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 300, Թ. 28-25, 32-34:

անձնակազմի անդամ, գործելով ներկայացուցչության ղեկավարի ցուցմունքների համաձայն: Որոշման մեջ նաև ասվում էր, որ զինվորական կցորդը՝ գործակալը իր ուժերը պետք է ստանա զինվորական նախարարության վարկի հաշվին, որպես զինվորական: Միաժամանակ, նախարարների խորհուրդը արտաքին գործերի նախարարին հանձնարարեց այն մտցնել իր նախահաշվի մեջ՝ 9 ամսվա հաշվարկով՝ 1919թ. ապրիլի 1-ից սկսած մինչև տարվա վերջը՝ 90 հազար ռուբլի չափով, այն հատկացնելով Թիֆլիսի զինվորական կցորդի գրասենյակային, ներկայացուցչական և այլ ծախսերի համար:⁴⁹ Նշված որոշումը լրացվում է, կայունանում է նախարարների խորհրդի 1919 թվականի հունիսի 24-ի որոշումով, ըստ որի՝ Վրաստանում և Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից հաստատվում են զինվորական կցորդների պաշտոններ՝ մեկ համհարզով հանդերձ յուրաքանչյուրին⁵⁰:

Երկար սպասված հարցի լուծումը վերջ ի վերջո գտնվեց: Արդեն 1919թ. հուլիսի 2-ին արտաքին գործերի նախարարը նախարարների խորհրդին ներկայացրած գեկուցագրում ուշադրությունը հրավիրում էր այն բանի վրա, որ տեղեկատվության նպատակով հրամայական անհրաժեշտություն է առաջացել Թիֆլիսում և Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին և Բաթումում Հյուսպատոսին կից զինվորական կցորդների նշանակման մասին հարցի կազմակերպական հանգուցայուծումը: Միաժամանակ նշված փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ դրա անհրաժեշտությունը բազմիցս շեշտվել է ինչպես արտաքին գործերի նախարարության, այնպես էլ զինվորական նախարարության և Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչիների կողմից: Արտաքին գործերի նախարարը գտնում էր, որ զինվորական կցորդի նշանակումը ելնում է զինվորական նախարարի հետ կայացած համաձայնությունից, միջնորդվելով արտաքին գործերի նախարարության և դիվանագիտական հավատարմատարների հետ հարաբերություններ: Փաստվում էր դրանց համագործակցության կարևորության մասին: Դրա հետ մեկտեղ փաստաթղթում ասվում էր, որ արդեն կա Թիֆլիսում և Բաքվում դիվանագիտական ներկայացուցչություններին և Բաթումում Հյուսպատոսին կից զինվորական կցորդների պաշտոնների հաստատման մասին նախարարների խորհրդի օրինագիծը և նախահաշիվը: Վերջապես, կարևոր փաստ էր արձանագրվում այն

մասին, որ արդեն Համապատասխան փաստաթուղթը գործողության մեջ է դրվել:⁵¹ Այս ամենը միաժամանակ նշանակում էր Թիֆլիսում հայկական հետախուզական աշխատանքների կարգավորմանը և ուղղորդմանը նպատակաուղղված շատ իրական մի քայլ, այն ենթարկելով միասնական կենտրոնի տնօրինությանը: Իսկ արդեն նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 8-ի նիստում գործին կից ընդունված ինստրուկցիայում (հրահանգավորում) ընդգծվում էր Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատանքների կազմակերպման, հետևաբար նաև զինվորական կցորդների (հետևաբար նաև հետախուզական աշխատանքի կազմակերպման) գործունեության սկզբունքները: Հրահանգում ասվում էր, որ ողջ աշխատանքի ղեկավարումը դիվանագիտական ներկայացուցչության համակարգում գտնվում է դիվանագիտական հավատարմատարի ձեռքում, որին հիվանդության կամ բացակայության պարագաներում իրավասու էր փոխարինել միայն ներկայացուցչության խորհրդականը: Բացի այդ, վերոնշյալ փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ Թիֆլիսում առանձին հայկական նախարարությունների ինչպես միասնական (ֆինանսական, զինվորական և այլ գործակալները), այնպես էլ կոլեգիալ (պարենային և այլ կոմիտեների) ներկայացուցչիները այդ պահից համարվում էին արդեն դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից հաշվառված կառույցի մեջ⁵²:

Հետաքրքիր է նաև նշել Վրաստանում և Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին, ինչպես նաև Բաթումի Հյուսպատոսին կից զինվորական կցորդների, նրանց համհարզների համար սահմանված նախահաշվի օրինագծի մասին, որն արդեն հուլիսի սկզբին հաստատված էր նախարարների խորհրդի կողմից: Թիֆլիսում և Բաքվում գտնվող զինվորական կցորդների համար սահմանված էր ամսական 1700 ռուբլի, իսկ նրանց համհարզներին՝ 900 ռուբլի հիմնական ուժերի, Բաթումի Հյուսպատոսին կից հանձնարարությունների գծով սպային՝ ամսական 1200 ռուբլի հիմնական ուժերի:⁵³ Եվ արդեն 1919 թ. հունիսի 24-ին նախարարների խորհրդի կողմից Վրաստանում և Ադրբեջանում դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից զինվորական կցորդների (ատտաչե) պաշտոնի հաստատումից հետո, զինվորական նախարարի 1919թ. հուլիսի 13-ի հրամանով

⁴⁹ Նույն տեղում, Ֆ. 9-199, ց. 1, գ. 96 (205), Թ. 82:

⁵⁰ Նույն տեղում, գ. 118(146), Թ. 6:

⁵¹ Նույն տեղում, գ. 20 (184), Թ. 246:

⁵² Նույն տեղում, Թ. 254:

⁵³ Նույն տեղում, Թ. 254-255:

(N° 10) Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը կից գինվորական ներկայացուցիչ է նշանակվում Առանձին Հայկական կորպուսի դատարանի, ինչպես նաև Հայաստանի Զինվորական դատարանի նախկին նախագահ գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշյանը, որը կայացավ Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի և օտար պետությունների (մասնավորապես՝ Անտանտի) ներկայացուցիչների համաձայնությունով:⁵⁴ Զինվորական գերատեսչության գծով մի այլ փաստաթղթում, թվագրված 1919թ. հուլիսի 25-ի վիճակով, արձանագրվում է, որ գեներալ-մայոր Քիչմիշյանից ստացված հուլիսի 18-ի գրությունը (N° 1220) պարզ է դարձել, որ ինքն արդեն անցել է իր նոր պարտականությունների կատարմանը:⁵⁵

Հարկ է նորից ընդգծել, որ 1920թ. հունվարի 21-ին ՀՀ միևնույն-նախագահը նախարարների խորհրդին ուղղված իր գեկուլցում (N° 324), անդրադառնում է Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանի կողմից ներկայացված հունվարի 10-ի գեկուլցագրին, կապված այն բանի հետ, որ դեռ 1919թ. նոյեմբերի 27-ին Հայաստանի պառլամենտի նիստում քննարկվել է արտաքին գործերի նախարարի կողմից այդ հարցի վերաբերյալ մտցված նախագիծը, ըստ որի գինվորական ներկայացուցչի կողմից ղեկավարվող վարչությունը պետք է տնօրինվեր գնդապետի կամ գեներալ-մայորի կոչում ունեցող անձի կողմից՝ 2 սպաների հետ միասին, սպասարկվելով 1 գործավարի, 5 գինվորների և այլնի կողմից, որի համար նախատեսված էր ամսական 15 հազար ռուբլի գումար: Սակայն հարկ է մատնանշել նաև ՀՀ պառլամենտի կողմից տվյալ հարցի կապակցությամբ հարուցված քաջքուլի մասին՝ կապված պառլամենտի կողմից նշված օրինագիծը ետ վերադարձնելու մասին արտաքին գործերի նախարարությունը՝ պահանջելով նոր նախագիծ: Նշվում էր, որ պառլամենտը սխալ կերպով ենթադրել է, որ գինվորական ներկայացուցչի վարչությունը պետք է լինի ինքնուրույն օրգան, և օգտվելով միևնույն-նախագահի բացակայությունից, նիստում քաղաքական իրադրությունը ոչ համապատասխան, արտաքին գործերի ու գինվորական նախարարությունների շահերին վնասող որոշում է կայացրել: Ուշագրավ է, որ վերը բերված գեկուլցագրում նաև նշվում էր այն մասին, որ 1920թ. հունվարի 21-ի (N° 14) միևնույն-նախագահը իր գեկուլցագրում՝ ուղղված նախարարների խոր-

⁵⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 40, Թ. 71, գ. 132, Թ. 104: Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 75, Թ. 26, գ. 26, Թ. 203, գ. 187, Թ. 121:
⁵⁵ Նույն տեղում, Ծ. 9-204, ց. 1, գ. 132, Թ. 104:

հրդին, տալով քաղաքական կացություն նկարագրող գինվորական ներկայացուցչություն վերակառուցման կամ վերացման կապակցությամբ Լ. Եվանգուլյանի առաջարկների հետ, ամուր համոզմունք է արտահայտել և տվել իր եզրակացությունը գործող գինվորական վարչության պահպանության անհրաժեշտության մասին, ընդգծելով միաժամանակ, որ տվյալ գինվորական վարչության նախահաշիվը միանգամայն չնչին է, որ գինվորական ներկայացուցչի աշխատանքը միասնության մեջ է գտնվում դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեության հետ և հենց ինքը՝ գինվորական կցորդը, օգտվում է մեծ հեղինակությունից Վրաստանի գինվորական իշխանությունների շրջաններում, ինչպես նաև հատուկ սերտ կապերի մեջ գտնվելով Հունաստանի և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչների հետ: Զեկուլցագրի վերջնամասում միևնույն-նախագահը ընդգծում էր, որ ինքը լիովին բաժանում է Լ. Եվանգուլյանի տեսակետը, սկզբունքորեն համաձայնվելով հարցի դրվածքի հետ, ելնելով գինվորական ներկայացուցչության կեստարյա աշխատանքից (1919 թ. երկրորդ կես): Ելնելով վերը շարադրվածից, միևնույն-նախագահը անհրաժեշտ էր համարում հանձնարարել գինվորական նախարարին ներկայացնել մանրամասն նախահաշիվ և գինվորական ներկայացուցչի հաստիքակազմը այն տեսքով, ինչպիսիք է ձևով վարչությունը մինչ այդ գործել է, սկզբունքորեն հակադրվելով պառլամենտի անսկզբունքային, ոչ պրոֆեսիոնալ մոտեցմանը:⁵⁶ Այդուհանդերձ, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը 1919թ. դեկտեմբերի 16-ին ստանում է ՀՀ գինվորական նախարարի դեկտեմբերի 11-ի գրությունը (N° 1088)՝ հասցեագրված նաև արտաքին գործերի նախարարին, որում հայտնվում էր այն մասին, որ Հայաստանի պառլամենտի նոյեմբերի 27-ի նիստում որոշում է կայացվել վերացնել Զորական ներկայացուցչությունը Վրաստանում, բավարարվելով միայն մեկ սպա պահելով Թիֆլիսում որպես ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից գինվորական կցորդ, որը կարող էր և գեներալի կոչում չունենալ, ինչպես նախկինում որոշվել էր: Ըստ այդմ, տեղեկացվում էր այն մասին, որ գինվորական կցորդը պետք է աշխատի դիվանագիտական համակարգում նրա ղեկավարի անմիջական ղեկավարությամբ, իսկ գեներալ Քիչմիշյանին առաջարկվում էր նոր նշանակման կապակցությամբ անմիջապես դիմել գինվորական նախարարին, այն բանից հետո, երբ 1920թ. հունվարի 1-ից սկսած Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ գինվորական վարչություն-

⁵⁶ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 118 (146), Թ. 58-59:

նը կղաղարեցներ իր գործունեությունը և կյուծարվեր:⁵⁷ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1920թ. հունվարի 10-ի դիմումագրում (N° 14) այդ ամենի դեմ Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարը կտրուկ առարկում է, գտնելով, որ այն հակասում է իր իսկ Ղորղանյանի կողմից մշակված հոյակապ նախագծի կանխադրույթներին, համարելով, որ զինվորական վարչության կազմալուծումը թուլացնում է իրենց դիրքերը, այն դեպքում, երբ ի դեմս գեներալ Կարալովի Վրաստանը շարունակում էր պաշտպանել նմանատիպ վարչությունը Երևանում, և բացի այդ, հատկացվող գումարներն էլ զինվորական վարչությանը այնքան քիչ են, որ այդ պարագայում ՀՀ կառավարությունը կարող էր բոլորովին չանհանգստանալ՝ այն ավելորդ շքեղություն չհամարելով իր համար:⁵⁸ Սակայն դիվանագիտական հավատարմատարի առարկությունները ոչ մի աջակցություն չեն գտնում և Թիֆլիսում դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչությունը վերջնականապես կազմացրվում է՝ դադարեցնելով իր օգտաշատ գործունեությունը: Դա, իհարկե, նկատելիորեն նեղացնում էր հնարավորությունները, իսկ դա հետախուզական գործի կազմակերպման տեսանկյունից բացասական հետևանքներ ուներ, քանզի Ֆինանսական հատկացումները ևս պակասում են, ինչը հետախուզական գործի մեջ կարևոր գործոն է, կադրային թվազան էլ իր հերթին կրճատվում է, իսկ դա հանգեցնում էր ձեռնարկվող գործողությունների արդյունավետության թուլացմանը, դա այն դեպքում, երբ Թիֆլիսում հետախուզության անմիջական ղեկավարությունն իրականացնում էր հենց այդ զինվորական վարչությունը և նրա ղեկավար կազմը, իսկ այդպիսի փոփոխության պայմաններում գործի ողջ ծանրությունը ընկնում էր զինվորական կցորդի և նրա խիստ կրճատվող հաստիքակազմի վրա:

Վերը բերված տարաբնույթ փաստերը ակնհայտորեն վկայում են, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները՝ հետախուզությունը և հակահետախուզությունը ստեղծվել են՝ անցնելով կազմակերպական-քաղաքական բարդ գործընթացների ուղիով, ինչի համար ՀՀ կառավարությունը որոշակի գործողություններ է ձեռնարկել, իրականացրել մի շարք գործառնություններ, պետականորեն կարևոր այդ գործի նկատմամբ բեռնելով իր ուշադրությունը, հետախուզական գործի կազմակերպման հարցերը քննարկման առարկա դարձնե-

լով կառավարության նիստերում, սուլյն խնդրի լուծումը դիտելով որպես պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված անհրաժեշտ և կենսականորեն կարևոր գործողություն, գործելով շատ խճճված և բարդ միջավայրում՝ չունենալով հուսալի և իրական դաշնակիցներ:

2. ՀՀ կառավարության ֆինանսատնտեսական միջոցառումները Ջինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի աշխատանքների կազմակերպման բնագավառում

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության կազմակերպման հիմնախնդիրների լուծման բնագավառում ֆինանսատնտեսական գործոնները երկրորդական չէին, երբեմն էլ առաջնային էին, և դրանցից շատ դեպքերում կախված էին բազմաթիվ ծրագրերի իրականացումը: Եվ այնուամենայնիվ, փորձեր արվում էին: 1918-19թթ. վերաբերող որոշ փաստեր մենք արդեն վերը բերել ենք, դրանք առաջին անվարժ փորձերն էին, նամանավանդ որ, արդեն այդ մասին ասել ենք, որ ՀՀ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքն ըստ էության գործնականում արդեն հասցրել էր քիչ թե շատ կազմակերպվել՝ ՀՀ զինվորական նախարարի 1919թ. ապրիլի 14-ի հայտնի հրամանագրի համաձայն, և առաջին ֆինանսական հատկացումները դրանով իսկ արդեն լիովին օրինականացան, դրվելով քիչ թե շատ լիարժեք օրենսդրական հիմքի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը 1919թ. հուլիսի 19-ի գրությունում (N° 7469) նշելով Թիֆլիսում և այլուր Հայաստանի զինվորական ներկայացուցչությունների վրա դրված խնդիրների լայնածավալության մասին, մասնավորապես ընդգծում էր, որ վերը բերված հաստիքակազմը միանգամայն անբավարար է և տվյալ զինվորական վարչության վրա դրված խնդիրների կատարումը այդպիսի հաստիքակազմով անհնարին կլինի: Ըստ այդմ, վերջինս միջնորդում էր իր կողմից ներկայացված հաստիքակազմի հաստատման մասին, որի մեջ մտնում էին զինվորական վարչության ղեկավարը 1700 ռուբլի ռոճիկով, նրա օգնականը կամ օբերսպան, սպասյակը, նամակատարները՝ 2 հոգի, ազատավարձու մեքենագրուհին, և մեկ հոգի էլ՝ օժանդակ կազմից: Վարչության համար նախատեսվում էր ամսեկան 15 հազար ռուբլի

⁵⁷ Նույն տեղում, Ֆ. 9- 276, ց. 1, գ. 196, թ. 98, Ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 360, թ. 42:

⁵⁸ Նույն տեղում, Ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 300, թ. 45:

աշխատավարձ և ըստ օրենքի, զինվորական ներկայացուցիչը պետք է անմիջականորեն ենթարկվեր ՀՀ զինվորական նախարարին, մտնելով դիվանագիտական ներկայացուցչության հաստիքակազմի մեջ, և գործելով եղած հրահանգների համաձայն ու ներկայացուցչության ղեկավարի գլխավորությամբ:⁵⁹

Հետաքրքիր է այդ առումով զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-լեյտենանտ Հ. Հախվերդյանի (Հախվերդյան Հովհաննես Բարսեղի՝ 29.7.1873-1921թ.) 1920 թ. մայիսի 20-ի գեկուցագիր՝ ուղղված Նախարարների խորհրդին (№ 8404): Ձեկուցագրում վկայակոչելով Նախարարների խորհրդի 1919թ. մայիսի 8-ի որոշումը, համաձայն որի Վրաստանում դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչություն էր ստեղծվում և այդ նպատակի համար հանձնարարվել էր արտաքին գործերի նախարարության 1919թ. նախահաշվի մեջ մտցնել 90 հազար ռուբլի գումար (1919թ. ապրիլի 1-ից սկսած՝ 9 ամսվա ծախսերը հոգալու համար), գեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյանը արձանագրում էր, որ դեռևս այդ գումարը բաց չի թողնված և այդ ընթացքում առկա ծախսերը փոխարինաբար տրամադրվել է Գլխավոր շտաբի կողմից, ինչը ՀՀ զինվորական նախարարությանը կանգնեցրել է այնպիսի վիճակի առաջ, որ զինվորական վարչությունը իր գոյությունը ՀՀ սահմաններից դուրս պահպանում է միայն շնորհիվ Գլխավոր շտաբի փոխարինաբար տված գումարների: Միաժամանակ Հախվերդյանը իրավացիորեն նշում էր, որ զինվորական ներկայացուցչությունը պահելու համար հատկացված գումարները ընդհանուր թանկության պայմաններում անբավարար են, ուստի ինքը խնդրում է. 1) հատկացնել վերը նշված 90 հազար ռուբլի գումարը, 2) ավելացնել ամենամսյա վճարումները՝ դարձնելով այն 15 հազար ռուբլի գումարի չափով՝ ամսեկան, և այն վճարելով 1920 թվականի հունվարի 1-ից սկսած⁶⁰:

Սակայն հետախուզական գործի կազմակերպման համար հատկացվելիք գումարների շուրջ ծագած բյուրոկրատական-գերատեսչական քաջընկեր շարունակվում է, որին մասնակցում են տարբեր նախարարությունների գանազան օղակներ և պաշտոնյաներ, իսկ հետախուզական ծառայությունները շարունակում էին իրենց դժվարին «ոռիսականը», խրթին խնդիրների առաջ կանգնում՝ նամանավանդ Վրաստանում և Ադրբեջանում, թուրքիայում և այլուր, ուր գործ ունեին անհամեմատ ավելի մեծ

նյութական-ֆինանսական ռեսուրսներ ունեցող վրացա-ադրբեջանա-թուրքական հատուկ ծառայությունների հետ, որոնք ավելի շահեկան վիճակում էին գտնվում և հաճախ պարզապես առատորեն վարձատրվում էին տարբեր ոչ պետական և պետական աղբյուրներից, որի շնորհիվ ավելի լիարժեք հնարավորություններ ունեին ագրեսիվ և արդյունավետ գործունեություն ծավալելու հայտնի աշխարհաքաղաքական միջավայրում: Այդ իրավիճակը շատ պատկերավոր է բնութագրել հայտնի հայ հետախուզիկ Տիգրան Դեվոյանցը, որն իր «Կեանքիս դրուագներին» հուշաշարքում ընդգծում է հետևյալը. «Իսկ բիւզնէս այնքան պզտիկ էր, այնքան աննշան հայկական բուրժիններով, որ Հայաստանից դուրս համարեայ արժեք չունէր: Մինչդեռ այդ ճիւղերին պէտք է յատկացնէին շատ խոշոր գումարներ երկրի ինքնապաշտպանութեան համար, որովհետեւ այդ երկու ճիւղերը պէտք է կազմէին Հայաստանի պզտիկ պետութեան աչքերը եվ ականջները, դիւանագիտական դիմումների հիմքը»⁶¹: Այս ամենը լավ է երևում դարձյալ տարբեր արխիվային փաստաթղթերի մանրագնին ուսումնասիրությունից: Հետաքրքիր է նաև նշել, որ երբեմն-երբեմն նույնիսկ Նախարարների խորհրդի որոշումները կարծես թե բավարար չէին լինում գործին ընթացք տալու համար, և սովյալ ֆինանսական-տեխնիկական խնդրի լուծումը հաճախ շաքաթներ, նույնիսկ ամիսներ էր տևում, ինչը խիստ բացասական երևույթ էր 1918-1920 թվականների ռազմաքաղաքական իրավիճակում: Եվ այնուամենայնիվ, ֆինանսական միջոցները դժվարությամբ հատկացվում էին, երբեմն էլ զավառամասերում փորձելով այն նպատակամղել տեղերում հետախուզչության գործի կազմակերպմանը: Այսպես, 1919թ. օգոստոսի 25-ին, ՀՀ նախարարների խորհուրդը լսում է Կարսի նահանգապետի գեկուցումը հակահետախուզչության համար ամսական 40 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին հարցը: Նախարարների խորհրդի նիստը որոշում է կայացնում Կարսի նահանգապետին այն տրամադրել 5 միլիոնանոց ֆոնդից՝ ամսական 40000ռ.⁶² Չինվորական նախարարության ղեկավարությունը ի դեմս գեներալ-լեյտենանտ Հ.Հախվերդյանի, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված 1920թ. մայիսի 10-ի գրությունում (№ 7988) խնդրում էր Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դեվոյանցի տրամադրության տակ բաց թողնել 657 հազար ռուբլի գումար, շեշտելով, որ

⁵⁹ Նույն տեղում, Ֆ. 9-199, ց. 1, գ. 118՝ (146), թ. 20:

⁶⁰ Նույն տեղում, գ. 112 (126), թ. 12:

⁶¹ Տիգրան Դեվոյանց, Կեանքիս դրուագներին, «Հայրենիք», 1945, № 2(247), մարտ-ապրիլ, էջ 84-85:

⁶² Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ. 9- 202, ց. 1, գ. 42, մաս II, թ. 94:

այդ գումարը ծայրահեղ անհրաժեշտություն է:⁶³ Նշված գրու-
թյան վրա գինվորական նախարարը մակագրություն էր արել՝
խնդրելով արագացնել նշված խնդրի լուծումը Համապատասխան
վարկի Հաշվին(N° 7629/2634):⁶⁴ Ի պատասխան՝ նախարարների
խորհրդի գործերի կառավարիչի մայիսի 17-ին գինվորական նա-
խարարին հասցեագրված գրություն մեջ (N° 2961) Հայտնում է,
որ Հետախուզության համար 657 հազար ռուբլի գումարը Հար-
կավոր է դուրս գրել գինվորական նախարարության արտակարգ
և չնախատեսված կարիքների համար նախատեսված վարկից, ա-
վելացնելով նաև, որ գինվորական նախարարության հին վակից
դեռևս մնում է մեկ միլիոնը, և բացի այդ, առաջարկ է մտցնում
ևս 5 միլիոն ռուբլու վարկ բացելու մասին:⁶⁵ Այս գրություն վրա
Գլխավոր շտաբում մակագրություն է արվում՝ խնդրանքով,
պարզաբանել 5 միլիոն վարկի հարցը (N° 7772, 18 մայիսի, 1920
թ.): Փոխանակ օպերատիվ կերպով լուծելու բաց թողնված գու-
մարների առաջման հարցը և հարգելու նախարարների խորհրդի
մայիսի 8-ի որոշումը, գործերի կառավարիչը (Գ. Խոջամիրյան)
չարունակում է գրություններ ուղարկել գինվորական նախարար-
ությանը (N° 2643) իբր թե բաց թողնված գումարները ստանա-
լու մասին, սակայն արված մակագրություններից մեկը վկայում
է, որ դեռևս մայիսի 17-19-ին Գլխավոր շտաբի Հետախուզական
բաժնի պետ կապիտան Դեվոյանցը Երևանի գանձապետարանից
չէր ստացել հատկացված գումարը (N° 3585),⁶⁶ ինչը էպպես
դժվարացնում էր ՀՀ Հետախուզության և Հակահետախուզութ-
յան մարմինների գործունեությունը, նվազեցնելով կատարվող
աշխատանքների արդյունավետության աստիճանը:

1920թ. մայիսի 21-ին (N° 8814) գեներալ-լեյտենանտ Հախ-
վերդյանը գինվորական նախարարության անունից միջնորդում
էր նախարարների խորհրդի առաջ արտակարգ միջոցների հաշ-
վին բաց թողնել գործերի հրամանատարի շտաբի հունիս ամսվա
Հետախուզական և Հակահետախուզական կարիքների համար
657 հազար ռուբլի՝ ներկայացրած նախահաշվի համաձայն, որը
գտնվում է նախարարների խորհրդի գործերում: Այդ դիմու-
մագրի մասին հունիսի 1-ին Համապատասխան հարցում է ար-
վում Ֆինանսների նախարարությանը:⁶⁷ Դժվարությունները շա-

րունակվում են: Հետախուզության և Հակահետախուզության
կարիքների համար ամենամսյա գումարների հատկացումը
դժվարությամբ էր կատարվում, չնայած թվում էր, թե հանրա-
պետության վիճակը ընդհանուր առմամբ կայունացել է և կարե-
լի է լավ ակնկալիքներ ունենալ: 1920 թ. հունիսի 28-ին (N^o
10643) Գլխավոր շտաբից գնդապետ Բ. Բաղդասարովը նախա-
րարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված գրությու-
նում խնդրում էր (գինվորական նախարարին զեկուցելու հա-
մար) Հայտնել, թե ինչ կարգադրություն է արվել գինվորական
նախարարի մայիսի 19-ի զեկուցման հետ կապված (N^o Po 437)
Հետախուզության և Հակահետախուզության կարիքների համար
հունիս ամսվա 657 հազար ռուբլին հատկացնելու ուղղու-
թյամբ:⁶⁸ Սակայն փոխանակ Հարցին լուծում տալու, նախարար-
ների խորհրդի գործերի կառավարիչը, իրեն երևակայելով ոչ թե
սովորական կարգադրիչի դերում, այլ Համարյա թե որպես վար-
չապետ, իր սեփական բյուրոկրատական սարդոստայնն է հյու-
սում, նոտացիա կարդալով գինվորական նախարարության
գլխին: Այսպես, նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը
1920 թ. հունիսի 5-ի գրությամբ (N° 5323) պատասխանելով Գլ-
խավոր շտաբի գրությանը (N° 10643/3552) հաղորդում էր, որ
կառավարության արտակարգ ֆոնդը չի կարող ծառայել որպես
մշտական վարկավորման աղբյուր Հետախուզության և Հակահե-
տախուզության համար, եթե նույնիսկ նախկինում տրվել են
այդ գումարները նշված ֆոնդից: Նախարարների խորհրդի գոր-
ծերի կառավարիչը նշում էր, որ հատուկ վարկի բացմամբ գին-
վորական նախարարությունը պետք է իր ժամանակին մտահոգ-
վի, միաժամանակ գանգատվելով, որ դեռևս կառավարությանը
չեն ներկայացվել հաշվետվություններ ստացված գումարների և
դրանց ծախսման մասին: Այդ առումով, զեկուցագրի ավարտա-
մասում նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը նպա-
տակահարմար էր գտնում, որպեսզի ներկայացվի հատուկ նա-
խագիծ Համապատասխան վարկի բացման և կարգադրություն
ծախսված գումարների հաշվետվության ներկայացման մասին:⁶⁹
1920թ. հունիսի 8-ին Գլխավոր շտաբի անունից գնդապետ Բաղ-
դասարովը պատասխանում է վերը նշված հարցապնդմանը (N^o
11179): Գնդապետ Բաղդասարովը պարզաբանում էր, որ 1920 թ.
հունիս ամսվա Հետախուզական և Հակահետախուզական ծառա-
յությունների կարիքների համար գումարների հարցը հարուցվել

⁶³ Նույն տեղում, գ. 118(146), թ. 33:

⁶⁴ Նույն տեղում, թ. 34:

⁶⁵ Նույն տեղում, թ. 35-36:

⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 30:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 126:

⁶⁹ Նույն տեղում, թ. 126, 140:

է այն բանի հիման վրա, որ Նախարարների խորհուրդը Հենվելով գինվորական նախարարի մայիսի 4-ի (1920թ., №Քօ 354) գեկուցագրի վրա, անհրաժեշտ է գտել բաց թողնել պահանջվող գումարները ապրիլ և մայիս ամիսների համար՝ Հենց արտակարգ Ֆոնդից, իսկ հունիս ամսվա համար միջնորդության է ներկայացվում, սակայն ներկայացվելիք հաշվետվության հարցում իրենք ուշացել են, քանի որ դեռևս բաց թողնված գումարները ամբողջությամբ չեն ծախսել:⁷⁰ Ահա այսպես, գինվորական նախարարության միջոցով ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները ստանում էին անհրաժեշտ սուղ միջոցները, որոնք կենսական անհրաժեշտություն էին գործի արդյունավետ կազմակերպման համար: 1920թ. հուլիսի 12-ին Նախարարների խորհրդին է ներկայացվում գինվորական նախարարության նախագծի օրինագիծը սպարապետի շտաբի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 1920թ. հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու համար 1.314.000 ռուբլի վարկ բանալու մասին: Քննարկելով սույն նախագիծը, Նախարարների խորհուրդը հանձնարարում է գինվորական նախարարությանը նշված գումարը տալ իր հատուկ վարկերից:⁷¹ Հենց այսպիսի ձևերով Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը իր չափազանց համեստ միջոցներից գումարներ էր հատկացնում այս կարևոր գործի կազմակերպման համար, որն էական նշանակություն ուներ նաև հետախուզական գործի կազմակերպման տեսանկյունից, առանց որի անհնարին է պատկերացնել ցանկացած կազմակերպված պետության գոյությունն առհասարակ: Չնայած հարկ է ասել, որ այդ գումարները կարելի էր բազմապատկել, եթե իհարկե չլինեին ներքին անարխիան, մահամեղական ընդվզումները և այսպես կոչված մառազբիստական «խումբերի» կամայականությունները, չինովնիկների բյուրոկրատիան զսպելու և ճնշելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև միլիցիայի և այլ օղակների կողմից իրականացվող բացահայտ կողոպուտի միանգամայն անթույլատրելի քաղաքականությունը: Արդարև, հարկ է ընդգծել, որ սույն հուլիսի կարևոր պետական գործի կազմակերպումը ընթանում էր Հենց վերը նշված և այլ պատճառներով զգալի, երբեմն պարզապես անհաղթահարելի դժվարություններով, երբեմն էլ ուղղակի անտեղի քաջուկի առարկա դառնալով, երբ մի նախարարություն մյուսի վրա էր պոչում պատասխանատվությունը, էլ ավելի խճճելով

⁷⁰ Նույն տեղում, ք. 154:

⁷¹ Նույն տեղում, գ. 146 (149), ք. 159, 172:

այդ բնագավառում ընթացող գործընթացները: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Նախարարների խորհրդին ներկայացված 1920թ. հունվարի 21-ի գեկուցագրից (№ 324), որի հեղինակը դատելով փաստաթղթի ուսումնասիրությունից, հավանաբար Հենց ինքը մինիստր-նախագահն էր: Այդ գեկուցագրում նշվում էր, որ 1919թ. մայիսից Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից գործող գինվորական ներկայացուցչի վարչությունը տնօրինելով ռազմական բոլոր գործերի ղեկավարությունը, ինչպես նաև դաշնակից երկրների հետ հարաբերությունները և ռազմական առնչությունները, միաժամանակ իրականացնում էր հետախուզություն և Հայաստանի Հանրապետության գինվորական նախարարությանը տեղեկատվություն ներկայացնում Վրաստանի, Ադրբեյջանի և Կամավորական բանակի կողմից ձեռնարկվող միջոցառումների մասին: Ձեկուցագրում նշվում էր, որ ըստ դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Լևոն Եվանգուլյանի մտահղացման, գեներալ Ղորղանյանի կողմից ներկայացված նախագիծը ենթադրում էր այդ կառույցի լրիվ ինքնուրույն գործունեություն պրոֆեսիոնալ հարցերում, սակայն պարտավորվելով համաձայնեցված գործել դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի հետ՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի համաձայնությամբ: Ձեկուցագրում նշելով, որ այդ նախագիծը լրիվ հավանություն է արժանացել ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919թ. ապրիլի 8-ի նիստի կողմից, միաժամանակ նաև ընդգծվում էր այն մասին, որ արտաքին գործերի նախարարությանն էլ հանձնարարվել է իր նախահաշվի մեջ մտցնել 9 ամսվա գումարը՝ 90 հազար ռուբլի գրասենյակային և այլ ծախսերի համար:⁷²

Կազմակերպական-ֆինանսական փնտրտուքները շարունակվում էին և արդեն 1920թ. մարտի 17-ին արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը կառավարությանը ներկայացնելով (№ 767) հանրապետության Տփղիսի (Թիֆլիս) և Բաթումի գինվորական ներկայացուցչությունների 1919թ. հուլիս-դեկտեմբեր ամիսներին կատարված ծախսերի հաշիվները (№ 1604 գրություն) և հայտնելով, որ ծախսերը ծածկելու համար իր կողմից ղեկավարվող նախարարությունը չունի համապատասխան վարկ, հետևաբար ինքը խնդրում է Նախարարների խորհրդի համապատասխան որոշումը ծախսված գումարները վերադարձնելու մասին:⁷³

⁷² Նույն տեղում, Ծ. 9-199, ց. 1, գ. 118, ք. 58; գ. 112, մաս I, ք. 17; գ. 96, ք. 62:

⁷³ Նույն տեղում, գ. 112 (126), ք. 19:

Հարկ է ասել, որ Թիֆլիսում Հայաստանի գինվորական վարչության դժվարությունների մասին գեներալ-մայոր Քիչմիշյանը բազմիցս զեկուցել էր թե զիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, թե Հայաստանի քաղաքական ղեկավար շրջաններին՝ ակնկալելով հոգատար և օպերատիվ մոտեցում այս բնագավառի նկատմամբ, հաճախ մանրամասն պարզաբանումներ տալով այն մասին, որ գինվորական վարչության գործընթացների խելամիտ կազմակերպումից և տեխնիկա-ֆինանսական հարցերի լուծումից մեծապես կախված է հայկական հետախուզության օգտաշատ գործունեությունը և տարվող աշխատանքների արդյունավետությունը Թիֆլիսում, հետևաբար նաև տարածաշրջանային հիմնախնդիրների Հայաստանի օգտին լուծումը: Այսպես, գեներալ-մայոր Քիչմիշյանը 1920թ. մայիսի 10-ի (N° 645) զեկուցագրում՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի ղեկանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, նշելով, որ իր կողմից ղեկավարվող վարչությունը գործում է 1919 թ. ապրիլից սկսած, և այդ կապակցությամբ ինքը խնդրել է նախահաշիվ մեջ մտցնել գինվորական ներկայացուցչության կարիքների համար անհրաժեշտ 90 հազար ռուբլի գումարը, որը ժամանակին չի վարկավորվել ՀՀ պառլամենտի կողմից նշված վարչության հաստիքակազմի չհաստատման պատճառով: Գեներալ-մայոր Քիչմիշյանը նշելով, որ դեռևս հունվար ամսին արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Հ.Տեր-Հակոբյանը առաջարկել է արտաքին գործերի նախարարություն ներկայացնել կատարված ծախսերի մասին հաշիվները, հենվելով այդ ժամանակ տվյալ նախարարությունը գլխավորած Ալ.Խատիսյանի թույլտվության վրա՝ նախարարների խորհուրդ ներկայացնելու առաջարկ՝ նշված գումարները կառավարության 10 միլիոնանոց ֆոնդից ստանալու համար, սակայն չնայած դրան, մինչև սույն զեկուցագրի պահը այդ գումարները չեն փոխանցվել և այդ հանգամանքը ծայրահեղ ծանր վիճակի մեջ է դրել իր կողմից ղեկավարվող վարչության աշխատանքները դրամի բացակայության պատճառով: Քիչմիշյանը նշում էր, որ իր կողմից ղեկավարվող վարչության 10 ամսյա գործունեության ընթացքում ոչ մի կոպեկ պետական գանձարանից չի ստացվել (և դա այն ժամանակ, երբ Հայաստանում գանազան կասկածելի նպատակներով էական գումարներ էին ծախսվում-վ.Վ.): Գեներալ-մայոր Քիչմիշյանը նշելով, որ 1919թ. հոկտեմբեր ամսին իրեն հաջողվել է գինվորական շտաբից փոխադարձաբար վերցնել 50 հազար ռուբլի, իսկ 1920թ. հունվար-ապրիլ ամիսների համար գինվորական նախարարությունը թույլատրել է իրեն ստանալ

60 հազար ռուբլի իր բարեկամ կոստանդնուպոլսյան և եգիպտոսյան հարուստ հայերի կողմից հայկական բանակի օգտին հանգանակված 120 հազար ռուբլի գումարից, միաժամանակ շնչտելով, որ սակայն իրեն վստահված վարչությունը շարունակում է գոյատևել պատահական մուտքերով, ինչպես նաև օգտագործելով իր սեփական խնայողությունները՝ շուրջ 40 հազար ռուբլի: Նույն զեկուցագրում գեներալ-մայոր Քիչմիշյանը արդարացիորեն դժգոհում էր, որ այդ ամենը ընդամենը այն պատճառով է, որ գինվորական վարչության հաստիքակազմը դեռևս չի հաստատվել, ինչպես նաև այդ կապակցությամբ գինվորական և արտաքին գործերի նախարարությունների միջև ընթացող վիճաբանության պատճառով, թե որ նախարարության նախահաշիվի մեջ պետք է մտնեն նշված ծախսերը 15 հազար ռուբլի չափով, որը նախատեսված էր շենքի վարձակալության, տաքացման, լուսավորության, հեռախոսային, գրասենյակային և այլ ծախսերի համար, ինչպես նաև ազատավարձու ծառայողներին պահելու, քաղաքում երթևեկելու, նամակագրությունը Երևան ուղարկելու, հիվանդությունների և բժշկական, չնախատեսված ծախսերի համար և այլն: Շնչտելով այդ մասին, գեներալ-մայոր Քիչմիշյանը աջակցություն էր խնդրում ղեկանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարությունից:⁷⁴ Բնականաբար, վերջինս էլ իր հերթին դիմում է ՀՀ քաղաքական ղեկավար շրջաններին: Երևանում տեղյակ էին գործերի վիճակին, և վեհերոտ փորձեր արվեցին շտեկելու իրավիճակը: Այդ մասին տեղեկանում ենք արտաքին գործերի նախարարի 1920թ. մայիսի 13-ի գրությունից՝ հասցեագրված նախարարների խորհրդին, որում վերջինիս քննությանն էր ներկայացվում ՀՀ ղեկանագիտական ներկայացուցչի մայիսի 13-ի գրությունը (N° 1786) և դրան կից գինվորական նախարարի համապատասխան գրության պատճենը (N° 645):⁷⁵ Թիֆլիսի ՀՀ ղեկանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Տիգրան Բեկղադյանը 1920թ. մայիսի 13-ի գրությունում՝ ուղղված արտաքին գործերի նախարարին (N° 1786), վկայակոչելով գեներալ-մայոր Քիչմիշյանի մայիսի 10-ի գրության մասին, շնչում էր, որ այդ կապակցությամբ ինքն իրեն թույլ է տալիս կարծիք արտահայտելու, որ կամ պետք է լուծարել գինվորական ներկայացուցչությունը Թիֆլիսում՝ կարևոր չհամարելով այդ հիմնարկության գոյությունը, որի վերաբերյալ պառլամենտը չի ընդունել և հաստատել համապատաս-

⁷⁴ Նույն տեղում, թ. 14:

⁷⁵ Նույն տեղում:

խան նախահաշիվ, կամ էլ, նկատի ունենալով դրա պահպանման նպատակահարմարությունը, կառավարությունը հոգում է նրա գոյության հարցը մտադրություն ունենալով բավարարել վերջինիս դրամական ծախսերը որևէ հատուկ ֆոնդի հաշվին, ժամանակին փակելով բոլոր դրամապարտքերը: Եզրակացության մեջ Տ. Բեկզադյանը խնդրում էր շտապ փոխանցել այդ հիմնարկությանը հասանելիք գումարները, միաժամանակ հաղորդելով, որ տվյալ գրության պատճենը ինքն ուղարկում է նաև զինվորական նախարարին:⁷⁶ 1920թ. մայիսի 22-ին սույն գրության վրա արվում է արտաքին գործերի նախարարի Համապատասխան մակագրությունը, որում նշվում էր այն նախարարների խորհրդին ներկայացնելու անհրաժեշտության մասին:

Այնուամենայնիվ, որոշ քայլեր արվեցին ստեղծված փակուղուց դուրս գալու համար: 1920թ. մայիսի 19-ի նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչի գրությունից (№ 313) տեղեկանում ենք, որ նախարարների խորհուրդը, հաշվի առնելով գեներալ Քիչմիշյանի հաշիվները արտաքին գործերի նախարարության հետ և Համապատասխան գրության առկայությունը, մայիսի 18-ին որոշեց այդ հարցը լուծել զինվորական և արտաքին գործերի նախարարների փոխադարձ Համաձայնությունով: Այդ մասին Գլխավոր շտաբին տեղեկացվում է մայիսի 21-ին (№ 7955 գրություն), վերջինս էլ իր հերթին զինվորական նախարարին: Փաստաթղթի վրա կա Համապատասխան մակագրություն:⁷⁷ Այդ կապակցությամբ ներկայացված օրինագծում նշվում է Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական ներկայացուցչության 1919թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջ 1920թ. հունվարի 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը կատարած ծախսերը ծածկելու համար 180 հազար ռուբլի բաց թողնելու մասին: Օրինագծի տակ ստորագրել են մինիստր-նախագահը և զինվորական նախարարը:⁷⁸ Կարծես թե հարցը, թեև ուղևորված այսքան մեծ դժվարությամբ, լուծվեց, և գեներալ Քիչմիշյանը կարող էր մի փոքր շունչ քաշել դժվարություններից: Վերջապես ստացվեց բավականաչափ համեստ և կոնկրետ մի գումար: 1920թ. հունիսի 9-ին դիմելով նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին (№ 1966) և տեղեկացնելով, որ ինքը Գլխավոր շտաբի պետից ստացված հեռագրի միջոցով իմացել է նախարարների խորհրդի որոշման մասին իրեն վստահված վարչության համար հատկացված գումարների վարկավորման մասին՝ 90 հազար

ռուբլի գումարի չափով՝ 1920 թ. առաջին կեսի համար, և այդ կապակցությամբ ինքը խնդրում է չմերժել Համապատասխան կարգադրություն անել նշված գումարը իր անունով Թիֆլիս փոխանցելու համար ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից ֆինանսական գործակալի միջոցով: Փաստաթղթի վրա արված է Համապատասխան մակագրություն նշված գումարը վարկավորելու մասին⁷⁹: Եվ այնուամենայնիվ, քաշքշուկը չդադարեց, և նորանոր բարդություններ առաջացան:

Հետախուզության աշխատանքների կազմակերպման տեսանկյունից առավել մեծ ֆինանսական բարդություններ առաջացան Կ. Պոլսում, որտեղ ավելի մեծ գումարներ էին անհրաժեշտ այնտեղ գործուղված Տ. Դեվոյանցի կոստանդնուպոլսյան խմբի գործունեության համար: Ինչպես պարզվում է Փարիզ գեներալ Գ. Գ. Ղորղանյանին (Ղորղանով, Կորգանով) ուղարկած Տ. Դեվոյանցի 1919թ. հոկտեմբերի 25-ի գեղուցագրից (№ 44), Կոստանդնուպոլսում Հետախուզական աշխատանքները կազմակերպելու համար նա վարկավորվել էր սկզբում ամիսը 30.000 ո., իսկ հետո՝ 50.000 ո. կովկասյան ռոներով: Հետախուզական գործունեության կազմակերպման համար Դեվոյանցը ավանս է ստանում մինչև 1919թ. հոկտեմբերի 1-ը: Դեվոյանցը նշում էր, որ նկատի ունենալով թանկությունը, աշխատանքներն ավելի լայն թափով ծավալելու համար գնդապետ Շեռուրն իրեն խոստացել էր բյուշեն մեծացնել մինչև ամիսը 500 լիր (50.000 ո.) և ուղարկել 2-3 ամսվա համար ավանս: 1919թ. սեպտեմբերի 9-ի նամակում Շեռուրը հայտնում էր Դեվոյանցին, որ մոտ օրերին կուղարկի 100.000 ո. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների ծախսերի համար (մոտ 1000 լիր)⁸⁰: Սակայն դա տեղի չի ունենում, գումարի առաքումը ձգձգվում էր, իսկ Դեվոյանցն օգտագործելով իր բազմաթիվ կապերը, խրվում էր պարտքերի մեջ՝ աշխատանքները շարունակելու համար (հոկտեմբերի 20-ի վիճակով Դեվոյանցն ուներ 470 լիր պարտք)⁸¹:

Դժվարությունները շարունակվում են: Հոկտեմբերի 12-ին Դեվոյանցը Բաթումում Հայաստանի Հանրապետության զինվորական ներկայացուցչի կապիտան Անիկից նամակ է ստանում, որով վերջինս հայտնում էր, որ հասանելիք գումարը դեռ ինքը չի ստացել⁸²:

⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 15:

⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 18:

⁷⁸ Նույն տեղում, թ. 17:

⁷⁹ Նույն տեղում, գ. 118՝ (146), թ. 60:

⁸⁰ Հայաստանի Հանրապետության ապրիլ (Բոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3:

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Նույն տեղում:

Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. հոկտեմբերի 25-ի գեկուցագրում Դեվոյանցը գրում էր, որ իր փողերը վերջացել են, այլևս ոչ մի տեղից ինքը չի կարող պարտք վերցնել, և ստեղծված իրավիճակում ինքը ստիպված է հրաժարվել վարձված կոնսպիրատիվ բնակարանից, ետ կանչելով անհրաժեշտ մարդու, և ավելացնելով նաև, որ Անգորայում և այլ քաղաքներում գտնվող իր գործակալներին չի կարող վճարել⁵³: Դեվոյանցը Ղորղանյանից խորհուրդ էր խնդրում, թե այսուհետև ինքն ինչպես վարվի, ավելացնելով, որ այդ նույն խնդրով բազմիցս դիմել է Երևան, սակայն ոչ մի պատասխան չի ստացել, իսկ այդ իրավիճակում այլևս չի կարող այդպես ապրել⁵⁴: Պոլսում⁵⁵ և մնում է թողնել գործերը և փախչել Սևաստոպոլ հարազատների մոտ⁵⁶: Դեվոյանցը ափսոսանք էր հայտնում այս կապակցությամբ, ասելով, որ հենց այս պահին ինքը կարողացել է հրաշալի «փոխհարաբերություններ» հաստատել ռազմական նախարարության որոշ օղակների (բնականաբար՝ Թուրքիայի - Վ. Վ.) հետ և ինքը հնարավորություն ունի մշտապես ստանալ հայերին վերաբերող գաղտնագրված հեռագրերը, իսկ այդ ամենի համար՝ ապրելու հետ միասին անհրաժեշտ էր ընդամենը ամիսը 500 լիր (4500[0]ռ.)⁵⁶:

Դեվոյանցը Ղորղանյանին հայտնում էր, որ ինքը գիտի, որ Երևանը ի վիճակի չի ամիսը 500 լիր ուղարկել, նամանավանդ, որ ռուբլու կուրսն էլ ընկել է, և ընդամենը ՀՀ հետախուզության կարիքների համար ամիսը բաց է թողնվում 189.400 ռուբլի, որ Հայաստանին հարևան պետություններում ևս իրենք ունեն կազմակերպություններ, գումարած դրան հակահետախուզությունը ՀՀ տարածքում, սակայն ստեղծված իրավիճակում ինքը կարևոր է համարում աշխատանքների շարունակելը⁵⁷: Պոլսում թեկուզև ամիսը 400 լիր աշխատավարձով, ավելացնելով, որ ինքը իրեն մի քիչ նեղություններ տալուց չի հրաժարվի: Միաժամանակ Դեվոյանցը գրում էր, որ աշխատանքի բնույթով իրեն անհրաժեշտ է ունենալ նաև հագուստ, քանզի ինքը համազգեստով է ման գալիս⁵⁷:

Ֆեներալ Ղորղանյանին ուղղված 1919թ. նոյեմբերի 7-ի գեկուցագրում Դեվոյանցը նշելով, որ ինքն արդեն 105 նամակ է ուղարկել Երևան, ստանալով ընդամենը 3-ը (սեպտեմբերի 3-ին,

⁵³ Նույն տեղում:
⁵⁴ Նույն տեղում:
⁵⁵ Նույն տեղում:
⁵⁶ Նույն տեղում:
⁵⁷ Նույն տեղում:

20-ին և 26-ին), որոնցից առաջինին գնդապետ Ենեուրը պատասխանել էր, որ մոտ օրերին կուղարկի 100.000 ռ., իսկ վերջին երկու նամակում այն մասին, որ մոտ օրերին կուղարկի 150.000 ռ., որ շատ բարձր է գնահատում իր աշխատանքը⁵⁸:

Դեվոյանցը նաև ավելացնում էր, որ այդ աշխատանքները դադարեցնել չի կարելի, քանզի կիսովն օգտակար կապերը, որի համար ուր ասես դիմել է՝ խնդրելով փոխարինաբար տալ 300-400 լիր և բոլորը մերժել են: Դեվոյանցը գրում էր, որ այսուհետև դերձ իրեն հաջողվել է այլ հասցեատերերից 20 օրով վերցնել 300 լիր, սակայն ժամկետի ավարտից հետո ինքը հարկադրված պարտք է վերցրել Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ գեներալ Աջապակեից 4000 Ֆրանկ, որի առաջին մասն արդեն վճարել է: Դեվոյանցը հայտնում էր, որ վաղն իրեն խոստացել են տալ ևս 3000 Ֆրանկ՝ մինչև դեկտեմբերի 1-ը ժամկետով: Դեվոյանցը Ֆինանսական այս դժվարությունների մասին հայտնելով Ղորղանյանին, նշում էր, որ մինչև դեկտեմբերի 1-ը իր աշխատանքները կշարունակվեն, իսկ այդ ընթացքում ինքը հույս ունի, որ կստանա անհրաժեշտ գումարները և կփակի պարտքերը: Դեվոյանցը գրում էր, որ ինքը վաղուց կթողներ գործերը և կհեռանար, սակայն ինքը մի կողմից ամոթ է զգում օտարների առաջ, իսկ մյուս կողմից այլոք, որոնք չեն այլ աշխատանքների համար խելացնոր գումարներ են ծախսում (դեռ հոկտեմբերի 4-ի գեկուցագրում նա նշում էր, որ իր կողքին, գտնվող Կ. Պոլսում գտնվող Գլխավոր շտաբի մի քանի ռուս գնդապետներ յուրաքանչյուր ամիս ծախսում են 20.000 Ֆրանկ՝ իրական արդյունք չստանալով) չստանալով դրա դիմաց փոխհատուցում 1/1000-ի չափով, ինչն ինքը ստանում է չնչին գումարներով, իրեն շատ վատ է զգում, որ որոշել է ամեն գնով դիմանալ և եթե մինչև դեկտեմբերի 1-ը գումարները չստանա, ինքը այլ տեղերից կվերցնի ևս ինչ-ինչ գումարներ, կվճարի պարտքերը... և կշարունակի աշխատանքը: Ամեն դեպքում Դեվոյանցը փորձում էր հասկանալ բարդությունների իմաստը, լավ ըմբռնելով, որ Հայաստանը գտնվում է Ֆինանսատնտեսական ծանր իրավիճակում, սակայն միանգամայն արդարացիորեն կարևորում էր հետախուզության աշխատանքների հետագա շարունակումը և ծավալումը, և այն էլ Կ. Պոլսում, ինչքան էլ որ դժվար չլիներ, նորանոր խնդրանքներով դիմելով Երևան՝ ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի պետին՝ այլևայլ եղանակներով գումարներ փոխանցելու իրեն⁵⁹, իսկ եղած նամակները

⁵⁸ Նույն տեղում:
⁵⁹ Նույն տեղում:

Թողնել Կ. Պուսի «Ճակատամարտ» թերթի խմբագրությունում: Վերջին տեղեկության համաձայն, Ֆինանսական ծախսերը գործակալության վրա հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների համար (մինչև դեկտեմբերի 1-ը) կազմել են 285 լիր (նոմինալ գնով 2400 ռ., իսկ ըստ կուրսի՝ 60.000 ռ.), փակելով նաև գրասենյակի, փոստի և ներկայացուցչության և վարձված 2 սենյակների (1-ը կոնսպիրատիվ) ծախսերը և այլն⁹⁰:

Հարկ է սակայն հատուկ նորից ուշադրություն դարձնել նաև այն հանգամանքին, որ հետախուզությունը և հակահետախուզությունը աշխատում էին՝ հաղթահարելով սոսկալի ֆինանսատնտեսական և կադրային դժվարություններ: Եվ այնուամենայնիվ, երիտասարդ հանրապետությունը իր սուղ ֆինանսական միջոցներից որոշ գումարներ էլ հատկացնում էր վերջինիս, իսկ ուժային գերատեսչությունները՝ ռազմական և ներքին գործերի նախարարությունները ժամանակ առ ժամանակ օժանդակում էին նրանց: Այդ մասին են վկայում ստորև բերված արխիվային կարևոր փաստաթղթերը, որոնք զգալի արժեք են ներկայացնում: Այսպես, Գլխավոր շտաբի պետին ուղղված գեկուցագրում Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ փոխգնդապետ Ծնեուրը 1919թ. հունիսի 8-ին հայտնում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Կարսի քաղաքացիական նահանգապետն իր տրամադրության տակ ունի 250 թուրքական ոսկյա լիրաներ, որոնք բռնագրավել են գերված ասկյարներից: Այնուհետև նշելով, որ հետախուզական նպատակներով լիրաների ծայրահեղ անհրաժեշտության նկատառումով, ինչպես նաև շուկայում դրանց սակավության պատճառով խնդրվում է միջնորդել այդ լիրաները իրեն վստահված բաժնի տնօրինությանը հանձնելու: Զեկուցագրի վերջնամասում Ծնեուրը նշում էր, որ ասկյարներից լիրաների բռնագրավման պահին դրանք արժեին 350 ռուբլի, և որ այդ գնահատումով լիրաները մտել են մատյան:⁹¹ Թե ինչքան դժվար էր այդ խնդիրը լուծել, երևում է հետագա գեկուցագրերից, որոնցից ակնհայտ է դառնում բյուրոկրատական քաշքշուկների հաղթահարման ողջ պատկերը: Իր հերթին, Գլխավոր շտաբի պետ Զինկևիչը դիմում է գինվորական նախարարին (1919 թ. հունիսի 28): Զեկուցագրում նա հայտնում է, որ հետախուզության բաժնի համար ոսկյա լիրաների ծայրահեղ անհրաժեշտության պատճառով, ինքը միջնորդագրություն է հարուցում ներքին գործերի նախարարի առաջ պատշաճ ձևով Կարսի

նահանգապետին կարգադրություն անելու՝ նշված փողերը ըստ կուրսի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնին փոխանցելու մասին:⁹² Հատուկ ծառայության սպաները առհասարակ գումարները և այդ մասին փոխանցումների տվյալները ճշտապահորեն գրանցում էին, և դա այդ բնագավառում ծածուկ չէր արվում: Ընդունված էր բոլոր «մանրուքները» խելամտորեն և ճշմարտացիորեն գրանցել և գնահատել: Եվ դա այդ բնագավառում չգրված սովորույթ է և արարողակարգ: Վերը նշված թուրքական ոսկյա լիրաները հետախուզական բաժնին փոխանցելու մասին է հայցում նաև գեներալ-մայոր Արարատյանը ներքին գործոց նախարարի առաջ 1919 թ. հուլիսի 3-ի գրությունում⁹³: Դրա վրա ներքին գործոց նախարարը մակագրում է, որ նշված փողերն արդեն գտնվում են Ֆինանսների նախարարության տրամադրության տակ⁹⁴: Ներքին գործերի նախարարը գրությունը վերադարձնելով (1919թ. հուլիսի 5) գինվորական նախարարին, հայտնում էր, որ նշված դրամներն արդեն գտնվում են Ֆինանսների նախարարությունում, և որ արվել են համապատասխան կարգադրություններ⁹⁵: Սակայն քաշքշուկները շարունակվում են, իսկ ոսկյա լիրաները ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էին հետախուզական բաժնին: Վերջինս էլ, ի դեմս Գլխավոր շտաբի պետ Զինկևիչի (փաստաթուղթը ստորագրել էր նաև բաժնի պետի պարտականությունները կատարող շտաբս-կապիտան Դեվոյանցը) այս անգամ էլ դիմում է Ֆինանսների նախարարին՝ խնդրելով նրա կարգադրությունը ըստ կուրսի թուրքական լիրաները իրեն վստահված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնին փոխանցելու համար⁹⁶:

Այստեղից միանգամայն ակնհայտ է, թե ինչպիսի դժվարություններ էին ստիպված լինում հաղթահարելու Հայաստանի հատուկ ծառայությունները, իրականացնելով անհրաժեշտ հետախուզական աշխատանքները թուրքիայի Հայաստանին հարող տարածքներում և այլուր: Վերջապես, մի արխիվային փաստաթուղթ ևս, որն ավարտուն կդարձնի վերը բերված միտքը. այսպես, Ֆինանսների նախարարին ուղղված 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի գրությունում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ գնդապետ Ծնեուրը և նրա օգնական, ծովակալության («Адмиралтейство») գծով օգնական Խան-Կոտուրսկին հայտնում են, որ Գլխավոր շտա-

⁹⁰ Նույն տեղում:
⁹¹ ՀԱԱ, Ծ. 9- 202, ց. 1, գ. 37, թ. 58:

⁹² Նույն տեղում:
⁹³ Նույն տեղում, թ. 57:
⁹⁴ Նույն տեղում:
⁹⁵ Նույն տեղում:
⁹⁶ Նույն տեղում, թ. 56:

բի Հետախուզական բաժինը արտասահմանյան դրամների խիստ կարիք է զգում, առանց որի անհնար է աշխատել: Վերջիններս խնդրում էին Հայտնել, թե չկա՞ արդյոք Հնարավորություն իրենց համար որոշ գումար փոխանակել թուրքական լիրաների և Ֆրանսիական Ֆրանկների՝ Պողոս Նուբար փաշայի կողմից ուղարկված գումարների հաշվին, որոնք Հնարավոր է, կան նախարարության տրամադրության տակ, և ի՞նչ կուրսով կարելի է իրականացնել փոխանակումը⁹⁷: Եվ առհասարակ, Հայաստանի հատուկ ծառայությունները տարադրամի (վալյուտայի) խիստ կարիք էին զգում, և դրանք անհրաժեշտ կարևոր միջոց էին նրանց աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման տեսանկյունից: Այսպես, հասկանալի նկատառումներով Ֆինանսների նախարարությունը Երևանի գանձապետարանին ուղարկված հատուկ գրութայամբ տեղեկացնում էր ուղարկված աղբյուրներից դրամներ պարունակող կաշվե կնքված պայուսակի մասին, և խնդրում էր այն պահպանության առնել մինչև հատուկ կարգադրությունը⁹⁸:

Քանի որ Ֆինանսական հարցերն իրենցից մեծ կարևորություն էին ներկայացնում և առանց դրանց Հնարավոր է՞ր կազմակերպել ՀՀ Հետախուզության գործունեությունը, ապա կարելի է փորձել ըմբռնել այն ուշադրությունը, որ ցուցաբերվում էր ամեն մի կոպեկի համար, առավել ևս պատասխանատվության էին ենթարկվում բոլորը, անգամ նրանք, ովքեր նախկինում աչքի էին ընկել իրենց անբասիր ծառայություններով, սակայն դա ամենևին էլ է՞ր փրկում պատասխանատվությունից: Դրա մասին է վկայում Հայաստանի Զինվորական դատարանի Երևանյան տեղամասի գծով զինվորական քննիչի դիմումագիրը արտաքին գործերի նախարարին (այն ստացվել է 1919թ. դեկտեմբերի 27-ին, N° 7166), որում խնդրվում էր տեղեկացնել Ռուսաստանի հարավում զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցչին (ասել է թե՛ գնդապետ Զինկեիչին - Վ.Վ.), որպեսզի կապիտան Շումովը (Հայաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի ընդհանուր բաժնի նախկին պետերից մեկը) 1920թ. հունվարի 2-ին ներկայանա քննիչի իր ընդունարան հարցաքննության համար որպես վկա, կապված Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքից ոսկե լիրաների գողության հետ: Գրութայան մեջ նաև ասվում էր, որ այդ մասին կուղարկվի հատուկ գրություն⁹⁹: Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամա-

նատարի ներկայացուցիչ գնդապետ Զինկեիչին ուղղված 1920թ. հունվարի 6-ի գրությունում (N° 110-ելից N° 7161) հայտնվում էր, որ կապված Հայաստանի Զինվորական դատարանի քննիչի 1919թ. դեկտեմբերի 26-ի գրութայան հետ (N° 4382) ինքը գրասենյակի դիրեկտորը պատիվ ունի հաղորդելու, որ կապիտան Շումովին խնդրվում է 1920թ. հունվարի 2-ին ներկայանալ Զինվորական դատարանի խուց հարցաքննության համար որպես վկա՝ կապված Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքից ոսկե լիրաների կողոպուտի հետ¹⁰⁰:

Հետագա փաստերը վկայում են, որ ըստ երևույթին կապիտան Նիկոլայ Ալեքսանդրի Շումովը պատվով է դուրս եկել այդ իրավիճակից, ժամանելով Հայաստան և այնուհետև հնարավորություն ստացել 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին անխոչընդոտ հեռանալու Հայաստանից Վրաստան, այնտեղից էլ Ռուսաստան: 1920թ. նոյեմբերի 9-ի գրութայան մեջ (N° 6302) արտաքին գործերի նախարարության Գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը խնդրում էր սահմանային գործասերին պաշտոնական աջակցություն ցույց տալ նրան և նրա հետ մեկնող երկու այլ անձանց, նրանց ուղեբեռը ազատելով մաքսային ստուգումից: 101 Բերված փաստերը ակնբախտորեն վկայում են այն մասին, թե ինչքան կարևոր էին Ֆինանսական հարցերի լուծումը, որոնցից կախված էր թե՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմական-քաղաքական ծառայության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների ստեղծումն ու կազմակերպումը, և թե՛ ձեռնարկվող կանխարգելիչ գործողությունների հաջողությունը, և թե՛ առհասարակ դրանց արդյունավետ գործունեության ապահովումը:

**3. Հայկական Հետախուզական ծառայության կազմերը:
ՀՀ Կառավարության գործունեությունը կադրային
հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ**

Կադրային հիմնախնդիրները ամեն մի հարցի, ամեն մի քիչ թե՛ շատ լուրջ պետական գործի արդյունավետ լուծման անկյունաքարն է, նրա աքիբսոսյան դարչապարը, դրանով են պայմանավորված բոլոր ձեռնարկվող գործողությունների ու ընթացող

⁹⁷ Նույն տեղում, թ. 116:

⁹⁸ Նույն տեղում, թ. 100, թ. 37:

⁹⁹ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 412, թ. 3:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 2:

¹⁰¹ Նույն տեղում, թ. 47:

գործընթացների թե հաջողությունը, և թե ձախողումը, պետա-
քաղաքական բոլոր տեսակի ծրագրերի իրականացումը, որը
ցանկացած պետության մեջ առաջնային հիմնախնդիրներից է,
իշխանությունների կողմից տարբեր գործառույթների իրակա-
նացման հիմնաքարը: Հայաստանի հատուկ ծառայությունների
պատմության, նրա կադրային հիմնահարցերի ուսումնասիրման
ուղղությունը որոշակի աշխատանք է կատարել Ա. Մանուկյանը,
որն իր մի հոդվածում շրջանառության մեջ է դրել մեր հարցի
քննարկման տեսանկյունից կարևոր Անդրկովկասյան երկրամա-
սային ՌԿ(Բ)Կ վերահսկողության հանձնաժողովի 1927թ. հոկ-
տեմբերի 20-ի նիստի հետ անմիջականորեն առնչվող քրեական
գործի նյութերը, որը հարուցվել էր 1927թ. հուլիսին Վահագն
Մուրադյանի, Միքայել Դողոսյանի, Գրիգորի Խաչատրյանի և
Գրիգորի Երամովի նկատմամբ, ինչի շնորհիվ ընթերցողի սեփա-
կանությունն են դառնում մի շարք արժանահիշատակ փաստեր,
որոնցով ակնհայտ է դառնում այն բոլոր մեղադրանքների ողջ
անանկությունը, որոնք ներկայացվել են Առաջին Հանրապե-
տության հետախուզության և հակահետախուզության կազմա-
կերպիչների նկատմամբ:¹⁰² Ինչպես պարզորոշ է դառնում արխի-
վային և այլ կարգի նյութերի և, մասնավորապես այդ
տիրահոսքի հետաքննության արխիվային որոշ վավերագրերի
մանրագնի վերլուծությունից, Հայաստանի Առաջին Հանրապե-
տության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թվականներին
կայացման ոչ միանշանակ ու դժվարին գործընթացներում են
գտնվել, համառորեն որոնումներ են կատարվել այն ղեկավարող
կադրային սպայակազմի ձևավորման և տեղերում գործնական
աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ: Վկաները, ո-
րոնք հանդես են եկել 1927թ. նշված «գործով», ինչպես երևում
է նիստի արձանագրությունից, պարզապես «առաջադրանք» են
կատարել վարկաբեկելու Հայաստանի Հանրապետության այդ
չափազանց օգտակար կառույցները և այն ղեկավարող մարմին-
ները, օգտագործելով միանգամայն սնամեջ և ոչնչով իրապես
չհիմնավորված «փաստարկներ»: Միևնույն ժամանակ հենց այդ
«չինձու փաստարկներն» էլ իրենց հերթին անուղղակիորեն
պատմության սեփականությունն են դարձնում որոշ արժանա-
հիշատակ փաստագրություն և այդ ժամանակաշրջանի հատուկ
ծառայության կառույցների գործունեությունից և կադրային
հիմնախնդիրների վերաբերյալ, նրա նվիրյալների ուսանելի

¹⁰² Տես՝ «ЕФ МНЮИ - XXI век (газета-журнал), 1998, № 07-08, сентябрь-
октябрь, ст.8-10:

կյանքից՝ նվիրված Հայրենիքին և նրա ազգային-պետական
անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ օղակների ձևավոր-
մանը և նպատակաուղղմանը հակառակորդների դեմ: Ա. Մա-
նուկյանի նշված հոդվածից և հայտնի գործի մասին ՌԿ(Բ)Կ
Անդրկովկասյան երկրամասային վերահսկողության հանձնաժո-
ղովի 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ի նիստի արխիվային փաստաթղ-
թերի համակողմանի հետազոտությունից բացահայտվում է, որ
Հայկական բանակում Գլխավոր շտաբի ստեղծման գաղափարի
համահեղինակներից մեկը եղել է ուսական բանակի կադրային
սպա, գնդապետ Միխայիլ Զինկելիչը¹⁰³ (ի դեպ, որոշ փաստաթղ-
թերում նա ոչ թե գնդապետ է, այլ գեներալ¹⁰⁴), որը նպատա-
կադրում ուներ ստեղծելու Դենիկինի Կամավորական բանակի
ավտոնոմ՝ ինքնավար կառուցվածքը, որպեսզի ցանկացած պահի
կատարի այդ բանակի բարձրագույն ղեկավարության ցուցում-
ները և անմիջական հրահանգները, որի ոչ պաշտոնական ներ-
կայացուցիչն էր նա սկզբնապես: Դենիկինի ներկայացուցչու-
թյան դերն այն էր, որպեսզի Հայաստանում ապրող և գործող
ուսական բանակի կադրային սպաներին հավաքագրեն և հայ-
կական ձևավորվող բանակի այլևայլ կառույցներում տեղաբաշ-
խելով, նրանց օգտագործեն հեռու գնացող ուղևորական

¹⁰³ Հարկ է նաև այստեղ նշել Գ.Պետրոսյանի տեսակետի մասին Մ. Զին-
կելիչի գործունեության դեռևս լիովին չբացահայտված մի էջի մասին
ևս: Ըստ այդ վարկածի, Հայկական բանակի Գլխավոր շտաբի պետ,
գնդապետ Մ.Զինկելիչը Երևանի Ռուսական ազգային խորհրդի գործունե
աջակցությամբ Երևանում ստեղծել է գաղտնի հետախուզական խումբ
իր գործակալներով, որն անմիջական կապի մեջ էր Կամավորական բա-
նակին կից «Հատուկ խորհրդակցության» և Թիֆլիսում Անդրկովկասի
Ռուսական ազգային խորհրդի հետ: Այդ խումբը կանոնավոր տեղեկու-
թյուններ էր հաղորդում Կամավորական բանակին և նրան կից «Հա-
տուկ խորհրդակցությանը» հայկական բանակի, Հայաստանի Հանրապե-
տության ներքին և արտաքին քաղաքական դրության տարաբնույթ
հարցերի, Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության մա-
սին: Հանրապետության ներքին գործերի նախարարությունը կոնկրետ
փաստեր ուներ ուսական հետախուզական խմբի գոյության և գոր-
ծունեության մասին, սակայն Հայաստանի կառավարությունը դրսևորեց
զսպվածություն, նախ այն պատճառով, որ մի կողմից տվյալ պահին
այն վտանգ չէր ներկայացնում երկրի անկախության համար, իսկ մյուս
կողմից՝ չխաթարելու համար ձևավորվող Հայ-ուսական հարաբերու-
թյունները: տես՝ Գ. Զ. Պետրոսյան. Հայաստանի Հանրապետության հարա-
բերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորում-
ների հետ, էջ 83-84:

¹⁰⁴ ՀԱԱ, Ֆ.Պ- 200, ց.1, գ. 412, Թ. 35 : Տես նաև՝ R.G. Hovannissian,
The republic of Armenia, vol. II, p. 470, 474, 516-517, 524:

բազմաբնույթ խնդիրների լուծման գործում, ընդհուպ մինչև գուցե նաև Հայաստանում Դենիկինյան իշխանության հաստատումը, համատեղ պայքարը բոլշևիզմի վտանգի դեմ: Մ. Զինկեիչն էլ հենց այն մարդկանցից մեկն էր, որի առջև դրվեցին համապատասխան բնույթի առաջադրանքներ: Հարկ է նաև առանձնահատուկ նշել, որ դա այն Զինկեիչն էր, որը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ակամա ծնունդի անմիջական ակառնատեսներից էր, և նոր պետության ուժային կառույցների ակտիվ ստեղծողների և կազմակերպիչների համահեղինակներից մեկը (վերն ասված Հայտնի վերապահումներով հանդերձ):

Զինվորական նախարարի գինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. ապրիլի 28-ի հրամանով Հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ Մ. Զինկեիչը նշանակվում է Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար:¹⁰⁵ Զինկեիչն ամենուր էր: Նա հաճախ գործուղումների էր մեկնում, և նրան փոխարինում էին կադրային այնպիսի փորձառու սպաներ, ինչպես Ալ. Ծնեուրը և ուրիշներ: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ի գինվորական գերատեսչության գծով հրամանագրում (N° 356) նշվում էր, որ գինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ Զինկեիչին օգոստոսի 7-ից պետք է համարել արձակուրդի մեջ, իսկ Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնի ժամանակավորապես կատարումը զբվում էր նույն շտաբի ընդհանուր բաժնի պետի պաշտոնակատար Շուևովի վրա, իսկ գործերի հրամանատարի շտաբի պետի պաշտոնում հաստատվում էր (ժամանակավորապես) Գլխավոր շտաբի օպերատիվ բաժնի պետի պաշտոնակատար կապիտան Մեդվեդևը: Հրամանը ստորագրել էր գինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը:¹⁰⁶ 1919թ. սեպտեմբերի 27-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լսելով մինիստր-նախագահ Ալ. Խատիսյանի զեկուցումը գնդապետ Զինկեիչին Կամավորական բանակում Հայաստանի գինվորական ներկայացուցիչ նշանակելու մասին, որոշում է տալ կառավարության համաձայնությանը:¹⁰⁷ Զինկեիչը իր շնորհաշատ գործունեության համար կառավարության կողմից բազմիցս արժանացել է շնորհակալագրերի իր պարտականությունների անթերի կատարման համար, և հատկապես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը վարած ժամանակահատվածում, հաճախ սերտ համագործակցության մեջ գտնվելով ՀՀ գինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանի հետ:¹⁰⁸ Դադարեցնելով իր գինվորա-

¹⁰⁵ ՀԱԱ, Ծ. 9.- 200, ց. 1, գ. 131, Բ. 24:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, Բ. 31:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, Ծ. 9.- 199, ց. 1, գ. 100 (85), Բ. 215:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, Ծ. 9.- 204, ց. 1, գ. 91, Բ. 65 և այլն:

կան, ռազմահետախուզական բազմապլան գործունեությունը Հայաստանում, Զինկեիչը 1920թ. սկզբից սկսած Հարավային Ռուսաստանի Կամավորական բանակի կառույցներում ևս ծավալում է օգտաշատ գործունեություն և հաճախ էլ ի նպաստ Հայաստանի Հանրապետության: 1920թ. նոր իրավիճակ է առաջանում և նոր հնարավորություններ են ստեղծվում Զինկեիչի գործունեության համար Հայաստան-Հարավային Ռուսաստան փոխհարաբերություններում: 1920թ. հունիսի 27-ի գրուկյան մեջ (N° 5205) հասցեագրված արտաքին գործոց նախարարությանը, Նախարարների խորհրդի դիվանի վարիչը տեղեկացնում էր, որ 1920թ. հունիսի 25-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը որոշել է գնդապետ Զինկեիչին ընդունել որպես Հարավային Ռուսաստանում իր ներկայացուցիչ:¹⁰⁹ Իսկ արդեն 1920թ. հունիսի 29-ի գրուկյանը (N° 3922) ՀՀ արտաքին գործոց նախարարության գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում էր Զինկեիչին, որ Հայաստանի կառավարությունը ճանաչել է նրան որպես Հայաստանի կառավարությանը կից Հարավային Ռուսաստանի կառավարության ներկայացուցիչ:¹¹⁰ Այս նոր պաշտոնում ևս Զինկեիչը փորձում է օգտակար լինել Հայաստանի Հանրապետությանը: Հարկ է ասել, որ Հայաստանում նրան վստահում էին և հաճախ էին դիմում տարբեր հարցերով: Հայաստանի կառավարությանը կից Հարավային Ռուսաստանի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի գինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Զինկեիչին հասցեագրված 1920թ. ապրիլի 11-ի գրուկյան մեջ (N° 2313) ՀՀ մինիստր-նախագահ Ալ. Խատիսյանը տեղեկացնում էր, որ իրենց կողմից հայթայթված տվյալներից, ինչպես նաև Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանի գեներալ Դրացենկոյի հետ ունեցած զրույցից դատելով, պարզ է դարձել, որ Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչ գեներալ-մայոր Դրացենկոյի կողմից կամավոր սկզբունքով Բաքվում Ադրբեյջանի կառավարությանն է հանձնվել ավելի քան 100 թնդանոթ, 200 գնդացիր, 40 հազար եռագլի հրացան, հսկայական քանակի ական և փամփուշտ, 2 զրահամեքենա, ռազմանավ և այլն, ինչպես նաև այլ ռազմաինժեներական ունեցվածք: Խատիսյանը գտնում էր, որ այդ ռազմական ունեցվածքը կամ պետք է ունենար այլ նշանակում, կամ էլ ջրասուղյգ արվեր ծովում, այլակերպ լուծումը դիտելով որպես թշնամական ակտ Հա-

¹⁰⁹ Նույն տեղում, Ծ. 9.- 200, ց. 1, գ. 412, Բ. 33:

¹¹⁰ Նույն տեղում, Բ. 33-34:

յաստանի նկատմամբ, որի դեմ վճռական բողոք էր արտահայտվում, ընդգծելով, որ դա առավել ևս անթույլատրելի է, քանի որ Հայաստանի վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ եղել է անփոփոխ բարեկամական բոլոր ժամանակներում:¹¹¹ Ակնհայտ էր, որ գնդապետ Ջինկելիչից որպես Հին բարեկամից, Հայկական կողմը իրական աջակցություն էր սպասում, բացատրություն կատարվածի համար: ՀՀ մինիստր-նախագահին հասցեագրված 1920թ. ապրիլի 20-ի պատասխան ուղերձում (N° 2219) գնդապետ Ջինկելիչը ընդգծում էր, որ Ադրբեջանին գեներալ-հանդերձանք հանձնելու փաստը համապատասխանում է իրականությանը, չնայած դրա համար ինքը ուղղակի ապացույցներ չունի, բայց և չի ժխտում, որ դրա նկատմամբ ինքը միայն ընդգծված բացասական վերաբերմունք կարող է ունենալ, որ մեղավորները կիրեն հարկ եղած պատիժը: Ջինկելիչը ընդգծում էր, որ իր վերաբերմունքը Ադրբեջանի նկատմամբ անփոփոխ է, ավելացնելով, որ այն ձևավորվել է դեռևս 1917թ. վերջին իրադարձություններից հետո, միաժամանակ բացատրելով Հայաստանից հեռանալու իր պատճառները: Ուղերձի վերջնամասում Ջինկելիչը հատուկ ընդգծում էր, որ ինքը անչափ ուրախ է, որ կարող է շարունակել իր աշխատանքը ծանր փորձություններով ստուգված Հայաստանի, Հայ և ռուս ժողովուրդների միջև բարեկամական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ, իսկ ներկայումս միջնորդության մասնակցում է Հայաստանի կառավարության կողմից կազմակերպվող Հայ փախստականներին ցուցաբերվող օգնության գործին:¹¹²

Միանգամայն ակնհայտ է, որ 1918-20թթ. դժվարին տնտեսաֆինանսական և ռազմաքաղաքական իրավիճակում հատուկ ծառայությունները աշխատում էին, ջանքեր էին գործադրում կայանալու որպես ինքնուրույն օրգանիզմ դժվարություններ հաղթահարելով կազրային սովը և ձևավորելով հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման համար անհրաժեշտ կադրեր: Վերը հիշված Ջինկելիչը և նրա զինակիցները այդ գործի կազմակերպման պիոներներն էին Հայաստանում: Վերադառնալով Ջինկելիչի դերին՝ որպես բարձրաստիճան կադրային սպայի, որը 1918-20թթ. բազմաթիվ փոխառնչություններ ունեցավ Հայաստանի կառավարության հետ պետական ռազմաքաղաքական մեքենայի զանազան կառույցների ձևավորման հարցում, հարկ է ավելացնել, որ ձևավորելով Գլխավոր շտաբը

1919թ. սկզբին, նա որպես այդ կառույցի ղեկավար մնաց շատ կարճ ժամանակ, որից հետո մեկնեց Դենիկինի բանակի Գլխավոր շտաբ և այնտեղից վերադարձավ որպես նրա կողմից լիազորված դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հայաստանում: Նա իր շուրջը հավաքեց կադրեր, որոնք տեղում բավարար գործունեություն ծավալեցին և շարունակեցին նրա կազմակերպած գործը, որը Հայաստանին շատ էր անհրաժեշտ գլխավորապես թշնամական պետությունների աշխարհաքաղաքական միջավայրում գոյատևելու և զարգանալու համար: Ինքնին հասկանալի է, որ Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունը իր ենթակառույցներով ստեղծվել է հենց ռազմական նախարարության կազմում, ինչը բնական է մի երկրի համար, որն անընդհատ գտնվելիս է եղել պատերազմական իրավիճակում:

Գլխավոր շտաբի կազմակերպման և զինվորական նախարարության ղեկավարման մասին կանոնադրության մեջ (Положение, 1919թ. ապրիլի 14) շեշտվում էր, որ Գլխավոր շտաբը զբաղվում է գործերի ռազմատեսական հաստատությունների պարապմունքների կազմակերպման գործառնություններով և լրտեսության դեմ պայքարի հարցերով, ինչպես նաև տալիս է գործերի գորահավաքային խնդիրների մասին ընդհանուր առաջադրանքներ:¹¹³

Այս կարևոր փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ Գլխավոր շտաբը անմիջականորեն զբաղվում է վերը նշված բոլոր հիմնահարցերի մշակմամբ: Բացի այդ, սույն փաստաթղթում հատուկ ընդգծվում էր, որ Գլխավոր շտաբը բաղկացած է նաև Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքից, որն զբաղվում է հակառակորդի և տեղանքի մասին տեղեկությունների հավաքմամբ, այդ տվյալների մշակմամբ, համակարգմամբ և դրանց դեպի գործերը ժամանակին առաքմամբ, ղեկավարում է բրիգադների շտաբների հետախուզական աշխատանքները, հսկում է հետախուզության համար բաց թողնվող դրամական գումարների հաշվառումը, և վերջապես կազմակերպում է պայքարը հակառակորդի կողմից ծավալած լրտեսական գործունեության դեմ:¹¹⁴ Կարևոր է նաև առանձնահատուկ նշել Գլխավոր շտաբի կազմում գործող հետախուզական բաժանմունքի հաստիքակազմի մասին: Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի (հատուկ գաղտնի պլանով կազմակերպված) պետն ուներ 2 օգնական, որոնցից մեկը տնօրինում էր հակահետախուզությունը, իրենց

¹¹¹ Նույն տեղում, Թ. 22:

¹¹² Նույն տեղում, Թ. 23:

¹¹³ Նույն տեղում, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 132, Թ. 52-54:

¹¹⁴ Նույն տեղում, Թ. 54:

տրամադրութեան տակ ունենալով 2 գրագիր (մեկը՝ ավագ գրագիր, մյուսը՝ կրտսեր)։¹¹⁵ Հետաքրքիր է նշել նաև մի հանգամանքի մասին։ Վերը բերված փաստաթղթի հավելվածում արձանագրվում էր այն մասին, որ օպերատիվ անհրաժեշտութեան դեպքում հետախուզական, ինչպես նաև օպերատիվ և ընդհանուր բաժինները կարող էին ունենալ ևս 2 օգնական, ինչպես նաև 1 ավագ և 1 կրտսեր գրագիրներ, ավելացնելով, որ լրացուցիչ հաստիքները թույլատրվում է պահել մինչև 1919թ. հուլիսի 1-ը։

Ձևայած Առաջին Հանրապետութեան կայացման գործընթացների դժվարութիւններին, կառավարութեան և մասնավորապես զինվորական նախարարութեան կողմից որոշակի ջանքեր էին գործադրվում հետախուզութեան ուժեղացնելու, այն գրագետ, բանիմաց և օտար լեզուների լավագիտակ մարդկանցով համարելու առումով։ 1919թ. հունվարի 21-ի հրամանով զինվորական նախարարը կարգադրութիւն արեց՝ Գլխավոր շտաբ ներկայացնել տեղեկանք այն սպաների աստիճանակարգի և զինվորների մասին, որոնք հնարավորինս լավ գիտեն Փրանսերեն, անգլերեն, կամ թուրքերեն լեզուները, ընդ որում թուրքերենին զուգահեռ անհրաժեշտ էր համարվում նաև Փրանսերենի կամ անգլերենի իմացութիւնը։ Զինվորական նախարարը պահանջում էր մատնանշել լեզվի իմացութեան մակարդակը, լեզուների սովորելու վայրը և հաստատութիւնը¹¹⁷ (միանգամայն հասկանալի նկատառումներից ելնելով՝ ընդգծումը մերն է՝ Վ.Վ.)։ Սույն հրամանագիրը ուղարկվել էր զինվորական նախարարութեան շարային և մոբիլիզացիոն (գորահավաքային) բաժինների շտաբներին։

Անհետաքրքիր է նշել նաև մի այնպիսի էական փաստի մասին, որ այդ դժվար տարիներին նույնիսկ փորձ է արվել կազմակերպել հետախուզութեան և զինվորական գործի համար անհրաժեշտ կադրերի ուսուցման ու պատրաստման նման մի բան, ինչի մասին կան անուղղակի վկայութիւններ։ Այսպես, 1920թ. սեպտեմբերի 27-ին (N° 384/С) զինվորական նախարարի օգնականին ուղարկված գեղեցագրում թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչութեանը կից զինվորական վարչութեան ղեկավար, ռազմական կցորդ Բիշմիշյանը զինվորական գործում կատարելագործման նպատակով հայկական բանակի մի շարք սպաների Փրանսիա գործուղման հետ կապված միջնորդութիւն էր հարուցում նախատեսվող թեկնածուների ցուցակի մեջ մտցնել նաև պորուչիկ Եդիագարովին՝ Գլխավոր

շտաբի Ակադեմիա ընդունվելու համար, պորուչիկ Նանասովին՝ նույն տեղը, պորպորուչիկ Ումիկյանին՝ ինժեներական գործերի մեջ գործուղելու նպատակով, քանի որ վերջինս մեծ գիտելիքներ ուներ ռազմավարմոսիային գործի վերաբերյալ և որպես ավիացիոն ջոկատի սպա-դիտորդ։ Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ վերը նշված բոլոր սպաները լիովին և բոլոր առումներով արժանի են խրախուսանքի, լրջորեն են վերաբերվում իրենց վրա դրված պարտականութիւնների կատարմանը և պատրաստ կլինեն արտասահմանում ձեռք բերված գիտելիքները կիրառել մեծ օգտաշահութեամբ։¹¹⁸

Պետութեան, և տվյալ դեպքում հետախուզական և հակահետախուզական ծառայութիւնների համար կադրային հիմնախնդիրները համարվում էին առաջնային, ինչից կախված էր բոլոր տեսակի ծրագրերի մշակումը և իրականացումը։ Գլխավոր շտաբի կազմում ընդգրկվեցին փորձառու զինվորականներ՝ փոխգնդապետներ Ալեքսանդր Ենեուրը և Վլադիմիր Պրիտոմանովը, որոնց անունները բազմիցս հայտնվում են պատերազմական և այլ արտակարգ իրավիճակների հետ կապված տեղեկագրերում, ինչի մասին բազմանշանակորեն վկայում են տարաբնույթ արխիվային փաստաթղթերը և մասնավորապես ՀՀ Ազգային Արխիվի մի շարք ֆոնդերի վավերագրերը, ինչպես նաև կապիտաններ Նիկոլայ Ալեքսանդրի Եռնովը, Միխայիլ Ռադիսնի Մեդվեդևը և հայկական դիվիզիայի շտաբի գործառնների մի շարք սպաներ։¹¹⁹

Գլխավոր շտաբն իր ստեղծման պահից ուներ մի շարք բաժիններ։ Ընդհանուր բաժնի պետը Ն.Ա.Եռնովն էր, իսկ նրա օգնականը պորպորուչիկ Մենիկ (Միլենտի) Իվանի Դվերնիցկին։ Սակայն այդ պաշտոնները ցմահ և մշտական չէին, և հաճախ այս սպաների անունները կարելի է հանդիպել այլ բնագավառներում։ Տանք մի քանի մանրամասներ։ Զինվորական գերատեսչութեան գծով 1919թ. մարտի 24-ի հրամանով (N° 96) շտաբ-կապիտան Եռնովը ազատվում է Զինվորական դատարանի հատուկ պաշտոնատար անդամի պարտականութիւններից։ Կառավարութեան նախագահ Հովհ. Բաջազնունու և զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանի ստորագրութեամբ 1919 թ. ապրիլի 7-ի հրամանով շտաբ-կապիտան Նիկոլայ Եռնովը ստանում է կապիտանի կոչում, իսկ 1919թ. մայիսի 6-ի հրամանով Միխայիլ Դվերնիցկին՝ պորուչիկի կոչում։¹²⁰ Հարկ է նշել նաև, որ զինվորական նախարար

¹¹⁵ Նույն տեղում։

¹¹⁶ Նույն տեղում, Թ. 54-55։

¹¹⁷ Նույն տեղում, Թ. 9-204, ց. 1, գ. 104, Թ. 61։

¹¹⁸ Նույն տեղում, Թ. 9-276, ց. 1, գ. 154, Թ. 222։

¹¹⁹ Նույն տեղում, Թ. 4-91, ց. 3, գ. 3594, Թ. 2-20, Թ. 9-200, ց. 1, գ. 180, Թ. 14, Թ. 9-368, ց. 1, գ. 4, Թ. 4 և այլն։

¹²⁰ ՀԱԱ, Թ. 9-204, ց. 1, գ. 132, Թ. 42, 362-363, 366։

Արարատյանի 1919թ. մայիսի 30-ի հրամանով, ի փոփոխումն զին-
վորական գերատեսչության գծով 1918թ. № 176 և 1919թ. № 98 և
№ 113 հրամանների և նախկին Կովկասյան ճակատի զորքերի
Գլխավոր հրամանատարի հրամանների վերանայման համար
ստեղծված իրադրությունում պետական հանձնաժողովի նոր կազմ
առաջարկվեց, որը պետք է զբաղվեր սպաների աստիճանակարգ-
ման և պարզեցման հարցերով: Այդ հանձնաժողովի կազմում
ընդգրկվեց Գլխավոր շտաբի ընդհանուր բաժնի պետի օգնական
կապիտան Շումովը, իսկ նախագահը՝ Գլխավոր շտաբի Տեսչական
բաժնի պետ գնդապետ Աթաևն էր¹²¹: Իսկ արդեն Զինվորական գե-
րատեսչության գծով 1919թ. հոկտեմբերի 27-ի հրամանով զինվո-
րական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-
մայոր Սիլիկյանը կապիտան Նիկոլայ Շումովին իր խնդրանքի հա-
մաձայն ազատում է զինվորական նախարարության Գլխավոր
շտաբի բաժնի պետի օգնականի պարտականություններից¹²²: Այս
կարգի փոփոխություններ այն ժամանակ ևս հաճախակի էին տեղի
ունենում:

Օպերատիվ բաժնի պետը նրա ստեղծման պահից փորձառու
Վլադիմիր Գրիտովանովն էր, որի մարտական, հետախուզական
կենսագրության զանազան էջերի լրջամիտ բացահայտումը գեո-
րգ հետազոտողներին է սպասում: Գլխավոր շտաբում հետա-
խուզական բաժանմունքի պետը նրա ստեղծման առաջին օրերից
սկսած բազմաճյուղ փոխգնդապետ Ալեքսանդր Կոնստանտինի
Շենուրն էր, որն իր տրամադրության տակ ուներ սակավ թվով
աշխատակիցներ: Հետագա տարիներին այդ բաժանմունքը
գլխավորեցին մի շարք սպաներ, որոնց անունները մեկընդմիջ
կմնան այդ ծառայության կենսագրության ծալքերում: 1919թ.
սեպտեմբերից մինչև 1920թ. ապրիլը որպես հետախուզական
բաժնի պետ աշխատել է ոչ անհայտ կապիտան Վահագն Գա-
լուստի Մուրադյանը, որն անկուսակցական էր: 1920թ. ապրիլից
մինչև հունիսի վերջը հետախուզական բաժանմունքի գործու-
նեությունը ղեկավարում էր Տիգրան Դեվոյանցը, որը քաղաքա-
կան համոզմունքներով Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն
կուսակցության անդամ էր (վերջինս, իր իսկ վկայությամբ՝
Դրոյի դասընկերն է եղել¹²³), 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստա-
նի խորհրդայնացումը ընկած ժամանակահատվածում (գեկտեմ-

¹²¹ Նույն տեղում, թ. 78:

¹²² Նույն տեղում, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 131, թ. 77 :

¹²³ Տես Տիգրան Դեվոյանց, Հետախույզի մը յուշերը (Պատմության իմ
քննադատներուն), «ՎէՄ», 1938, յունևար-մայիս, թիւ 2, էջ 49:

բերի 2-ը) հետախուզական բաժինը որպես նրա պետ գլխավորել
է Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը :

Հետախուզության բաժանմունքում և նրա ենթաճյուղերում
աշխատում էին պողպորուչիկ Լևոն Գեորգիի Բաշինջաղյանը
(հանձնարարությունների գծով սպա, այնուհետև՝ հետախուզու-
թյան ղեկավարում վրաստանում, որտեղ հետախուզական ծառայու-
թյունը փաստացի ղեկավարում էր գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի
Քիչմիշյանը)¹²⁴ Սեմյոն Հովսեփյանը (գրասենյակի և Համարու-
յում հետախուզության վարիչ), որին հետագայում գրասենյակի
վարիչի պաշտոնում փոխարինել է Միքայել Նազարբեկովը, ինչ-
պես նաև Արշակ Սարգիսյանը (ղեկավարում Բաքվում), Գրիգորի
Ստեփանի Երամովը (գիտորդ՝ Վրաստանում), շտաբ-կապիտան
Մարգար Սարգսի Սարգիսյանը, պորուչիկներ Արտեմի Նիկիտայի
Ահարոնովը, Վենիամին Համբարձումի Ներսեսովը և ուրիշներ:

Գլխավոր շտաբի հակահետախուզության բաժանմունքը ղե-
կավարում էր Արտեմի Նիկիտայի Հովանեսովը՝ Հովհան Խան-Կո-
տուրսկին (կամ Ղոթուրի), որին փոխարինում և գործակալներին
հետևում էր հանձնարարությունների գծով սպա Գրիգորի Խա-
չատրյանը: Հակահետախուզության բնագավառում էր աշխատում
նաև պորուչիկ Բեկզադովը (Բեկզադյանը), որն ավելի շատ հայտ-
նի է իր Թիֆլիսյան գործունեությամբ՝ Հայաստանի դիվանագի-
տական ներկայացուցչության կազմում: Մի շատ ուշագրավ ար-
խիվային փաստաթղթից, որի հեղինակը հենց նույն Բեկզադովն է,
լույս է սփռվում վերջինիս կողմից հակահետախուզության գործի
կազմակերպման որոշ մանրամասների վրա: Հայաստանի Հանրա-
պետության զինվորական նախարարին ուղղված իր 1919թ. ապրիլի
5-ի գեկուցագրում (№ 144) Կարսի մարզի Բրիտանական զինվորա-
կան նահանգապետին¹²⁵ կից հանձնարարությունների գծով սպա

¹²⁴ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 131, թ. 24, Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 75, թ. 35, գ. 26, թ. 203:

¹²⁵ Կարսի մարզի բրիտանական ռազմական նահանգապետը 1919թ.
հունվարի 12-ից մինչև մարտի 2-ը եղել է կապիտան , այնուհետև գնդա-
պետ դարձած Կ. Թեմպերլեյը, մարտի 2-ին մինչև 26-ը՝ փոխգնդապետ
Ջ. Պրեստոնը, իսկ արդեն մարտի 26-ից մինչև ապրիլի 4-ը՝ կապիտան Գ.
Պրոսպերը, որից հետո ապրիլի 19-ին մարզը հանձնվել է Հայաստանի
Հանրապետության իշխանություններին, որից հետո ապրիլի 24-ին ար-
դեն այնտեղ մտան հայկական զորքերը, իսկ անգլիացիները շարունակե-
ին պահպանել իրենց ներկայությունը, այնտեղ Կարսում ունենալով
իրենց ռազմական ներկայացուցիչներին. Տե՛ս Գ. Махмуриян, Политика
Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. стр. 53-65, Գ.
Գրիգորյան, Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային կա-
ռուցվածքը 1918-1920 թթ. - Կանթեղ, № 1 (22), էջ 91:

պորուհիկ Բեկզադովը դժգոհելով, որ իր դերը մարզում շատ չնչին է, որ ինքը մինչև կոկորդը զբաղված է ամեն տեսակի մանր-մուկ գործերով, ինչը նույնպիսի հաջողութեամբ կարող էին կատարել անգլիական սպաները, միաժամանակ հատուկ նշում էր, որ ոչինչ չի կարող անել իրենց համար (այսինքն՝ Հայաստանի համար - Վ.Վ.), իսկ հակահետախուզութեան առումով իր վիճակը փոխվել է (նախկինում բոլոր փաստաթղթերը իր ձեռքով էին անցնում, իսկ այնուհետև՝ մնում էր այդ մասին ընդամենը գլխի ընկնել) ակնարկելով, որ այդ բնագավառում գործերի ունակ վիճակի վրա իշխում են անգլիական սպաները (ի դեպ, այդ ժամանակ արդեն գնդապետ Կ.Է.Թեմպերլեյը պատրաստվում էր մեկնել Անգլիա և նրան փոխարինելու էր գալիս անգլիական բանակի մեկ այլ սպա)։ Բացի այդ, վերոհիշյալ փաստաթղթում Բեկզադովը արձանագրում էր մի շարք այլ հետաքրքիր փաստեր. դրանում նշվում էր, որ էրզրում է մեկնել մի սպա հակահետախուզ, որը պետք է այնտեղ գործեր մինչև ապրիլի կեսերը, որի վերադառնալուց հետո նոր ինքը պետք է մեկնել Քիֆլիս։ Բեկզադովը գինվորական նախարարից խնդրում էր իր տեղափոխման հարցին դրական լուծում տալ, շեշտելով, որ անգլիացիները շահագործում են իր աշխատանքը, որոնք ինչպես և մյուս դաշնակիցները ՀՀ կառավարութեանը վերաբերվում են ոչ ավելի լավ, քան Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարութեանների նկատմամբ, քողածածկվելով արդարութեան «պահպանման և արյունահեղութեան կանխման» կարգախոսներով¹²⁶, այսինքն՝ պարզապես իրենց թիթը խոթում հայկական հակահետախուզութեան գործերի մեջ։ Այստեղից ակնհայտ է, թե ինչպիսի դժվարին պայմաններում էր ստեղծվում հայկական հակահետախուզութեանը, որը փորձում էր ինքնուրույն լինել և ձեռքազատվել զանազան ազդեցություններից, ինչը հեշտ խնդիր էր։ Եվ այնուամենայնիվ, Բեկզադովի օրինակը վկայում է, որ լավագույն, մինչև վերջ հայրենիքին նվիրված Հայ հակահետախուզ սպաները ձգտում էին անգամ իրենց Անտանտյան «եղբայրակիցների հետ» փոխհարաբերություններում պահպանել սեփական դեմքը, ապավինելով ազգային շահի գերակայության սկզբունքին։

Հետախուզական բաժանմունքի ընդհանուր մասը գլխավորում էր Պյոտր Պալիևը¹²⁷ Հատուկ ծառայության այդ գերատեսչությունը իր հիմնադրման պահից իսկ զբաղվում էր ոչ միայն ռազմական բնույթի խնդիրներով, այլև քաղաքական-հետախու-

զիչ, հետաքննչական գործունեությամբ։ Հարկ է ընդգծել նաև, որ հատուկ ծառայության այդ մարմինները ստեղծվել էին դեմոկրատիկական բանակի համապատասխան օղակի նմանությամբ, իսկ վերջինս փաստորեն և ըստ էության ժառանգել էր ցարական Ռուսաստանի հատուկ ծառայությունների կառուցվածքը։ Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում Դեմոկրատիկ պահանջվում էր համապատասխան նմանօրինակ գործունեություն ընդհատակյա բոլշևիկյան կազմակերպությունների նկատմամբ, որը օրակարգային հարց էր և նոր կազմավորված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար (այդ էին պահանջում նաև Երևանում գտնվող անգլիական քաղաքական ներկայացուցչության ղեկավար Գրեյսին և նրա ռազմական կցորդ կապիտան Կուրտը, որոնցից առաջինը Երևանում հաստատվել է բրիտանական զորքի մեկնելուց հետո՝ սեպտեմբերի 24-ից, իսկ երկրորդը՝ 1920թ հունվարի 25-ից¹²⁸)։

Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ստորաբաժանումը զբաղվում էր հաղորդագրությունների հավաքմամբ և ընդհանուր տեղեկատվական բնույթի զեկուցագրերի, ամփոփագրերի կազմմամբ։ Այստեղ նաև հավաքվում էր տեղեկատվություն և կազմվում էին տեղեկագրեր Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեության մասին։

Հակահետախուզության բաժնի գործառնությունները ձեռք բերված տեղեկատվության հիման վրա իրականացվող օպերատիվ-հետաքննչական խնդիրներն էին։ Բացի այդ, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական բաժինը որոշակի աշխատանք էր իրականացնում իր երկրի սահմաններից այն կողմ։ Բաժինն իր գործունեության դաշտի մեջ էր ներառել առաջին հերթին Անդրկովկասը, ինչպես նաև Ռուսաստանի հարավը և Հյուսիսային Կովկասը։ Աշխատանքն իրականացվում էր արտաքին գործոց նախարարության միջոցով, որն ինչպես արդեն նշվել է վերը, իր ներկայացուցչություններին կից ուներ հետախուզական ապարատ և ռեզիդենտուրա գործակալական ցանց։

Ամբողջությամբ հետախուզական ապարատն ուսումնասիրում էր Հայաստանի ռազմաքաղաքական դրությունը, իսկ մյուս կողմից, իր հաստատած ռեզիդենտների՝ ներկայացուցչի-գործակալների միջոցով տեղեկություններ հաղորդում Անդրկովկասի Հանրապետությունների մակարդակով, Դեմոկրատիկ Կառավորական բանակի և, մասնավորապես Կարմիր բանակում իշխող իրավիճակի և գինվորական արամադրությունների մասին։ Այդ հետախուզական բա-

¹²⁶ ՀԱԱ, Ծ.4-91, ց. 3, գ. 3594, Թ. 2-20, Ծ.9-200, ց. 1, գ. 92, Թ. 206:
¹²⁷ Նույն տեղում, Ծ.4-91, ց. 3, գ. 3594, Թ. 6-7, 8-13, Ծ.9-204, ց.1, գ. 131, Թ. 206:

¹²⁸ См. Г. Махмураи, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. стр. 45, 57, 62.

ժինը անցկացնում էր նաև Հետախուզական գործունեությունը ընդ- դեմ Թուրքիայի և Իրանի, կապված թուրքական բանակի վիճակի, նրա տեղադրության, թվաքանակի, պլանների և տարածաշրջանի աշխարհագրաքաղաքական այլ հարցերի մասին: Ի դեպ, հարկ է հա- տուել նշել նաև այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետության Հե- տախուզության և հակահետախուզության գործունեության սկզբնական փուլը բնութագրվում է սպիտակագլարդիական կամա- վորական Բանակի ազդեցության գերիշխմամբ: Եվ դա այնքան շո- շափելի ու զգալի էր, որ հետագայում նույնիսկ Հայաստանի Առա- ջին Հանրապետության դաշնակցական կառավարությունը սկսեց միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի մեկուսացնի սպիտակագլարդիական սպաներին հետախուզական գործունեությունում անմիջական դե- րից, որը նրանք վարում էին միտումնավոր կերպով և հարմարեց- նելով գլխավորապես Դենիկիների կամավորական Բանակի շահերին: Այդ վերջին իրողության հետ էլ հենց կապված կառավարությունը առաջ քաշեց հետախուզական բաժնի պետի և Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալի պաշտոնում կապիտան Վահագն Գալուստի Մու- րադյանին նրան ցուցում տալով սպիտակագլարդիական միտումի հնարավոր չեզոքացման ու մեկուսացման մասին, որը տարվում էր Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Այդ ժամանա- կաշրջանում Հայաստանը ավելի շատ քաղաքական առումով հակ- ված էր դեպի արևմուտք անգլիացիները, քան Դենիկիները, չնայած վերջինիս հետ էլ ձգտում էին չփչացնել հարաբերությունները, քանզի այդ բանակից երբեմն-երբեմն ձեռք էին բերում զենք ու զինամթերք, զինվորական հանդերձանք և այլն: Եվ այնուամենայ- նիվ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը փորձում էր սեփական ոտքերի վրա կանգնել բոլոր բնագավառներում, այդ թվում նաև ուժային կառույցների առումով, հատուկ ծառայու- թյան ցանց ստեղծելով ամենուր, ուր այն հնարավոր էր գործնական առումով:

Արևիվային փաստաթղթերով և այլ վավերագրերով (չնայած և բավականին սուղ) հաստատվում է այն փաստը, որ Հայաստա- նի Հանրապետության հակահետախուզությունն իր կազրուժը և ներկայացուցիչներն ուներ Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Ավելին, հակահետախուզության մարմինները գործում էին նույ- նիսկ Լեռնային Հայաստանում (Սյունիք-Ձանգեղուրում), որի ղեկավարը հայտնի Յապոնն էր (Արմենակ Պարոնյանը), իսկ աշ- խատակիցն էր Ավետիս Դադայանը:¹²⁹

¹²⁹ Տես՝ ԵՓ ՄԻՍԻՍ- XXI րեկ.-1998, № 07-08, сентябрь-октябрь, стр.8-13, ՀԱԱ, Ծ.Պ- 204, ց. 1, գ. 131, Թ. 24:

Այդ տարիներին հատուկ ծառայության բնագավառում են աշխատել նաև մի շարք անձինք, ինչպիսիք են եղել Թիֆլիսում գործող հանձնարարությունների գծով սպա Ալեքսանդր Սուլ- խահնովը, Թուրքեստանում՝ Ելենա Մուպկավեևան, գործակալ- դիտորդ Ավո Հարությունյանը և ուրիշներ: Անհետաքրքիր է նշել նաև այլազգիների մասնակցությունը Հայաստանի հատուկ ծառայությունների աշխատանքին (Հուսեյն Հաջիև, Միրզաբաի- րով և ուրիշներ, սակայն ինչպես երևում է առկա նյութերից, ո- ռոշ անուններ ճշգրտման կարիք են զգում): Եվ վերջապես, նույ- նիսկ բոլշևիկների միջավայրում գոյություն է ունեցել գործա- կալական ցանց:¹³⁰

Անհրաժեշտ է առանձնահատուկ ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության հատուկ ծառայություններում ընդգրկված սպաները եղել են հայրենիքին մինչև վերջը նվիրված անձնու- րաց մարդիկ, որոնց գործունեության այս կամ այն կողմի վեր- հանելը մեծ կարևորություն է ներկայացնում Առաջին Հանրա- պետության պետական անվտանգության համակարգի, և մաս- նավորապես հայկական հետախուզության պատմությունը, նրա կազրային հիմնախնդիրները ամբողջական ու լիարժեք ներկա- յացնելու տեսանկյունից: Անդրադառնանք նրանցից մի քանիսի կենսագրականներին, միաժամանակ վերհանելով պետական կարևորություն ներկայացնող նրանց գործունեության որոշ ար- ժանահիշատակ կողմեր և բնութագրականներ:

Հայաստանի Հանրապետության հատուկ ծառայությունների, և մասնավորապես հետախուզության վառ դեմքերից է եղել Գլխավոր շտաբի Հայկական հետևակային դիվիզիայի շտաբին կից հանձնարարությունների գծով սպա, փոխգնդապետ Ալեքսանդր Կոնստանտինի Ծեռուրը, որը ծագումով էլզաս-լոթարինզցի էր, գերմանացի,¹³¹ և 1918 թ. մայիսյան հերոսական ռեկոնցման օրերին հայկական զորքերի Սարդարապատի խմբի շտաբի պետն էր, և այդ հերոսամարտի մասին հրատարակել է բարձրարժեք հուշեր:¹³² Հայ- կական դիվիզիայի գծով 1918 թ. օգոստոսի 21-ի (№12) հրամանում զորքերի հրամանատար Սիլիկյանը իրեն վստահված դիվիզիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով շտաբային սպաների հաս-

¹³⁰ ԵՓ ՄԻՍԻՍ-XXI րեկ, 1998, № 07-08, сентябрь-октябрь, стр.8-10:
¹³¹ Տես՝ Լ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 223:
¹³² Տես՝ Սարդարապատի հերոսամարտը, գրքից Գլխավոր Սպայակայտի գն- դապետ Ալեքսանդր Կ. Ծեռուր, Մասնակցողի Ցուչեր. Թարգմանեց Ա. Ամուրեան, Ասպարեզ տպարան, հրատարակութուն Հ.Կ.Դ. Կեդր. Կոմի- տէի, 1967, Ֆրեզնո, էջ 7:

տիքային պաշտոնում է նշանակում որպես Գլխավոր շտաբի փոխ-գնդապետներ Ծնեուրին և Ի.Վեքիլյանին (Վեքիլով) (օգոստոսի 15-ի դրությամբ), միաժամանակ ղեկիղիայի շտաբի ավագ համահարգների հաստիքային պաշտոնում նշանակելով պողպորուչիկ Ահարոնովին, պորուչիկ Մեդվեդևին, պրապորշչիկ Սարգիսյանին, շտաբ-կապիտան Ծուժովին և պողպորուչիկ Դվերնիցկուն։¹³³

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական գերատեսչության գծով զինվորական աստիճանների մասին 1918թ. Հոկտեմբերի 11-ի հրամանագրով (N° 21) զինվորական նախարար Հախվերդյանը իրենց զբաղեցրած պաշտոններում հաստատում է մի շարք սպանների, այդ թվում և Ծնեուրին։ Այսպես, 2-րդ հատուկ հայկական հետևակային բրիգադի շտաբի նախկին պետ, փոխգնդապետ Ծնեուրը հաստատվում է որպես Հայկական հետևակային ղեկիղիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով սպա։¹³⁴ Իսկ արդեն զինվորական նախարարի 1918թ. դեկտեմբերի 5-ի (N° 42) Հայկական ղեկիղիայի գծով հրամանագրում (N° 58/137) Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ, ղեկիղիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով սպա Ալ. Ծնեուրը և նրա հետ միասին 1-ին հետևակային բրիգադի հրամանատար գեներալ-մայոր Փիրումյանը ստանում են հատուկ նշանակում, համարվելով մշտական գործուղման մեջ սկսած դեկտեմբերի 3-ից, առանց իրավունքի զբաղեցնելու թափուր մնացած պաշտոնը և առանց պահպանելու ուժերը, որը նրանք պետք է ստանային իրենց ծառայության նոր վայրում։ Դա Չոզի հանրահայտ փայլուն օպերացիայի նախապատրաստական փուլն էր։ 1918 թ. դեկտեմբերի 31-ից սկսած Ալ. Ծնեուրը արդեն Առանձին Ղարաբաղյան բրիգադի պետն էր։¹³⁵ Անշուշտ, հետաքրքիր է նշել, որ Ալեքսանդր Ծնեուրը՝ որպես բարձրաստիճան կադրային սպա, բազմիցս կատարել է ամենադժվարին հանձնարարությունները, և գտնվելով զինվորական և հետախուզական ծառայությունների վերին էշելոնում, հաճախակի փոխարինել է Գլխավոր շտաբի պետ Զինկելիչին զբաղեցրած պաշտոնում՝ վերջինիս բազմակի գործուղումների ժամանակ, որի մասին արխիվներում կան համապատասխան վկայություններ։¹³⁶

Ալեքսանդր Ծնեուրը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակի, նրա հատուկ ծառայությունների այն բացառիկ

սպաններից էր, որն անուրանալի ներդրում ունի նրա կայացման համար մղված համառ և դժվարին պայքարի տարեգրությունում։ Նրա վաստակը մեծ էր 1919 թ. սկզբի Չոզի օպերացիայում, որին նա մասնակցեց որպես գեներալ-մայոր Դանիել Բեկ-Փիրումյանի կողմից գլխավորած ջոկատի շտաբի պետ։ Չոզի օպերացիան նաև հայկական բանակի և հետախուզական ծառայության փոխհամագործակցության ուսանելի օրինակներից է։ Ուշագրավ է, որ այդ ջոկատի գործողությունները Չոզ գյուղի շրջանում բարձր գնահատականի արժանացավ նույնիսկ անգլիական ծառայության գնդապետ Կ. Թեմպերլեյի կողմից։ Թաթարական գյուղերը մարտով գրավելու ժամանակ գորաջոկատի գործողությունները կարգապահության և սպանների ու զինվորների խիզախության առումով այնքան գերազանց էին, որ գնդապետ Թեմպերլեյը օպերացիայի ավարտից հետո ժամանելով Երևան, իրեն պարտավորված համարեց բարեխոսել Հայաստանի կառավարության առաջ ջոկատի տոկոս և կարգապահ գործողությունների մասին։ Նախարարների խորհուրդը ապրիլի 24-ին լսելով գնդապետ Թեմպերլեյի կարծիքը, որոշում ընդունեց շնորհակալություն հայտնել գեներալ-մայոր Փիրումյանին և բոլոր սպաններին ու զինվորներին մարտական փայլուն գործողությունների համար Չոզի շրջանում։ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը իրեն երջանիկ էր համարում ի դեմս երիտասարդ Հայկական բանակի, շնորհակալություն հայտնել գեներալ-մայոր Փիրումյանին և նրա շտաբի պետ Ծնեուրին՝ որպես փառավոր մարտական փորձ ունեցող սպանների, որոնք ստեղծեցին և ոգեշնչեցին Չոզի ջոկատը և նրա կողմից իրականացված հրաշալի ու անթերի ռազմական օպերացիան, որն էլ առաջին անգամ բարեհունչ գնահատական ստացավ անգամ անգլիական բանակի ներկայացուցչի կողմից։ Որոշման մեջ զինվորական նախարարը կարգադրեց հատկապես աչքի ընկած սպաններին ներկայացնել զինվորական կոչման հերթական աստիճանի, իսկ զինվորների պարգևատրման համար շտաբի պետին (նկատի ունի Ծնեուրին) իր տրամադրության տակ վերցնել Գեորգիևյան 4 խաչեր յուրաքանչյուր վաշտի, մարտկոցի հեծելավաշտի համար առանձին-առանձին վերցրած։¹³⁷ Այս օպերացիայի ավարտից հետո արդեն, զինվորական գերատեսչության գծով 1919թ. ապրիլի 28-ի հրամանով (N° 64) Առանձին Ղարաբաղյան բրիգադի պետ Ալ. Ծնեուրը նշանակվում է Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ։¹³⁸

¹³³ Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ. 9-204, ց. 1, գ. 42, թ. 19-20, 34-35:

¹³⁴ Նույն տեղում, գ. 40, թ. 55:

¹³⁵ Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ. 9-204, ց. 1, գ. 104, թ. 53, Հ. Ավետիսյան, Հայկական

հարցը 1918 թվականին, էջ 223:

¹³⁶ Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ. 9-204, ց. 1, գ. 129, թ. 6-7:

¹³⁷ Նույն տեղում, գ. 132, թ. 68:

¹³⁸ Նույն տեղում, գ. 131, թ. 24:

Շնեուրը բազմակողմանի գործունեություն էր ծավալում, նրա կարիքը զգացվում էր բոլոր բնագավառներում: Այլ Շնեուրը բազմիցս փոխարինել է զինվորական նախարարության գործերի հրամանատարի Գլխավոր շտաբի պետ Զինկեիչին նրա բազմաթիվ գործուղումների ժամանակ: Այսպես, օրինակ, 1919թ. մայիսի 17-ին Զինկեիչը ծառայողական գործուղումով Թիֆլիս և Բաթում է մեկնում, կապված Անդրկովկասյան վեհաժողովի աշխատանքների հետ և այլն: Թիֆլիս էր մեկնել նաև Հայաստանի գործերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարբեկյանը: Այդ իսկ կապակցությամբ Զինկեիչը որպես իրեն փոխարինող թողնում է Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Շնեուրին:¹³⁹ Մայիսի 23-ի գրություն (N° 94) փոխգնդապետ Շնեուրը զինվորական գերատեսչության ղեկավարին՝ զինվորական նախարարին տեղեկացնում էր, որ ինքը ձեռնամուխ է եղել իր պարտականությունների կատարմանը, այն է՝ Զինկեիչի բացակայության պայմաններում ժամանակավորապես ստանձնելով զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի և գործերի հրամանատարի շտաբի պետի պաշտոնները (Տեղեկանք: Հիմք զինվորական նախարարի N° 183 հրամանը և N° 0578 զեկուցագիրը):¹⁴⁰

Այլ Շնեուրը մշտապես շարժման մեջ էր, նրան կարելի էր տեսնել Հայաստանի բոլոր շրջաններում, որոշակի նպատակներով և տարբեր առումներով՝ մասնակցելով նաև զանազան գործասերում իշխող իրավիճակի ստուգմանը, տարաբնույթ բացթողումների և չարաչափումների բացահայտմանը:

Այս առումով չափազանց ուշագրավ է Գլխավոր շտաբի գնդապետ Այլ Շնեուրի 1919թ. օգոստոսի կեսի մի զեկուցագիր-հաղորդագրություն, ուղղված Փարիզում գտնվող հայկական զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Ղորղանյանին՝ կապված փախստականների և էրզրումի շրջանում իշխող ուղղափառաբանական իրավիճակի որոշ հարցերի հետ: Ի լրացում իր ավելի վաղ ուղարկված մեկ այլ զեկուցագրի՝ Շնեուրը դրանում նշելով այն մասին, որ իր ունեցած տեղեկատվության համաձայն Ֆրանսիական հրամանատարության առաջարկությամբ խնդիր է դրվել կազմել փախստականների վերադարձի պլան, ինչի կապակցությամբ ստեղծված Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվել է նաև ինքը՝ նպատակադրում ունենալով զբաղեցնելու Վանի, Մուշի, էրզրումի գավառները, ինչպես նաև Ալաշկերտի և Խնուսի հովիտները, ինչից էլ ելնելով իր կողմից խնդիր է դրվում վերականգնել Մակ-

վի ճանապարհը, որով ինչպես և էրզրումի նեղ երկաթուղագծով առավել հարմար կլինի տեղափոխել փախստականներին և բռնները: Շնեուրը տեղեկացնում էր, որ սուլյնի վերաբերող պլանները և սխեմաները ներկայացվել են գեներալ Նազարբեկովին (Նազարբեկյան): Սակայն այս տեղեկատվության մեջ մեզ համար առավել կարևորություն ներկայացնում է այն, որ հետախուզական ծառայության ղեկավարներից մեկը՝ Շնեուրը խիստ կարևորելով ժողովրդագրական առումով Արևմտահայաստանը հայերով վերաբնակեցման քաղաքականությունը, պարզապես խնդիր էր դրվում վերացնել էրզրումի կառավարությունը, այնտեղից դուրս բերել թուրքական գործերը և այդ տարածքը գրավել ամբրիկյան գործերի միջոցով, ավելացնելով, սակայն, որ լավ կլինի, որ միաժամանակ կոստանդնուպոլսյան-կիրիկյան և Բուլղարիայի հայերից կազմավորել գործեր:¹⁴¹

Ինչպես Զինկեիչի պարագայում, որին նա հաճախ փոխարինում էր, Շնեուրին ևս հաճախակի փոխարինում էին Գլխավոր շտաբի իր գործընկերները: 1919թ. սեպտեմբերի 9-ին զինվորական նախարար Արարատյանի հրամանով ծառայողական գործուղումից վերադարձած Շնեուրը ձեռնամուխ է¹⁴² լինում իր պարտականությունների կատարմանը որպես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, միաժամանակ այդ հրամանագրով կապիտաններ Շումովին և Մեդվեդևին կարգադրվում էր անցնել իրենց անմիջական պարտականությունների կատարմանը:

Հարկ է ընդգծել, որ դեռ 1919 թ. սեպտեմբերին գեներալ-մայոր Արսենի Սերգեյի Դուրախանյանի փոխարեն, ՀՀ զինվորական շտաբի պետ է նշանակվել արդեն գնդապետ Ալեքսանդր Շնեուրը, որի մասին վերն արդեն ասել ենք:¹⁴³ Ալեքսանդր Շնեուրը ամենուր էր, որտեղ դժվար էր և անհանգիստ: 1919թ. հոկտեմբերի 25-ին զինվորական նախարարին հասցեագրված զեկուցագրում (N° 02167) Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար գնդապետ Շնեուրը տեղեկացնում էր, որ նույն օրը ինքը մեկնել է գործուղման Կարս և Կաղզվան, ժամանակավորապես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատարի պարտականությունները ղեկավարելու նույն շտաբի բաժնի պետ Մուրադյանի վրա:¹⁴⁴

¹³⁹ Նույն տեղում, Ֆ. 9-204, ց. 1, գ. 132, Բ. 75, գ. 129, Բ. 6:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 132, Բ. 77:

¹⁴¹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), Թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3:

¹⁴² ՀԱԱ, Ֆ. 9.-204, ց. 1, գ. 132, Բ. 131:

¹⁴³ Նույն տեղում, գ. 131, Բ. 27, 43, 46, 55-56, 61, 67:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 132, Բ. 174:

Շատ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև մի այլ փաստաթուղթ, որի բովանդակությունը իր մեջ հետախուզական խորհրդավորություն է պարունակում: Եվ այնուամենայնիվ, 1919թ. նոյեմբերի 13-ին թվագրվող փաստաթղթում նշվում է Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար գեղապետ Ենեուրի նոյեմբերի 4-ի զեկուցագրի (N° 02202) մասին, որում վերջինս հաղորդում էր, որ ինքն իրեն թույլատրված երկամսյա արձակուրդի ընթացքում մեկնել է Ռուսաստանի բոլոր քաղաքները և այդ կապակցությամբ հրամայվում է նույն շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Մուրադյանին ձեռնամուխ լինել Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատարի պարտականությունների կատարմանը:¹⁴⁵ Ուշագրավ է: Սակայն դրանից հետո, հանգամանքների բերումով, որոնք դեռ չեն բացահայտվել, նա հեռանում է Հայաստանից և ծառայության անցնում Դենիկինի բանակում¹⁴⁶:

Մի փոքրիկ փաստ սակայն օգնում է քիչ լույս սփռել այդ ամենի վրա: Ինչպես պարզվում է Տ. Դեվոյանցի կողմից Փարիզ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկած 1919թ. նոյեմբերի 23-ի զեկուցագրից (N° 57), Դեվոյանցը 1919թ. նոյեմբերի 11-ին նամակ է ստացած լինում գեղապետ Ենեուրից, որով վերջինս հայտնել էր, որ ինքը վերջնականապես մեկնում է Կամավորական բանակ¹⁴⁷:

Հայկական հետախուզության պատմության մեջ իր վաստակն ունի Տիգրան Դեվոյանցը, որն այդ համակարգի կարկառուն դեմքերից է, նրա ոչ ստանդարտ կերպարներից և ունալ դեկավարներից մեկը:¹⁴⁸ Հետաքրքիր է նշել, որ մինչև իր Հայտնի ուղևորությունը Արևմտահայաստանի քաղաքները և Կ.Պոլիս, Տիգրան Դեվոյանցը շատ ծանր փորձության առաջ էր կանգնել Վրաստանում: Տ. Դեվոյանցը հետախուզական ծառայության հայտնի դեմքերից էր, կադրային մի սպա, որը եղել էր Կովկասյան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժնի կարևոր

սպաններից, և բնականաբար վրացիները այդ հանգամանքը օգտագործելով, ինչպես նաև որոշ հին գործեր առիթ դարձնելով, էլ ավելի են շիկացնում իրավիճակը վերջինիս շուրջը: Այսպես, անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության դժվարին գործընթացներից հետո, ինչպես պատմում է ինքը՝ Տիգրան Դեվոյանցը իր արժանահիշատակ հուշագրությունում, Վրաստանի հանրապետության տարածքով գնացքով իր անցման ժամանակ, Սամտրեդիա կայարանում, անակնկալ ձեռքակալվում է վրացական միլիցիայի և հատուկ ծառայությունների աշխատակիցների կողմից՝ վրացական բանակի մատակարարման ճյուղի պետի մատնության շնորհիվ, որին ժամանակին Տ. Դեվոյանցը հատուկ հրամանի համաձայն որպես տաճկական լրտեսի մի շարք այլ անձանց հետ միասին ձերբակալել էր Երզնկայի և Էրզրումի մեջ: Դեպի բանտ փոխադրման ժամանակ, ինչպես այդ մասին մենք վկայակոչումների ենք հանդիպում Տ. Դեվոյանցի հուշերում, վերջինս հասցնում է ոչնչացնել իր պայուսակում գտնվող մի շարք կարևոր ծածկագրված թղթեր, որոնք կարող էին էլ ավելի ծանրացնել վիճակը, և դիվանագիտական բարդությունների առաջ կանգնեցնել Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական ղեկավար շրջաններին: Տ. Դեվոյանցի ձերբակալության օրը «վրաց հեռագրական գործակալութիւնը բաց էր թողել մի հեռագիր, որով հաղորդում էր թե կապիտան Տիգրան Դեվոյանցը, կովկասեան բանակի սպայակոյտի նախկին հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետը ձերբակալուել է Սամտրեդի կայարանի մէջ, մեղադրուում է լրտեսութեան մէջ եւ պէտք է յանձնուի զինուորական դատարանի»:¹⁴⁹ Նրան արագորեն տեղափոխում են Մետեխի բանտը, որը լեփ-լեցուն էր հայերով, որ գտնվում էին մահվան դատապարտված հետախուզյա, գեղապետ Ծնագայովը և Միխոն (Միխայիլ Բուչարյանցը, որն իբր թե «Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ էր, հետևաբար նաև ըստ վրացիների՝ տեռորիստ)¹⁵⁰, որոնք անգլիացիների հրահանգով պայթեցրել էին Մցխեթի բանտի մոտի Ձեգվիի կամուրջը՝ խոչնդոտելու համար գերմանացիների ակնկալվող մուտքը Թիֆլիս, որի համար ձերբակալվել էին վրաց իշխանությունների կողմից: Սակայն շուտով վերջիններս այդ նույն բրիտանական հատուկ ծառայությունների ջանքերով ազատվում են բանտից,

¹⁴⁵ Նույն տեղում, Թ.185:

¹⁴⁶ Տես Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 399:

¹⁴⁷ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), Թիվ 17/17 պահ. 12, դ. 3, Թ. 4:

¹⁴⁸ Տես՝ R.G.Hovannissian, The republic of Armenia, vol. II, pp. 68, 177, 489: Երևանի ուսական գիմնազիայի նախկին սան, «Բորես» մարտական խմբի նախկին անդամ, 1917-1918թթ. Երզնկայի ճակատում տեղաբաշխված գեներալ Կալիտինի գլխավորած 2-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի աշխատակից.- տես՝ Հ.Գևորգյան, Սեբաստացի Մուրադ.- Երևան, «Հրազդան», 2003, էջ 224:

¹⁴⁹ Տես՝ Տիգրան Դեվոյանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 1 (246), Յուն-փետր., էջ 54:

¹⁵⁰ «Մշակ», 29 դեկտեմբերի, 1918, N° 269, 7 հունվարի 1919թ., N° 5, 31 հունվարի, 1919թ. N° 23, «Кавказское слово», 30 января 1919, N° 10:

իսկ Դեվոյանցի հարցն ավելի լուրջ էր: Տ. Դեվոյանցի Հետ տեղի ունեցածի մասին շուտով տեղեկացվում է նաև Թիֆլիսում գտնվող Հայաստանի դիվանագիտական Հավատարմատար Լևոն Եվանգուլյանը, որը Տ. Դեվոյանցին Օրթաչալայի մոտ գտնվող բանտը տեղափոխելուց Հետո ջանքեր է գործադրում, որ ոչ միայն ծանր վիճակում գտնվող, տիֆոյ վիճակներին այցելեն Հայ բժիշկներ, այլև այդ մասին անհապաղ տեղեկացնում է Հայաստանի իշխանություններին, զինվորական ու արտաքին գործերի նախարարներին, ինչպես նաև Դեվոյանցի Հարազատներին ու մտերիմներին, որոնք տենդագին քայլերի են դիմում բանտից անհապաղ ազատելու վերջինիս և տեղափոխելու Հայաստան:¹⁵¹ Այսպես, Ջինվորական նախարարին հասցեագրված Հայկական դիվիզիայի պետ գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանի 1919թ. մարտի 1-ի գեկուցագրից (№ 26/19) տեղեկանում ենք չափազանց ուշագրավ մի փաստի, ինչը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայկական հետախուզության պատմության լիարժեք վերհանման տեսանկյունից: Այսպես, գեներալ-մայոր Սիլիկյանը սույն գեկուցագրում նշում է, որ իրենց ունեցած տեղեկությունների համաձայն Թիֆլիսում վրացական Հակահետախուզության կողմից ձերբակալվել է Հայկական զորամասերում ծառայող և տվյալ պահին Կամավորական բանակում ծառայության մեջ գտնվող Տ. Դեվոյանցը՝ կարևոր փաստաթղթերով հանդերձ, հանձնվել է դատի և դատապարտվել գնդակահարության: Միաժամանակ Սիլիկյանը հայտնում էր, որ այդ կապակցությամբ անգլիացիները բողոքել են դատարանի որոշման դեմ (ըստ երևույթի, Դեվոյանցը առնչություններ ուներ անգլիական ռազմահետախուզական ծառայությունների հետ կամ էլ գտնվում էր վերջիններիս հետաքրքրության ոլորտում): Դատարանի որոշումը չի կիրառվել, քանի որ բանտում գտնվելու ժամանակամիջոցում Տ. Դեվոյանցը հիվանդացել է բժավոր տիֆոյ, ինչի մասին ինքը՝ Տ. Դեվոյանցը վկայում է իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշագրությունում, նշելով նաև վրացական իշխանությունների բիրտ վերաբերմունքի մասին բանտախցում եղած ժամանակ: Սիլիկյանը ենթադրում էր, որ անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել Դեվոյանցի վիճակը թեթևացնելու համար, եթե իհարկե ստացված այդ տեղեկությունները Հաստատվեն:¹⁵² Նշված գեկուցագրի վրա մարտի 5-ին զինվորական

նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանի և շտաբի պետ գեներալ-մայոր Ջինկելիչի ստորագրությամբ մակագրություն կա (Ջինկելիչը այստեղ դարձյալ հանդես է գալիս որպես գեներալ-մայոր, ինչը հետաքրքիր է՝ Վ.Վ.)՝ հասցեագրված արտաքին գործերի նախարարին, որում խնդրվում էր Հարաբերություններ հաստատել անգլիացիների հետ,¹⁵³ տվյալ հարցին լուծում գտնելու նպատակով: Արդեն 1919թ. մարտի 7-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Եվգենի Գեգեչկորուն ուղղված հեռագրում, հայտնելով, որ Թիֆլիսում ձերբակալվել է Հայկական զորամասի ծառայող Տ. Դեվոյանցը, տրվել է դատի և դատապարտվել գնդակահարության, ու պահվում է բանտում, ուստի ինքը խնդրում է կասեցնել դատավճիռը, հայտնելով, որ փոստով կուղարկվի նաև մանրամասն նամակ:¹⁵⁴ Սակայն ինչպես երևում է արխիվային մի շարք այլ փաստաթղթերից, վրացիները մտադիր չէին հեշտություններ ընդառաջ գնալու Հայկական կողմին, և ավելորդ քաջքուցուցներ էին ստեղծում: Այսպես, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին հասցեագրված 1919թ. մարտի 25-ի հեռագրում (№ 1661) ի պատասխան № 485 դիմումագրի Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարի օգնական Կ. Սաբախտարիչվիլին հայտնում էր, որ Տ. Դեվոյանցը մեղադրվում է ռազմական լրտեսության մեջ, որ հետաքննությունը չի ավարտվել, և մոտ ապագայում գործը պետք է լսվի դատարանի նիստում:¹⁵⁵ Վերջ ի վերջո, ինչպես պարզվում է հենց իր իսկ Տիգրան Դեվոյանցի հուշերից, նա փախչում է Թիֆլիսի Մետեխի բանտից:¹⁵⁶ Ինչպես ակնհայտ է դառնում Տ. Դեվոյանցի տեղ-տեղ կցկտուր, հաճախ ոչ ամբողջական հուշագրության պատառիկներից, Մետեխի բանտում գտնվելու ժամանակամիջոցում, անգամ ծանր հիվանդ վիճակում Տիգրան Դեվոյանցը լավ կոփված, փորձված հետախուզիչին հատուկ կաշուն համառությամբ տենդագին ջանքեր է գործադրում, օգտագործելով իր սիրեցյալների՝ Ասիայի և Մարոյի հետ մտերմությունը՝ դուրս պրծնելու Մետեխի բանտի անձուկ պատերից, անգամ դիմում է ՀՀ դիվանագիտական Հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին մի ընդարձակ նամակով, տեղյակ պահելով պատերազմական ատյանի զինվորական քննիչ Կեկելիձեի հարցաքն-

¹⁵¹ Տես՝ Տիգրան Դեվոյանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 1 (246), Ցուև-փետր., էջ 54:
¹⁵² Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. Գ- 200, ց. 1, գ. 1, Թ. 64: Տես նաև՝ Տիգրան Դեվոյանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 1 (246), յուև- փետր., էջ 54:

¹⁵³ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. Գ- 200, ց. 1, գ. 1, Թ. 64 :

¹⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 1, Թ. 64, գ. 211, Թ. 40:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, գ. 1, Թ. 111:

¹⁵⁶ Տես Տիգրան Դեվոյանց, Հետախուզիչի մը Ցուևիքը, «ՎԷՄ», 1938, Ցուևաբ-Սայիս, Թիւ 2, էջ 71:

նությունների մասին, և խնդրելով, որ Եվանգելյանը օգնի իրեն իր փախուստը բանտից կազմակերպելը արագացնելուն, տալով այդ նպատակի համար 700 ռուբլի դրամ, ինչը վերջինս մերժում է՝ Դեվոյանցին համարելով խելագար, երևի թե վախենալով հայ հետախույզի այդ հանդուգն նպատակադրումից և թերևս չհավատալով նմանակարգ ծրագրերի հաջողության մեջ: Վրացական իշխանություններն, անշուշտ, հենվելով իրենց հայտնի որոշ փաստերի վրա, չէին հավատում Տ. Դեվոյանցի հավաստիացումներին, որ ինքն անմեղ է և Վրաստանի նկատմամբ վտանգավոր ձեռնարկումներ չունի, ինչն ապելի էր բարդացնում հետախույզի վիճակը և դրդում տենդագին որոնումներ կատարել փախուստի ուղղութայամբ: Վերջ ի վերջո, նրա փախուստի իրական կազմակերպիչը դառնում է նրա սիրեցյալներից մեկը՝ Ասիան, ինչը հետագայում, փախուստից հետո՝ ակնհայտ է դառնում: Օգտագործելով կեղծ փաստաթղթեր, ինչ-որ տեղ նաև կաշառելով բանտային պաշտոնյաներին ու վերակացուներին, և վերջիններիս զգոնությունը բթացնելու համար նրանց հավաստիացնելով ինչ-որ հարցերում իր պատրաստակամության մասին՝ օգնելու վրացական իշխանութայուններին, ժամանակ է շահում, սրընթաց իրականացնում է փախուստը, և Ասիայի հետ միասին՝ հայտնվում է Երևան ուղևորվող գնացքում: Այդ մասին նա շատ պատկերավոր գրում է իր հուշերում. «Պատուտում զգեստով, կէպին գլուխս անցկացրած, գոյնզգոյն մեծ թաշկինակին մէջ կապոց շինած, դուրսը ցցուած հացով, թեւերս անցկացրած եւ միւս ձեռքիս մէջ մի սղոց առած՝ Հալաբարից լուսարացին շարժուեցինք՝ Նավթլուղ: Թիֆլիս հասանք ճիշդ Երեւան մեկնող գնացքի գնալու ժամանակ: ...Մէր դիւանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանում՝ Եւանգելիանը իրազեկ էր անցուդարձին: Առաջին կայարանից նրան ուղարկուեց պայմանաւորուած հեռագիրը: Ինձ ուղեկցողները, բացի Ասիայից, վերադարձան Թիֆլիս...»:

Եւանգելիանը ծածկագիրը հեռագրել էր Երեւան, եւ Հայաստանի հեռագրական գործակալութիւնը իմ Երեւան հասնելու միջոցին, արդէն բաց էր թողել հետեւեալ հեռագիրը. «Կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժանմունքի նախկին պետ՝ կապիտան Տիգրան Դեւոյանցը, որը մեղադրուած էր լրտեսութեան մէջ, յաջող կերպով փախչելով Մեդիսի բանտից, հասաւ Երեւան եւ նշանակուեց Հայաստանի բանակի հետախուզական եւ հակահետախուզական բաժնի պետի պաշտօնին»:

Այս հեռագիրը, երբ ստացուել էր Վրաստանը, սկսուել էր քննութիւն: Քննիչը, դատախազը, պատերազմական նախարար-

ութեան ներկայացուցիչները իսկոյն եւ եթ գնացել էին բանտ եւ քննել էին բոլոր թղթերը: Հետեւանք եղած էր այն, որ հեռացրել էին պաշտօնից բանտապետին, քննիչին ու դատախազին:

Այդ առթիւ Վրաստանի պաշտօնական թերթ «Գրուզիա»-ի մէջ լոյս էր տեսել առաջնորդող մի յօդուած «Կեցցէ Դեւոյանց» վերնագրով: Յօդուածագիրը յարձակում էր գործադրում բարձր իշխանութեանց վրայ, որ նրանք չէին կարողացել պահել մի կարեւոր բանտարկեալ: Այնքան խիստ էր գրուած այդ առաջնորդողը, որ լոյս տեսնելու յետոյ, ներքին գործոց նախարարութիւնը հրամայել էր հաւաքել թերթի թիւերը կիօսկներից:

Երեւան հասնելուն պէս, ինձ կանչեց իր մօտ մեր պատերազմական նախարար զօր. Արարատեանը, որին ներկայացայ ալիւրի տոպրակից կարած բլուզով: Այնտեղ էր նաեւ զօր. Կ., Հայաստանի զինուորական կցորդը Վրաստանում: Նա հանեց իր վրայի սուրը, համբուրեց ինձ եւ յանձնեց իբր նուեր»¹⁵⁷ Հիրավի գեղեցիկ և շատ ուսանելի պատմաէջ է՝ իր մեջ ուղեւորին նախարարական, դատախարակական լիցք պարունակող իրադարձություն, որ կզարդարի ցանկացած ժողովրդի պատմությունը:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութայան հետախուզութայան և մասնավորապես հակահետախուզութայան կոհորտայում իր անգնահատելի տեղն ու անմար կերպարն ունի Հովհան Խան-Կոտուրակին (Արտեմի Նիկիտայի Հովաննեսով): Այս առումով ուշագրավ է զինվորական նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատարի (փաստաթղթի տակ ստորագրել էր նաև զինվորական նախարարութայան Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Ա. Դոլուխանյանը) 1918թ. օգոստոսի 7-ի հրամանը զինվորական գերատեսչութայան գծով, որում նշվում էր, որ Թուրքիական ուղեւորական տի գորակայանին կից Սեծովյան նավատորմի Հրամանատարի շտաբի Հետախուզական հակահետախուզական բաժնի նախկին պետ, ծովակալութայան գծով պորուչիկ Խան-Կոտուրակին (Հովաննեսով) գործուղվում է Գլխավոր շտաբ՝ Ռեզերվի համար նախատեսված հաստիքակազմի մեջ ընդգրկվելով՝ համապատասխան ուժերի նշանակումով, այն գործողութայան մեջ ղեկելով օգոստոսի 5-ից¹⁵⁸ Այսպես սկսվում է տաղանդաշատ, փորձառու և շատ համարձակ մի հետախույզի գործունեությունը հայկական հողում, որի վրա նա շատ շուտով աչքի է ընկնում հայրենանվեր, անբա-

¹⁵⁷ Տիգրան Դեւոյանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Թոստոն), 1945, № 1 (246), Յուս. փետր., էջ 60:

¹⁵⁸ Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ. 9- 204, ց. 1, գ. 40, Բ. 51, գ. 131, Բ. 24:

սիր գործունեութեամբ: Սկզբնապես նա նշանակվում է Եարային և Զորահավաքային բաժնի պետի օգնական՝ 1918թ. օգոստոսի 5-ից սկսած, հիմք ընդունելով կորպուսային գատարանի նախագահի 1918թ. օգոստոսի 25-ի գեկուլցը (№ 871), որն ամբողջով էր գեներալ-մայոր Հախվերդյանի կողմից:¹⁵⁹

Հովհան Խան-Կոտուրսկին հատուկ ծառայությունների կողմից ձեռնարկվող գործողությունների ամենավճարական տեղամասերում էր, հմտորեն զուգահեցելով բազմաճյուղ հակահետախույզի և հետախույզի տաղանդները: Հաճախ նրան Երևանից գործուղում էին Հայաստանի թե՛մ կեսերը: 1919թ. մարտի սկզբներին գտնվելով Ալեքսանդրապոլում, Խան-Կոտուրսկին եռանդուն գործունեություն է ծավալում սահմանային այս գոտում ուղղափառ զարգացման բնույթի մի շարք հարցերի պարզարանման ուղղությամբ, որոնց մասին հաղորդվում է նաև այդ շրջանում որոշակի ուղղափառ զարգացման բնույթի վերահսկողական գործառնություններ իրագործող անգլիական զնդապետ Կ.Քենսլերիցին, որը լայն լիազորություններ ուներ: Այդ մասին է վկայում Հովհան Խան-Կոտուրսկու կողմից Ալեքսանդրապոլից Գլխավոր շտաբի պետին ուղարկված 1919թ. մարտի 11-ի հեռագրեր (№ 0619): Դրանում վերջինիս հայտնում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Արփաշայից այն կողմ գտնվող Հայկական գյուղերը զբաղեցրած թաթարները հրդեհում են Հայկական գյուղերը և հեռանում Կարսի մարզի խորքերը: Սույն հեռագրի վրա կար գինվորական նախարարի համապատասխան մակագրությունը, համաձայն որի սույն հաղորդագրությունը ուղարկվում էր նաև արտաքին գործերի նախարարին ի գիտություն: Փաստաթղթի տակ կան Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Զինկելիչի և Եարային ու Զորահավաքային բաժնի պետ Պինկովսկու ստորագրությունները: Մի այլ փաստաթղթից մենք տեղեկանում ենք նրա գործունեության մասին Նախիջևանի շրջանում:¹⁶⁰ Այսպես, Նախիջևանի շրջանի նահանգապետը ՀՀ ներքին գործերի նախարարությանն ուղղված 1919թ. հունիսի 25-ի գեկուլցագրում, կապված մահմեդականների կողմից խուլվություն նախապատրաստման հետ, տեղեկացնում էր, որ հունիսի կեսերին Երևանից այդ խուլվության հետ կապված հարցերը պարզելու, այն ճշելու նպատակադրմամբ ժամանած «կոնտրադակցի» (հակահետախույզ) Խան-Կոտուրսկին ձեռնամուխ է եղել մուսուլմանական գյուղերում խուլագրությունների կազմակերպմանը, փորձելով օգնել տեղական

իշխանություններին գտնելու մահմեդական գյուղերում թաքցված զենքն ու զինամթերքը, ինչպես նաև թշնամու ծալոված գործակալներին: Միաժամանակ, փորձելով կանխել ադրբեջանաթուրքական տարրերի հակաքայները, Խան-Կոտուրսկին օգնություն խնդրով գիմում է գեներալ Շելկովնիկովին՝ համապատասխան պատժամիջոցներ ձեռնարկելու համար:¹⁶¹

Աստիճանաբար Խան-Կոտուրսկին հարմարվում է միջավայրին և արագ դառնում յուրային, անցնելով մի պաշտոնից մյուսին: 1918թ. սեպտեմբերի 13-ի հրամանագրով, որն ստորագրել էր գինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հ.Հախվերդյանը, Հայկական Հետևակային Դիվիզիայի Եարային և Զորահավաքային բաժնի պետի օգնական, ծովակալության գծով պորուչիկ Հովանեսով Խան-Կոտուրսկին անցնում է Գլխավոր շտաբի պետի ենթակայության տակ, ազատվելով վերը նշված պաշտոնից՝ սկսած սեպտեմբերի 13-ից (1918 թ.):¹⁶²

Հովհան Խան-Կոտուրսկու հետախույզական գործունեության լավագույն էջերից է նրա ուղևորությունը Արդահան, Լազիստան (Լազք-Կողքիսին հարևան Գողերձականից վերև՝ Վիրք, ավելի հավանական է այն համարել Քութայիսի նահանգի մեջ գտնվող տարածք, իսկ ներկայիս իմաստով՝ Աջարիային կից երկրամաս հավանաբար՝ Բաթումի մարզ) և Սև ծովի անատոլիական ափամերձ գոտով՝ 1919 թ. մայիս ամսվա նախօրյակին: Այդ մասին նա թողել է շատ ուշագրավ տեղեկատվություն-ամփոփագրեր թվագրված 1919թ. մայիսի 1-ով և 1919թ. մայիսի 16-ով, որոնց տակ ստորագրել են նաև այդ ուղևորությունների ընթացքում նրա օգնականների դեր կատարած ոչ հայտնի լեյտենանտ Վարանովսկին՝ ուղևորության սկզբում, և բավականաչափ հայտնի՝ շտաբ-կապիտան Տիգրան Դեվոյանցը:¹⁶³ Հովհան Խան-Կոտուրսկին այս ամփոփագրերում կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում տարածաշրջանային խնդիրների և ընդհանուր իրավիճակի մասին: Այսպես, Հովհան Խան-Կոտուրսկին իր գեկուլցագրից առաջինում հայտնում էր, որ սվյալ պահին ողջ Լազիստանում տեղագրին պատրաստություններ են տեսնվում բնակչության կազմակերպման և զինման ուղղությամբ: Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր, որ Հայկական կոտորածներում մեղավոր «իթթիհաթ» կուսակցության հին ռեժիմի գործիչները, որոնք փախել

¹⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 40, Բ. 51, գ. 131, Բ. 24:

¹⁶⁰ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 92, Բ. 177:

¹⁶¹ Տես՝ Նախիջևան-Եարուրը 1918-1920թթ., Փաստաթղթեր և նյութեր, «Բանաբեր Հայաստանի Արխիվներ», 1993, № 1-2, էջ 177-180:

¹⁶² Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 40, Բ. 49:

¹⁶³ Նույն տեղում, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 73 (71), Բ. 11-12, 17-18;

էին դատ ու դատաստանից և դաշնակիցների հետապնդումից (Անտանտ), թաքնվում են նաև Լազիստանում, միաժամանակ շարունակելով իրենց մուայլ գործունեությունը: Լ. Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր, որ դրանց գլուխ կանգնել է Էնվեր փաշայի նախկին համհարզը՝ Նախ բեյը: Խան-Կոտուրսկին ընդգծում էր, որ Լազիստանի թուրքերը ցանկանում են մշտական սպառնալիք ստեղծել: Հայաստանի և նրա դաշնակիցների համար: Ամփոփագրում խորիմաստ տեղեկատվություն էր հաղորդվում այն մասին, որ Լազիստանում թուրքերի կազմակերպմանը մեծապես աջակցել և ծառայամտություն է դրսևորել Սամսունում հայերի ջարդերի կազմակերպիչ, նախկին թուրք սպա, իսկ տվյալ պահին վրացական ծառայության (ըստ երևույթին նկատի ունի հատուկ ծառայությունները, ինչը շատ ուշագրավ փաստ է-ընդգծումը մերն է՝ Վ. Վ.) գնդապետ Ասլան բեյ Սանդզակ բեյ-գաղբ իշխան Աբաշի-ձեն, որը խոշոր կապեր ուներ Լազիստանում: Միաժամանակ Խան-Կոտուրսկին կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում բուլշևիզմի մասին, նշելով, որ Լազիստանի և առհասարակ թուրքական գործիչների ձեռքում ընդհանրապես վերջին խաղաթուղթը հենց բուլշևիզմն է: Նա ավելացնում է, որ վերջին հանգամանքը պաշտպանվում է նույնիսկ պաշտոնական իշխանությունների և թուրք էմիսարների կողմից: Խան-Կոտուրսկին ընդգծում էր, որ թուրքիան իր փրկությունը Անտանտի դաշնակից պետություններից և հայերի ու հույների պահանջատիրությունից տեսնում է բուլշևիզմի և ռուսական բուլշևիզմի շարժման հետ միավորման մեջ: Փաստաթղթում ասվում էր, որ դեռևս կանոնավոր թուրքական զորքեր Լազիստանում չկան, սակայն էլեկտրականացված բնակչությունը լավ զինված է՝ մեծ սպառնալիք ներկայացնելով հարևանների համար:¹⁶⁴

Վերոնշյալ ամփոփագրում Խան-Կոտուրսկին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Սամսունի շրջանում այն ժամանակ իշխող իրավիճակի մասին, նշելով, որ այնտեղ թուրքական զորքեր չկան, շատ են անգլիացիները, որոնց աջակցությամբ փախստականները խմբերով վերադառնում են, ասելով, որ Սամսունում կան 400 հայեր: Սույն ուշագրավ հետախուզական ամփոփագիրը ավարտվում է հեղինակի կողմից ընդհանուր եզրափակիչ դրույթներով, որոնցում շեշտվում է անգլո-ֆրանսիացիների, իտալացիների և հույների լավ վերաբերմունքի մասին հայերի նկատմամբ, որպես իրենց դաշնակիցների, որոնց իրենք շատ ժամանակ են հատկացնում: Միաժամանակ Խան-Կոտուրսկին եզրակացնում էր, որ

¹⁶⁴ Նույն տեղում, Թ. 11:

թուրքերը հաշվի առնելով առկա դրույթունը, արտաքնապես տրամադրված են «շատ խաղաղասիրաբար» և ձգտում են «մերձենալ» հայերի հետ:¹⁶⁵ Սույն զեկուցագիր-ամփոփագիրը, ըստ երևույթին ամենայն ուշադրությամբ ընթերցվել է զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պաշտոնակատար գնդապետ Ջինկեիչի կողմից, որը 1919թ. մայիսի 4-ին այդ փաստաթղթի վրա արել է համապատասխան մակագրություն (N° 0056/0201)՝ հասցեագրելով այն մինիստր-նախագահին (վարչապետին), իսկ պատճենը՝ զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանին:¹⁶⁶

Սույն հետախուզական ամփոփագիր-զեկուցագրին հաջորդող Խան-Կոտուրսկու մյուս ամփոփագիր-զեկուցագիրը դարձյալ տվյալներ էր հաղորդում ինչպես Լազիստանի և Սև ծովի անատոլիական ափամերձ շրջանի, այնպես էլ Արդահանի և հարակից շրջանի մասին, հենվելով նաև տեղերից ստացված գործակալական տեղեկատվության վրա: Դրանում ընդգծվում էր, որ Արդահան քաղաքի զբաղեցումից հետո վրացական բանդաները և մուսուլմանները գնացել են երեք ուղղություններով՝ 1) Կաղզվան, 2) Աջարիայի խորքերը և Լազիստան, 3) Օլթի: Հովհան Խան-Կոտուրսկին սույն հետախուզական ամփոփագրում նշում էր, որ Լազիստանի սահմանը անմիջապես կպած է ապագա Հայաստանին, որի նկատմամբ մեծ է թուրքերի հետաքրքրությունը, որպես փաստ բերելով Ռիզիե ժամանած 1000 ասկյարների ափ իջնելը՝ կանոնավոր բանակի գործամասերի թվաքանակից: Խան-Կոտուրսկին նշում էր, որ վերջիններս ուղարկվել են գյուղերը կազմակերպական աշխատանքի համար, որի հետևանքով Լազիստանը վերածվել է համատարած ռազմական ճամբարի՝ հազեցված ամեն ինչով:¹⁶⁷

Միաժամանակ սույն ամփոփագրում Խան-Կոտուրսկին ուշագրավ միտք է արտահայտում այն մասին, որ եթե հայկական զորքերը այդ ժամանակ հասնեն Երզնկա և Էրզրում, ապա թուրքական զորքերի ապակազմակերպվածությունը կհասնի իր ապուգեյին (գազաթնակետ), որպես հետևանք ունենալով ոգու և էներգիայի անկումը (սակայն այդպես տեղի չունեցավ, որովհետև աշխարհաքաղաքական իրավիճակը Հայաստանի շուրջ շուտով կտրուկ փոխվեց, հայերը սկսեցին գահավիժել Սևրյան «բարձրունքներից» և ջարդուփշուր եղան, այդ ընթացքում ամերիկացիները մերժելով Հայաստանի մանդատը, ֆրանսիացիները լքելով Կիլիկիան, ռուսներն էլ ընկղմվելով Վ.Ի.Լենինի

¹⁶⁵ Նույն տեղում:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, Թ. 12:

¹⁶⁷ Նույն տեղում, Թ. 17:

Հոկտեմբերյան Հեղափոխության մթին հորձանուտներում՝ լքեցին Արևմտյան Հայաստանի գրավյալ տարածքները և Անդրկովկասը, գերմանացիներն էլ հովանավորելով իրենց բարեկամներին՝ թուրքերին և եղբոր գտնելով նոր ընկերների՝ Ադրբեջանի ու Վրաստանի Հետ, Հայտնվեցին Հայ ժողովրդի նկատմամբ ոչ բարյացակամների շարքում):

Շատ հետաքրքիր են Սամսունի մասին Հովհան Խան-Կոտուրսկու տեղեկությունները: Վերջինս փաստեր է հաղորդում այն մասին, որ Հայկական կոտորածներում մեղավոր Սամսունի վալի Մուշտակ բեյը և քաղաքացիական տեսուչ Մուֆտի գաղե Շաքիր բեյը տարվել են Կոստանդնուպոլիս՝ իբր թե զինվորական դատարանին Հանձնելու համար: Հովհան Խան Կոտուրսկին շատ հետաքրքիր մի այլ փաստ է բերում այն մասին, որ Մուշտակ բեյը Հանդիսանում է մի այլ «հերոսի», այսպես կոչված վրացական ծառայության գնդապետ Ասլան բեյի կամ իշխան Աբաշիձեի մերձավորագույն կողմնակիցը և պետը: Այնուհետև Խան-Կոտուրսկին չափազանց արժեքավոր տեղեկատվություն է մեջբերում իր հետախուզական անչափ բովանդակալից ու նպատակալաց կենսագրությունից մինչև և այդ դեպքերը ընկած ժամանակահատվածի մասին, երբ նա դեռ գտնվում էր Սևծովյան նավատորմի հակահետախուզությունում: Ըստ այդ տեղեկատվության, դեռ 1917թ. մայիսի 16-ին, կատարելով ադմիրալ Կոլչակի հրամանը, Սամսունի գնդակոծումից անմիջապես հետո, ինքը ափ է իջել (դեսանտ), որի ժամանակ նավամատույց է կանչվել Մուշտակ բեյը իր համհարզի հետ միասին, և անձամբ հարցաքննվել Ասլան բեյի գործունեության մասին: Խան-Կոտուրսկին նշում է, որ այդ ուշագրավ հարցաքննության ժամանակ Սամսունի նահանգապետը մերժել է իր մեղավորությունը Հայերի բնաջնջման մեջ և ողջ մեղքը գցել է Ասլան բեյ Աբաշիձեի վրա: Դրանից հետո, ինչպես վկայում է Խան-Կոտուրսկին, հարցաքննության արձանագրությունը Մուշտակ բեյի (վալիի) և նրա համհարզի ստորագրությամբ ներկայացվել է ադմիրալ Կոլչակին: Վերջում Խան-Կոտուրսկին տեղեկացնում էր, որ այդ դեպքերից հետո Մուշտակ բեյը ձերբակալվել է իր կառավարության կողմից նավահանգստում ցուցաբերած ամոթալի վարքագծի և իրավիճակի համար, և միայն որոշ հանգամանքներ պարզելուց հետո, ըստ երևույթին ավելի նպատակահարմար է գտնվել դադարեցնել հետագա պատժամիջոցները Մուշտակ բեյի նկատմամբ և վերջինս վերականգնվել է իր իրավունքներում:¹⁶⁸

Ամփոփագիր-գեկուցագրի վերջնամասում Խան-Կոտուրսկին տվյալներ է բերում թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին Բայրուրդում, Երզնկայում և Էրզրումում: Չնայած Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր թուրքական զորքերի մեջ տիրող վատ տրամադրության, բարոյալքված վիճակի և դասալքության մասին, միաժամ փաստում էր այն մասին, որ անհայտ նպատակներով մայրաքաղաքից Էրզրում է ժամանել գնդապետ Քյազիմ փաշան (ըստ երևույթին թուրքական կենտրոնական իշխանությունները ձգտում էին կանխելու բանակի քայքայման այդ գործընթացները, և իշխել իրավիճակի վրա):¹⁶⁹

Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված երկու փաստաթղթերն էլ անհերքելիորեն վկայում են ոչ միայն հակահետախույզ Խան-Կոտուրսկու թշնամու թիկունքում ծավալած Հայրենանվեր գործունեության մասին, այլև առհասարակ Հայկական հատուկ ծառայությունների կայացման և դժվարին, լարված գործունեության մասին Հայաստանին հարակից շրջաններում:

Հայկական հետախուզության վառ դեմքերից է կապիտան Վ.Գ.Մուրադյանը, որը Հայրենիքի իսկական զինվոր էր: Կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանը Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետն էր 1919թ. սեպտեմբերից մինչև 1920թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում, այսինքն՝ մինչև 1920թ. մայիսյան բոլշևիկյան ապստամբությունը: Հանդես գալով հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնում՝ Վ.Գ.Մուրադյանը «սպիտակզվարդիական» Շնեուրի կողմից ներմուծված կազմակերպական սկզբունքները հմտորեն կիրառեց հետախուզական գործում, ճշգրտելով և ընդլայնելով դրանց եղանակները հետագայում: Վ.Գ.Մուրադյանի՝ որպես կադրային սպա-հետախույզի կենսագրությունը ուշագրավ է և ուսանելի: Վահագն Գալուստի Մուրադյանը ծնվել է 1896 թվականին: Նա ավարտել է Կարսի ուսումնարանը և որոշ ժամանակ անց պետական քննություն է Հանձնել Գետրովսկ-Ռազումովյան գյուղատնտեսական ակադեմիայում: Սակայն առաջին աշխարհամարտը կտրուկ փոփոխություններ է մտցնում նրա կենսագրությունում, և ստեղծված նոր իրավիճակում նա ընդունվում է ռազմական ուսումնարանի արագացված դասընթացները, այն 4 ամիս անց ավարտելով: Այնուհետև որպես պրապորշչիկ նա գործուղվում է Կովկասյան գործող բանակ: Պատերազմի ողջ ընթացքում եղել է հարավային ճակատում (Պարկաստան-Թուրքիա): Խուսական Կովկասյան բանակի քայքայումից հետո նա մնում է Հայկական զորամասում, լինելով հրամանատար-

¹⁶⁸ Նույն տեղում:

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

րական պաշտոններում և ակտիվորեն մասնակցում թուրքերի դեմ ուղղված բոլոր ռազմական գործողություններին:¹⁷⁰

Հայաստանի ռազմական գերատեսչության ղեկավար գեներալ-մայոր Արարատյանի 1919թ. մայիսի 13-ի հրամանը վերաբերում էր նաև գործերի Երևանյան շուկայի շտաբի պետի գործերի պաշտոնակատար Վահագն Գալուստի Մուրադյանին, որը 1919թ. ապրիլի 27-ից նշանակվում է Առանձին միլիցիոն բրիգադի շտաբի պետի պաշտոնակատար:¹⁷¹ Իսկ այնուհետև Հայաստանի կառավարության կողմից նա արդեն նշանակվում է Ձորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով կոմիսար: 1919թ. օգոստոսի 20-ի գլխավորական գերատեսչության հրամաններից մեկով նրա կարիերայում փոփոխություն է կատարվում: Քանի որ Երևան քաղաքի պարետ կապիտան Ա.Շահխաթունին նշանակվում է Ձորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով կոմիսար, կապիտան Մուրադյանը ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից: Որպես սույն հրամանի հիմք ընդունվում էր ներքին գործերի նախարարի դիմումագիրը (№ 9129), որը ստորագրվել էր նաև գլխավորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանի կողմից:¹⁷² Մեկ ամիս անց Վ.Գ.Մուրադյանը նշանակվում է ստանում Գլխավոր շտաբում, սկզբում որպես հետախուզության և հակահետախուզության պետ, իսկ այնուհետև՝ Գլխավոր շտաբի պետ: 1920 թ. մարտին վերջինս ընդունվում է Գլխավոր շտաբի դասընթացները Երևանում, իսկ 9 ամիս անց, թուրքերի դեմ ռազմական գործողությունների վերսկսման հետ կապված նշանակվում է գնդի հրամանատարի օգնական: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տեղափոխվում է Գլխավոր շտաբ՝ որպես հանձնարարությունների գծով աշխատակից շտաբի պետին առընթեր: Այնուհետև, որպես Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական իրադարձությունների լավագիտակ տեղափոխվում է արտգործնախարարություն և ձեռնամուխ է լինում Մոսկվայում թուրքերի հետ կայանալիք կոնֆերանսի (1921 թ.) համար նյութերի նախապատրաստմանը: 1920թ. դեկտեմբերի վերջերին նշանակվում է ՀԽՍՀ - պատվիրակության քարտուղար Մոսկվայում թուրքիայի հետ կայանալիք հաշտության բանակցություններում, ուր և մեկնում է Ալ. Բեկզադյանի հետ միասին: Դրանից հետո վերադառնալով Թիֆլիս, որպես քարտուղար առժամանակ աշխատում է Բեկզադյանի մոտ արտգործնախարարության գծով: 1921թ. օգոստոսին

«Միացարտառ»-ը ("Объединенная внешняя торговля") նրան գործուղում է Թավրիզ որպես իր մաքսային գրասենյակի քարտուղար, և այդ կարգավիճակում մնում է մինչև 1925թ. փետրվարը: Թավրիզում եղած ժամանակահատվածում Վ.Մուրադյանը աշխատում է սկզբում որպես «Միացարտառ»-ին կից, իսկ այնուհետև «Անդրարտառ»-ին ("Закавказская внешняя торговля") առընթեր, և վերջապես «Անդրպետառ»-ին ("Закавказская государственная торговля") կից գրասենյակի քարտուղար, որից հետո՝ որպես գրասենյակի քարտուղար և կառավարչի տեղակալ: 1922թ. ապրիլին Վ.Մուրադյանը Թավրիզի գլխավոր Հյուպատոսությունը կից կուսբջջի կողմից երաշխավորվում է և ընդունվում է Կոմունիստական կուսակցության շարքերը, որից հետո ընտրվում տեղկոմի քարտուղար, այնուհետև սովակուսների և «Տրուդ» («Աշխատանք») կոոպերատիվի անդամ-կազմակերպիչ և այլն: Վ.Գ.Մուրադյանի բնակարանը դառնում է տարբեր կարգի գործակալների հանդիպատեղի: 1925թ. փետրվարի վերջերին Վ.Գ.Մուրադյանը վերջնականապես թողնում է Պարսկաստանը: Վ.Գ.Մուրադյանին նշանակվում են «Անդրպետառ»-ի ("Загосторг") թուրք-պարսկական գրասենյակի դիրեկտորի տեղակալ: Այդ ամենից հետո նա պատրաստվում է մեկնել Արդվին, սակայն թուրքերը անցագիր չեն տալիս (ըստ երևույթին թուրքական հետախուզությունը տեղեկություններ ունենալով նրա գործունեության մասին հատուկ ծառայությունների համակարգում):

Վերջապես, 1926թ. մարտին Անդրերկրկոմի որոշմամբ նա նշանակվում է «Անդրպետառ»-ի լիազոր-ներկայացուցիչ Հյուսիս-արևմտյան Պարսկաստանում, սակայն այն դառնում է նրա վերջին նշանակումը, քանի որ Վ.Գ.Մուրադյանը ապօրինաբար ձերբակալվում է, և դատապարտվում է 10 տարի ազատազրկման: Այսպես ավարտվում է Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունների շնորհաշատ կադրային սպայի Հայրենանվեր գործունեությունը:¹⁷³

Հարկ է ավելացնել նաև, որ մի շարք անձինք, որոնք վերահիշյալ դատաքննչական մեղադրական ակտով դատապարտվել են հանրապետի, 1918-20 թթ. ժամանակահատվածում զբաղված են եղել Հայրենանվեր աշխատանքով, և նրանց շարքում ամենևին էլ վերջիններից չի եղել պորուչիկ Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը, որը դաշնակցական հատուկ ծառայության հետախուզական բա-

¹⁷⁰ Նույն տեղում, Ֆ.4- 91, ց. 3, գ. 3594, թ. 16-17:

¹⁷¹ Նույն տեղում, Ֆ.9- 204, ց. 1, գ. 131, թ. 26:

¹⁷² Նույն տեղում, գ. 132, թ. 117:

¹⁷³ Տես՝ ЕФ МНЮИ- XXI век. 1998, № 07-08, стр.8-10, ՀԱԱ, Ֆ.4-91, ց. 3, գ. 3594, թ. 16-17:

ժին մտավ 1919թ. հունիսին, և աշխատեց որպես այդ բաժնի պետ 1920թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ ղեկստեմբերի 2-ը: Մ.Ն. Գողոթյանը ղեկավարում էր ստացված տեղեկատվության համակարգման և այլ աշխատանքները: Մի քայլի ներկիտայի Գողոթյանը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության վառ անհատականություններից մեկն էր, որը ժամանակ առ ժամանակ հմտորեն իրականացնում էր նաև հակահետախուզության բաժանմունքի ոլորտին վերաբերող գործառնություններ, այդ առումով ունենալով առանձին հատուկ հանձնարարություններ հակահետախուզության պետ Խան-Կոտուրսկու կողմից, իրականացվելով ձերբակալություններ, խուզարկություններ և հետաքննություն: Եղել են նաև ղեկավար ու իրադրություններ, երբ Մ. Գողոթյանը օպերատիվ գործառնություններ էր իրագործում հենց Վ. Մուրադյանի հանձնարարությամբ՝ ուղևորվելով Հայաստանի տարբեր թեժ կետեր: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո որոշ ժամանակ թաքնվելով Ղրիմում (խուսափելով խորհրդային բանակում ծառայելուց), տեղավորվում է Միմֆերոպոլում աշխատանքի մի հայկական ընկերությունում: Հետագայում Գողոթյանը անցնում է քաղաքացիական աշխատանքի, տեղավորվելով Ֆինանսների ժողկոմատում, միաժամանակ մտնում հայկական ազգային ընկերության մեջ՝ իրականացնելով ակումբային աշխատանք:

Բավականաչափ հետաքրքիր է նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հակահետախուզության աշխատակիցներից մեկի՝ Ստեփան Գրիգորիի Երամովի կերպարը, որը զբաղվել է արտաքին դիտարկմամբ: Նա սկզբում աշխատել է Խաչատրյանի և հետագայում՝ Խան-Կոտուրսկու անմիջական ղեկավարությամբ: Անտեղի չէ նշել նաև, որ Մ. Գ. Երամովը հակահետախուզություն է մտել հայտնի դաշնակցական Արմենակ Կանավոզովի երաշխավորությամբ և աշխատել այնտեղ մեկ ու կես տարի: Այդ ընթացքում նա իրեն բավականին ակտիվ և նախաձեռնող է դրսևորել, լինելով պրպտող հակահետախուզի ղեկում, որի համար նա պատենի բարձրացում է ստանում որպես դիտարկման գծով պլագ աշխատակից: Բացի այդ, կարճ ժամանակով (մոտ երեք ամիս) աշխատել է որպես շարքային միլիցիոներներ քննչի գործերի նախարարությանը կից հեծյալ միլիցիայում: Ի ղեկավար ջոկատը գլխավորում էր ոչ անհայտ դաշնակցական Լևոն Քալանթարովը և այն հատկապես նախատեսված էր ներքին անկարգությունների

և խռովությունների ճնշման համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Մ. Գ. Երամովը աշխատում է Կարմիր բանակի շարքերում՝ հետագայում դառնալով Անդրկովկասյան և Վրաստանի Գլխավոր Քաղաքական Վարչության (ԳՔՎ) (Зак. и Грыз. ГПУ) հանրակացարանի պարետ, և այլն: Որոշ ժամանակ աշխատելով թիֆլիսում Արտգործնախարարության համակարգում, զբաղվել է օտարահպատակների բնակարանատեղավորման թույլտվության հարցերով, այնուհետև տեղափոխվել Բաքու, ուր աշխատել է որպես Բաքվի պարետատան հսկիչ և այլն: Սակայն ինչպես շատերը, ի վերջո ձերբակալվել է և անարդարացի, կեղծ մեղադրանքների հիման վրա՝ դատապարտվել:¹⁷⁶

Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Գրիգորի Իսահակի Խաչատրյանի կերպարը, մարդ, որն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հետախուզական և հակահետախուզական աշխատանքներում, եղել է Վահագն Գալուստի Մուրադյանի մերձավորագույն զինակիցներից: Գրիգորի Իսահակի Խաչատրյանը Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայություն է մտել նրա կազմակերպման սկզբնական պահից սկսած՝ զննապետ Շենուրի հանձնարարական-երաշխավորագրի հիման վրա: Սկզբնական շրջանում նա կատարել է հակահետախուզությանն առընթեր հանձնարարությունների գծով աշխատակցի պարտականությունները: Հետագայում, նրան հանձնարարվում է իրազեկությունը և արտաքին դիտարկումների խումբը: Գ. Խաչատրյանի գործունեությունը տարբեր փուլերում հետախուզության և հակահետախուզության գծով գործունեության ամենատարբեր ձևերի համակցություն էր: Այդպիսի կազմակերպչական-քաղաքական աշխատանքի ոլորտում նա գործել է մինչև խորհրդայնացումը: Գ. Խաչատրյանը 1921թ. փետրվարյան ապստամբության ճախողումից հետո ապստամբների հետ միասին տեղափոխվում է Պարսկաստան, ուր մտնում է երկուս ու կես տարի: Պարսկաստանում գտնված ժամանակաշրջանում նա բացառապես շփումներ է ունենում դաշնակցական էմիգրանտների հետ, միաժամանակ ծառայության մեջ լինելով խորհրդային կազմակերպությունում՝ «Անդրպետատ»-ում («Закзотомор»), ուր նա տեղավորվում է իր նախկին պետ Վ. Գ. Մուրադյանի ջանքերով: Վերադառնալով Պարսկաստանից, նա տեղավորվում է մի գյուղացու տանը՝ պահպանելով իր բոլոր կապերը և փոխառնությունները դաշնակցականների հետ:

Ի հավելումն վերն ասվածին՝ մի կարևոր մանրամասն ևս: Անդրժողովուրդային առընթեր Պետական Քաղաքական Վար-

¹⁷⁴ ՀԱԱ, Բ.12-14:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, Բ.13-14:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, Բ. 14-17:

չութեան կողմից դատապարտման պահին (1927 թ. հոկտեմբեր) նրանցից կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանը (Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ) ընդամենը 31 տարեկան էր, պորուչիկ Գրիգորի Իսահակի Խաչատրյանը (հատուկ հանձնարարութիւնների գծով հակահետախուզութեան աշխատակից) 35 տարեկան էր, պորուչիկ Միքայել Նիկիտայի Գողոթյանը (հետախուզական բաժանմունքի պետ) 32 տարեկան էր, Գրիգորի Ստեփանի Երամովը (հակահետախուզութեան աշխատակից) 30 տարեկան էր, և այլն: Անդժողկոմխորհրդին առընթեր Պետական Քաղաքական Վարչութեան դատական կոլեգիայի նիստի որոշմամբ նրանք բոլորը դատապարտվեցին 10 տարվա բանտարկութեան¹⁷⁷ Այսքանը միանգամայն բավարար է պատկերացում կազմելու ուժերի ծաղկման շրջանում գտնվող այս տաղանդաշատ մարդկանց մասին, որոնք Առաջին Հանրապետութեան հետախուզութեան և հակահետախուզութեան ընտրանին են եղել՝ իրենց կյանքը նվիրաբերելով սեփական հայրենիքի ազգային անվտանգութեան ապահովման չափազանց պատվաբեր ու դժվարին գործին, որի ռազմիրաններն էին իրենք հանդիսանում 1918-1920թթ. ծանր, սուվյալ տարիներին: Հարկ է եղածին նաև ավելացնել, որ հատկապես վերը նշված հայկական հետախուզութեան սպաներն են ղեկավարել հետախուզական և հակահետախուզական գործունեութիւնը Առաջին Հանրապետութեան դժվարին տարիներին, հնարավորինս ապահովել երկրի պետական անվտանգութիւնը արտաքին և ներքին թշնամիներից հակառակորդի հետ առճակատման տարբեր տեղամասերում, ինչպես նաև նպաստել Հանրապետութեան ընդհանուր ռազմավարութեան մշակմանը: Աշխատելով բարդագույն ռազմաքաղաքական և աշխարհաքաղաքական իրադրութեան ոչ ստանդարտ պայմաններում, նրանք ամեն ինչ անում էին, իրենց ուժերի և առկա հնարավորութիւնների շրջանակներում, որպեսզի հատուկ ծառայութիւնները լիարժեքորեն կայանան և օգտակար լինեն հայրենիքին նրա ներքին և արտաքին անվտանգութեան խնդիրների ապահովման, Հանրապետութեան միջազգային-դիվանագիտական և տնտեսաքաղաքական դժվարութիւնների հաղթահարման, հաղորդակցութեան ուղիների անխափան աշխատանքի ապահովման տեսանկյունից մի խոսքով նպաստեն Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանունակութեան ապահովմանը, և առհասարակ՝ ազգային պետական անվտանգութեան կարևորագույն հիմնախնդիրների լուծմանը:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 2, 20:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1920 ԹԹ.

1. Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի գործունեութիւնը ադրբեջանական գործակալների սադրանքների կանխման ուղղութեամբ Հայաստանում: Խան-Թեքինսկու դավադրութեան մերկացումը:

Այն, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան հատուկ ծառայութիւնները իրենց ընձեռնված հնարավորութիւնների և առկա ուժերի, կադրային ռեսուրսների պայմաններում հնարավորինս ձգտել են աշխատել, ձգտել են լավագույն կողմերից դրսևորվել, դա երևում է մի շարք փաստաթղթերի մանրագնին ուսումնասիրութիւնից: Այլ բան է, որ նրանք ի վիճակի չեղան քիչ թե շատ շոշափելի առավելութեան հասնել, հենց թեկուզ թուրքական հատուկ ծառայութիւնների (մասնավորապես հակահետախուզութեան դեմ) դեմ պայքարում, որոնք իրենց ավելի վստահ ու ապահով էին զգում, և որոշ իրավիճակներում ավելի նախաձեռնող ու համարձակ էին: Մի կողմից՝ հզոր աշխարհակալ կայսրութեան դարավոր փորձը (թեկուզև ասիական տարբերակի, վայրագ ու նենգ), կադրերի ու ռեսուրսների առկայութիւնը, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի նոր կազմավորվող պետութեան դեբոսում գտնվելը, կադրային սուվը, որը նա զգում էր, եղածն էլ անչափ երիտասարդ, չթրծված և օպերատիվ աշխատանքի մեծ փորձ չունեցող: Այդ ծառայութիւնների կայացման վրա բացասաբար էր ազդում նաև կտրվածութիւնը Ռուսաստանից, նրա ուսումնական ու ռազմաօժանդակ կառույցներից, աշխարհաքաղաքական մեկուսացվածութիւնը, ինչպես նաև իշխող արևմտամետ տրամադրութիւնները, որոնք հետո բուսմբանգի նման հարվածեցին՝ մերկացնելով թիկունքը: Եվ այնուամենայնիվ, գոյութիւն ունեցող հայկական հատուկ ծառայութիւնները ստեղծված իրավիճակում էլ փորձում էին կանխել թշնամու գործակալներին, հայրենիքի համար ծայրահեղ լարված պահերին զորավիճ լինել հանրապետութեան անվտանգութեանը (Բոյուք-Վեդի և Ջանգիրասար, 1918թ. դեկտեմբերյան հայ-վրացական պատերազմ Լոռու և հարակից շրջանների համար, և այլն):

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան հետախուզական ծառայութեան պատմութեան քիչ թե շատ լիարժեք և ամբողջա-

կան բացահայտման տեսանկյունից կարևոր է նշել Հայկական Հետախուզական ծառայությունների գործունեության մի կարևոր էջի մասին՝ կապված Ադրբեջանի Հատուկ ծառայությունների մեքենայությունների Հետ Հենց Երևանում ի դեմս նրանց գործունեության կենտրոնատեղի Հանդիսացող Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության, ինչի մասին շատ բազմաշանակ վկայում է Տ. Դեվոյանցը իր նշանավոր «Կենսաբանական դրուագներին» հուշաշարքում. «Երևանի մէջ Ազրբեյջանը շատ լաւ լրտեսական ցանց ունէր կազմակերպուած»: 178 Այնուհետև նա, մի այլ կապակցությամբ ավելացնում էր հետևյալը. «Երևանում գտնուող Ատերբէջանի դիւանագիտական միսիան ոչ միայն անսովոր արագութեամբ յայտնում էր Թիֆլիս եւ Բագու Հայաստանի զօրքերի դասակարգութեան եւ զօրքերի ու ռազմամթերքի փոխադրութեանց մասին, այլեւ իր ձեռքի տակ ունեցած էր Հայաստանի գաղտնի հրամանագրերն ու հրահանգները:

Հայաստանը իր խորհրդարանի մէջ տեղ էր տուել եւ՝ մահմեդականներին, որոնց պատգամաւորների ընտրութեան համար Ատերբէջանի կառավարութիւնը բաց էր թողել 40,000 ռուբլի: Նրանց բազմաթիւ լրտեսները ամէն օր անարգել կերպով Երևանի թաթարական թաղի ետեւի կողմից անցնում էին Թոխմախեան Գեօլը եւ նրա մտտից գնում Շարուր-Նախիջևան, Բէյուկ Վէդի, Զանգիբասար՝ Երևանից փոխադրելով այնտեղ ռազմամթերք, հրահանգներ, լուրեր, ուտեստեղեն: Դրանք գնում էին գինուած ամէն տեսակի վկայականներով, տրուած ոստիկանութեան, Հայաստանի խորհրդարանի այս կամ այն անդամի կամ նախարարի կողմից»: 179 Միաժամանակ, Տիգրան Դեվոյանցը ի պատիվ Հայկական Հետախուզական ծառայության կողմից ծավալած գործունեության և ձեռնարկված հակամիջոցների, ընդգծում է հետևյալը. «Բարեբախտաբար, Հայաստանի կառավարութիւնը օրը օրին այս հեռագիրների միջոցով իրազեկ էր պահուած թշնամու ծրագիրներին եւ ըստ այնմ միջոցների դիմում: Եթե Ատերբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչը չէր գոք գօտիի վրայ չթալանուէր «աւազակների» կողմից, Թիֆլիսի վրայով Բագուից ուղարկուած գումարով միայն Շարուր-Նախիջևանի շրջանի թաթարական բանակի թիւը պետք է հասնէր 10,000-ինոյն համեմատութեամբ պէտք է աւելանար կուռուղ թաթարների

թիւը Բէյուկ-Վիդիի, Զանգիբասարի եւ այլ շրջանների մէջ, եւ ամբողջ Հայաստանի Հայութիւնը պիտի գտնուեր բնաջնջման սպառնալիքի տակ»: 180 Այս տեսակետն է պաշտպանում նաև Ս. Վրացյանը. «Խան-Թեքինսկիի Երևան հասնելու առաջին իսկ օրից Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը ծանոթ էր նրա ծածկագրին. Խան-Թեքինսկիի ուղարկած և ստացած բոլոր հեռագրերը, նախքան իրեն հասնելը, Հայտնի էին դառնում Հայաստանի կառավարութեանը: 1920թ. մայիսին, Ազրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, այդ հեռագրերը հրատարակեցին առանձին գրքույկով՝ «Գաղտնի փաստաթղթեր» (Ազրբեջանի դավադրական գործունեության մի էջ), 1920թ., Երևան, հրատ. «Ռազմիկի»: 181 Այդ մասին է գրում նաև Ա. Գյուլխանդանյանը. «Թէեւ արտաքինապետ պահվում էին բարեկամական յարաբերութիւններ եւ այդ երկու երկիրները միմեանց մօտ ներկայացուցիչներ ունէին, սակայն Ազրբէջանի կառավարութիւնը ամէն ճիգ էր գործադրում, որպէսզի Հայաստանի մէջ եղած մահմեդական տարրերը չենթարկուեն հայկական կառավարութեան: Եւ այդ նպատակով Ազրբէջանը աջակցում էր նրանց զէնքով, զինուորական ղեկավարներով, մանաւանդ դրամով:

Հայաստանում նստած Ազրբէջանի ներկայացուցիչը, օգտուելով իր դիրքից, ծածկագիր հեռագիրներով անդադար հաղորդում էր իր կառավարութեան իր կատարած աշխատանքների մասին եւ հրահանգներ էր ստանում...

Հայաստանի կառավարութիւնը, որը առաջին օրուանից տեղեկ էր այդ բոլոր հեռագիրների բովանդակութեան, ստիպուած եղավ վերջ ի վերջոյ փաստացիօրեն մերկացնելու այդ ինքնատիպ պետական դեսպանի իրական պատկերը եվ պահանջելու, որ Ազրբէջանի կառավարութիւնը յետ կանչի նրան: Ու թէեւ այդ ներկայացուցիչը փոխարինուեց մի ուրիշով, սակայն նա եւս շարունակեց իր նախորդի սկսած գործը»: 182

Ազրբեջանի ներկայացուցիչը Երևանում՝ Խան-Թեքինսկին, անդադրում աշխատում էր արգելել Հայաստանին միացնելու Շարուրը և Նախիջևանը, և սկսած իր ժամանման օրից նա ծածկագրված հաղորդագրութիւնների միջոցով իր կառավարութեանը իրազեկ էր պահում հարավային և այլ շրջաններում տիրող

178 Տիգրան Դեվոյանց, Կենսաբանական դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 88:
179 Նույն տեղում, 1945, № 4 (249), յուլիս-օգոստոս, էջ 81:

180 Նույն տեղում:
181 Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 310: Ռուբէն, Հայ հեղափոխականի մը յիշատակները, Է. Հատոր, Գ. հրատ., էջ 193:
182 Ա. Գյուլխանդանյան, Անդրկովկասի Հանրապետութիւնները, «Հայրենիք», 1967, № 4, էջ 76:

նազմաքաղաքական իրավիճակին: Եվ այդ նպատակների իրագործման համար Խան-Թեքինսկին Ադրբեջանի կառավարությունից անընդհատ խոշոր գումարներ էր պահանջում՝ միաժամանակ պահանջելով ուժ գործադրել ՀՀ կառավարության վրա¹⁸³:

Հետևաբար, միանգամայն օրինաչափ է, որ այդ տարիներին Հայկական Հատուկ ծառայությունները ոչ միայն որոշակի հետաքրքրություն, այլև վերահսկողություն ունեին նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեության նկատմամբ (այն բացվել էր 1919թ. մարտին և դարձել Հակահայկական գործողությունների մշակման և ուղղորդման լրտեսական-հետախուզական կենտրոնատեղի, որում կենտրոնացած լրտեսական ուժերը տեղեկություններ էին հավաքում Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի, զորաշարժերի մասին, քաղաքական դիտարկումներ կատարում, տվյալներ հավաքում ՀՀ ֆինանսական հնարավորությունների վերաբերյալ և հրահանգներ ու խորհրդատվություն տալիս սեփական կառավարությանը, թե ինչպես և ինչ ձևով է հնարավոր Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությանը վնաս հասցնել), և այդ առումով վերջիններիս կողմից Բաքու ուղարկված մի շարք ծածկագրված հեռագրերի գաղտնագրերումը հնարավորություն է տվել բացահայտել թշնամական գործունեության որոշ կարևոր կողմեր: Եվ դեռ ավելին, Հակառակորդի նպատակների մեջ մտնում էր երկրի ներսի թշնամական ու ապստամբ տարրերին դրամական-ֆինանսական ու ռազմական աջակցություն ցույց տալը, ինչպես նաև պետաքաղաքական շինարարության տարբեր հիմնախնդիրների իրագործման ձախողումը: Որպեսզի պարզորոշվի, թե Ադրբեջանը ինչ քայքայիչ-վնասարարական, լրտեսական-հետախուզիչ հետևողական աշխատանք է ծավալել Հայաստանի Հանրապետության դեմ ի դեմս Երևանում իր դիվանագիտական ներկայացուցիչների, բերենք մի շարք փաստական տվյալներ, գաղտնի գրագրություններից վկայակոչումներ: Այդ մասին է առաջին գաղտնի ծածկագիր հեռագիրը, որը Երևան ուղղված էր անմիջապես հետո Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկին 1919թ. մարտի 22-ին ուղարկեց Բաքու: Դրանում ասվում էր. «...Մարտի 14-ին Հայաստանը Թիֆլիսից ստացաւ 14 միլիոն բոն, բայց եթէ ֆինանսական տեսակէտից դժարութիւններ յարուցանեք, շուտով ծանր դրութեան մէջ

¹⁸³ Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետության: Հատոր I, Առաջին տարին, 1918-1919, էջ 263-264:

կրկնի: Եկամուտների բացակայութեան պատճառով, Հայաստանը չի կարող ինքնուրոյն կեանք վարել»¹⁸⁴:

Արդեն 1919թ. ապրիլի 10-ին, Երևան ժամանելուց մի քանի օր հետո, Խան-Թեքինսկին ճեպագրով տեղեկացնում էր Ադրբեջանի կառավարության նախագահին և արտաքին գործերի նախարարին. «Հայաստանը ունի 6 հետևակ գունդ, յուրաքանչյուրը բաղկացած 3 գումարտակից, բացի այդ, կազմավորվում է Ղարաբաղյան 6 գումարտակ և Երևանյան մի գումարտակ: Կազմավորվում են խմբապետական զորամասեր: Ամբողջ հետևակը 10 հազարից չի անցնում: Գնդերը համալրելու համար Հայտարարվել է գորակոչ: Հեծելազորը բաղկացած է 3 դիվիզիոններից՝ յուրաքանչյուրում 3 էսկադրոն: Զինով ապահովված է միայն մեկ էսկադրոն: Կա 2 դաշտային, 5 լեռնային և 1 հեծյալ մարտկոց, 3 զրահագնացք, որը գրավել են վրացիները»¹⁸⁵: Հատուկ ուշադրություն դարձնելով Նախիջևանի շրջանի իրադարձություններին ու դեպքերին՝ Խան-Թեքինսկին ապրիլի 18-ին իր կառավարությանը տեղեկացնում էր Զոդ-Բասարգեչարի շրջանում մահմեդականների ցուցարարած դիմադրության, Հայկական զորամասերի հետ սկսած մարտերի մասին¹⁸⁶: Ապրիլի 29-ին Խան-Թեքինսկին ցանկանում էր պարզել, թե ինչպիսի օգնություն ցույց կտա կառավարությունը Նախիջևանի մահմեդականներին՝ Հայկական զորքերի այնտեղ մտնելու ժամանակ դիմադրություն ցույց տալու դեպքում. «Կողարկի՞ արդյոք զորք, թեկուզ կամավորների անվան տակ»¹⁸⁷: Խան-Թեքինսկու Հակահայկական դավերի ու սադրանքների մասին Ս. Վրացյանը վկայում է. «Ապրիլի 30-ին, հետները մեծ գումարներով, Երևան են հասնում Ադրբեջանի գործակալներ Նախիջևանսկին և Մակինսկին՝ Նախիջևան հասնելու համար... սկսվեց ադրբեջանյան գործակալների դավերի մի նոր շրջան»¹⁸⁸: Այդ մասին անմիջական վկայություն կա հենց Ադրբեջանի նախարարապետին ուղղված Երևանում այդ երկրի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու 1919թ. մայիսի 1-ի հեռագրում, որում ասվում էր. «Ապրիլի 30-ին ժամանեցին Մակինսկին (Գանիզադե) և Նախիջևանսկին: Տոմսօնը Երևանում արգելեց Մակինսկուն անցնել Նախիջևան, այն պատճառաբանութեամբ, թէ այդ շրջանը գտնուում է Հայաստանի կառավարութեան վարչութեան ներքոյ: Մակինսկին դրամ-

¹⁸⁴ Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի դաւադրական գործունեութիւնից մի էջ, էջ 18:

¹⁸⁵ ՀԱԱ, Ծ.Պ- 200, ց. 1, գ. 299, թ. 3, թիվ 41:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, թ. 4, թիվ 60:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, թիվ 72:

¹⁸⁸ Տե՛ս Ա.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 311, 312:

ները յանձնեց ինձ. սպասում եմ ցուցմունքների, թէ ինչպես գործադրեմ Նախիջևանին յատկացած գումարները. Նախիջևանսկին հարկադրեմ է վերադառնալ: Անգլիացիները Մակինսկու վազօնը վերցրին»¹⁸⁹: 1919թ. մայիսի 4-ին, խնդրելով շտապ պատասխանել ապրիլի 29-ի իր հեռագրին, Խան-Թեքինսկին ավելացնում էր. «Ինձ նախիջևանցիները հարցնում են. ինչպես վարվել. կգա՞ արդո՞ք նրանց օգնության Ադրբեջանը, եթե նախիջևանցիները հայերին ցույց տան դիմադրություն»: ¹⁹⁰ Նույն օրվա մեկ այլ հեռագրում Խան-Թեքինսկին հայտնում էր Ադրբեջանի կառավարությանը. «Դեպի Նախիջևան շարժվեցին հայկական զնդերը. որպեսզի գործադրվի ճնշում Հայաստանի վրա, անհրաժեշտ եմ համարում մեր զնդերը անհապաղ կենտրոնացնել Հայաստանի սահմանների վրա: Նախիջևանի շրջանի բնակչությունը պատրաստ է ցույց տալ դիմադրություն: Դիվիզիոնում կանգնած է հայկական 4-րդ գունդը ոչ լրիվ կազմով: Շարունակվում է հայկական զորքերի կուտակումը Դավալուում, Սաղարակ գյուղի մոտ Գալլի Դուռքի շրջանում, կանգնած են մուսուլմանները»: ¹⁹¹ Խան-Թեքինսկին Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջում էր դիվանագիտական ներկայացուցչությունը տրամադրել մեծ քանակությամբ դրամ՝ զինված ուժեր կազմակերպելու, Հայաստանի դեմ այն օգտագործելու համար: «Շնորհիվ իմ ձեռնարկած միջոցառումների, Շարուրը, Նախիջևանը, Օրդուբադը միավորվել են ի դեմս Նախիջևանի (մուսուլմանական) ազգային խորհրդի, որը ինձ հետ մշտապես պահպանում է կապ»¹⁹², - տեղեկացնում էր Խան-Թեքինսկին: Ահա և արտաքին գործերի նախարար Զաֆարովի պատասխանը վերջին՝ թիվ 130 հեռագրին. «Հայաստանում եմ տալիս Շարուր-Նախիջևանի հետ կապի ստեղծման միջոցառումներին. համաձայն եմ բաց թողնել Ֆինանսական միջոցներ՝ զինվորական կազմակերպությունների համար: Հայտնեցեք նշված պլանի իրականացման և կազմակերպման ձևերը»¹⁹³: Արտաքին գործերի նախարար Զաֆարովը 1919թ. հունիսի 24-ի հեռագրով Խան-Թեքինսկուն տեղեկացնում էր նաև Ադրբեջանի կառավարության պաշտպանության կոմիտեի որոշման մասին՝ Հայաստանին նավթ տալը մերժելու վերաբերյալ. «Այդ մասին հայտնում եմ Ձե՛զ, հայերին չասե՛ք»:¹⁹⁴

¹⁸⁹ Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի դաւադրական գործունէութիւնից մէջ էջ 21:

¹⁹⁰ ՀԱԱ, Ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 299, թ. 5, թիվ 83:

¹⁹¹ Նույն տեղում, թիվ 82:

¹⁹² Նույն տեղում, թ. 8-9, թիվ 129, 130, 151:

¹⁹³ Նույն տեղում, թ. 9, թիվ 1599:

¹⁹⁴ Նույն տեղում, թ. 13, թիվ 54:

Հայաստանի Հանրապետությունում մուսավաթական Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին, օգտվելով դիվանագետի անձեռնմխելիության քողածածկույթից, փաստորեն զբաղվում էր բացահայտ լրտեսություններ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդում շատ հարցերի վերաբերյալ, այդ թվում հայկական բանակի կառուցվածքի և զինվածության մասին: Խան-Թեքինսկին Բաքու՝ նախարարապետին ուղարկած 1919թ. մայիսի 10-ի թիվ 94 գաղտնի հեռագրում գրում է. «Բոլշևիկները կողմից Բաքվին վտանգ սպառնալը պատճառ բերեցեք և խնդրեցեք անգլիացիներին, որ Կարսի թնդանոթները փոխադրեն Բաքու»¹⁹⁵, ինչը հետագայում ձեռք է բերում Ադրբեջանը, որի մասին էլ տեղեկանում ենք ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Ալ. Խատիսյանի՝ 1920թ. ապրիլի 14-ի նամակից՝ ուղղված Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության զինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Մ. Ջինկելիչին, որի մասին մենք ունենք անդրադարձ: Այս և նման 75 այլ գաղտնի ու ծածկագրված հեռագրեր ժամանակին հետախուզության ջանքերով անցել է ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ձեռքը, որը դրանք հրատարակել է: Մի քանի օրինակ ևս. այսպես, ի պատասխան արտաքին գործերի նախարարի 1919թ. հունիսի 5-ի թիվ 1599 հեռագրի, Խան-Թեքինսկին հայտնում էր, որ Շարուր-Նախիջևանի շրջանը ունի կիսականոնավոր զորք մինչև 6000 զինվոր, հեծելազորով, թնդանոթով, զնդացիներով, «մարտական հատկանիշներով նրանք հայերին չեն զինում», պատերազմական գործողությունների ժամանակ կարող են հասցնել մինչև 10.000-ի: «Կարծում եմ, - հայտնում էր Խան-Թեքինսկին, - մենք պետք է ծախսեր անենք 6000 զինվորի համար, հին հրամանատարական կազմով, զորքը տեղաբաշխել այն տեղերում, որտեղ գտնվել են մինչև հայերի գալը, մեկ գործառնա կենտրոնացնել Ջանգեզուրի լեռներում: Դրամի ճիշտ ծախսումը լրիվ երաշխավորել դժվար է, գործի կարևորությունը ստիպում է հաշտվել նույնիսկ ոչ մեծ չարաշահումների հետ»:¹⁹⁶ Ադրբեջանի կառավարության պահանջին՝ շտապ հայտնել Նախիջևանի, Շարուրի, Վեդիբասարի, Գողթնի, Օրդուբադի, Զուլֆայի վիճակի մասին, հունիսի 26-ին Խան-Թեքինսկին զեկուցում էր. «Նա-

¹⁹⁵ Տե՛ս՝ Կ. Հարությունյան, Հայկական ազգային գործախուրդումները 1918-1945թթ., էջ 61-62:

¹⁹⁶ ՀԱԱ, Ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 299, թ. 9, թիվ 150, Ֆ. 9- 206, ց. 1, գ. 84, թ. 27, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն), էջ 110:

խիջևանի, Շարուրի, Վեդի Բասարի, Ծահթախթի շրջանները գրավված են հայկական զորքերի կողմից, հաստատված է հայկական վարչութիւնը: Զուլֆան հայերի ձեռքին է, մուսուլմանական զորքերը ցրված են: Կա ընդամենը 300 չեթնիկ»:¹⁹⁷ «Բարդիբաջիական հարաբերութիւններ հաստատելու համար» Հայաստան ժամանած Ադրբեջանի դիվանագիտական հավատարմատարը, ծավալելով լրտեսական-հետախուզական ակտիվ և սադրիչ գործունեութիւն, 1919թ. հուլիսի 22-ին խիստ թշնամաբար տրամադրված գրում է. «Ադրբեջանը բացի Հայաստանից, կարծում եմ, այժմ չունի այլ թշնամի, Հայաստանի վրա պետք է դարձնել հատուկ ուշադրութիւն. քուրդ Սմկոյին հարկավոր է գրավել մեր կողմը»:¹⁹⁸ 1919թ. հուլիսի 16-ին նրա կողմից Թիֆլիսում Ադրբեջանի գինվորական կցորդ գնդապետ Մահմեդ բեկ Ալիևին ուղարկած գաղտնագրված հեռագրում հայտնվում էր. «Հայաստանն ունի 3 հետևակ բրիգադ՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 2 գնդից: Գունդն ունի 3 հետևակ գումարտակ: Երեք ձիավոր գունդ՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 6 էսկադրոնից, բայց բոլոր էսկադրոնների կազմակերպումը դեռ չի վերջացել. 12 մարտկոց՝ յուրաքանչյուրը 4 թնդանոթով: Բացի դրանից, կա մեկ Ղարաբաղի ջոկատ բաղկացած մեկ հետևակ գումարտակից, 3 էսկադրոնից և 4 թնդանոթից: Կարսում մոտավոր հաշվով կա 500-ից ավելի թնդանոթ՝ 8-դուլմանոցից մինչև դաշտային, որոնց վրա սպաներ և ծառայողներ կան: Երեք զրահապատ գնացք: Ներկայումս ուժեղ զորահավաք կա: Կարծում եմ, որ միայն զորահավաքով կարող են լրացվել մատնանշված գնդերի քանակը, որովհետև դասալքութիւն չատ կա: Խնդրում եմ այս ամենը հաղորդեք գինվորական նախարարին»:¹⁹⁹ Երկու օր անց, հուլիսի 19-ին նույն հասցեատիրոջը ուղղված մի այլ հեռագրով Հայաստանի Հանրապետութիւնի դեմ լրտեսական գործունեութիւնը զբաղվող ադրբեջանցի դիվանագետը շտապում էր կատարել հետևյալ լրացումը. «Բացի վեց հետևակային գնդերից գոյութիւն ունի յոթերորդը...: Կա նաև սահմանապահ բրիգադ և գինվորական շտաբի զորամասը: Զանգեզուրում կան Հայաստանի զորամասեր, բայց դրանց թվաքանակը հայտնի չէ»: Այնուհետև նա ավելացնում է. «Հինգերորդ գունդը կանգնած է Կարսում: Զորերորդը Դիլիջանի և Սուրմա-

¹⁹⁷ Նույն տեղում, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 299, Թ. 10, Թիվ 184, 1695; Թ. 9- 206, ց. 1, գ. 84, Թ. 28, Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմութիւն), էջ 114:
¹⁹⁸ ՀԱԱ, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 10, Թիվ 202:
¹⁹⁹ Տես «Յառաջ», 6 հունիսի, 1920, N° 117:

լուի գավառի շրջաններում: Վեդիբասարի, Շարուրի և Նախիջևանի շրջանում են գտնվում 7-րդ գնդի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ զորամասերը, ինչպես նաև սահմանապահ բրիգադի մեկ բաժին, գինվորական շտաբի վաշտը, ականանետային զորամասը, երկու զրահագնացք, հեծելազորի և լեռնային ձիավոր մարտկոցի փոքրաթիվ զորամասերը: Երևանում են ուսումնական զորախումբը և Երևանյան առանձին գումարտակը: Ամբողջ Ղարաբաղյան ջոկատը, գնդապետ Կաֆիևի հրամանատարութիւնով, հավանաբար տեղաշարժվել է Զանգեզուր: Հեծելազորը կանգնած էր Ալեքսանդրապոլում, իսկ թե ուր է հիմա, դժվար է ճշտել, քանի որ միայն երեք էսկադրոններ են ձիերով, մնացածը՝ առանց ձիերի: Տեղի ունեցած մարտական գործողութիւնների պատճառով զորամասերի տեղակայման վայրերը ենթարկվում են փոփոխութիւն: Գնդերի հրամանատարներին ուղղված գեներալ Շելկովնիկովի գաղտնի հրամանների պատճենները ուղարկված են ի գիտութիւն Շարուր-Նախիջևանի մահմեդականներին, որի մասին հայկական իշխանութիւնները հավանաբար չգիտեն»:²⁰⁰ 1919թ. հուլիսի 21-ին Խան-Թեքինսկին իր կառավարութիւնից պահանջում էր ադրբեջանական զորքերը կենտրոնացնել Հայաստանի սահմանների վրա, ահազանգում, որ հայկական զորքերը շարունակում են շարժվել Շարուր, որտեղ ծավալվում են խոշոր իրադարձութիւններ, գնում են մարտեր. «Հայաստանը լարում է իր բոլոր ոյժերը... Սահմանների վրայ մեր զորքերի երևալը խուճապ կձգե հայերի մեջ, կուժեղացնէ դասալքութիւնը և կը բանձրացնե մահմեդականների ոգին: Հայաստանի զորքերի քանակի մասին արդէն հաղորդել եմ Թիֆլիս, գինվորական կցորդ Ալիևին, խնդրելով, որ այդ մասին տեղեկացնէ զօրական նախարարին: Եթե ուզում էք օգուտել ըրպէից, ձեռք առէք շտապ և վճուական միջոցներ»:²⁰¹ «Մենք պետք է անհապաղ պատերազմ հայտարարենք Հայաստանին»²⁰² և «երկու շաբաթից ընթացքում վերջ տանք Զանգեզուրին, զորքերը շարժենք Ղամարու», - գրում է Խան-Թեքինսկին Ադրբեջանի կառավարութիւնի նախագահին 1919թ. օգոստոսի 1-ին և 3-ին. «Այժմ ամենահարմար ժամանակն է. Հայաստանի կոմիսար ամերիկյան գնդապետ Հասկելի գալուց հետո կլինի ու: Հարձակումը կազմակերպեցեք առանց պատերազմ հայտարարե-

²⁰⁰ ՀԱԱ, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 299, մաս I, Թ. 6:
²⁰¹ Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի գաղափարական գործունեութիւնից մի էջ, էջ 36:
²⁰² ՀԱԱ, Թ. 9-200, ց. 1, գ. 299, մաս I, Թ. 14, Թիվ 601; Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմութիւն), էջ 116:

լու: Շատ եմ խնդրում օգտագործել պահը և չկորցնել ժամանակ»:²⁰³ 1919թ. օգոստոսի 3-ին Ադրբեջանի կառավարությանը գեկուցելով դեպի Դիլիջան, Նոր Բայազետ ու Բասարգեչար Ց բեռնատար մեքենաներով հրետանի ու արկեր ուղարկելու և այդ շրջաններում 4-րդ գնդի գտնվելու մասին, «դիվանագիտական ներկայացուցիչ-հետախույզը» եզրակացնում էր, որ «որ հայերը այդ նախապատրաստում են մուսուլմանների դեմ» և կառավարությունից պահանջում՝ «ձեռք առնել հարկ եղած միջոցները»:²⁰⁴ Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի հակահայկական սադրիչ և քայքայիչ գործունեությունը, Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքում լրտեսական-հետախուզական ցանցի և գործակալական խմբերի ստեղծումը ոգևորում էր մահմեդական զանգվածին, որոնց առաջնորդները նրանց դրդում էին զանազան մեքենայությունների, նպատակամղում ասպտամբական գործողությունների ՀՀ օրինական իշխանությունների և Հայ ժողովրդի դեմ: Եվ այդ հանգամանքից ոգևորվելով, հայկական զորքերին և տեղական իշխանություններին համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս Չանգիբասարում, Չող-Բասարգեչարում, Կարսի մարզում և այլուր հակապետական խռովության բրոշ բարձրացրած մահմեդական հրոսակախմբերը՝ թուրք սպաների և հատուկ ծառայությունների գործակալների գլխավորությամբ և զինվորականների, ասկյարների մասնակցությամբ: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական հատուկ ծառայությունների կողմից Հայթայթված այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Չանգիբասարի նկատմամբ ադրբեջանական նկրտումներին: Այդ մասին էլ հենց բազմանշանակ վկայում են Բաքու արտաքին գործերի նախարարին ուղարկված հեռագրերը. այսպես, Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1919թ. դեկտեմբերի 20-ի հեռագրում Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական հավարարմատարի պաշտոնակատար Միրբաբաևը ուղղակի գրում է հետևյալը. «...եթե զանգիբասարցիք անձնատուր լինեն, ապա մենք քաղաքական, բարոյական և նիւթական տեսակետից շատ բան կը կորցնենք: Խնդրում եմ ամեն ջանք գործ դնել, որպեսզի Հայերի յարձակումը՝ զանգիբասարցիների վրայ յետ չպրտվի: Նրանց կողմից բոլոր հնարաւոր միջոցները ձեռնարկված են»:²⁰⁵ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ

²⁰³ ՀԱԱ, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 299, մաս I, Թ. 14-15, Թիվ 601, 606:
²⁰⁴ Նույն տեղում, Թ. 15, Թիվ 616:
²⁰⁵ Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի գաւաղրական գործունեութիւնից մի էջ, էջ 47:

Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունների ծավալած դավադրական-կազմալուծիչ գործունեության բացահայտման տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Չանգիբասարին և Նախիջանին վերաբերող Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի պարտականությունները կատարող Մուսաևի 1920թ. մարտի 4-ի հեռագիրը՝ ուղղված արտաքին գործերի նախարարին. «Մինչև այսօր փող չստանալը Նախիջանի համար ոչինչ է դարձնում գեներալ նահանգապետի աշխատանքը և էական վնաս է պատճառում Հանրապետության: Չանգիբասարը նոյնպէս սոսկալի կացութեան մէջ է առանց մեր դրամական օժանդակութեան, ինչ ձեռնտու է Հայաստանին: Երկու շրջանները ես պաշտպանում եմ նրանով, որ փողերը արդէն թիֆլիսումն են և Երևանում ստացելուց յետոյ, առանց դանդաղելու պիտի ուղարկեն ըստ պատկանելոյն: Դանդաղեցման իւրաքանչիւր մի ըոպէն ուժեղ կերպով անդրադառնում է մեր շահերի վրայ. խնդրում եմ ձեր կարգադրութիւնը, քանի դեռ ուշ է»:²⁰⁶ Բնականաբար, այդ մասին արդեն ստել ենք, հայկական հետախուզությունը լավ տեղեկացված էր այս բոլոր նախապատրաստությունների մասին, քանզի ուշի-ուշի հետևում էր այդ ամենին: Հայկական հատուկ ծառայությունների կողմից Հայաստանում Ադրբեջանի գործակալական ցանցի վնասագերծումից հետո ակնհայտ է դառնում, որ ադրբեջանցիները լուրջ հավակնություններ են ներկայացրել նաև Բոյուք-Վեդիի և Կարսի շրջանների նկատմամբ սատարելով տեղական անջատողականներին: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Ադրբեջանի նախարարապետ Խան-Նոյսկու 1919թ. մայիսի 6-ի հեռագրից՝ ուղղված Երևանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկուն. «Անյապաղ կապ հաստատեցեք Ղարսի կառավարութեան հետ: Ցույց տվէք նրան ամեն տեսակ աջակցութիւն, իմացէք ինչ կարիքներ ունի, հեռագրեցէք մեզ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու»:²⁰⁷ Իսկ արդեն 1919թ. հուլիսի 14-ի հեռագրում՝ ուղղված արտաքին գործերի նախարարին, Խան-Թեքինսկին անդրադառնում էր Բոյուք-Վեդիի խնդրին. «Բէիւք-Վէդիի դրութիւնը լուրջ է, Հայաստանը կենտրոնացնում է իր բոլոր ոյժերը: Յայտարարւած է զօրահավաք... Մուսուլմաններին կարող է ազատել Ադրբեջանի զինւած միջամտութիւնը... Կոիւր շարունակւում է: Առանց մի օր կորցնելու ուղարկեցէք խոշոր գումար՝ զինւորական կազմակերպութիւնների հա-

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 55:
²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 23:

մար».²⁰⁸ Այդ դիրքորոշումը պաշտպանվում է կառավարության կողմից, ինչի մասին Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Զաֆարովը 1919թ. հուլիսի 19-ին հեռագրով տեղեկացնում է Խան-Թեքինսկուն. «Հետևեցէք Բէխլը-Վէդիում և միւս գիւղերում կատարուող դէպքերին. եթէ հնարաւոր է, ուղարկեցէք պաշտօնական ներկայացուցիչ, հակառակ պարագային նշանակեցէք գաղտնի գործակալ: Դէպքերի մասին հաղորդեցէք».²⁰⁹ Վերջապես, այդ նույն մտայնութիւնն է իշխում նաև արտաքին գործերի նախարարին ուղղված Խան-Թեքինսկու 1919թ. հուլիսի 22-ի հեռագրում. «Ես այն տպաւորութիւնն ստացայ, որ հայկական զօրքերը Բէխլը-Վէդիից չեն հեռանայ, այլ, կանգնելով միայն դիրքերի վրայ, կընդհատեն պատերազմական գործողութիւնները: Միջոցներ ձեռք առէք, որ հայկական զօրքերը հեռանան, ապա թէ ոչ Բէխլը-Վէդիի մահմեդականների դրութիւնը կդառնայ ծանր և, նոյնիսկ, վտանգաւոր».²¹⁰

Ինչպես պարզ է դառնում Հայաստանում Ադրբեջանի գործակալների ծավալած դավադրական գործունեութիւնի մասին գրագրութեան նյութերից, Հայաստանի Հանրապետութիւնում ներքին խլրտումներ կազմակերպելուց բացի, Ադրբեջանը ջանք ու միջոցներ էր խնայում ՀՀ-ն տնտեսապես կազմալուծելու համար, որպես հենակետ ընտրելով իր ձեռքին կենտրոնացած նավթի, մագուիթի և բենզինի պաշարները՝ որպես ուժեղ միջոց հարևանի վրա ազդելու համար: Դրա հետ մեկտեղ, ինչպես ակնհայտ է դառնում հայտնի գրագրութիւնից, Ադրբեջանը առանձնահատուկ ուշադրութիւն է դարձրել նաև երկաթուղուն՝ որպես հայկական պետութիւնի առևտրա-արդյունաբերական համակարգի գործունեութիւնը ապահովող գլխավոր գարկերակի, ալրանքների ու զօրքերի տեղափոխման արագ միջոցի: Այդ տեսանկյունից Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական շրջանները, հետախուզիչ մարմինները և ՀՀ տարածքում գործող գործակալները մշտապես իրենց կառավարութիւնը հրահանգներ ու ցուցմունքներ են տվել, որպեսզի վերջինս դեպի Հայաստան նավթի ու մագուիթի տարանցման պարագայում լինի շատ հաշվենկատ և զգուշավոր՝ խուսափելով ավելորդ «առատաձեռնութիւնից»: Այսպես, Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկին արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. հունիսի 4-ի հեռագրում ընդգծում է հետևյալը. «Որևիցէ պատճառ բռնելով

յետաձգեք Հայաստանի երկաթուղիների համար մագուիթ ուղարկելը, որոհետեւ նախիջևանի շրջանում դէպքեր են սպասում».²¹¹ Իսկ արդեն արտաքին գործերի նախարար Զաֆարովը 1919 թ. հուլիսի 24-ի հեռագրում ուղղված Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկուն, հրահանգ է տալիս, թե ինչպես վարվել ստեղծված իրավիճակում. «500,000 փութ նավթ ուղարկելու մասին Բէխլը-Վէդիից արած միջնորդութեան (մասին-Վ.Վ.)... Ապահովութեան խորհուրդը որոշել է նաև թ քաց չթողնել մինչև Ադրբեջանի կառավարութիւնը փոփոխութեան կենթարկէ դաշնագրի հաստատման երկու պայմանները».²¹² Ադրբեջանցի դիվանագետ լրտեսները խորապես համոզված էին, որ Ֆինանսական դժվարութիւններ հարուցելով Հայաստանի առաջ, իրենց կհաջողվի նաև առաջ բերել ռազմաքաղաքական բարդացումներ ու անլուծելի դժվարութիւններ հարևան Հանրապետութիւնում: Ավելին, Ադրբեջանական գործակալները Հայաստանի դեմ ուղղված իրենց խարդավանքների մեջ որոշակի տեղ էին հատկացնում նաև արտաքին ուժերին, փորձելով գտնել նրանց վրա ազդելու առավել արդյունավետ ուղիները և միջոցները, այդ մասին համապատասխան հրահանգներ ու խորհուրդներ տալով սեփական կառավարութեանը: Այսպես, Խան-Թեքինսկին արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1919թ. ապրիլի 16-ի հեռագրում ընդգծում է հետևյալի մասին. «...անհրաժեշտ է բողոքել Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Ալդանիստանի, Մալայեան կղզիների և Կովկասի ողջ մահմեդականների, նոյնպես և Հաշտութեան Վեհաժողովի առաջ անգլիացիների այն ցանկութեան դէմ, որով նրանք մի քանի միլիոն մահմեդականներին ենթարկում են թուով կէս միլիոն հայերին».²¹³ Ադրբեջանական գործակալները գտնում էին, որ իրենց կառավարութիւնը պետք է որոշ նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկի հաղորդակցութիւնի ուղիներում իր շահերն ապահովելու համար, այդ կապակցութեամբ խնդրելով նաև իրականացնել գործողութիւններ, որպեսզի անգլիացիները չվնասեն իրենց և չխոչնդոտեն ձեռնարկելու համապատասխան միջոցառումներ: Այդ տեսակետն է պաշտպանվում դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու 1919 թ. հուլիսի 28-ի հեռագրում ուղղված նախարարապետին. «Կարծում եմ, որ մեր կառավարութիւնը պէտք է վճռական առաջարկ անէ անգլիացիներին, մեզ

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 31-32:

²⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 33-34:

²¹⁰ Նույն տեղում, էջ 36-37:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 26:

²¹² Նույն տեղում, էջ 37:

²¹³ Նույն տեղում, էջ 19:

յանձնելու Ձուլֆա-Շահթախթի երկաթուղին, Ալեաթ Ձուլֆա գծով, Պարսկաստանի հետ առևտուր սկսելու համար: Յանձնման ենթակայ այդ գիծը պէտք է երկարի մինչև Դաւալու գիւղը: Անգլիացիներին այդ առաջարկն անելու հետ միաժամանակ, մատնանշեցէք Հայաստանի անընդունակութիւնը, գնացքների երթեկեկութեան յաճախակի ընդհատումը. ընդ սմին, խոստացեք Շարուր նախնջեանում նոր կարգ հաստատել: Կարծում եմ, անգլիացիք կհամաձայնեն»:²¹⁴ Վերջապես, երբ-որ խոսքը գնում է Ձուլֆա-Երևան երկաթուղագծի գործարկման մասին լոկ առևտրական դիտումների տեսանկյունից, առանց որևէից պետութեան գերիշխանութիւնը նկատի առնելու, արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1920թ. փետրվարի 10-ի հեռագրում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը բացահայտ հակահայկական դիրքորոշում ընդունելով բառացիորեն ընդգծում է հետևյալի մասին. «Նախքան մեր փոխարարբրութիւնների կարգաւորումը և սահմանների որոշումը, Երևան-Ձուլֆա ճանապարհի բանալը համարում եմ աննպատակայարմար: Տնտեսական տեսակէտից այդ նպատակը է միայն Հայաստանին: Մեզ համար ճանապարհի բացումը դեռևս տնտեսական շահ չի ներկայացնում, իսկ քաղաքական շահերը թէ՛ նախիջանում և թե՛ պարսկական Ադրբեջանում մենք կարող ենք հետապնդել առանց այդ ճանապարհի»:²¹⁵

Որպեսզի պարզ լինի, որ իսկապես Ադրբեջանը դրամական խոշոր օգնութիւն է հասցրել Շարուր-Նախնջեանին ու Ձանգի-բասարին, որի շնորհիվ էլ կազմակերպվել են այդ շրջանների ապստամբութիւնները, բավական է մատնանշել այն մասին, որ 1919թ. Նախիջեանի նահանգապետին է ուղարկվում մոտ 5 միլիոն դրամ բռնեցող ու չեկերով, որոնք «Չեզոք» զոնայով անցման ժամանակ կողոպտվում են գնացքի վրա հարձակված «ավագակներին» կողմից, որոնք Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հախվերդովից խլում են ողջ դրամական գումարը»²¹⁶, ինչի մասին վերը գրում է Տ. Դեվոյանցը: Եվ դեռ ավելին, հետախուզութիւնը բացահայտել էր, որ Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միր Բաբակի 1919թ. սեպտեմբերի 18-ի (N° 736) և սեպտեմբերի 21-ի (N° 757) հեռագրերում ուղարկված Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին, պարու-

նակվում են հետաքրքիր մանրամասներ Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի տարածքում խռովարարական-հակապետական շարժումներին ցույց տրված ֆինանսական-դրամական աջակցութեան, ինչպես նաև քայքայիչ լրտեսական-հետախուզիչ գործունեության մասին: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ի հեռագրում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Երևանում տեղեկացնում էր արտաքին գործերի նախարարին, որ Բաբակի հայկական գործակալը հաղորդել է Հայկական հակահետախուզութեան պետին, որ ներկայացուցչութեանը կից հատուկ հանձնարարութիւնների գծով սպա կապիտան Քասումբեկովը (հետաքրքիր է նշել, որ նոյեմբերի 5-ին Հայ մաուզերիստների կողմից կողոպտված Ադրբեջանի ներկայացուցչութեանը կից հատուկ հանձնարարութիւնների գծով սպա Քասումբեկովի բնակարանից տարվել էր մոտ կես միլիոն ռուբլի, ինչի մասին 1919թ. նոյեմբերի 21-ին (N° 1455) հաղորդում է նաև Հախվերդովը Ադրբեջանի վարչապետին, միաժամանակ ավելացնելով, որ կատարվածի դեմ Հայաստանի կառավարութիւնը անուժ է, ոչինչ չի կարող ձեռնարկել (Հասկանալի է, որ այդպիսի խոշոր գումարը անձնական գումար չէր, և որոշակիորեն կարելի է ասել, հենց հետախուզական նպատակների համար էր), և կոռնետ Ալի խան Մակինսկին հաշվառման մեջ են գտնվում Ադրբեջանի հակահետախուզութիւնում և իր կարծիքով Հայերը ամեն կերպ փորձում են զանազան պատրվակներով ազատվել դրանցից: Միր Բաբակը հաղորդելով, որ հայկական հատուկ ծառայութիւնները բացահայտել են իրենց գործունեութիւնը Երևանում, խնդրում էր իր երկրի արտաքին գործերի նախարարից, որպեսզի Քասումբեկովին և Մակինսկուն տրվի զինվորական համազգեստ, և նրանք մտցվեն Ադրբեջանի բանակի կազմի մեջ և դրանով իսկ նրանց կարողանան ազատել զանազան պատահականութիւններից, դնելով ներկայացուցչութեան հովանու տակ, դրանով իսկ ազատվելով նաև Հայկական հակահետախուզութիւնից»:²¹⁷ Իսկ արդեն Միր Բաբակի 1919թ. սեպտեմբերի 21-ի հեռագրի գաղտնագերծումից ակնհայտ է դառնում հետևյալի մասին. Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն մասին, որ Հայաստանում ընթանում է 19-ից 30 տարեկանների գորահավաք, որ Երևանի քաղաքապետ Ա. Շախհաթունին մեկնել է Դիլիջան դիրքերն անձամբ դիտարկելու համար: Միր Բաբակը նշում էր նաև, որ հապճեպ զենք ու զինամթերք է մոտեցվում»:²¹⁸ Ասել է, թե Միր

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 38-39:

²¹⁵ Նույն տեղում, էջ 51:

²¹⁶ Տես Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի դաւադրական գործունէութիւնից մի էջ, էջ 9:

²¹⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 9- 199, ց. 1, գ. 73 (71), Բ. 155:

²¹⁸ Նույն տեղում, Բ. 156:

Բարակը Երևանում լրտեսությունը էր զբաղվում, իսկ երիտա-
սարդ հայկական հակահետախուզությունը ուղտի ականջում
քնած էր, և ուշի-ուշով հետևում էր թշնամուն և վնասագործում
վերջինիս մեքենայությունները և խարդախ գործարքները: Որ-
պես այս ամենի հետևանք, Երևանում հայկական հետախուզա-
կան և հակահետախուզական ծառայությունների աշխատանքը
թշնամական գործակալների մերկացման և Հայաստանի դեմ
ուղղված նրանց դավադրությունը կանխելու առումով սովեց իր
ցանկալի արդյունքները: Դրա հետևանքով 1920թ. մայիսի կեսե-
րին (մայիսի 19-22) ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության Տե-
ղեկատվական բաժինը Հ.Յ.Դ. Բյուրոյին, ՀՀ արդարադատության,
ներքին գործերի և զինվորական նախարարություններին, բանա-
կի սպարապետ գեներալ Նազարբեկյանին, պառլամենտի նախա-
տարմատարին, Բաթումի ընդհանուր հյուպատոսին, Հայաստանի
պատվիրակությանը Փարիզում, Հայաստանի Հանրապետության
դեսպաններին Իտալիայում, Լոնդոնում, Վաշինգտոնում և այ-
լուր՝ հղեց մի հեռագիր-հաղորդագրություն, որում հայտնվում
էր, որ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության կողմից հրատա-
րակվել է Ադրբեջանի Հանրապետության Երևանում գտնվող դի-
վանագիտական ներկայացուցչության ներկայացուցիչների ու
նրանց գործակալների միջև փոխանակված գաղտնի ողջ զրա-
գրությունը: Դրանում ասվում էր, որ այն վերաբերում է Ադրբե-
ջանի կառավարության ու նրա ներկայացուցչի Հայաստանում
ուռնեցած հակապետական, հակահայկական ագրեսիվ գործու-
նեությունը, որը նպատակաուղղված է եղել Հայաստանի շրջան-
ներում հակապետական հոսանքների և ելույթների կազմակերպ-
մանը, և նրան, որ ամեն կերպ խարխլվեն պետականության հիմ-
քերը հայկական Հանրապետությունում, իսկ վերջին հաշվով և
գործնականում՝ Ձանգիրասարում ապստամբական դրություն խո-
րացմանը, ՀՀ իշխանությունների հեղինակության խարխլմանը,
դրանց տապալմանը և ՀՀ տարածքի օրինական ու անբաժանելի
մասը կազմող Ձանգիրասարի շրջանի բռնակցմանը Ադրբեջա-
նին²¹⁹: Բացի դրանից, արտաքին գործերի նախարարությունը դի-
մելով «Յառաջ»²²⁰, «Ժողովուրդ», «Ռազմիկ», «Սոցիալիստ-հեղա-
փոխական» (միայն վերջին պահին՝ «Սոցիալիստ-հեղափոխա-

²¹⁹ Նույն տեղում, Ծ.Գ- 200, ց.1, գ. 427, մաս II, Թ. 284, 288, 290, գ.
461, Թ. 24-27, 28-31, 40:

²²⁰ Տես՝ օրինակ, «Յառաջ», 5 հունիսի 1920, № 116, 6 հունիսի 1920,
№ 117, 8 հունիսի 1920, № 118, 14 հունիսի 1920, № 121:

կան» թերթի կառավարության հրահանգով փակվելու պատճա-
ռով այտեղ այդ կարևոր նյութը չհրատարակվեց, թեկուզև նա-
խատեսվել էր) և այլ թերթերի, վերջիններիս առաջարկեց տպագ-
րել Ադրբեջանի գործակալների գաղտնի հակապետական գործու-
նեություն մասին հայտնի գրագրությունը՝ հենվելով այդ գործի
առավել ամբողջական տարբերակի վրա: Վերջապես, 1920թ. հու-
նիսի 3-ին ՀՀ զինվորական դատարանի կողմից լավեց Երևանում
Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուց-
չության նախկին աշխատակիցների (այսպես կոչված կավանների,
պահակագործի աշխատակիցների՝ Մաշադի Մամեդով Մաշադի
Հուսեյն օղլի, Հուսեյն Վալի օղլի, Մուսա Մաշադի Մամեդ օղլի,
ինչպես նաև այդ ցուցակում հայտնված դիվանագիտական ներ-
կայացուցչության վարորդ Իվախնենկոն) դատը, որոնք մեղադր-
վում էին տարբեր քրեական-քաղաքական հանցանքների մեջ,
մասնավորապես Ձանգիրասարյան խռովարարներին աջակցելու և
այնտեղ անկարգություններ հրահրելու մեջ, որոնք կատարվել
էին Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական հավատարմատար
Թեմուր Բեկ Մակինսկու անմիջական հանձնարարությամբ և
վերջինս հետ պայմանավորվածություն ձեռք բերելով ձեռնարկ-
վող գործողությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև խոստանալով
Ձանգիրասար տեղափոխել խռովարարներին հասցեագրված ավե-
լի քան 600.000 ռուբլի ադրբեջանական և կովկասյան բռնեղով
(ավելի ճշգրիտ՝ 449.750ռ. ադրբեջանական բռնեղով և 117.050 ռ.
անդրկովկասյան բռնեղով) և այն հանձնել Ձանգիրասարյան
«կառավարության» ղեկավար Մուլա Քասումին, սակայն Ջաֆա-
րաբադ գյուղում կալանվում են էջմիածնի գավառական միլի-
ցիայի Ջաֆարաբադի ուղեկալի ավագ հեծյալ միլիցիոներ՝ Համ-
բարձում Հակոբյանի կողմից, որին 100.000 ռուբլի կաշառք է ա-
ռաջարկվում, ինչը վերջինս վճռականապես հրաժարվում է վերց-
նել, ձերբակալում է նրանց և գործին օրինական ընթացք տալու
համար առգրավված դրամի հետ միասին հանձնում իրավապահ
մարմիններին: Մառայողական պարտականություններին բա-
րեխղճորեն և ազնվորեն վերաբերվելու համար ավագ միլիցիոներ
Հ. Հակոբյանին Ն.Գ. նախարար Ա. Գյուլխանդանյանի կողմից
հայտարարվում է շնորհակալություն²²¹: ՀՀ զինվորական դատա-
րանը ընդունված որոշման մեջ կայացնում է դատավճիռ, ըստ ո-
րի մեղադրյալներից մեկը՝ Հուսեյն Վալի օղլին դատապարտվում
է անժամկետ աքսորի, մյուս երկուսը՝ Մաշադի Մամեդ Հուսեյն

²²¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատ-
մություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 181:

օղլին և Մուսա Մաշադի Մամեդ օղլին՝ տաժանակիր աշխատանքների՝ 10 տարի ժամկետով յուրաքանչյուրին²²²: Գործն այսքանով չի ավարտվում, քանզի Ադրբեջանը դիմում է պատասխան քայլերի, ձեռքառելով Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության մի քանի աշխատակիցներին, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք արտաքին գործերի նախարարության հեռագրից՝ ուղղված ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին: Ի վերջո ադրբեջանցիները համաձայնվում են կալանքից ազատել Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակիցներին՝ ի պատասխան Հայաստանի կառավարության կողմից Երևանում ձերբակալված և դատապարտված Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գաղտնի գործակալների ազատագրման, չնայած լիովին ակնհայտ էր նրանց մեղսակցությունը ՀՀ-ի դեմ ուղղված հակապետական և լրտեսական-հետախուզական քայքայիչ գործունեությունում²²³:

2. Հետախուզական բաժանմունքի ձեռնարկած միջոցառումները Թուրքիայի և այլ երկրների կողմից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ սադրիչ գործողությունների կանխարգելման ուղղությամբ

Հաղթահարելով զգալի ֆինանսական, տեխնիկական-տնտեսական և կազմակերպչական-կադրային դժվարություններ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները հնարավորին չափ աշխատում էին՝ ձգտելով լուծել հանրապետության անվտանգության ապահովման խնդիրները, ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկատվություն ռազմաքաղաքական կացության և Անդրկովկասում ու նրա շուրջ աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավորվածության, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող ռազմաքաղաքական պատրաստությունների ու մեքենայությունների մասին:

ՀՀ գործերի հրամանատարի շտաբի 1920թ. պաշտոնական հաղորդագրության մեջ շատ կարևոր եզրակացություն է արվում արդեն կայացած հայկական հետախուզական ծառայության ծավալած գործունեության մասին. «Անցյալ տարվա դեկտեմբերի

վերջերից սկսած (1919թ.-վ.վ.) մենք ունեցել ենք մշտական գործակալական կապ Թուրքիայի և Ադրբեջանի բոլոր քաղաքների հետ, սիստեմատիկ կերպով ստանալով ամենատարբեր ինֆորմացիա Արևելյան Անատոլիայի ազգայնական շարժման մասին, որի գլուխ կանգնած է Մուստաֆա Բեմալ փաշան, որն իրեն նպատակ է դրել միանալով բոլշևիկների և թրքական Ադրբեջանի հետ՝ ոչնչացնելու համար ատելի հայ ժողովուրդը, որը խանգարում է իրենց ձգտումները իրականացնելուն, այն է՝ միացնել Թուրքական ցեղերը, որոնք զինվելով և կազմակերպվելով, պետք է սկսեն պայքար Անտանտի յուժը թոթափելու համար:

Այն ժամանակ, երբ Մ. Բեմալ փաշան կազմակերպում է ամբողջ կորպուսներ, որոնք իբր թե չեն հպատակվում Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական իշխանությանը և մի կողմից այդ գործերը կենտրոնացնում է Հայկական սահմանի վրա, իսկ մյուս կողմից պատրաստվում է հարձակման ֆրանսիացիների և անգլիացիների վրա, այդ ժամանակ Խալիլ և Նուրի փաշաները բազմաթիվ Թուրքական գործակալ սպաներով գործում են Ադրբեջանում և Դաղստանում, որտեղ նրանք պատրաստում են զինված ուժ Թուրքիայի հետ միանալու և աշխատում են միաժամանակ նեղ օդակով շրջապատել Հայաստանը՝ մոտուցմանների ապստամբություններ յարուցանելով Նախիջևանում, Չանգեզուրում, Վեդի-Բասարում և Լարսի շրջանում (Աղբաբա)»²²⁴:

Ակներև է սակայն, որ հատուկ ծառայությունների թուլությունն արտահայտվեց նրանում, որ նրանք մասնավորապես 1920 թվականի աշնանը բռնկված թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին, համեմատաբար աղոտ պատկերացումներ ունեին հենց այդ թուրքական բանակի թե թվաքանակի, թե պլանների և թե առհասարակ շատ հարցերի վերաբերյալ: Արդյունքն այն եղավ, որ չկարողացան պատնեշվել թուրքական զավթողական պլաններից, և արդյունավետորեն հակազդել Բ. Կարաբեքիրի բանակի հետախուզական մարմինների գործունեությանը: Այդ փաստը հաստատվում է թեկուզ նրանով, որ տարբեր հեղինակներ հակասական տվյալներ են բերում այդ ժամանակաշրջանի մասին, մասնավորապես թուրքական բանակի թե ոեալ կազմի, և թե թվաքանակի մասին: «տաճիկները լուռ ու անաղմուկ պատրաստվում էին Հայաստանի վրա արշավելու: Հայկական կառավարությունը շատ ուշ իմացավ նրանց այդ դիտավորության մասին», - գրում է ժամանակակիցը՝ Յ. Իրազեկը²²⁵ Երևակի նահանգապետ Կարո Ասատուհին,

²²² ՀԱԱ, Ծ. 9-200, ց. 1, գ. 249, մաս II, թ. 415, 427, գ. 461, թ. 31, 40, գ. 427, մաս II, թ. 322-327: Տես նաև Գաղտնի փաստաթղթերը. Ադրբեջանի հետախուզական գործունեությունից մի էջ, էջ 56:
²²³ ՀԱԱ, Ծ. 9-200, ց. 1, գ. 249, մաս II, թ. 431:

²²⁴ «Յառաջ», 9 մայիսի, 1920, № 95:

²²⁵ Տես՝ Յ. Իրազեկ, Մտիկ անցյալից: Գտնման ղեկավար, ապրումներ, 1917-1922, Պէյրութ, Տպ. Համազգայինի, 1956, էջ 67:

և անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է, որ այն ժամանակ, երբ թուրքական բանակը Հայաստանի սահմանների վրա, Նախիջևանի և Կարսի նահանգներում նախապատրաստություններ էր տեսնում և ուներ ճյուղավորված լրտեսական ցանց, որի միջոցով ստանում էր անհրաժեշտ և տեղին տեղեկատվություն, ապա Հայկական բանակի թիկունքն այդ ժամանակ անապահով վիճակի մեջ էր, և մանավանդ գրեթե «անգոյ էր Հայկական Հետախուզությունը թուրքական գործում»: Եզրափակելով իր ասելիքը՝ Կ. Սասունին ավելացնում է. «Մենք զուրկ կը մնայինք շարք մը ճշգրիտ տեղեկություններէ, որոնց չգոյութեան պատճառով՝ բավական վնասներ կրեցինք»:²²⁶ Այս հեղինակների հետ համերաշխվում է նաև մեկ այլ ժամանակակից՝ Վահե Արծրունին, գտնելով, որ, Հայկական Հետախուզությունը մասնագիտորեն թույլ էր, և նրա կողմից կատարված աշխատանքներն անբավարար էին, նկատելով, որ «չնորհիվ մեր Հետախուզական բաժնի անփութութեան, Հակառակորդի յաջորդ քայլերուն մասին կը տիրէր ընդհանուր անորոշութիւն»,²²⁷ թեև տեղ-տեղ վերջինս ընդունում է, որ Հետախուզները Հնարավորինս ձգտում էին, որպեսզի Հայթաթեն արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամու ձեռնարկած և նրա կողմից ձեռնարկվելիք գործողությունների մասին, ավելացնելով, օրինակ, որ «այսինչ» գինավորականը «լայն տեղեկութիւններ է հաղորդեր թուրքերու շարժումներուն մասին», միաժամանակ նաև ընդգծելով, որ «թշնամին անիրագոյն էր Կարսի խուճապին: Հայկական հրամանատարութիւնը գոհ էր իր Հետախուզական աշխատանքէն եւ կո՛ւզէր հավատացնել, որ ինքը գիտէր տաճիկ հրամանատարութեան ռազմագիտական յաջորդ քայլը»:²²⁸

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Հետախուզական ծառայության գործունեության ուսումնասիրությունը; չնայած թեմայի խիստ արդիականությունը, անբավարար է հետազոտված: Այն հեղինակները, որոնք փորձել են անդրադառնալ այդ թեմային, նշում են Հետախուզական ծառայության թուլություն կամ նույնիսկ զրա անգործության մասին: Այդ տեսակետն են պաշտպանում պատմաբաններ է. Զոհրաբյանը, Մ. Կարապետյանը²²⁹: Սակայն արխիվային փաստաթղթերն ակնհայտորեն վկա-

²²⁶ Տես՝ Կ. Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը (1920-ին), էջ 21:
²²⁷ Վահե Արծրունի, Հայ-տաճիկական պատերազմը, Հայ սպայությունը, Շատախ, էջ 165:
²²⁸ Նույն տեղում, էջ 159:
²²⁹ Է. Զոհրաբյան, 1920 թ. թուրք-Հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 348, Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), էջ 98-99:

յում են Հակառակը. ՀՀ Հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն աշխատել է Հայթաթեն արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրավորվող սադրանքների մասին, որը ևս փոքր ծավալի և կարևորություն աշխատանք էր, այլև, ինչպես ստորև կտեսնենք, ծառայությունը, ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն, որոշակի քայլեր էլ՝ ձեռնարկել՝ Հակազդելու համար ՀՀ նկատմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելով և կանխելով Հակառակորդի լրտեսների ծավալած գործունեությունը Հանրապետության տարածքում: Այդ մասին վկայակոչում կա Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Ներքին գործերի նախարարներից մեկի՝ Ա. Գյուլխանդանյանի մոտ. «Միաժամանակ Հայաստանի զինուորական Հետախուզական զեկոյցները ցոյց էին տալիս, որ թուրք կանոնաւոր զօրամասեր են շարժւում Օլթիի, Սարըզամիշի եւ Ալաշկերտի ուղղութեամբ եւ Արդահան Օլթիի շրջաններում կազմակերպել էին գնդակացիրներով զինուորած քրտական հրոսակախմբեր: Նոյնը կատարւում էր նաեւ Կադուան-Սարիղամիշ տարածութեան վրայ»:²³⁰

Ինչպես արդեն կարելի է նկատել վերը բերված մտքերի վերլուծությունից, այստեղ ակնհայտորեն դատողությունների ու եզրահանգումների որոշակի շփոթ է նկատվում, և մեր կարծիքով, չի կարելի միանշանակ, իրադարձությունների ժամանակակից կողմից արտահայտված ամեն մի միտք հալած յուղի տեղ ընդունել, քանզի վերջիններս Հանդիսանալով այդ դեպքերի անմիջական մասնակիցները, այդ թվում նաև Վ. Արծրունին և այլոք. հոգեբանորեն փորձելով ազատվել որոշակի բարդություններից, փորձում են իրական պատճառահետևանքային կապերը որոնել այլ տեղ և այլ չափումների մեջ դիտարկել պատմաքաղաքական Հայտնի իրողությունները, որը, մեր կարծիքով, անբավարար է խորքային և ճշգրիտ եզրակացությունների հանգելու տեսանկյունից: Այդուհանդերձ, նրանց կողմից արտահայտված տեսակետներում կան նրբերանգներ, որոնք օգտակար են և մեզ ինչ-ինչ բաներ հուշում են: Այսպես, հենց նույն Վ. Արծրունին գրում է հետևյալը. «Մեր երկրի *de facto* ճանաչումը յառաջ բերաւ մասսայական հոգեկան արեցում... բիւրօկառավարութիւնը, ամբողջապէս տարուած ներքին մաքրագործումի եւ մեր սահմանները մեր իսկ ուժերով ուղղելու ինքնավստահ խանդավառութիւնէն, անկարող էր կշռել ահաւորութիւնը ստեղծուած վիճակին: Ծնորհիվ այս դժբախտ նանգամանքին տաճիկները

²³⁰ Ա. Գյուլխանդանյան, Անդրկովկասի Հանրապետությունները, «Հայրենիք», 1967, № 4, էջ 77:

Հնարաւորութիւն ունեցան Հանդարտ եւ աննկատ ինքզինքնին կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ դնելէ յետոյ միայն պարզել իրենց վերջնական մտադրութիւնը»²³¹ :

Ինչպես տեսնուած ենք, ամեն ինչ չափազանցները ևս լայլ զբաղմունք չէ, մանավանդ, երբ գործի մասին դատուած են և դատավորի դեր ստանձնուած ոչ պրոֆեսիոնալներ, Հետախուզական գործից հետո այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք Հանդիսանում են Կ. Սասունին, Վ. Արծրունին և այլք, չնայած ասվածի ռացիոնալ հատիկներին: Միաժամանակ պետք է հատուկ նշել ևս մի կարևոր Հանգամանքի մասին: Որոշ փաստաթղթերի, ռազմահետախուզական ամփոփագրերի մանրագնին վերլուծութիւնը հիմք է տալիս եզրակացնել, որ չնայած Հետախուզական ծառայութիւնների կողմից հաղորդած տեղեկատվության որոշակի հակասականութիւնը և աղոտութիւնը, Հայաստանի քաղաքական և կուսակցական դեկավար շրջանները հարկ եղած ուշադրութիւնը չէին վերաբերվում ստացված տեղեկատվությանը, երբեմն էլ նույնիսկ այն դնում էին դազգահի մամլիչի տակ, և ավելի շուտ կողմնորոշվում էին աշխարհաքաղաքական կոնյուկտուրայի թելադրանքով և մեծ տերութիւնների քաղաքական շահերին հարմարվելով, քան թե իրատեսական և իմաստուն որոշումներ կայացնելով հարգելով սեփական հատուկ ծառայութիւնների տքնաջան աշխատանքը, որը հաճախ ընթանում էր ֆինանսա-տնտեսական կադրային սովի դժոխային պայմաններում: Այն, որ Հայկական Հետախուզութիւնը ձգտել է Հնարավորին չափով կայանալ և տեղին գործունեութիւն ծավալել՝ Հայթայթելով արժեքավոր տեղեկատվութիւն, որը միշտ չէ, որ խելամտորեն հաշի է առնվել և գնահատվել համապատասխան ռազմաքաղաքական եզրակացութիւններով հանդերձ և մասնավորապես կապված թուրքական կողմից Հայաստանի Հանրապետութիւնը սպառնացող վտանգի հետ, դա հաստատուած է Ալ. Սատիսյանը. «Առաջին տեղեկութիւնները պատրաստուող յարձակման մասին Հայկական կառավարութեան խուզարկու մարմինները սկսան ստանալ Օգոստոսին: Անոնք այս տեղեկութիւնները հաղորդեցին Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն՝ պատրաստուող դէպքերը կանխելու նպատակով: Այս տեղեկութիւնները հասան մինչեւ Փարիզ, բայց անոնց առանձին նշանակութիւն չտրուեցավ:»²³² Այս առումով մի շարք փաստաթղթեր իրենց վրա ուշադրութիւն են հրավիրում, պահանջելով վերաիմաստավորել և վերա-

գնահատել պատմական անցյալի քաղաքական իրողութիւնները, դեպքերն ու զանազան անցքերը: Դրանցից ակնհայտ է դառնում, որ Հայկական Հետախուզութիւնը ամեն ջանք գործադրում էր քիչ թե շատ արժեքավոր տեղեկատվութիւն ձեռք բերելու համար, որը կծառայեր Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային պետական անվտանգութեան շահերի ապահովմանը: Այսպես, Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժինը իր Հնարավորութիւնների շրջանակներում տեղեկութիւններ է հայթայթել և 1919 թվականին, երբ արդեն կարծես թե կազմակերպվել էր նրա տարբեր օղակների աշխատանքը, և թե 1920 թվականին, որը բարենպաստ էր նրա գործունեութեան համար ընդհուպ մինչև 1920 թ. Սևրայի օգոստոսյան խանդավառութեան օրերը, և կազմալուծիչ 1920 թ. երկրորդ կեսին, և մասնավորապես աշնանը, երբ բռնկվեց թուրք-Հայկական պատերազմը, և Անտանտի դաշնակից երկրները մեկը մյուսի հետևից լքեցին Անդրկովկասը, տեղը զիջելով տարբեր բեռներից մոտեցող քեմալականներին և բոլշևիկներին, որոնք էլ Հայաստանը բաժանեցին ազդեցութեան ոլորտների: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ բոլշևիզմը, որպես ռազմաքաղաքական ուժ Ռուսաստանում ամրապնդման գործընթաց էր ապրում, ընթանում էր դեպի կայունացում, սակայն առաջին պահին ոչ ըմբռնելի, որի հետևանքով Հայկական դիվանագիտական-քաղաքական շրջանները Հենվում էին Պ. Վրանգելի, Ա. Կոլչակի, Ա. Գեդիկիի և այլոց վրա՝ կորցնելով թանկարժեք ժամանակը և ռազմավարական Հնարավորութիւնների օգտագործման բոլոր հույսերը՝ ապավինելով եվրոպական մեծ տերութիւնների վերացական հավաստիացումներին, բացարձակապես չկռահելով, թե իրադարձութիւնների ու դեպքերի մոտակա սրընթաց այլափոխութիւնները և զարգացումները ինչպիսի աղետաբեր աշխարհաքաղաքական դրութիւն են ստեղծելու առաջին հերթին Հենց Հայաստանի Հանրապետութեան համար: Խնդրի էութիւնը նրանում էր, որ Հայաստանի քաղաքական-կուսակցական դեկավար շրջանները լուրջ չէին ընդունում բոլշևիկա-քեմալական մերձեցումը և դաշինքը, հետևաբար և չէին հավատում դրա կենսունակութեանը, և համոզված էին, որ վաղ թե ուշ արևմտյան երկրների համախումբը վերջ է դնելու թուրքական կայսրութեան գոյութեանը, որի շնորհիվ էլ իբր թե Հնարավոր կդառնա Հայկական հարցի լուծումը միասնական և մեծ Հայկական պետութեան ստեղծումը հայտնի պատմական տարածքի վրա: Հենց այդ չարաբաստիկ հանգամանքն էլ իր կնիքը դրեց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան բոլոր գործողութիւնների վրա, որոնք չէին բխում ժամանակաշրջանի ոգուց և չէին համապատասխանում փոփոխված աշխարհաքաղաքական իրավի-

²³¹ Նույն տեղում, էջ 73-74:

²³² Ալ. Սատիսյան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծաղումն ու զարգացումը, էջ 254:

ճակին: Շատերը չէին ցանկանում ըմբռնել, որ ժամանակավոր շահերը, ժամանակավոր հաշիվները հարկադրում էին պատմականորեն իրար թշնամի երկու պետություններին՝ Վ. Ի. Լենինի Ռուսաստանին և Մուստաֆա Քեմալի Թուրքիային «եղբայրական» ձեռք մեկնելու իրար և մի ճակատ կազմելու՝ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու «դրամատիրական» եվրոպայի: Եվրոպայի հակաթուրքական որոշումները Թուրքիային մղեցին դեպի բոլշևիկների հետ մերձեցման, թեկուզև իրենք «միլիտական» շարժման Թուրք քաղաքական գործիչները, իհարկե, կնախնտրեին շփման ամուր եզրեր ունենալու բարեկամություն անել Բրիտանական կայսրության հետ, քանզի նրանք Թուրքի և ռուսի միջև երկարատև համաձայնությունը, լինի դա բոլշևիկ թե ոչ, միշտ էլ համարել են ոչ հարատև բնույթի քաղաքական քայլ, որն անհարիր էր նրանց ռազմավարական ձգտումներին: Այդուհանդերձ, թե բոլշևիկները և թե քեմալականները ստեղծված իրադրությունը գնահատեցին շատ իրատեսորեն, և արեցին անհրաժեշտ քաղաքական եզրակացությունները, որոնք բխում էին իրենց շահերի խորքային ըմբռնումից, ինչը գրեթե լիովին անտեսվեց հայկական կողմից:

Այդ մասին են վկայում մի շարք փաստեր, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թե բոլշևիկները և թե Թուրքերը դատարկախոսությունը չեն զբաղվել, և ավելին՝ վերջիններիս կարմիր Ռուսաստանի կողմից ցուցաբերվել է ռազմաքաղաքական աջակցություն: Այսպես, ինչպես երևում է գեներալ Ղորղանյանին հասցեագրված Դեմոյանցի 1919թ. հոկտեմբերի 22-ի հեռագրից (№ 42), դեռ 1919թ. վերջերին Սև ծովով մոտորանավակով Թուրքիա է հասցվել գեներալ Գրիգորյանը, հանդերձանք (հավանաբար իտալացիների օգնությամբ), որոնք ուղարկվել են դավառները «Միլի» շարժման գրոհայիններին զինելու համար²³³:

Դա հաստատվում է նաև ՀՀ բանակի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դեմոյանցի կողմից 1920թ. ապրիլի 23-ի գաղտնի ամփոփագրի (№ 15) տվյալներով, որտեղ հաստատվում է, որ գեներալ Գրիգորյանը ղեղորայքի և այլ իրերի անվան տակ, քողարկվելով կարմիր խաչի դրոշի քողածածկույթի ներքո, մասնավորապես փոխադրվել է Սվազ ու Մալաթիա, իսկ այնտեղից էլ բաշխվել հունական ու հայկական ռազմաճակատներին²³⁴:

Արդյունքում 1920թ. օգոստոսի 24-ի խորհրդա-թուրքական համաձայնությունը, պայմանավորվածությունը Թուրքիային 5 մլն ռուբլի ոսկու օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ, որից 1 միլիոնը Մոսկվա մեկնած Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Յուսուֆ Քեմալը տարավ իր հետ Անատոլիա²³⁵:

Դրանից հետո 1920թ. ամռան վերջերին Օրջոնիկիձեի հրահանգով Թուրքիա ուղարկվեց 6000 հրացան, ավելի քան 5 մլն փամփուշտ, 17600 արկ, իսկ սեպտեմբերին էրզրումում՝ Թուրքական կառավարության ներկայացուցիչներին և զինվորական հրամանատարությանը հանձնվեց 200 կգ ձուլածո ոսկի²³⁶:

Հետևաբար, հարկ է նորից արձանագրել, որ Հայաստանի կուսակցական-քաղաքական ղեկավար շրջաններում լուրջ չէր ընդունվում քեմալաթուրքական-բոլշևիկյան համագործակցության հնարավոր և գործնական հեռանկարը, որովհետև անսթափ հաշվարկներ և ոչ լուրջ ակնկալիքներ կային, որոնց համաձայն եվրոպական երկրների հաղթանակած անտանտյան կողիցիան մոտ ապագայում վճռականորեն ու անվերապահորեն կայացնելու էր «հիվանդ մարդու» Թուրքիայի դատավճիռը, որի հետևանքով էլ իրականացվելու էին Սևրյան հույսերը և խոստումները:

Ստեղծված բարդ իրադրությունում էլ հայկական հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ուժերի վրա կանգնել, այլև հնարավորինս արդյունավետ հակազդել Թուրքական մեքենայություններին Հայաստանի երիտասարդ հանրապետության նկատմամբ, որի կուսակցական-քաղաքական առաջնորդների պատկերացումները և ընդհանուր մարտավարությունը գտնվում էին վերը նշված Սևրյան ոգորումների շրջանակներում, որի պայմաններում էլ հայ հետախույզների կողմից հայթայթված տեղեկատվությունը նրանց կողմից հաշվի էր առնվում այն չափով, ինչքան նրանք պատկերացնում և նպատակահարմար էին գտնում: Այդուհանդերձ, 1919թ. վերջին և 1920թ. սկզբին (կամ առաջին կեսում) այդ հետախուզությունը վատ թե լավ աշխատում էր՝ տեղեկատվություն հավաքելով Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, բոլշևիկյան Ռուսաստանի և այլ երկրների մասին, որոշակի պատկերացումներ կազմելով վերջիններիս գործերի թվաքանակի, տեղաբաշխման, զինվա-

²³³ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բաստան), Թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3, ք. 17:
²³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս I, ք. 176; գ. 441, ք. 111:

²³⁵ Ю. А. Багиров, Из истории советско-турецких, отношений в 1918-1920 гг. По материалам Аз. ССР. - Баку, Изд-во АН Аз. ССР, 1965, стр. 40, 120.
²³⁶ Документы внешней политики СССР, т.3, под ред. А. А. Громыко, Москва, "Госполитиздат", 1954, стр. 675.

ծուխյան և այլնի մասին, ինչպես նաև վերջիններիս դեմ ձեռնարկելով որոշ հակամիջոցներ: Այսպես, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1919թ. մայիսի 24-ի գաղտնի գրույթյամբ (N° 0084) Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Ալ. Ենեուրը և հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնակատար Հովհան Խան-Կոտուրսկին հայտնում էին, որ Գլխավոր շտաբի կողմից շտապ էրզրում, Մուշ, Վան և Թուրքահայաստանի մյուս քաղաքներն է գործուղվել շտաբս-կապիտան Դեվոյանցը (Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. Հունիսի 18-ի հրամանով, որն ստորագրել էին կառավարության նախագահ Ալ. Խատիսյանը և զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը «զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բաժնի պետի օգնական շտաբս-կապիտան Տիգրան Դեվոյանցը ստանում է կապիտանի կոչում»²³⁷): Գրույթյան մեջ ասվում էր, որ միաժամանակ նրա կողմից կարող են կատարվել արտաքին գործերի նախարարության կողմից առաջադրված խնդիրները, եթե այդպիսիք նրան առաջիկայում կհանձնարարվեն: Խնդրվում էր այդ մասին առաջիկայում շտապ հաղորդել Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքին:²³⁸ Ուղևորության վերջնական նպատակը Կ.Պոլիս հասնելն էր, և այնտեղ հետախուզական գործի կազմակերպումը՝ հայթայթելով Հայաստանի համար անհրաժեշտ տեղեկատվությունը: Իր «Կեանքիս դրուագներին» հուշագրությունում Տ. Դեվոյանցը պատմում է հենց այդ մասին, տալիս որոշ մանրամասներ, որոնք, անշուշտ, միանշանակ չի կարելի ընդունել, անհրաժեշտ է որոշակի քննադատական մոտեցում ցուցաբերել դրանց նկատմամբ: Եվ այնուամենայնիվ, դրանք չափազանց հետաքրքիր են, և հնարավորություն են տալիս ամբողջականացնել շատ պատմական դրվագներ: Դրանում մասնավորապես Տ. Դեվոյանցը գրում է. «Ես գնդապետ Ենեուրի (հարկ է ճշգրտել, որ Ենեուրը դա հանրահայտ Ենեուրի Պոլիս եւ Կիլիկիա որոշ զինուորական միսիայով: Վերջը Ենեուրը պէտք է վերադառնար Հայաստան, իսկ ես պէտք է մնայի Պոլիս հետախուզական գործը կազմակերպելու համար: Գնդ. Ենեուրը վերադարձավ Երեւան, իսկ ես մնացի Պոլիս: Կարճ ժամանակուայ մէջ կապ հաստատեցի Դաշնակից պետութեանց ինդելիլիցնց սերվիսների հետ: Հայաստանի կողմից թէ՛ ապրելու եւ թէ՛ հետախուզական գործը վարելու համար ամաս-

²³⁷ ՀԱԱ, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 132, ք. 392, 394:
²³⁸ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 155, ք. 10:
120

կան ինձ տալիս էին ընդամենը 20 լիրա: (Այս տվյալը չի հաստատվում իր իսկ՝ Տ. Դեվոյանցի վկայությամբ, քանզի Փարիզ՝ Կորգանովին ուղարկված դեռևս 1919թ. սեպտեմբերի 29-ի գեկուցագրում (այն ուղարկվում է նաև ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի հասցեով - N° 26) այլ տվյալի ենք հանդիպում, այնտեղ վերջինս փաստում է, որ ինքը օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների համար գնդապետ Ենեուրից բնակվելու և աշխատանքների կատարման համար ստացել է 60.000 ուլբլի՝ կովկասյան բոներով, որը կազմում էր 450 թղթյա լիրա, այսինքն ամիսը՝ 225 լիրա)²³⁹: Յուսահատված առաջին շաբաթն իսկ ուզում էի հեռագրել Հայաստան, որ ինձ յետ կանչեն: Բայց այդ միջոցին ինձ այցելեց Դաշնակիցների հետախուզական բաժանմունքի մի ներկայացուցիչը ու առաջարկեց իրենց հաշուին կազմակերպել ամբողջ Արևելքի հետախուզական գործը: Համաձայնեցի մի պայմանով, որ իմ բոլոր ստացած տեղեկությունները ուղարկեմ նաև Հայաստան: Համաձայնեցիս»²⁴⁰: Կ. Պոլսում Տ. Դեվոյանցը համազործակցելով մի շարք հետախույզների, և մասնավորապես հետագայում Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրի աշխատակից Հայկազն Ղազարյանի հետ, որը այդ ժամանակ անգլիական զինվորական ծառայության մեջ էր գտնվում, սկսում են միասին հայթայթել և զանազան եղանակներով Հայաստան ուղարկել արժեքավոր տեղեկատվություն Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների ու տարածաշրջանային այլևայլ քաղաքական փոփոխությունների ու շրջադարձերի մասին. «Տեղեկատվության տեսակէտով շատ արժէքաւոր էին Ե.Թ.-ի ամեն օր ինձ տուած լուրերը: Ամէն օր նա տալիս էր ինձ պատճէնները Թուրքիոյ բոլոր նախարարութիւնների գաղտնի նամակների, հրահանգների, հեռագրների, ստացուած ու ուղարկուած: Այդ միջոցին սկսուել էր Միլլի շարժում, եւ Պոլսոյ Կենդրոնական կառավարութիւնը աչքակալուկ էր խաղում Դաշնակիցների հետ, հակառակ այն բանին, որ նա էլ ուժ էր տալիս գաղտնի կերպով այդ շարժումին»:²⁴¹ Սակայն ամեն ինչ այնքան հարթ չէր ընթանում, երբեմն էլ առաջանում էին քաջքուկներ ու նույնիսկ ընդհարման հասցնող լարված իրավիճակներ, առավել ևս, երբ դա տեղի էր ունենում բուն հետախուզական աշխատանքներն իրականացնող խմբի ներսում, որի

²³⁹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), Թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3:
²⁴⁰ Տիգրան Դեվոյանց, Կեանքիս դրուագներին, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 1 (246), Յուն-փետր., էջ 60-61:
²⁴¹ Նույն տեղում:
121

ղեկավարներից մեկը Կ.Պոլսում Տ.Դեվոյանցն էր իր օգնականներով, Թարգմանչով (անգլերեն, Ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուների իմացութեամբ և այլն): Տ. Դեվոյանցի մի հաղորդագրությունից ակնհայտ է դառնում, որ նա տարածայնություններ ուներ Կ.Պոլսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ֆերնանդ Թախթալյանի հետ, որն այդ հետախուզական տեղեկագրերն ու ամփոփագրերն ուղարկում էր Երևան: Դա հետևանք էր ըստ Տ.Դեվոյանցի այն բանի, որ Երևան ուղարկված իր տեղեկատվությունն ավելի արժեքավոր էր, քան այն, ինչ ներկայացվում էր Հայաստանի ղեկավար ռազմաքաղաքական մարմիններին Թախթալյանի կողմից, ինչն էլ հանգեցնում էր նախանձոտ, կասկածամիտ վերաբերմունքի միմյանց միջև փոխհարաբերություններում, որն է, անկասկած, վնասում էր հետախուզական գործի կազմակերպմանը: Ամեն դեպքում, Թախթալյանը բազմիցս դիմել էր Երևան՝ Տ. Դեվոյանցին Կ. Պոլսից ետ կանչելու պահանջագրով²⁴², որն արդեն ինքնին վերցված բացասական երևույթ էր հետախուզական գործի առօրյայում, քանզի ավելորդ քաջքույրները ընդամենը անդամալուծում էին պետականորեն կարևոր գործի հետախուզության կազմակերպումը և նրա հետագա ուղղորդումը ի փառս Հայրենիքի:

Տ.Դեվոյանցը հենց այդ ժամանակ շատ մեծ կարևորություն էր տալիս տեղեկատվության օգտագործման ճիշտ կազմակերպմանը, և ամեն ջանք գործադրում էր, որ այն լինի նպատակային ու բովանդակությամբ հարուստ, կարողանա ծառայել հիմնական նպատակին, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետության պետականության և ազգային-պետական անվտանգության ամրապնդմանը և հայկական պետության սահմանների ընդարձակմանը մինչև իր բնապատմական սահմաններին: Այս առումով էլ նա չափազանց դիպուկ նկատում է. «Կարևոր լուրերի առաքումը միայն այն ժամանակ արժէք կունենայ, երբ այդ լուրերը լաւ կը դասաւորուին եւ օգտակար կը դարձնին նրանց, որոնք կազմում են պետութեան աչքերն ու սկանջները»²⁴³:

Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Կ. Պոլսից Փարիզ գնեցրալ Լորդանյանին ուղարկված մի շարք տեղեկատվական ծրարներ, որոնցում կարևոր փաստեր են բերվում

թուրքական զորքերի տեղաշարժերի, ինչպես նաև նրանց մի շարք ձեռնարկումների և նախապատրաստությունների մասին, որոնք վերջին հաշվով ընդգծված հակահայկական միտվածություն ունեին, և ցանկություն դեպքում՝ կարող էին օգտակար լինել ղեկավար ռազմաքաղաքական գործիչներին համար լուրջ խորհրդատվության առումով: Լորդանյանին ուղղված 1919թ. օգոստոսի 18-ի գեկուցագրում Դեվոյանցը փաստեր էր բերում Վանի շրջանում 11-րդ դիվիզիայի գործունեության (4 մարտկոցների հետ միասին (1-ը՝ ծանր)), ինչպես նաև 2-3 զինամթերքի պահեստների կազմակերպման, Դիլմանի և Ուրմիայի շրջանում քուրդ Սմկոյի և Իսմայիլ-աղայի մասին (1500 զինված քուրդ և այլն)²⁴⁴:

1919թ. օգոստոսի 19-ին գնեցրալ Լորդանյանին ուղղված մեկ այլ գեկուցագրում Տ. Դեվոյանցը նշում է այն մասին, որ Պրուսում (Բրուս), իշխանությունը աստիճանաբար հանձնվում է երիտթուրքերին, որոնք գաղտնի կազմակերպում են չեթնիկների խմբեր: Դեվոյանցը գրում էր, որ Բրուսի երիտթուրքերից Դաշնակիցների համար հատկապես վտանգավոր են իրենց գործողություններով իրավաբան Օսման Նուրին, «էրթողրուլ» Թերթի խմբագիր Զիյա Շաքիրը, հայտնի չեթնիկ Դավուդը, որոնք եզրիպտոսյան հայտնի հեղափոխական Աբդուլ-Կադիրի հետ միասին ձգտում են շարժում առաջ բերել անգլիացիների դեմ, ավելացնելով, որ վերջիններս բազմիցս հայտարարել են, որ Մուստաֆա Բեմալը իրենց լիազորել և հանձնարարել է կազմակերպել աշիրեթական խմբեր, որ իրենք համագործակցում են նաև Ադրբեջանի հետ, ուր ապաստան են գտել շատ թուրք և արաբ «հեղափոխականներ»: Սույն գեկուցագրում տեղեկություն է տրվում նաև Վան-Ալաշկերտի շրջանում Բոնիայից տեղափոխված չեթնիկների ակտիվության մասին՝ Հուսեյն փաշայի գլխավորությամբ, որոնք կենտրոնական կառավարությունից խոշոր գումարներ են ստացել²⁴⁵:

Սակայն ինչպես պարզվում է կապիտան Տ. Դեվոյանցի 1919թ. օգոստոսի 19-ի մեկ այլ գեկուցագրից (ՏՁ/ՏՁ-6)՝ ուղղված գնեցրալ Լորդանյանին, Կոստանդնուպոլսում հետախուզական գործերը կապված էին շատ մեծ բարդությունների հետ, և դրանցից հնարավորինս ապահովագրվելու նպատակով նա դիմում է վերջինիս օգնությանը:

²⁴² Նույն տեղում, Թ. 61: Տես նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), Թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

²⁴³ Տրդրան Դեյանյանց, Կեանքիս գրուազներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 1 (246), Ցուն-փետր., էջ 60-61:

²⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), Թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3

²⁴⁵ Նույն տեղում:

Այսպես, վերոնշյալ զեկուցագրում նշելով, որ Կոստանդնուպոլիս է գործուղվել ՀՀ զինվորական նախարարութայան Գլխավոր շտաբի կողմից, և նկատի ունենալով անցյալի փորձը և այն Հանգամանքը, որ Հայաստանը դեռևս ընդունված չէ Դաշնակիցների կողմից, զանազան պատահականություններից ապահովագրվելու նպատակով (և մասնավորապես Թուրքիայի կողմից), ինքը Թախանձագին խնդրում է, որ եթե Հնարավոր է՝ իրեն ուղարկել որևէից վկայական Դաշնակցային Հրամանատարութային ներկայացուցչության կողմից (լինի դա անգլիական, Ֆրանսիական, իտալական, հունական), որպեսզի ինքը լեզու և անվապրի և լավ հարաբերություններ հաստատի անգլիական հետախուզության ներկայացուցիչ կապիտան Նեուի հետ, որին է տալիս իր տեղեկությունների ամփոփագրերը, կատարված աշխատանքը համարելով ոչ բավարար: Դեվոյանցը գտնում է, որ միաժամանակ ուղարկվի վկայականը, թեկուզև Կոստանդնուպոլիս ժամանող Հայկական պատվիրակության միջոցով՝ գոնե կապի ապահովման նկատառումներից ելնելով²⁴⁶:

Կապիտան Դեվոյանցը Ղորղանյանին Կոստանդնուպոլսից ուղարկած 1919թ. օգոստոսի 23-ի գաղտնի զեկուցագրում (Ցա/Ցա-5) տեղեկացնում էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթում բոլոր թուրքական կուսակցությունները միավորվել են և գործում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հրահանգների համաձայն, իսկ էրզրումի համագումարից հետո խնդիր է դրվել հակադրվել թուրքական տարածքները գրավելու բոլոր փորձերին, ընդգծելով, որ Տրապիզոնում, Ռիզիեում, Ունիայում և ընդհանրապես Լազիստանում բնակչությունը հոյակապ կազմակերպված է, և կապեր ունի Աջարիայի ու Ադրբեջանի հետ: Սույն կարևոր զեկուցագրում Դեվոյանցը փաստում էր վրացիների հակահայկական գործունեության մասին և նրբանկատության աստիճանի ուշադրավ վկայակոչումներ բերում Կոստանդնուպոլսում Վրաստանի ներկայացուցիչ Ռիխցլաձեի գործունեության մասին, որը հաճախակի հանդիպումներ էր ունենում ստամբուլյան Չուրուկ Սուլի Մահմուդ փաշայի հետ՝ բանակցություններ վարելով երիտթուրքերի հետ հայերի դեմ հատուկ գործողությունների վերաբերյալ: Ասվածին Դեվոյանցը հավելում էր, որ իբր թե ընդառաջ գնալով տեղական թուրք բնակչության խնդրանքին՝ խոչընդոտելու համար հայկական պետություն կազմակերպման գործին, կառավարությունում որոշվել է համապատասխանաբար Քոնիայի և Անկարայի շրջան-

ներում գտնվող 50.000 և 40.000 փախստական թուրքերին և քրդերին տեղափոխել Վանի, Մուշի և Բիթլիսի շրջանները: Դեվոյանցը դրան զուգահեռ, սույն զեկուցագրում հետաքրքիր փաստեր է բերում թուրքական զորքերի տեղաշարժման մասին, որոնք Վանից նետվում էին դեպի Բայազետի հովիտ (33-րդ, 126-րդ, 127-րդ գնդերը), իսկ 9-րդ դիվիզիայի 34-րդ, 50-րդ, 51-րդ գնդերը (յուրաքանչյուրում 2000-2500 սվին՝ 20-24 տարեկան) տեղաբաշխվել էին էրզրում - Հասան Կալայի շրջանում, 3 դիվիզիա՝ Օլթիի ուղղությամբ և այլն, ավելացնելով, որ 36-րդ դիվիզիայի 106-րդ, 107-րդ և 108-րդ գնդերը 15-րդ կորպուսի կազմի մեջ չեն մտել, 36-րդ դիվիզիան ապրիլի վերջերին էրզրումի վրայով անցել է, Սվազ և դրանից այն կողմ, ընթացքում հարկադրելով տեղական հարուստներին դրամ հավաքել զորքի համար²⁴⁷:

Մեկ այլ Դեվոյանցի Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. օգոստոսի 24-ի զեկուցագրում (N° 10-Ցա/Ցա-4) փաստեր են բերվում «Միլիթ Թաշկիրաթ» շարժման կազմակերպման մասին Դիարբեքիում, Սղերթում, Նարզանում և Բիթլիսում, որտեղ Աթար Հաքքի բեյը, Շեվքի բեյը, Սմիրնայի (Իզմիր) ժանդարմերիայի նախկին պետ գնդապետ Ազիզ Փիրինջի Միթքին և այլոք Հայաստանի կազմավորմանը հակադրվելու համար դրամ են հավաքում, կազմակերպում չեթնիկների խմբեր, իսկ Մուշի շրջանի քրդերի առաջնորդ Հաջի Մուսա բեկը Մուստաֆա Քեմալի կողմից նշանակվել էր Մուշի հովտում գտնվող բոլոր քրդական ուժերի հրամանատար: Դեվոյանցը միաժամանակ տվյալներ էր բերում 11-րդ կովկասյան դիվիզիայի և 18-րդ, 33-րդ, 34-րդ գնդերի, 3-րդ կորպուսի 5-րդ դիվիզիայի, 15-րդ կորպուսի մասին և այլն²⁴⁸, որոնք չնայած ունեին որոշ կիսատ-պառտություն, և լրացման, ճշգրտման կարիք էին զգում, սակայն միանգամայն բավարար էին, որ սթափեցնող դեր կատարեին և ազդակ հանդիսանային ՀՀ զինվորական-քաղաքական իշխանությունների համար լուրջ նախապատրաստություններ տեսնելու համար:

Այդուհանդերձ, որոնումները շարունակվում էին, հետախուզությունը փորձում էր Կ. Պոլսում լիարժեքորեն կայանալ, ինչքանով որ դա հաջողվում էր առկա հնարավորությունների շրջանակներում, որոնք սակայն շատ սահմանափակ էին, հատկապես Ֆինանսական: Այդ մասին կարելի է դատել Տ. Դեվոյանցի 1919թ. նոյեմբերի 3-ի մի գրառումից, որում նա նշում է, որ ինքը սեպտեմբերի 26-ին գնդապետ Շենուրից նամակ է ստացել, որում

²⁴⁶ Նույն տեղում:

²⁴⁷ Նույն տեղում:

²⁴⁸ Նույն տեղում:

վերջինս Հայտնում էր նաև, որ շուտով կուղարկի 150.000 ռ.: Տ. Դեվոյանցը Հայտնում էր, որ մինչև դրամի իրեն հասնելը, ինքը Կ. Պոլսի ռուսական դիվանագիտական միսիայից պարտք է վերցրել 4000 Ֆրանկ, որպեսզի աշխատանքները չդադարեն²⁴⁹: Դեվոյանցը թափով լծվում է գործի, և շուտով արդյունքները երևում են: Ինչպես ակնհայտ է դառնում Դեվոյանցի Փարիզ գններալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. հոկտեմբերի 25-ի զեկուցագրից, այդ ժամանակ արդեն իրեն հաջողվել էր հրաշալի փոխհարաբերություններ հաստատել անգլիացիների հետ, որոնցից նաև փաստաթուղթ է ստանում, որ ինքը ծառայում է գերագույն կոմիսարիատին կից: Դեվոյանցը Հայտնում էր, որ գավառներում իր մարդկանց միջոցով իր անունից կազմված ամփոփագրերը Հանձնվում են անգլիական ներկայացուցչին, որը հեռագրով դրանք Հայտնում է Կ. Պոլսի շտաբ՝ իրենց մարդկանց, որտեղից հաղորդագրությունների պատճենները փոխանցվում են իրեն, և ինքը չէր ցանկանա այս ամենը թողնել Ֆինանսական բարդությունների պատճառով²⁵⁰: Կ. Պոլսում հետախուզական աշխատանքների կազմակերպումն ընթանում էր բարդություններով, քանզի Դեվոյանցի գործունեության համար անհրաժեշտ փաստաթղթային ապահովվածությունը բավարար չէր: Դա երևում է Դեվոյանցի Փարիզ գններալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. նոյեմբերի 7-ի զեկուցագրից (№ 53), որում վերջինիս Հայտնում էր, որ ինքը ձեռքի տակ ունի զինվորական նախարարությունից ստացված միայն մեկ փաստաթուղթ և այն էլ կազմված է այնպես, որ անհարմար է ցույց տալ, քանզի այնտեղ գրված է, որ «գործուղվում է Կոստանդնուպոլիս դիվանագիտական ներկայացուցչություն և Կիլիկիա Հայկական գործերի գլխավոր հրամանատարի մոտ»²⁵¹: Վերը նշվածից ելնելով, Դեվոյանցը գններալ Ղորղանյանից խնդրում էր հայկական պատվիրակության անունից կամ իր կողմից իրեն տրամադրել անհրաժեշտ փաստաթուղթ, որը հնարավորություն կտա ապահովել ավելի լավ կապ²⁵²:

1919թ. դեկտեմբերի մոտերքը Տ. Դեվոյանցը ՀՀ զինվորական նախարարության ղեկավարության պահանջագրով ետ է կանչվում իր կարևոր առաքելությունից Կ. Պոլսում, ուր նա պետք է մնար մինչև 1920թ. մայիս ամիսը, սակայն Հանգամանքները

²⁴⁹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, թ. 87:
²⁵⁰ Նույն տեղում:
²⁵¹ Նույն տեղում:
²⁵² Նույն տեղում:

ստիպում են շուտ վերադառնալ: Այս խնդրի վերաբերյալ որոշ կարևոր փաստերի ենք մենք հանդիպում Դեվոյանցի հերթական 1919թ. նոյեմբերի նոյեմբերի 11-ի գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված զեկուցագրից: Դրանում վերջինս Հայտնում էր, որ Կոստանդնուպոլիս է ժամանել պորուչիկ Խան-Կոտուրսկին, որը Հայտնել էր, որ իրենց մոտ տեղի է ունենում ազգայնացում (նկատի ունի երևի Հայացման գործընթացը, որի պատճառով շատ ռուս և ռուսական կրթությամբ սպաներ զորացրվել են Հայկական բանակից), և գնդապետ Շենուրը, գեներալ Նազարբեկովը և Հախվերդովը զեկուցագրեր են ներկայացրել պաշտոնաթողության մասին, որ Գլխավոր շտաբը իբր թե լուծարվում է և այդ իսկ պատճառով էլ որոշել են վերացնել հետախուզական ծառայությունը թաւրքիայում, բավարարվելով «դիվանագիտական հետախուզություն», որի համար 15 օր հետո Երևանից կուղարկեն 300 լիր՝ հրահանգ տալով մեկնել Երևան: Դեվոյանցը այդ կապակցությամբ սրտնեղություն է արտահայտում, ասելով, որ ինքը գեռ պարտքեր ունի, միաժամանակ ասելով, որ քանի պաշտոնական գրություն չի ստացել, ինքը մինչև դեկտեմբերի 5-ը ստիպված կլինի մնալ Կոստանդնուպոլսում²⁵³:

Այս բոլորի հետ մեկտեղ, Դեվոյանցը շարունակում էր դժվարություններով լի աշխատանքը հետևողականորեն և նախանձախնդրորեն ձեռնարկելով բոլոր հետախուզական միջոցառումների իրականացումը, փորձելով նաև հետևել, թե ինչ չափով են իր կողմից կատարված աշխատանքները իրականություն դառնում: Ինչպես պարզ է դառնում վերջինիս Փարիզ գններալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. նոյեմբերի 17-ի զեկուցագրից (№ 55), Դեվոյանցը կրկնակի հանդիպում է ունենում գնդապետ Շենուրի օգնական պորուչիկ Խան-Կոտուրսկու հետ, որից պարզվում է, որ իր կողմից Երևան ուղարկված նյութը չի մշակվում, չի հաղորդվում արտաքին գործերի նախարարին, այլ միայն գործառնալի համարները մտցվում են ամփոփագրերի մեջ և շարաթը մեկ հաղորդվում գործառնալի: Դեվոյանցը խիստ բողոքում էր դրա դեմ, ասելով, որ Երևանում չկան գործը հասկացող մարդիկ, և անկասկած, էլ ինչ խոսք կարող է լինել աշխատանքի գնահատման մասին, և դա այն դեպքում, երբ ինքը շարունակում է չքավորանալ, վախենալով մարդկանց աչքերին նայել, հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների բնակվելու և աշխատանքի համար ծախսելով ընդամենը 735 լիր, որի մասին արդարացնող փաստաթղթերը «Դաշնակցություն» կուսակցության վկայականի

²⁵³ Նույն տեղում:

Հետ միասին, բոլոր կատարված ծախսաթղթերի Հետ միասին անհրաժեշտ ստորագրութուններով Հանդերձ նոյեմբերի 1-5-ը ուղարկվել են Երևան՝ վավերացված սպաների տեղական ռազմական միության, «Դաշնակցութուն» կուսակցության կողմից:

Սիլ աշնուհանդերձ, Հետախուզական աշխատանքները փակուղի են մտնում, և ինչպես պարզվում է գնդապետ Ենեուրի կապիտան Դեվոյանցին ուղարկված Հոկտեմբերի 28-ի նամակից, Ֆինանսավորումները, որոնք անընդհատ ուշանում էին, լավագույն դեպքում կատարվել էին միայն Հոկտեմբեր ամսվա համար, Հետևաբար Դեվոյանցին մնում էր մտածել ետ գնալու մասին²⁵⁴: Ստեղծված իրավիճակում Դեվոյանցը նախապատրաստվում է դեկտեմբերի 1-ից մինչև 5-ն ընկած ժամանակահատվածում մեկնել Բաթում, որպեսզի նոր պարտքերի և կազմակերպական բնույթի դժվարությունների առաջ չկանգնի, որպես պահեստային տարբերակ ունենալով Սևաստոպոլ մեկնելու հնարավորությունը (Սևաստոպոլ, Բազարնայա Հրապարակ № 1)²⁵⁵:

Արդեն 1919թ. նոյեմբերի 23-ին գեներալ Լորդանյանին ուղարկված զեկուցագրում Դեվոյանցը դժկամություն արտահայտելով Կ. Պոլսից իրեն ետ կանչելու կապակցությամբ, միաժամանակ վրդովվում էր, որ Ֆինանսական հարցերի խնդրում ինքը աջակցություն չստացավ Կ. Պոլսի ոչ մի հայկական հաստատությունից, նաև Թախթաշյանից, չստանալով անհրաժեշտ ջերմությունը իր համար ողբերգական օրերին, և ստեղծված իրավիճակում ինքը խնդրում է նորին Գերագանցությունից վարվել իր Հետ ինչպես նպատակահարմար կգտնվի²⁵⁶: Ահա այսպիսի իրավիճակում լուծարվեց հայկական Հետախուզության Կոստանդնուպոլսյան խումբը, դադարեցվեց վերջինիս օգտաշատ գործունեությունը:

Հետաքրքիր է, որ Կ. Պոլսից մեկնելուց առաջ, ինչպես այդ մասին պատմում է իր հուշերում ինքը՝ Ս. Դեվոյանցը, նրան Դաշնակից պետություններից մեկից դիմում են իրենց մոտ ծառայության անցնելու առաջարկով, որի Հետ, սակայն, Հայ Հետախույզը չի համաձայնվում, նախընտրելով ծառայությունը հայկական Հետախուզական ծառայությունում և վերադաս մարմինների կարգադրությունները կատարելը, հավատարիմ մնալով իրեն հանձնարարված գործի և Հայրենիքի գաղափարին. «Պոլսից մեկնելուց առաջ, մի Դաշնակից պետութեան պատասխանատու ներկայացուցիչը ինձ փորձեց համոզել, որ Հրաժարում իմ Հա-

յաստանի պաշտօնից, մնամ իրենց մօտ շատ լաւ ամսականով՝ ամբողջ Արեւելքի Հետախուզական գործը կազմակերպելու համար իրենց հաշուին: Առաջարկում էր 10,000 տոլար ամսական բիւճէ: Ես կտրուկ կերպով մերժեցի: Երեւանը, իմ Հայրենիքս, ինձ կանչում էր, պէտք է մեկնէի»²⁵⁷: Ծանապարհն անցնում էր Բաթումով, այնուհետև Թիֆլիսի վրայով նոր պետք է գար Երևան, ուր նրան լավ հիշում էին, և դեռևս թարմ էին Մետեխի բանտից փախչելու հիշողությունները: Չնայած Ս. Դեվոյանցը զինված էր ամեն տեսակի հանձնարարականներով անգլիական, ֆրանսիական սպայակոյտի, և մասնավորապես անգլիական Հետախուզական ծառայությունների կողմից, որոնք նրան աջակցում էին վրաստանի վրայով անցնելու և այլևայլ հարցերում, քանզի արդեն ասել ենք այդ մասին և դա թե՛ ակնհայտ էր, և թե՛ անիուսափելի, նա համագործակցության մեջ էր գտնվում վերջիններիս Հետ, այդուհանդերձ, այդ միջոցին դրանք այդքան օգտակար չեղան, մանավանդ որ անգլիացիները պատրաստվում էին Հեռանալ Բաթումից և Անդրկովկասից: Ս. Դեվոյանցին դեպի Երևան իր ուղևորության հաջող ավարտի իրականացման հարցում օգտակար է լինում Բաթումի ֆրանսիական հյուպատոսը, և մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող ֆրանսիական ռազմական ներկայացուցչության աշխատակից կապիտան Ա. Պուլադբարը, որը նաև զարգացած Հետախուզական բաժանմունքի վարիչ էր: Ա. Պուլադբարը Բաթումում ընդունում է Ս. Դեվոյանցին, և դեպի Երևան իր Հերթական ուղևորության ընթացքում, իր սալոն-վագոնով կազմակերպում վերջինիս անցումը վրաց-հայկական սահմանով, որից Հետո նա հայտնվում է Երևանում, և սպասում Հերթական ծառայողական նշանակմանը: Երևանում Ս. Դեվոյանցը ներկայանում է ընդհանուր սպայակոյտի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանին, որին չնայած Ս. Դեվոյանցը համարում էր առանց կանոնավոր կրթության մեկը, լավ կարծիքի չէր նրա մասին, կարծելով, որ վերջինս իր կողմից Կ. Պոլսից և այլ տեղերից ուղարկված Հետախուզական ամփոփագրերից շատերին կարևորություն չտալով, նետել է գամբյուղը,²⁵⁸ ինչը չի համապատասխանում իրականությանը, և բոլորովին էլ չի հաստատվում այլևայլ արխիվային վավերագրերով, այլ ընհակառակը: Հետախուզական և հակահետախուզական

²⁵⁴ Նույն տեղում:

²⁵⁵ Նույն տեղում:

²⁵⁶ Նույն տեղում:

²⁵⁷ Տիգրան Դեյոնանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 83:

²⁵⁸ Նույն տեղում, 1947, № 2 (253), մարտ-ապրիլ, էջ 53, 61:

բաժնի պետ Վ. Գ. Մուրադյանը նրան ուղարկում է Կարս՝ այնտեղի գործառնաբերի Հետախուզութունը վարելու: Ինչպես Տ. Դեվոյանցը ներկայացնում է հուշերում, այդ վերաբերմունքից շատ հուսախաբ էր, քանզի մինչև Կ. Պոլիս ուղևորութունը ինքը վարել էր Հայաստանի պատերազմական նախարարության Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ընդհանուր պետի պաշտոնը, և վերավորական համարելով նման նշանակումը, որը մեր կարծիքով շատ էլ կարևոր էր, քանզի նրան էր վստահվում, ոչ պատահաբար՝ Կարսյան անկյունաքարային նշանակություն ունեցող Հանգուլցը, երևի թե այստեղ Տ. Դեվոյանցը բավականին չափն անցնում էր, գտնելով որ Վ. Մուրադյանը «չունէր եւ ոչ մի Հետախուզական գործակալ, իսկ հակահետախուզական ճիւղի մէջ արձանագրուած էին 15-ի չափ գործակալներ, որոնք մտել էին այդտեղ՝ միայն գինուորագրութիւնից ազատուելու համար ու միանգամայն անպէտք էին այդ գործի համար»:²⁵⁹ Ինչպես տեսնում ենք, Տ. Դեվոյանցի կենսագրութունը լի է իրադարձութուններով, ծառայողական հետաքրքիր գործուղումներով, արժանահիշատակ փաստերով, վերելքներով, թվացյալ վայրէջքներով, և անշուշտ, որոշ վրիպումներով, որոնք նրա դիմանկարն ավելի գունեղ և ամբողջական են դարձնում. 1919թ. մայիսին Տ. Դեվոյանցը ձեռնամուխ եղավ իր Հայտնի ուղևորությանը Արևմտահայաստանի կարևոր քաղաքները՝ Էրզրում, Մուշ, Վան և այլուր, իսկ այնուհետև 1920թ. ապրիլից սկսեց գլխավորել Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքը՝ որպես պետ, ինչը վերաբերում է նրա բարձր աստիճանակարգի մասին Հետախուզական ծառայության կոհորտայում, հրաշալի պրոֆեսիոնալ որակի մասին: Հետախուզութունը աշխատում էր, և այս առումով Դեվոյանցը բացառութուն չէր:

Այս առումով շատ ուշադրավ է 1919թ. ապրիլի 22-ի տեղեկատվութունը, որը հենված էր գործակալական տվյալների վրա (N° 2452): Տեղեկագրի հեղինակը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից Ինֆորմացիոն Բյուրոյի պետ Ա. Մելիք-Քարամյանն էր: Սույն կարևոր տեղեկատվության մեջ կարևոր հետախուզական տվյալներ էին բերվում երիտթուրքերի գործունեության մասին: Սույն փաստաթղթում նշվում էր, որ պատերազմից հետո տեղի ունեցած կառավարական հեղափոխումից հետո երիտթուրքական կոմիտեները ոչ միայն չեն դադարեցրել իրենց գործունեությունը, այլև ընդհակառակը, ուժեղացրել են իրենց աշխատանքները և ագիտացիան (քարոզչություն), իրենց կենտրոնատեղի

ընտրելով Կոստանդնուպոլիսը, որտեղից երկրի խորքերն էին ուղարկում իրենց էմիսարներին և գործակալներին: Սույն տեղեկատվության մեջ կարևոր նշում էր արվում նաև այն մասին, որ երիտթուրքերը ողջ հույսը դրել են ներպետական բարդութունների և բոլշևիզմի զարգացման վրա, երբ դաշնակիցները ստիպված կլինեն լքել Կոստանդնուպոլիսը: Բացի այդ, ինֆորմացիոն տեղեկագրում նշվում էր, որ դրան զուգահեռ թուրքերը գինում են ժողովրդին: Այնուհետև շատ հետաքրքիր փաստ էր բերվում, ըստ որի հայկական «մասնավոր հակահետախուզութունը» երիտթուրքերի հանցավոր գործունեությունը հաստատող փաստեր էր ձեռք բերել, ինչի մասին տեղեկացրել էր անգլիական հրամանատարությանը, որը սակայն դրանց ոչ մի ուշադրություն չէր դարձրել: Ի հավելումն դրան, շուտով հայկական «մասնավոր հակահետախուզութունը» այս տեղեկատվությունը հաստատող երկու նոր փաստեր է ձեռք բերում, ինչն արդեն անգլիացիներին հարկադրում է համոզվել դրանց հավաստիության մեջ. Կոստանդնուպոլսում հայտնաբերված երիտթուրքական ընդհատակյա կենտրոնակայանները Դաշնակցային հրամանատարության կարգադրությամբ կնքվում են, երիտթուրքերի գործունեությունը արգելվում է, սակայն վերջիններս իրենց դավադրության ձախողումից հետո տեղափոխվում են պրովինցիա, կենտրոնանալով Քոնիայում, որտեղ սկսեցին կուտակել գինահանձերի և գինամթերքի, պարենի մեծ պաշարներ, դրանք ցրելով բոլոր ծայրամասերում: Վերջապես, այս հույժ հետաքրքիր տեղեկատվության մեջ փաստեր էին բերվում այն մասին, որ գնեքի մեծ քանակներ էին ուղարկվում նաև Անդրկովկաս և Թուրքահայաստան: Փաստաթղթում կարևոր տվյալ էր բերվում այն մասին, որ համաձայն գործակալական հետախուզական հաղորդագրությունների, Էրզրումում գտնվում են հոյակապ գինված երեք դիվիզիաներ: Բացի այդ, նշվում էր, որ երիտթուրքերը ուժեղ նախապատրաստություններ էին տեսնում Սվազի, Անկարայի, Սեբաստիայի և այլ վայրերի քրդերի մեջ՝ նրանց նպատակամղելով հայերի դեմ: Հետախուզական տեղեկագրի վերջնամասում կարևոր եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ միանգամայն հավանական է, որ մոտ ժամանակներում, հենց որ դաշնակիցները ձեռնամուխ լինեն թուրքահայաստանի տարածքի մաքրագործմանը, ապա այնտեղ կծագեն Նախիջևանյան կամ Կարսյան տիպի խնդիրներ, նկատի ունենալով Քոնիայից այս շրջանների մահմեդական բնակչության ապստամբական, խռովարարական տրամադրությունների ղեկավարումը, և ցուցումներ տալը տեղական առաջնորդներին²⁶⁰:

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 83- 84:

²⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 92, Բ. 212:

Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար փոխգնդապետ Ծնեուրը 1919 թ. մայիսի 24-ի օպերատիվ ամփոփագրում, որի տվյալները վերաբերում էին մինչև մայիսի 23-ը ընկած ժամանակահատվածին, ընդգծում էր, որ թուրքական զորքերի մնացորդները կուտակվում են Կաղզվանից Հարավ նպատակ հետապնդելով Հարձակվել Կաղզվանի շրջանի վրա, միաժամանակ նշելով քրդերի ավազակախմբի գործողությունների մասին Մերդենեկի շրջանում:²⁶¹

1919թ. Հունիսի 9-ի օպերատիվ ամփոփագրում գնդապետ Զինկեիչը տեղեկություններ է հաղորդում գեներալ Սիլիկյանի զորքերի Ալեքսանդրապոլյան խմբի մասին: Այդ կապակցությամբ նշվում էր, որ 1919 թ. Հունիսի 9-ի տվյալներով էյուբ փաշայի քրդական ավազակախմբերը թուրքերի հետ համատեղ ուղարկվել են Բարդուսի ուղղությամբ կենտրոնանալով Բարդուս, Լըզլը-Քիլիսա, Զերմուկ (Զերմուկ), Վերիտան բնակավայրերի շրջանում: Զինկեիչը հայտնում էր, որ Հունիսի 6-ին հետախուզություն նպատակով Սարիղամիշից Բարդուս ուղարկված գումարտակը Լըզլը-Քիլիսա գյուղի կողմից ենթարկվել է հրացանային գնդակոծման, և դրանից ելնելով ձեռնարկվել են միջոցառումներ այդ բանդայի լիկվիդացման ուղղությամբ այդ շրջանում:²⁶² Իսկ արդեն 1919թ. Հունիսի 12-ի օպերատիվ ամփոփագրում նշվում է, որ Հունիսի 8-ին էյուբ փաշայի ավազակախումբը, աջակցություն ստանալով թուրքական կանոնավոր զորամասերի կողմից Զիլխերես գյուղի շրջանում՝ Բարդուսի Հարավ-արևմտյան սահմանագծում, ուժեղ դիմադրություն է ցույց տվել Հայկական զորամասերին: Նշվում է, որ ավազակախումբում հաշվվում են 500 մարդ և 100 հեծյալ: Ամփոփագրի վերջնամասում արձանագրվում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն, Հունիսի 12-ին քրդա-թուրքական ուժերը դուրս են մղվել գրաված դիրքերից և Հայկական զորամասը ետ է վերցրել կորցրած մատուցյանները:²⁶³

Բավականաչափ ուշադրով է արտաքին գործերի նախարարին ուղղված Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Զինկեիչի և հետախուզական բաժանմունքի պետ փոխգնդապետ Ծնեուրի ստորագրությունները հայտնի 1919թ. Հունիսի 17-ի գրությունը (N° P 0175), որն ըստ երևույթին տեղեկատվական նկատառումներով ուղարկվել է նաև Թիֆլիսի, Փարիզի, Բաքվի Համապատասխան Հասցեատերերին: Արտաքին գործերի նախարարությունում,

²⁶¹ Նույն տեղում, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 73 (71), թ. 41:

²⁶² Նույն տեղում, թ. 34:

²⁶³ Նույն տեղում, թ. 39:

Հունիսի 21-ին, կապված այդ գրություն հետ, համապատասխան մակագրություններ են արվել (N° 230, 2308, 2309): Հետախուզական բաժանմունքի վերոնշյալ գրությունում պարունակվում էին տազնապալից տեղեկություններ մահմեդական շրջանների մասին: Իրանում հստակ նշվում էր, որ Թուրքահայաստան ուղարկված գործակալները հաստատել են թուրքական կանոնավոր զորամասերի անվերապահ ներկայությունը Օլթիի և Սարիղամիշի ուղղություններում, ինչպես նաև Ալաշկերտի շրջանում: Հետախուզական բաժանմունքի սույն գրությունում նշվում էր, որ զորամասերի համարները դեռևս պարզված չեն, սակայն բավականաչափ հավաստի պարզվել է 12-րդ թուրքական դիվիզիայի տեղադրությունը Խորասան-Զիվիների շրջանում, ընդգծելով, որ շտաբը գտնվում է Խորասանում: Զինկեիչը և Ծնեուրը նաև նշում էին, որ թուրքական զորամասերը էջելոնացված են դեպի երկրի խորքը և դրանց կորպուսային շտաբները, ըստ հայթայթված տվյալների, գտնվում են էրզրումում և Վանում: Հայտնվում էր նաև մի դիվիզիայի առկայության մասին Սղերթում (Վանա լճից հարավ): Հայաստանի գլխավոր հետախույզները արտաքին գործերի նախարարին նաև կարևոր տեղեկատվություն էին հայտնում այն մասին, որ Թուրքիայում և Անդրկովկասի մահմեդական շրջաններում հակահայկական ագիտացիան ուժեղանում է, թուրքական էմիսարները մեծ քանակությամբ այդ նպատակով ուղարկվել են Հայաստանի խորքերը, մահմեդական գյուղերը, սակայն ամենուր հայտնաբերվել են տեղական հայկական վարչակազմի և հակահետախուզության կողմից, ավելացնելով նաև, որ թուրքական էմիսարների ազդեցությունը հատկապես ուժեղացել է Արդահան-Օլթիի և Բարդուսի շրջաններում, ուր վերջիններիս կողմից կազմակերպվել են քրդական բանդաներ՝ նույնիսկ գնդացիներով հագեցված: Փաստաթղթում նշվում էր, որ նույն նախապատրաստությունները ընթանում են նաև Սարիղամիշի և Կաղզվանի շրջաններում, քրդերով բնակեցված Ազրիդաղի լեռնագագաթներից մինչև Արարատ ներառյալ: Զինկեիչը և Ծնեուրը եզրահանգում էին, որ այդպիսով ստացվել է ապստամբության ագիտացիայի և նախապատրաստման զոնա ընդգեմ Հայաստանի Արդահանից սկսած, իր մեջ ներառնելով Հարավից Կարսի մարզը ընդհուպ մինչև Մակու: Ուշադրով միտք էր արժարծվում այն մասին, որ պանիսլամիզմի գաղափարները թեթևորեն յուրացվում են բնակչության կողմից՝ նկատի ունենալով համառորեն տարածվող լուրերը՝ կապված անգլիացիների հեռացման հետ, ինչպես նաև ուսուցիչների հետ դաշինքի և թուրքական զորամասերի ենթադրվող

Հարձակման մասին, որոնք երկրի խորքերում համալրման գործընթացներ էին ապրում, ձգտելով դեպի հյուսիս: Ձինկեիցը և Ծնեուրը արտաքին գործերի նախարարին տեղեկացնում էին, որ արևելքի ուղղությամբ, Մակվի շրջանը կապող դեր է կատարում Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև, իսկ Մակվի սարդարը լիովին օգտագործում է իր խանութային աշխարհագրական դիրքը պանիսլամիստական գաղափարների իրականացման համար, իրախուսելով Ծարուրի, Նախիջևանի, Հարավային Ջանգեզուրի, արաքսյան թափարների քայքայիչ գործողությունները ընդդեմ Հայաստանի և ընդհանրապես քրիստոնյաների (վկայակոչվել են 1917-1918 թթ. Մուղանի իրադարձությունները), ինչպես նաև Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի հարցը, Շուշվա իրադարձությունները, որոնք համընկնում էին Թուրքիայում ընթացող մահմեդականների կազմակերպման գործընթացների հետ: Վերջապես, կարևոր եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ Ադրբեջանի ողջ քաղաքականությունը պլանաչափորեն ղեկավարվում և կազմակերպվում է ինչ-որ մի մուսթ ուժի կողմից՝ հետամտելով հեռուն գնացող պանիսլամիստական նպատակներ:²⁶⁴ Հետախուզական ծառայության կողմից Հայթայթված այս տեղեկատվության արժեքավորությունը հաստատող վկայակոչման ենք հանդիպում Ս. Վրացյանի մոտ, որն ընդգծում է ծավալած գործունեության կարևորության մասին՝ ելնելով թուրքական ոտնձգություններից պատենելիչու ռազմավարությունից. «...հունիս ամսից սկսած, Հայկական հետազոտությունը (ասել է թե՛ վորական շտապ պատրաստություններ Հայաստանի ուղղությամբ: «Թուրքահայաստան ուղարկված գործակալները, կարողում ենք Հայաստանի Գլխավոր սպայակուլտի հունիսի 17 գաղտնի գեկուցման մեջ, վկայում են թուրք կանոնավոր զորամասերի ներկայությունը Օլթիի և Սարիղամիշի ուղղությամբ և Ալաշկերտի շրջանում: Կատարելապես ստույգ կերպով հաստատված է, որ թուրքական 12-րդ դիվիզիան գտնվում է Խորասան-Ձիվի-նում — կենտրոն ունենալով Խորասանում... Բարոզությունը Թուրքիայի և Անդրկովկասի շրջաններում ուժեղանում է: Այդ նպատակով մեծ քանակությամբ թուրք գործակալներ են ուղարկված Հայաստանի ներսերը, մահմեդական գյուղերը, և ամեն տեղ Հայտնաբերվում են մեր վարչության և հակահետախուզության կողմից: Մասնավորապես զորավոր է թուրք գործակալների ազդեցությունը Արդահան-Օլթիի և Բարդուսի

²⁶⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9-200, ց. 1, գ. 158, թ. 102:

շրջաններում, ուր նրանք կազմակերպել են գնդացիներով զինված քրդական հրոսակախմբեր: Նույն պատրաստությունը կատարվում է և՛ Սարիղամիշ-Կաղզվան տարածության վրա, և՛ ավելի հեռուները՝ Բարթոլոյան լեռնաշղթայի քրդաբնակ մասերում՝ մինչը Արարատ»:²⁶⁵

ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. հունիսի 26-ի ամփոփագրում փոխգնդապետ Ծնեուրը նշելով քրդերի Հարձակման մասին Մերդենեկի շրջանի Հայկական, հունական և մահմեդական բնակչության վրա, միաժամանակ վկայում էր, որ տեղեկություններ են ստացվել թուրքերի առկայության մասին Ալաշկերտ-Բայազետի շրջանում, ինչպես նաև Իգդիր-Քուլաի ուղղությամբ: Դրա հետ մեկտեղ փաստեր էին բերվում թափարների տեղաշարժի մասին Նախիջևանի շրջանում (մոտ 400 հոգի), հայտնելով նաև, որ վերջիններս մոտ եղել է մի գնդացի, որը գնված է եղել Երևանում՝ Հայերից:²⁶⁶ Ձինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի օգնականի պարտականությունները կատարող պրապորշչիկ Հովսեփյանի ստորագրությամբ առկա փաստաթղթում՝ 1919թ. օգոստոսի 7-ի թվագրությամբ հեռագրում (N° 376) գեներալ-մայոր Փիրումյանի կողմից զորքերի Գլխավոր հրամանատարին տեղեկացվում էր, որ Թուրքիայում ընթանում է զորահավաք:²⁶⁷

Հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության քիչ թե՛ շատ լիարժեք լուսաբանման տեսանկյունից կարևոր է նաև գեներալ-մայոր Հախվերդյանի 1919թ. օգոստոսի 16-ի հեռագիրը (N 0414) ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդ գեներալ-մայոր Հ. Քիշմիշյանին, որի հիմքում ընկած է օգոստոսի 15-ի հետախուզական ամփոփագիրը: Դրանում մասնավորապես նշվում էր այն մասին, որ էրզրումում կազմակերպվել է ինքնուրույն կառավարություն «Շուրա», որն իբր թե չի ընդունում կենտրոնական թուրքական պետության իշխանությունը, սակայն հավանաբար գործում է նրա ցուցումների համաձայն, և նրա հետ լիովին գտնվում է փոխհամագործակցության պայմաններում: Հեռագրում ասվում էր, որ «Շուրայի» կառավարությունը կազմակերպվել է կենտրոնական թուրքական կառավարության հրահանգի համաձայն՝ նպատակ ունենալով իր

²⁶⁵ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 314:

²⁶⁶ ՀԱԱ, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 155, թ. 60:

²⁶⁷ Նույն տեղում, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 73 (71), թ. 118:

վրայից դքցել պատասխանատվությունը Դաշնակից պետությունների առաջ՝ Հայերին Թուրքահայաստանի 6 վիլայիթները մուտքի թույլտվություն չտալու համար, որի իրականացումը դրվում էր «Շուրայի» կառավարության վրա: Այդ իսկ նպատակով էլ «Շուրայի» տրամադրության տակ դրվել էին ու կային կանոնավոր թուրքական զորամասեր՝ Կարաուրզան-էրզրում-երզնկա գծի վրա, իսկ Ալաշկերտի հովտում տեղաբաշխվել էին 3-րդ, 7-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 12-րդ և 36-րդ դիվիզիաները, մերձծովյան հատվածում՝ Տրապիզոնի շրջանում՝ 31-րդ դիվիզիան, ընդ որում հավանաբար Երևանի ուղղությամբ հայտնվել է 2 հազարանոց չեթեյական հրոսակախումբը՝ զինված 4 թնդանոթներով և 8 գնդացիներով: Հեռագրում նաև հայտնվում էր, որ էրզրումում նիստեր է գումարում «Շուրայի» խորհրդակցությունը, որին ներկա էին պատգամավորներ Ադրբեջանից, Վրաստանից, Հաղխաստանից և Ալաշկերտից, և ընդունված որոշման մեջ կարևոր տեղ էր հատկացվել ողջ տղամարդ բնակչության զինմանը: Հեռագրում նշվում էր, որ կոնֆերանսն արդեն օգոստոսին ավարտվել է, նախագահել է Մուստաֆա Բեմալը: Հետաքրքիր է հատուկ ընդգծել, որ հեռագրում մասնավորապես կարևորվում էր այն հանգամանքը, որ կոնֆերանսի կողմից ընդունված կոչում մահմեդականներին սրբազան պատերազմի էին ուղղում, հրահանգ տալով 6 վիլայիթները պաշտպանել Հայերի ոտնձգություններից, հաշվի չնստելով նույնիսկ Կ. Պոլսից եկած հրահանգների հետ, եթե նույնիսկ Դաշնակիցները իրականացնեին թուրքական տարածքների զբաղեցում: Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում այս հեռագրի վերջնամասը, որում հայտնվում էր այն մասին, որ էրզրումից Սարիղամիշ ուղարկված գեներալը, զինամթերքն ու հանդերձանքը, ինչ-որ մութ ուժերի հրահանգով նորից ետ է վերադարձվել էրզրում: Հեռագրում հայտնվում էր նաև Ադրբեջանում հայտարարված 18-ից 45 տարեկանների զորահավաքի մասին:²⁶⁸

Հետախուզական ծառայության (կամ բաժանմունքի) գործունեության մասին հետաքրքիր տվյալներ են պարունակվում զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Շենուրի և օպերատիվ բաժնի պետ կապիտան Մեդվեդևի կողմից կազմված ռազմական ակնարկներում, որոնք վերաբերում են Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դրուսյանը՝ մինչև 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ը ընկած ժամանակահատվածում: N° 1 ակնարկում վերոհիշյալ հեղինակները նշում են Շա-

րուր-Նախիջևանում, ինչպես նաև Կարսի մարզում և ալուր (որոնք մարտին միացան Հայաստանի Հանրապետությանը) նկատելիորեն ուժեղացած թուրքական գործակալ-սպանների և ասկյարների գործունեության մասին, նպատակ հետապնդելով կազմակերպել զինված ուժեր և պրոպագանդելով ապստամբություն բարձրացնել հայկական կառավարության դեմ:²⁶⁹ Հենվելով հետախուզության տվյալների վրա, նշվում էր, որ հակահայկական գործողությունների կազմակերպման ուղղությամբ եռանդուն գործունեություն է ծավալել Հայաստանում Ադրբեջանի զինանազիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին, որը գաղտնի հարաբերություններ էր պահպանել Շարուր-Նախիջևանի շրջանի թաթարների հետ՝ նրանց դրդելով ապստամբության, մատակարարելով փող և այլն: Ակնարկում նշվում էր, որ հակահայկական տրամադրությունների պայմաններում ոչ մեծաթիվ հայկական պահակազորի դրուսյունը լավ զինված և բավականաչափ կազմակերպված մահմեդական բնակչության միջավայրում դարձել է վտանգավոր: Ռազմական ակնարկի հեղինակները նաև նշում էին, որ նկատի ունենալով թուրք-քրդաթաթարական վերսկսված հարձակումները Սուրմալուի շրջանի և Կարսի մարզի վրա, ինչպես նաև հաշվի առնելով ստացված գործակալական հետախուզական տվյալները մահմեդականների կողմից նախապատրաստվող ընդհանուր հարձակման մասին ողջ Հարավային տարածքում և Հայաստանի արևմուտքում, որոշվեց հայկական զորքերը ետ քաշել Վեդի-Բասարից (Բոյուք-Վեդի) ինչքան Հնարավոր է դեպի հյուսիս, որպեսզի նրանց հանգստանալու հնարավորություն տրվի՝ հատկացնելով նաև հնարավոր ռեզերվներ:²⁷⁰ Ռազմական ակնարկում անդրադառնալով Իգդիր-Քուլպի շրջանի (Սուրմալուի գավառ) դրուսյան մասին, Շենուրը և Մեդվեդևը նշում էին, որ վերոնշյալ տարածքը մայիսի 2-ից սկսած զբաղեցվել է հայկական զորքերի կողմից, սակայն արդեն մայիսի վերջերին սկսել է նկատվել թուրք-թաթարական ագիտատորների գործունեությունը, ուղեկցվելով զինված ուժերի ավելի նկատելի զորահավաքով: Վերոհիշյալ հեղինակները նաև արձանագրում էին, որ Ալաշկերտի հովտից սկսել են ներթափանցել թուրք սպաներ, գլխավորապես կենտրոնանալով Քուլպ գյուղից հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում, մշտական կապ պահպանելով քրդական և թաթարական գյուղերի հետ, որոնք տեղաբաշխված էին Քուլպից հարավ, հայկական զորքերի թի-

²⁶⁹ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 204, ց. 1, գ. 133, Բ. 2:

²⁷⁰ Նույն տեղում, Բ. 4:

կունքում, որոնք առաջ էին քաշված դեպի հարավ՝ Արաս-գել լեռնանցքի ուղղությամբ: Նշվում էր, որ նման տեղեկությունները ստացվել են հայկական հետախուզական ծառայության գործակալներից, սակայն դրանով չեն բավարարվել, այլ վտանգից ապահովագրվելու համար հարկ եղավ հայկական թիկունքում գտնվող գյուղերը մաքրել մահմեդական զանգվածից:²⁷¹ Ծնեուրը և Մեդվեդևը նշում էին, որ մահմեդական տարրերի այդ հակահայկական գործողությունների ողջ ընթացքում հետախուզությունը ծավալել է որոշակի գործունեություն՝ զսպելու համար թշնամական գործակալների եռանդը թե Զանգիբա-սարում, թե Բոյուք-Վեդիում, թե Քուլպում, թե Շարուր-Նախիջևանում:²⁷² Հենվելով հայ գործակալների հաղորդագրու-թյունների վրա, նշվում էր, որ թուրքական զորքերի հեռացումից հետո մնացած բազմաթիվ թուրքական գործակալ-սպաները և զինվորները, որոնք հեղեղել էին Կարսի մարզը իրենց եռանդուն ագիտացիայով, առաջ էին բերում թաթարական բնակչության այնպիսի անզուսպ թշնամական վերաբերմունք հայկական իշխանությունների նկատմամբ, որ բրիտանական իշխանությունների աջակցությամբ նույնիսկ ձեռքակալվեց տեղական «Շուրա» կառավարությունը, սակայն բրիտանացիների հեռանալուց հետո թաթարական և թուրք գործակալները վերսկսեցին իրենց հակակառավարական և հակահայկական գործողությունները:²⁷³ Ծնեուրը և Մեդվեդևը նշում էին, որ իրենք տեղեկություններ ունեն (մինչև սեպտեմբերի 20-ը ընկած ժամանակահատվածին վերաբերող) թուրք-թաթարական գործակալների գործունեության մասին Սարիղամիշի, Մերդենեկի և Կաղզվանի շրջանում, փաստեր բերելով նաև Զաֆար բեյի ջոկատի գործունեության մասին Օլթիի, ինչպես նաև էյուք փաշայի Սարիղամիշի շրջանում ծավալած գործողությունների մասին, փաստելով, որ վերջիններս զինված են եղել գնդացիներով ու հրետանիով, և որոնց ուղեկցում էին քրդական բանդաները:²⁷⁴ Ռազմական այս ակնարկում նշվում էր վերջիններիս կապերի մասին Օլթիի մարզում և Սարիղամիշի ուղղությամբ գտնվող թուրքական զորքերի հետ: Սույն ռազմական ակնարկ-ամփոփագրում նշվում էր նաև սեպտեմբերի 1-ին քուրդ-թաթարների փորձի մասին գրավելու Կաղզվանը և ստիպելու Մերդենեկի հայկական ջոկատի

271 Նույն տեղում, թ. 5:
272 Նույն տեղում, թ. 6:
273 Նույն տեղում, թ. 7:
274 Նույն տեղում, թ. 8:

պետին անհապաղ մաքրելու Մերդենեկի շրջանը և զորքը ետ քաշելու դեպի Կարս, ինչպես նաև հայկական կողմի պատասխանի, թշնամու ջախջախման և էյուք փաշայի փախուստի մասին Օլթիի մարզի խորքերը: Դրա հետ մեկտեղ Ծնեուրը և Մեդվեդևը հենվելով վերջին գործակալական հետախուզական տվյալների վրա, նշում էին, որ այդ ամենից դաս չբաղելով, թշնամու գործակալները վերսկսել են իրենց հանցագործ գործունեությունը, նախապատրաստելով մահմեդականների նոր խռովություններ հայկական տարածքներում: Փաստեր էին բերվում քրդերի կուտակման մասին Կաղզվանի շրջանում և դրանց դեմ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին: Այնուհետ Ծնեուրը և Մեդվեդևը հայտնում էին, որ հետախուզության տվյալների համաձայն հրզրումում հրավիրված խորհրդակցությունը որոշում է ընդունել գրավել Կարսի մարզը մինչև Արփաշայ, բոլոր ուժերով խոչընդոտելով և հակառակվելով հայերի վերադարձին թուրքական վիլայեթները, եթե նույնիսկ դրա համար հարկ լինի պայքարի մեջ մտնել տերությունների դեմ:²⁷⁵

Ծնեուրի և Մեդվեդևի կողմից 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 25-ը ընկած ժամանակահատվածին վերաբերող ռազմական դրուժյան մասին կազմված N° 2 ակնարկը, որը հենված էր գլխավորապես հետախուզությունից ստացված տվյալների վրա, դարձյալ փաստում էր թշնամական գործակալների գործունեության մասին Կարսի, Շարուր-Նախիջևանի, Զանգեզուրի և այլ շրջաններում:²⁷⁶ Կարևոր է նշել, որ Ծնեուրը և Մեդվեդևը հենվելով հետախուզական և այլ կարգի տվյալների վրա, հետաքրքիր եզրակացություն էին գալիս Հայաստանի ռազմական դրուժյան վերաբերյալ, նշելով, որ այն ընդհանուր պլանով մնում է բավականին տազնապալից, չնայած սկսված հայադրբեջանական կոնֆերանսին, որի նպատակն էր խաղաղ ճանապարհով լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, միաժամանակ արձանագրելով, որ համաձայնության գալու հնարավորություններ չկան՝ նկատի ունենալով Ադրբեջանի մահմեդականների ձգտումը միավորվելու թուրքիայի հետ, ինչպես նաև Ադրբեջանի համոզմունքը, որ առանց իրենց ուժեղ դաշնակիցների հայկական ուժերը կցրվեն ողջ սահմանի երկայնքով և հնարավոր կլինի հաղթահարել վերջիններիս դիմադրությունը: Անհրաժեշտ է նշել նաև Ծնեուրի և Մեդվեդևի ևս մի եզրակացությունը 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ից

275 Նույն տեղում, թ. 10-11:
276 Նույն տեղում, թ. 13-16, 21:

մինչև դեկտեմբերի 25-ը ընկած ժամանակահատվածում. այսպես, նրանք նշում էին (անշուշտ, հենվելով գործակալական հետախուզության տվյալների վրա), որ իր սահմանների պաշտպանության համար Հայաստանը պետք է զենքի տակ պահի տղամարդ բնակչության չափազանց մեծ տոկոս (12 տարիք), որին ի վիճակի է հյուսիսային ծախսերից, կհանգեցնի վերջնական տնտեսական փլուզման և սովի, քանի որ այն դաշտերը, որոնք լիովին անբավարար են ժողովրդին կերակրելու համար, կմնան մի մասով չմշակված: Ավելորդ էի նշել, որ ռազմական ակնարկի հեղինակները նշում էին ավագի վրա կառուցված Հայ քաղաքական շրջանների այն մոլորյալ, անհեռատես մտայնության մասին, որն իշխում էր այդ ժամանակաշրջանում՝ անվերապահ հույսը և հավատը Արևմուտքից ցուցաբերվող օգնության հետ կապված. այսպես, գինվորական այս ակնարկում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է իրական օգնություն ի դեմս չեզոք զորքերի, որոնք իրենց ներկայությամբ կդադարեցնեին մահմեդականների ոտնձգությունները Հայ ժողովրդի գոյության իրավունքի նկատմամբ և հնարավորություն կտային նրան ազատ շնչել:²⁷⁷

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ի ամփոփագիրը (N 1) հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Տրապիզոնի շրջանում թուրքական ձեռնարկումների մասին, որն առնչություններ ուներ Հայաստանի հետ: Այսպես, հետախուզական ամփոփագրում նշելով ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին, միաժամանակ հենվելով գործակալների հաղորդածի վրա, հայտնվում էր, որ նախատեսվում է անցկացնել 19-21 տարեկանների զորահավաք, ինչպես նաև տեղեկացվում էր ադրբեյջանական գործակալների ժամանման մասին նշված շրջան, նպատակ հետապնդելով իրենց մոտ ծառայության վերցնել այն կամեցող սպաներին և ասկյարներին, սույն խնդրի լուծման համար էրզրում ուղարկելով 2 սպա: Բացի այդ, հետախուզական ամփոփագրում ասվում էր այն մասին, որ երիտթուրքերը Լազիստանից և Օլթիից Աջարիա և Շավշեթիա էին ուղարկել գործակալների տեղական մահմեդական բնակչությանը զինելու համար:²⁷⁸ Ավելին, հայկական հետախուզության կողմից Հայթաթված տվյալները փաստում են, որ թուրքական ռազմաքաղաքական շրջանները և

հատուկ ծառայությունները Հայաստանի դեմ իրենց ազդեցիկ գործողություններում ձգտում էին հնարավորինս ներգրավել հայերի դարավոր հարևաններին՝ վրացիներին և կովկասյան մյուս ժողովուրդներին: Կապիտան Դեվոյանցը Կ. Պոլսից Փարիզ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. հոկտեմբերի 7-ի զեկուցագրում (N 33) ընդգծում է Գերմանիայում պատերազմի տարիներին սպայական դպրոցն ավարտած ոմն «Հասան» անունով վրացի սպայի մասին, որ Իզմիրի շրջանում կազմակերպված աշխատանք էր ծավալել լազերի, չերքեզների և թուրքերի մեջ՝ լայն կապեր պահպանելով Վրաստանի հետ:²⁷⁹

Հայկական հետախուզությունը աշխատում էր հնարավորին չափով օբյեկտիվ, հավաստի տեղեկատվություն հավաքել, այն նպատակամղելով հանրապետության անվտանգության խնդիրների լուծմանը: Այդ հարցերի լուծմանն էր ծառայում նաև 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի հետախուզական ամփոփագիրը, որը կցված էր N 21 գործին: Դրանում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Մուրադյանը և նրա օգնական, պոդպորուչիկ Միքայել Դոդոխյանը արժեքավոր տվյալներ էին հաղորդում Մալաթիայում և Խարիտուսում երիտթուրքերի, Ալաշկերտ-Ղարաբախի շրջանում թուրքական 11-րդ դիվիզիայի գործունեության մասին, որի շտաբը գտնվում էր Բայազետում: Հետաքրքիր է նշել, որ այս հետախուզական հաղորդագրության հեղինակները նաև ուշագրավ տվյալ էին ներկայացնում այն մասին, որ իբր թե Անդրկովկասում գտնվող էնվեր փաշան իր ծառայություններն է առաջարկել Մուստաֆա Քեմալին պատրաստակամություն հայտնելով վերջինիս տրամադրել 18 հազար զինված մարդ (հետաքրքիր է նշել, որ ինչպես գրում է այդ օրերին Կ. Պոլսում հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության կազմակերպիչ Տ. Դեվոյանցը Փարիզ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. նոյեմբերի 23-ի զեկուցագրում, էնվեր փաշան Մ. Քեմալին նաև խոստացել է դրամ ոսկով)²⁸⁰, նաև նշելով, որ Բրուսոն ազգային բանակի կազմակերպմամբ զբաղվում է հայտնի երիտթուրք, Բաղդադի նախկին ոստիկանապետ Նուրի Ահմեդ Նուրի փաշան: Սակայն առավել հետաքրքիրը այս ամփոփագրի մի այլ տվյալ է. դրանում ասվում էր ծովային մինիստր Սայիհ փաշայի հեռագրի մասին գինվորական մինիստրին, որում «Միլլի» շարժման գինվորականներին, զինվորներին խորհուրդ էր տրվում արտաքնապես ցույց տալ իրենց

²⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 22:

²⁷⁸ Նույն տեղում, թ. 28:

²⁷⁹ Հայաստանի Հանրապետության պրիմի (Բոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:
²⁸⁰ Նույն տեղում:

պատրաստակամութիւնը Անտանտի առաջ՝ ցրելու ազգային գինված ուժերը, իսկ իրականում գաղտնապես չդադարեցնել գինված ուժերի ձեւավորման գործընթացները, նախատեսելով բացահայտ Հանդես գալ միայն այն ժամանակ, երբ դրա անհրաժեշտութիւնը և պատեհ առիթը կլինի: Թատերական ներկայացում կազմակերպելով, թուրք քաղաքական-գինվորական առաջնորդները օրենքով, իբր թե, ասենք վերացված էին Համարում 17-րդ կորպուսը, որպեսզի Հնարավորութիւն ունենային ուժեղացնելու 14-րդ կորպուսը Հուլիսի դեմ Հանդես գալու Համար (իրականում 17-րդ կորպուսի բոլոր գինվորները և սպաները մտան 14-րդ կորպուսի մեջ): Հետախուզական ամփոփագրում նշվում էր այն մասին, որ Տրապիզոն-էրզրումի շրջանում գտնվող 3-րդ դիվիզիայում հաշվվում է 1750 սվին, Վան-Ալաշկերտ, Բայազետի շրջանում գտնվող 11-րդ դիվիզիայում՝ 3300 մարդ, իսկ Խորասան-Հասան Կալայի շրջանում գտնվող 12-րդ թուրքական դիվիզիայի կազմում 2000 գինվոր²⁸¹: Իհարկե, սրանք շատ ամբողջական և Հավաքական տվյալներ չէին, պակասող օղակները քիչ չէին, սակայն եղածն էլ վկայում է այն մասին, որ հայկական հետախուզութիւնը փորձում էր լավ պատկերացումներ ունենալ թուրքական ուժերի մասին, ինչը տարբեր պատճառներով ոչ միշտ էր Հաջողվում: Եվ այնուհանդերձ, փորձեր արվում էին ոտքի կանգնելու, կայանալու և իրապես հակադրելու թշնամուն, իսկ հավաքված տեղեկատվութիւնը բավարար էր թշնամուց իրապես զգուշանալու և պատասխան ուղղափառ քաղաքական լուրջ նախապատրաստութիւններ տեսնելու Համար:

Որոշակիորեն հետաքրքիր է նշել նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1919 թ. դեկտեմբերի 1-ի ամփոփագիրը (N° 8), որը թեկուզև առաջին հայացքից այնքան էլ կարևոր տեղեկատվութիւն չի պարունակում, և այնուամենայնիվ, դրանում կա մտտեցում, որն արժանի է ուշադրութեան. այսպես, ամփոփագիրը կազմողները՝ կապիտան Մուրադյանը և պոդպորուչիկ Դոդոխյանը նշում էին այն մասին, որ Մուստաֆա Բեմալը կանգնած է այն տեսակետի վրա, որ Փարիզի վեհաժողովից հետո, երբ պարզ կդառնա թուրքիայի ճակատագիրը, իրենք ձեռնամուխ կլինեն վճռական գործողութիւնների²⁸²: Այստեղ կարևորն այն է, որ ամփոփագիրը բացահայտում է հետախուզութեան վերին էջերի սպաների տեղեկացվածութիւնը տարածաշրջանային քաղաքականութիւնից, և այն Հնարավոր ու ռեալ քայլերից, որ

կարող էին ձեռնարկել Թուրքիայի նոր ղեկավարները իրենց հակահայկական քաղաքականութիւնում:

Միաժամանակ, ինչպես շատ տեղին նշվում է Տ. Դեվոյանցի 1919թ. օգոստոսի 13-ի զեկուցագրում (N° 3) ուղղված Փարիզում գտնվող գեներալ Ղորղանյանին, չնայած այն հանգամանքին, որ էրզրումում գտնվող Դաշնակցային ուղղափառական միսիայի ներկայացուցիչները թուրքերի նախապատրաստութիւնների մասին տեղյակ են պահում Կոստանդնուպոլսում գտնվող Դաշնակցային Հրամանատարութեանը խնդրանքով՝ գինված ուժ գործարելի աղետից խուսափելու Համար, վերջիններս դրսևորում են հենց Ռաուֆ բեյի և մյուսների մատնանշած անվճռականութիւնը, ինչն էլ, ինչպես վկայում է Դեվոյանցը, Համարձակութիւն է տալիս թուրք առաջնորդներին զնայու դեպի 5-6 նոր դիվիզիաների կազմավորմանը՝ գլխավոր նպատակ դնելով Կարսի և Բիթլիսի ուղղութեամբ ուղղափառական առաջխաղացումը, ընդ որում 36-րդ դիվիզիան կենտրոնացնելով Օլթիի (3-րդ, 7-րդ, 11-րդ գնդերը), 9-րդ և 36-րդ դիվիզիաները էրզրում-Հասան Կալայի շրջանում, 12-րդը՝ Խորասան-Բեթալի ուղղութեամբ, 11-րդը՝ Վան-Բայազետի Հովում (33-րդ, 126-րդ և 127-րդ գնդերը, որոնք մտնում էին Մ. Բեմալի գլխավորած 15-րդ կորպուսի կազմի մեջ): Դեվոյանցը նաև ավելացնում էր, որ միլիտանները հենց օգտվելով այդ բարենպաստ վիճակից, գնացին դեպի շարքային թուրքերի գինումը՝ էրզրումի մարզում, բացի վերոհիշյալից բնակչութեանը բաժանեցին մոտ 60.000 հրացան, դրան զուգահեռ կազմակերպելով չեթնիկների խմբեր, և դա այն դեպքում, երբ անգլիացիները բավարարվում էին խաղաղ զգուշացումներով, ինչը բնականաբար ազդեցութիւն չէր գործում թուրքերի վրա²⁸³:

Տարածաշրջանային, այդ թվում և Հայաստանի շուրջ կատարվող իրադարձութիւնների մասին կարևոր հետախուզական փաստեր են պարունակվում նաև Գլխավոր շտաբի պետի 1919թ. դեկտեմբերի 21-ի զեկուցագրում՝ ուղղված գինվորական նախարարին՝ կապված մինչև դեկտեմբերի 21-ը ընկած ժամանակահատվածի ուղղափառ անցքերի ու իրադարձութիւնների հետ: Դրանում նշվում էր, որ թուրքերի շարժման և իրականացվող տենդազին աշխատանքի մեջ զգացվում է ինչ-որ հիստերիկութիւն, որը ճգնաժամի նախանշան է, սակայն կապիտան Մուրադյանը դրա հետ մեկտեղ տեղին զգուշացնում էր, որ այդ խաղը պետք է միանգամայն լուրջ, նույնիսկ վտանգավոր Համարել հայերի Համար:

²⁸¹ ՀԱԱ, Ծ.Պ- 199, ց. 1, գ. 73 (71), Թ. 187-188:
²⁸² Նույն տեղում, Ծ.Պ- 204, ց. 1, գ. 133, Թ. 25, Ծ.Պ- 200, ց. 1, գ. 271, Թ. 85:

²⁸³ Հայաստանի Հանրապետութեան պալատի (Բոստոն), Թիվ 9/9, պահ. 12, գ. 3:

Հենվելով Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքի ամփոփագրի վրա, Գլխավոր շտաբի պետը նշում էր, որ վերջինիս կողմից բազմիցս փաստեր են բերվել Մուսատաֆա Քեմալի կողմից գլխավորվող ազգային ուժերի հապճեպ կազմակերպման մասին Թուրքիայում, որը դիտվում էր շատ վտանգավոր Հայաստանի համար, ինչը անհեռատեսորեն անտեսվում և բոլորովին հաշվի չէր առնվում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական-կուսակցական ղեկավար շրջանների, կառավարական օղակների, առանձին կուսակցությունների և այլ ուժերի կողմից, որոնք 1919թ. մայիսի 28-ի Միացյալ Անկախ Հայաստանի մասին Հայտարարության և Դաշնակիցների կողմից տրված խախուտ խոստումների մագնիսական դաշտի ազդեցության տակ էին: 1919թ. դեկտեմբերի 21-ի վիճակով Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատարը հաղորդում էր (նկատի ունենալով Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի № 8 տեղեկագիրը), որ չնայած Թուրքական ազգային շրջանների ղեկավարների միջև առկա որոշ տարածայնություններին, Հենց ինքը՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան և Ռաուֆ բեյը, հույս դնելով Անտանտի «գաշնակից» երկրների անվճռականության վրա, ի դեմս նրանց ձեռքի տակ առկա բավարար ուժերի բացակայության (սա վկայում է այն մասին, որ վերջիններս ավելի լավ էին տեղեկացված, և լավ էին պատկերացնում Համաշխարհային իրավիճակը, և տարածաշրջանային խնդիրներն ու անելիքները՝ Վ.Վ.) ցանկանում էին իսկույն ևեթ սեփական ուժերով գրավել Սմիլնան (Իզմիր, Զմյուռնիա) և մինչև Արփաշայ ընկած տարածքի Հյուսիսային մասը, համարելով դա որպես ամենաբարենպաստ պահը խանդավառության համար և համախոհների միջև ընդհանուր տրամադրությունների ստեղծման համար՝ ի նկատի ունենալով նշված գաղափարների իրականացման հնարավորության նկատմամբ հավատը, և երկրորդ, որպեսզի Փարիզի վեհաժողովին կանգնեցնեն կատարված փաստի առաջ, իրապես ազգային ուժերով գրավելով Թուրքիայի տարածքը և ուժեղացնելով Թուրքիայի անբաժանելիության մասին սկզբունքների քարոզչությունը, իրականացնելով Հայկական հարցի վերացումը: Նշված փաստաթղթում նաև ասվում էր, որ հավաստի Հետախուզական աղբյուրներից հայտնի է դարձել, որ 1919 թ. նոյեմբերի վերջերին էրզրումում պետք է կայանար Թուրքական կորպուսների հրամանատարների համագումարը քրդերի, ջղարների, Ադրբեջանի զինվորական ներկայացուցիչների և ուսուցիչների մասնակցությամբ (ուշագրավ փաստ է, չնայած որոշ եթեներին-Վ.Վ.)՝ նպատակ Հետամտելով հանդես գալ ընդդեմ Հայաստանի կազմավորման և Դաշնակիցների ուժեղացման, խոչընդոտելով Թուրքիայի տարածքի անդամահատմանը, և

վերջին հաշվով մշակելով գործողությունների ընդհանուր ծրագիր ընդդեմ Թուրքիայի թշնամիների: Միաժամանակ դարձյալ Հենվելով Հետախուզական գործակալական տվյալների վրա, նշվում էր, որ երկրորդ այդպիսի համագումար նախատեսվում է անցկացնել Սվազում, (Կ. Պոլսում գտնվող Տ. Դեվոյանցը գեներալ Ղորղանյանին ուղղված 1919թ. հոկտեմբերի 6-ի զեկուցագրում (№ 32) Հետևյալ հետաքրքիր նշումն է անում այն մասին, որ Սվազում Մուստաֆա Քեմալ փաշային կից գտնվելիս են եղել երեք վրացական և երկու ադրբեջանական սպաներ, որոնք էլ Հենց մասնակցել են Սվազի կոնգրեսին²⁸⁴), քննարկելու համար Թուրքական սահմանների պաշտպանության հարցը մեծ մասշտաբով, վերջպես բոլոր միջոցները ձեռնարկելով ուժեղացնելու համար բանակային զորամասերը և քրդա-թաթարական բանդաները հայկական սահմանի ողջ երկայնքի եզրերով, վկայակոչելով 15-րդ Թուրքական կորպուսի հրամանատարի՝ էրզրումից Կոստանդնուպոլիս զինվորական նախարարի հասցեով ուղարկված հեռագիրը, որում շեշտվում էր, որ մոտեցող իրադարձությունների կապակցությամբ հայկական սահմանագծի վրա ձեռնարկվում են նախապատրաստական միջոցառումներ: Զեկուցագրում ընդգծվում էր, որ այդ նախապատրաստությունները, Հենց իրականում էլ, իրենց սպասեցնել չտվեցին, արագ արտահայտվելով կոնկրետ գործընթացներում: Որպես ապացույց հայկական սահմանին հարող տարածքներում Թուրքական ուժերի աշխուժացման, զեկուցագրում նշվում էր Հետախուզական տվյալներով հաստատվող Թուրքական զորամասերի մանևրումների մասին, և մասնավորապես 9-րդ Թուրքական դիվիզիայի շարժման մասին Օլթիի շրջանի ուղղությամբ, 11-րդ դիվիզիոնի գործողությունների մասին Շարուր-Նախիջևանի և Զանգիբասարի շրջաններին հարող տարածքներում, և 3-րդ ու 12-րդ դիվիզիաների վերախմբավորումների մասին Տրապիզոնի և էրզրումի շրջաններում, որոնք հաստատվում էին նաև այլ աղբյուրներով: Սույն փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ Երզնկայի և Շինիխ-Գարահիսարի շրջաններից էրզրումի վրայով Կովկաս էին ուղևորվում չեթնիկների մանր խմբեր: Բացի այդ, ասվում էր, որ «Միլլի» կազմակերպությունը ավելի հաջող ձևով ծավալվում է Թորթումի շրջանում, որոնցից առանձին շոկատներ ուղևորվում են Օլթիի, Ալաշկերտի հովիտները, Սարիղամիշի, Կաղզվանի, Բուլպի, Շարուր-Նախիջևանի շրջանները:²⁸⁵ Զեկուցագրում նաև կարևոր եզրահան-

²⁸⁴ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), Թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, Թ. 40:

²⁸⁵ ՀԱԱ, ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 271, Թ. 85-86:

գում էր արվում այն մասին, որ բոլշևիկների Հաջողութուններին զուգընթաց Թուրքիայում ոգևորվել են և շտապում են այն օգտագործել իրենց պանիսլամիստական նպատակների ուժեղացման համար՝ Հայկական Հարցի ոչնչացման նպատակով: Դրա հետ մեկտեղ կապիտան Մուրադյանը տազնապ էր արտահայտում դաշնակիցների՝ իրենց նկատմամբ հնարավոր անտարբեր վերաբերմունքի դրսևորման հնարավորութայան կապակցությամբ, նշելով, որ անցած տարվա մղձավանջը կարող է ավելի սարսափելի ձևերով կրկնվել: Ելնելով դրանից, Հայաստանի գլխավոր հետախույզներից մեկը կապիտան Մուրադյանը եզրակացնում էր, որ անհրաժեշտ է իսկույնեթ ամեն ինչի մասին տեղեկացնել Դաշնակիցներին (իր թե վերջիններս անտեղյակ էին անցուղարձից, քաղաքական գործընթացներ իրական ընթացքից՝ Վ.Վ.), որպեսզի նրանք ձեռնարկեն պատեհածամ միջոցներ Հայերի ֆիզիկական գոյութայան ապահովման համար: Այնուհետև Մուրադյանը անդրադառնում էր ևս մի կարևոր հանգամանքի: Վերջինս նշում էր, որ Թուրքերը օգտվելով այն բանից, որ իրենք Գերագույն կոմիսար Հասկելի առաջարկի համաձայն ձեռնպահ են մնացել բոլոր տեսակի ռեպրեսիաներից (պատժիչ միջոցներից) ապստամբած թաթարների նկատմամբ, որոնք օրինական հայկական տարածքի վրա հակաիրավական գործողութուններին են դիմում, անընդմեջ ապստամբներին մատակարարում են զենք, զինամթերք, նույնիսկ հրետանի, կազմակերպելով թաթարներին և Ջանգիրասարի, Վեդիրասարի, Ծարուրի ու Նախիջևանի բոլոր գյուղերում: Մուրադյանը անդրադառնում է նաև իսլիմ փաշայի հակահայկական գործողութուններին՝ Նախիջևանում, ուր վերջինս իր ելույթներում կոչ էր անում միավորվել Թուրքիայի հետ: Միաժամանակ նշվում էին այլ կոնկրետ փաստերի մասին. դեկտեմբերի սկզբներին Ադրբեջանի ներկայացուցչի կողմից Կոստանդնուպոլսից Բաքու է ուղարկվել մոտ 100 թուրք սպա, իսկ թուրքերի մոտ՝ որպես պոլիցեյմեստր (ոստիկանապետ) աշխատած Միրալայ Ռիզա բեյը՝ Նուրի փաշայի կողմից նորից ուղարկվել է Ադրբեջան՝ իր հին պաշտոնը զբաղեցնելու համար և այլն: Սույն հուլիսի կարևոր գեկուցագրի վրա կա գեներալ-մայոր Հախվերդյանի մակագրութունը, որում վերջինս ընդգծում էր իր լիակատար համաձայնութայան մասին կապիտան Մուրադյանի գեկուցագրում ներկայացված փաստերի և արտահայտված տեսակետների հետ²⁸⁶:

Ի դեպ, հարկ է ասել, որ Դաշնակիցների հնարավոր անտարբերութայան և կասկածների մասին Անտանտի գծով իրենց փոքր

դաշնակցի՝ Հայաստանի նկատմամբ, և այդ առումով Թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող ագրեսիվ գործողութունների կապակցությամբ ուշագրավ տեսակետ է արտահայտում Տ.Դեվոյանցը՝ համերաշխվելով նաև Վ.Մուրադյանի վերը բերված մի շարք մտքերի հետ. «Թէև իրենց պահանջները առաջ քաշելու համար քեմալականները բաւականաչափ ուժն չունէին, բայց իրենց յոյսը դրած էին Դաշնակիցների անվճռական լինելու վրայ: Կուղէին իրենց ունեցած ուժերով առ այժմ գրաւել իզմիրը եւ Անդրկովկասի մասը մինչեւ Արփաշայ, որովհետեւ կը խորհէին թե այս անելու ժամանակը ամենանպաստաւորն էր: Այդ կերպով կարող էին իրենց ազգակիցների մէջ ստեղծել ոգևորութիւն և վստահութիւն իրենց հետապնդած գաղափարների գործադրութեան համար: Միաժամանակ նրանք ուզում էին Փարիզի Խորհրդաժողովը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ:

Հայ ժողովրդի հոգևոյն արդար պահանջները տաճիկների համար անընդունելի էին, եւ այդ պատճառով նրանք դիմում էին քայլերի՝ ընդմիջտ հաշուեյարդարի ենթարկելու համար Հայկական Հարցը»²⁸⁷ Սակայն նա նաև ավելացնում էր, որ Ռուսաստանի վրա էլ չէին կարող հույս դնել, և այդ առումով շատ հետաքրքիր ձևով նկատում է. «Տաճիկ-թաթար պատրաստութիւնների մասին Հայաստանի կառավարութիւնը իրազեկ էր պահում մեր արտասահմանի պատուիրակութիւնը, որը զուր ձեծում էր եվրոպական դիւանագետների դռները... Մեզ կարող էր փրկել միայն մեզ մօտ գտնուող ռուսը, եւ Հայերից շատերը իրենց աչքերը յառել էին դէպի հիւսիս՝ Սովետների կողմը: Բայց նա հետու էր մեզանից եւ զբաղուած իր ներքին քաղաքացիական կռիւներով, թեւ հետզհետէ մօտենում էր Անդրկովկասին»²⁸⁸:

Հետախույզութայան միջոցով ձեռք բերված այս և այլ կարգի փաստերով գեկուցագրի հեղինակները հիմնավորում էին կոնկրետ գործողութունների ձեռնարկման անհրաժեշտութունը: Գլխավոր շտաբի 1920թ. հունվարի 2 ի հետախույզական ամփոփագիրը (N° 9) դարձյալ վկայում է թուրք-թաթարական ձեռնարկումների մասին ընդդեմ Հայաստանի, Կոստանդնուպոլսում Ադրբեջանի ներկայացուցչի Ռիզաբեի քայլերի մասին պանիսլամիզմի գաղափարներին նվիրված սպաների հավաքագրման և դրանց Ադրբեջան ուղարկելու ուղղութայամբ և այլն:²⁸⁹

²⁸⁷ Տեղաբն Ռեյոյանց, Կեանքիս Դրուագներից, «Հայրենիք» (Քոստոն), 1946, N° 2 (253), մարտ-ապրիլ, էջ 104:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 105:

²⁸⁹ Նույն տեղում, Ֆ. Գ- 204, ց. 1, գ. 133, Բ. 39:

²⁸⁶ Նույն տեղում, Ֆ. Գ- 204, ց. 1, գ. 133, Բ. 26-27, Ֆ. Գ- 200, ց. 1, գ. 271, Բ. 86:

Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների, ինչպես նաև թուրքական նկրտումների մասին Հայաստանին սահմանամերձ շրջաններում, և առհասարակ տարածաշրջանում ցուցաբերվող ակտիվության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1920թ. հունվարի 2-ի ամփոփագիրը: Դրանում նշվում է Հայկական սահմանի վրա ձեռնարկվող միջոցառումների մասին՝ կապված վերահաս իրադարձությունների հետ, ինչպես նաև «Միլլի» կազմակերպության ձեռնարկումների մասին Թորթումի շրջանում, որտեղից նորակոչիկները շարժվում էին դեպի Օլթիի շրջան, ձգտելով ամրապնդվել Սարիղամիշի, Կաղզվանի, Քուլպի, Իգդիրի և Նախիջևանի ուղղությամբ: Դրա հետ միասին հետախուզական ամփոփագրում նշվում է թուրքական գործակալների պանիսլամիստական քարոզչության մասին Բաթումի մարզում, որոնց շնորհիվ նորից դուրս է լողացել Բաթումի, Արդահանի և Կարսի մարզերից միասնական մահմեդական հանրապետության ստեղծման հին պլանը՝ Թուրքիայի հովանավորության ներքո, օգտագործելով նաև տեղական մահմեդական մամուլի քարոզչական հնարավորությունները: Ամփոփագրում ասվում էր նաև, որ թուրքական այդ քայլերին և ագիտացիային անգլիական իշխանությունը ոչ մի կերպ չի հակադրվել:²⁹⁰

Գլխավոր հետախուզական բաժանմունքի 1920թ. փետրվարի 7-ի ամփոփագրում (N 11) կապիտան Վ.Մուրադյանը և նրա օգնական, պոզպորուչիկ Մ.Իոդոխյանը Հայտնում են, որ թուրքական 15-րդ կորպուսը առգրավելով կազմացրված 4-րդ բանակի զինանոցները, պատրաստվում է դուրս գալ Հայկական սահմանի վրա, միաժամանակ ուժեղացվում են 12-րդ, 13-րդ, 14-րդ և 20-րդ կորպուսները: Ամփոփագրում հատուկ նշվում էր, որ հենց այդ կորպուսների գործողությունների հետ էլ պետք է համաձայնեցնի իր գործողությունները Ադրբեջանի բանակը, և մշակի համատեղ պլան, ինչի համար Ադրբեջանի բանակ են հրավիրվել թուրք սպա հրահանգիչներ:²⁹¹ Շատ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ գործերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքի 1920թ. ապրիլի 5-ի ամփոփագիրը (N14), որը կարևոր, թեկուզև տեղ-տեղ այսօրվա մոտեցումների տեսանկյունից վիճարկելի տեղեկատվություն է հաղորդում Թուրքիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների ու դեպքերի մասին: Դրանում ասվում էր, որ թուրքական բանակի թիվը կազմում է 51.476 մարդ, իսկ էրզրու-

մում գտնվող 15-րդ կորպուսինը՝ 13.338 մարդ: Ամփոփագրում Հայտնվում էր, որ 15-րդ կորպուսի դիվիզիաներից 12-րդի շտաբը գտնվում է Սորասանում, 35-րդ գնդինը՝ Քեփրի-Քեյում, 36-րդ գնդինը՝ Ջիվինում, Հասան-Կալայում գտնվում է Հրետանային մարտկոց՝ 4 հրանոթներով: Գործակալական այդ տվյալների համաձայն, 15-րդ կորպուսը պատրաստվում էր գործողությունների հայկական սահմանի վրա՝ նպատակ հետապնդելով Հայերին ետ շարժել Կարսի նահանգից և վերականգնել այսպես կոչված Հարավ-արևմտյան մահմեդական հանրապետությունը, դրանով իսկ կապ հաստատելով Ադրբեջանի հետ: Ամփոփագրում նաև ասվում էր այն մասին, որ Կ.Պոլսի կառավարությունը առաջարկել է կորպուսի հրամանատար Քյազիմ փաշային մինչև թուրքական հարցի լուծումը, առաջիկայում ձեռնպահ մնալ գործողություններից, որպեսզի չխանգարեն թուրքական խնդրի լուծմանը Թուրքիայում, սակայն մշտապես պատրաստ լինելով հնարավոր ակտիվ գործողությունների: Դրանում նաև ասվում էր, որ կորպուսի զորամասերի առջև դրված են որոշակի նպատակներ, այդ թվում նախել բեյի զորամասին հրահանգ է տրվել ամրապնդվել Մերդենեկ-Արդահան ուղղությամբ՝ Արդահանի և Կարսի մարզերը գրավելու համար, իսկ մյուս դիվիզիաները պետք է գործեին Սարիղամիշի ուղղությամբ, որի համար Ջարաբխանյան Շուբային հատկացվել է 700 բերդանկա, 4400 փամփուշտ²⁹² (ինչը գրեթե այնքան էր, ինչքան ըստ Դեվոյանցի Թուրքիային թուլյատրվում էր ունենալ ըստ Դաշնակիցների հետ ունեցած համաձայնության: Ղորղանյանին ուղղված դեռ 1919թ. նոյեմբերի 7-ի գեկուցագրում (N² 51) Դեվոյանցը Կ. Պոլսից գրում էր, որ Թուրքիան պետք է ունենար 9 կորպուս՝ 20 դիվիզիաներով, որոնց մեջ պետք է ունենային ընդամենը 54503 մարդ, այսինքն՝ ամեն մի դիվիզիան՝ 2020 զինվոր, և քանի որ 12-րդ և 9-րդ դիվիզիաների թվակազմն այդ պահին ավելին է եղել՝ կազմելով 2296 մարդ, իսկ գեներալ տակ են եղել 39947-ը, դաշնակիցների կողմից թուլյատրվել է զորակոչել ևս 12260-ը²⁹³: Սա, իհարկե, հետո խախտվել է, սակայն այս և 1920թ. ապրիլի 5-ի տվյալները գրեթե համընկնում են, ինչը վկայում է, որ թուրքական բանակի թվակազմը եղել է ընդհանուր առմամբ կայուն տատանվելով 51-54 հազարի միջակայքում):

Թուրքական զորքերի, դրանց տեղաբաշխման մասին պատկերացումների ամբողջականացման, ճշգրտման տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ՀՀ գործերի

²⁹⁰ Նույն տեղում:

²⁹¹ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ.Պ- 200, ց. 1, գ. 441, Թ. 33:

²⁹² Նույն տեղում, գ. 427, մաս II, Թ. 249:

²⁹³ Հայաստանի Հանրապետության պրիվ (Քոտոն), Թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դեվոյանցի գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված 1919թ. ապրիլի 29-ի գաղտնի ամփոփագրի (№ 33) տվյալները, որում նշված էր, որ Ալաշկերտից Բայազետ ընկած տարածքում տեղաբաշխված են 1000 կանտոնավոր ասկյարներ, իսկ Ալաշկերտի հովտում՝ և բարձրունքներում՝ 6000 ոչ կանտոնավոր քուրդ կամավորական զորամասեր, որոնք մտնում են Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի գլխավորած 15-րդ կորպուսի մեջ: Հայտնվում էր նաև, որ Քուլպի շրջանում (Սուրմալու) Շամիլ բեկի սրամադրության տակ կան 250 թուրք կարգապահ ասկյարներ, իսկ սպա Յուզբաշի Քեմալ-էֆենդու գլխավորությամբ գործում են մինչև 3000 զինված տեղական թաթարներ և քրդեր՝ որպես պարտիզաններ՝ ձեռքի տակ ունենալով 4 հրանոթ (2-ը լեռնային) և 4 գեղացի: Ավելացվում էր, որ Շամիլ բեկը ուղարկվել է Բայազետ, Ալաշկերտ և Ղարաքիլիսա՝ 25 ուղտերի քարավանի ուղեկցությամբ գեներալ գինամթերք ստանալու համար, իսկ Սարիղամիշի շրջանում գործում է այսպես կոչված «թուրք կոմունիստների» բանդան²⁹⁴:

Առհասարակ, փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը նաև ցույց է տալիս, որ հայ Հետախույզները իրենց կողմից հաղորդվող տեղեկատվության հարցում նախանձախնդիր էին, շահագրգռված էին դրանց հավաստիության և գաղտնիության ապահովման մեջ, նամանավանդ, երբ դա վերաբերում էր թուրքադրբեջանական մեքենայություններին, և դրանց շուտափույթ բացահայտմանը: Այսպես, 1920թ. մարտի 13-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը կից Տեղեկատվական բաժնի պետին ուղղված դիմումագրում (ՔՕ4030) ՀՀ գործերի հրամանատարի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետ Տիգրան Դեվոյանցը տեղեկացնում էր արտաքին գործերի նախարարությանը իր վրդովմունքի մասին՝ կապված Հետախուզական ամփոփագրերից մեկի անթույլատրելի ապագաղտնադերժման հետ, որի հետևանքով էլ մամուլ էր սպրդել գաղտնի տեղեկատվություն Կիլիկիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների, և որ շատ ավելի կարևոր էր հայկական սահմանի վրա թուրքական նախապատրաստությունների մասին, որոնք էլ կասկածելի հանգամանքներում ընկել էին «Յառաջ» թերթի խմբագրություն և տպագրվել մայիսի 13-ի համարում²⁹⁵: Տ. Դեվոյանցը խիստ դժգոհում էր այդ փաստից և պահանջում ոչ միայն գտնել մեղավորներին, այլև պատժել դրանց՝ հանցավոր անփութության հա-

մար: Այդ կապակցությամբ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության Տեղեկատվական բաժինը հայտնում էր, որ ինքը ոչ մի մեղք չունի դրանում, և չգիտի, թե ինչպես է տեղի ունեցել տեղեկատվության արտահոսք և որտեղից, ինչ ճանապարհներով: Իր հերթին իր վրայից պատասխանատվությունը բեռնում էր նաև «Յառաջ» թերթը, տեղի տալով ամիսներ տևող նոր քաջբռնկներ: ²⁹⁶ Այս ամենը անթաքույց ցույց է տալիս, թե ինչպիսի պայմաններում էր աշխատում հայկական Հետախուզությունը, դժվարությամբ հայթայթելով Հայաստանին վերաբերող թուրքական պլանների ու գործողությունների, թշնամական մեքենայությունների մասին փաստեր ու վկայակոչումներ, որոնք չափազանց կարևոր էին ՀՀ պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից, հաղթահարելով սեփական մամուլի միջոցների երբեմն կրավորական, անպատասխանատու և անզգուշ վերաբերմունքից առաջացած խոչընդոտները:

1920թ. մայիսի 7-ի ամփոփագրում Հայաստանի գործերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժինը տեղեկացնում էր, որ Օլթի է գործուղվել Նալիտ բեյը մոտ 150 ասկյարներով, որպեսզի այսպես կոչված հայկական գազանությունների մասին լուրերի հաստատման դեպքում կազմակերպի տեղական մահմեդականներին: Հայտնվում էր նաև, որ Մերդենեկի շրջանում աստիճանաբար ավելանում է այնտեղ ժամանող ասկյարների և կամավոր քրդերի քանակը: Ավելին, վերոհիշյալ ամփոփագրում միաժամանակ տեղեկացվում էր թուրքական գործակալների գործունեության մասին հայկական որոշ սահմանային շրջաններում: Այսպես, հայտնվում էր Շարուրյան ուժերի կենտրոնացման մասին Բաշնորաչենում, որը նրանց շտաբատեղին էր դարձել, և որտեղ առկա ուժերին գլխավորում էր թուրքական սպա Օսման փաշան, իսկ տեղական դպրոցի բակում 42 թուրքական ասկյարներ Մաշադի Ալեքսեյը Զամանխանովի գլխավորությամբ անցկացնում էին տեղական թաթարների ռազմական ուսուցում՝ իրենց տրամադրության տակ ունենալով 260 մարդ:²⁹⁷

Շատ հետաքրքիր և ուշադրաժեշտ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնիմունքի 1920թ. հուլիսի 3-ի ամփոփագիրը (թիվ 18): Դրանում հաղորդվում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն թուրքերը Կոստանդնուպոլսում կազմակերպել են Հետախուզական բյուրո, որի գործակալները պետք է աշխատեին Վրաստանի սահմաններում և հետևեին Հայաստանի իրա-

²⁹⁴ Նույն տեղում:
²⁹⁵ ՀԱԱ, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, ք. 300-301:

²⁹⁶ Նույն տեղում, մաս II, ք. 299, 303, 304:
²⁹⁷ Նույն տեղում, Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 184, ք. 140:

դարձություններին և շարժումներին: Հայտնվում էր, որ այդ նպատակով հավաքագրվել են հայերեն լեզվին տիրապետող բազմաթիվ վրացիներ և ռուսներ, որոնք մոտ ժամանակներում պետք է ժամանեն Հայաստան: Բացի այդ, հետախուզական ամփոփագրում հատուկ շեշտվում էր, որ ստուգված տվյալների համաձայն Գերմանիայում տպագրվել են մեկ միլիոն կեղծ թուրքական լիրաներ, որոնք պետք է ուղարկվեին Կովկաս: Այնուհետև ավելացվում էր, որ Ադրբեջանին օգնելու նպատակով այդ փողերը պետք է գլխավորապես ծախսվեին Հայաստանում նպատակ հետապնդելով վերջնականապես գցել Հայկական չեկերի կուրսը: Հետախուզական տեղեկագրում նաև ընդգծվում էր, որ վերոնշյալ «Հետախուզական բյուրոյի» գործակալների թվում կան նաև հայեր, որոնք պետք է մասնակցեին Հայաստանում, և մասնավորապես մայրաքաղաքում՝ Երևանում նշված կեղծ փողերի տարածման գործին:²⁹⁸

Ակնհայտ է, որ Հայկական հետախուզութային աշխատում էր և փորձում էր արդյունավետ լինել նպաստելով հայրենիքի պաշտպանութային արդար գործին: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1920թ. հուլիսի 6-ի ամփոփագիրը տեղեկություններ էր հաղորդում Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, և ուշագրավ է որոշակի տեսանկյունից՝ բոլշևիկների կողմից տարվող քարոզչության մասին Թուրքիայի մահմեդականների շրջանում հանուն այսպես կոչված «համաշխարհային հեղափոխության իրագործման»²⁹⁹, որի քողածածկույթի տակ կատարվում էին միանգամայն այլ բաներ, և ընթանում էին շատ բարդ քաղաքական գործընթացներ, որոնք ամենևին էլ չէին համապատասխանում մի շարք փոքր ժողովուրդների և առանձնապես հայերի շահերին:

Արխիվներում որոշ հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև Հայկական հետախուզության գործունեության մասին Պարսկաստանի հետ կապված տեղեկատվության հավաքման ուղղությամբ: 1920թ. հուլիսի 6-ի հետախուզական ամփոփագրում այդ ժամանակ հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող Գլխավոր շտաբի ծովակալության գծով պորուչիկ Հովհան Խան-Կոտուրսկին և նրա օգնական պողպորուչիկ Դոդոխյանը փաստեր են բերում Հայ-պարսկական առևտրական փոխհարաբերությունների, Մեղրիում տեղի ունեցող առևտրի, ինչպես նաև այն մասին, որ նախիջևանյան խանե-

րը և օրդուբադցիները բողոքել էին պարսկական սահմանապահներին և իշխանություններին, որ պարսիկները Ղափանի և Զանգեզուրի հայերին մատակարարում են և փոխանցում զենք ու զինամթերք: Ամփոփագրում նշվում էր այն մասին, որ քանի որ պարսկական խաները ազգակցական կապերով կապված են Օրդուբադի և Նախիջևանի խաների հետ, ապա դրա պատճառով վերջիններս գնացին այն քայլին, որ առևտուրը երկու ամսով դադարեց, որի ընթացքում Թավրիզում ընթանում էր որոշակի հակահայկական ագիտացիա Ադրբեջանի գործակալների կողմից, նպատակ հետապնդելով առաջ բերել հայերի ջարդ: Սակայն միաժամանակ ասվում էր, որ Թավրիզի Մուշտի միջամտությունից հետո, երբ վերջինս կոչով դիմեց բնակչությանը լոյալ վերաբերմունք դրսևորել հայերի նկատմամբ, իրադրությունը որոշ չափով հստակվեց ու խաղաղվեց, և մայիսի 10-ից սկսած առևտրական հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ Մեղրիում վերականգնվեցին:³⁰⁰

Սակայն Հայկական հետախուզական ծառայությունները ավելի շատ խնդիրներ ունեին Թուրքիայի հետ, և հետևաբար հայթայթված տեղեկությունները ավելի շատ վերաբերում էին հայթուրքական հարաբերություններին, տարբեր ռազմական և քաղաքական բնույթի տարածաշրջանային գործընթացներին: Այսպես, 1920թ. հուլիսի 6-ի հետախուզական ամփոփագիրը ևս Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի մոտեցրել էր Թուրքիայի հետ կապված իրադարձություններին, ինչպես նաև բոլշևիկների քարոզչությանը մահմեդական շրջաններում: Բացի այդ, նշված ամփոփագիրը հետաքրքիր տեղեկություններ էր հաղորդում թուրքական ուժերի դիսլոկացիայի մասին Հայաստանի սահմանների մոտ: 1920թ. հուլիսի 6-ի այս ամփոփագիրը փաստում էր, որ Հայաստանի սահմանների մոտ տեղաբաշխված են Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի 15-րդ թուրքական կորպուսը, ընդ որում նշելով, որ էրզրումում է գտնվում Ռուշտի բեյի գլխավորած 9-րդ դիվիզիայի շտաբը, 17-րդ հետևակային գունդը, Հասան-Կալայում՝ 28-րդ հետևակային գունդը (ինչպես նաև շտաբը), մի մարտկոց, 4 լեռնային թնդանոթ: Տեղեկագիրը հաղորդում էր, որ Թորթումում է գտնվում 28-րդ գնդի երկու գումարտակ, Բարդուսում՝ 28-րդ գնդի մի գումարտակ և 29-րդ հետևակային գնդի զորամասերը, Խորասանում՝ Խալիլ բեյի գլխավորած 12-րդ դիվիզիան իր շտաբով, Զիվինում՝ 34-րդ հետևակային գունդը, Քեփրիկեյում՝ (նաև՝ Քյոփրիբոյ) 35-րդ հետևակային գունդը, Ալաշկերտի Ղա-

²⁹⁸ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 33, թ. 32:
²⁹⁹ Նույն տեղում, թ. 40:

³⁰⁰ Նույն տեղում:

րաքլիսայում՝ 36-րդ հետևակային գունդը: Սույն փաստաթղթի ծանոթագրութայան մեջ նշվում էր, որ 36-րդ հետևակային գնդի գործառնները նկատվել են Օլթիի շրջանում, ինչպես նաև Խալխտ բեյի 3-րդ դիվիզիան, 7-րդ, 8-րդ, և 11-րդ հետևակային գնդերը: Նշվում էր, որ թուրքական ամեն մի դիվիզիա ուներ 1100-1500 սվին: Ուշագրավ է, որ հետախուզական ամփոփագրում նշվում էր, որ ասկյարները վատ են հագնված, սակայն շատ լավ են զինված: Այնուհետև շեշտվում էր, որ Տրապիզոնի և էրզրումի միջակայքում նշմարվել են 31-րդ դիվիզիայի գործառնները, որոնք շարժվելիս են եղել Բայազետի ուղղությամբ, ավելացնելով, որ 11-րդ հետևակային դիվիզիան և շտաբը գտնվում են Բայազետում, այդ թվում Բայազետում՝ 18-րդ հետևակային դիվիզիան, Վանում՝ 32-րդ հետևակային գունդը, Բայազետ-Լ՛րջայում՝ 53-րդ հետևակային գունդը: Երկրորդ ծանոթագրութայան մեջ նշվում էր, որ սահմանի վրա խմբավորված գնդերում սվինների թիվը գերազանցում էր 400-ը: Հիշյալ ուշագրավ փաստաթղթում տվյալներ էին բերվում ոչ կանոնավոր գործառնների մասին: Այդ կապակցությամբ նշվում էր, որ Մերդենեկի ուղղությամբ կան 1200 հոգի՝ ոչ կանոնավոր ուժեր, Օլթիում՝ էրզրումյան ժանդարմերիայի գումարտակը՝ 350 հոգի, Օլթի-Բանքայից հյուսիս՝ 1500 հոգիանոց խումբ, իսկ Օլթիի և Տրապիզոնի (գլխավորապես Հասան-Կալայում) միջակայքում՝ 1600 հոգի ոչ կանոնավոր հեծելակներ: Այնուհետև արձանագրվել էր, որ Տրապիզոնում է գտնվում ժանդարմերիայի 300 հոգիանոց գումարտակը: Երրորդ ծանոթագրութայան մեջ ավելացվում էր, որ անհրաժեշտության դեպքում Լազիստանը կարող է դուրս բերել 15000 ձիավոր: Ավելորդ է նշել, որ վերոնշյալ հետախուզական ամփոփագրի տակ ստորագրողներն էին գործերի հրամանատարի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար, ծովակալության գծով պորուչիկ Հովհան Խան-Կոտուրսկին և նրա օգնական, պորպորուչիկ Նազարբեկյանը³⁰¹:

Ուշագրավ է նաև Հայաստանի գործերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին փոխարինած Մամիկոնյանի և գնդապետ Բաղդասարովի ստորագրությամբ Թիֆլիս գեներալ Բիշմիշյանին ուղարկված 1920թ. նոյեմբերի 14-ի հաղորդագրությունը (№ 11010), որն ուղարկվել էր վերջինիս ի գիտություն: Դրանում հետախուզության վերահիշյալ սպաները նշում էին, որ գերված մի թուրք սպայի վկայությամբ ողջ ճակատի վրա հայերի դեմ գործում են 3-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 12-րդ թուրքական և մեկ միացյալ-համահավաք դիվիզիաները, մեկ հեծյալ բրիգադ, մոտ 1000 հեծյալ, 2 աշխրթյան գունդ՝ մոտ

1500 հոգուց բաղկացած, ադրբեջանական հարյուրյակը, հեծյալ լեգզիները՝ 350 հոգի: Նաև նշվում էր, որ դիվիզիաները բաղկացած են երեքական գնդերից, իսկ յուրաքանչյուր գունդ կազմված է 1500 սվինից: Հայտնվում էր, որ 9-րդ դիվիզիան գործում է Ջալուտի ուղղությամբ, 12-րդը՝ Երևանի, 11-րդը՝ Շարուրի և Իգդիրի ուղղություներում, իսկ 3-րդ դիվիզիան նոր-նոր Տրապիզոնից տեղափոխվում էր ճակատ: Բացի այդ, հայտնվում էր, որ Կաղզվանի շրջանում գործում է առանձին քրդական գործառնը: Այնուհետև ասվում էր, որ յուրաքանչյուր դիվիզիա ուներ մի հետևակային մեքենա, իսկ 12-րդ դիվիզիան ունի հաուբիցային մարտկոց:³⁰² Չնայած իրենց որոշ կիսատպառույթյանը, այս տեղեկությունները արժեքավոր էին, և հարկ եղած դեպքում, կարող էին զգաստացնել քաղաքական ու զինվորական առաջնորդներին, եթե նրանք իրավիճակի ողջ լրջությունը ամբողջովին և խորությամբ պատկերացնեին, դուրս գային իրենց կարիներտների նեղ շրջանակներից և զգաստամիտ հետախուզություններ անեին, և ոչ թե հույս դնեին Ազգերի Լիգայից սպասվող թղթային օգնության, Սևրյան մեծ Հայաստան ստեղծելու մասին ավագի վրա գրված խոստումների, Անտանտի իրենց մեծ եղբայրներից ակնկալվող ռազմական և քաղաքական հնարավոր աջակցության վրա, որոնք կառուցված էին մշուշապատ հիմքի վրա, իրատեսական չէին, և լրջորեն հաշի չէին առնում աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակի սրբնթաց գահավիժումները և նորօրյա ընթացքը, հնարավոր միտումները և երանգները:

Հետախուզական աշխատանքները չեն դադարեցվել ընդհուպ մինչև Առաջին Հանրապետության մայրամուտը: Նույնիսկ 1919 թ. տվյալները վկայում են, որ հայկական հետախուզական շրջաններում ոչ վատ պատկերացումներ ունեին թուրքական ռազմաքաղաքական նախապատրաստությունների մասին, և չէին կորցրել զգուշավորությունը հնարավոր անակնկալ քայլերի նկատմամբ: Կան հետաքրքրական ևս մի շարք փաստաթղթեր, որոնցից ակնհայտ է դառնում, որ ռազմական նախարարությունը իր ուժերի և հնարավորությունների շրջանակներում զբաղվել է հետախուզական գործի կազմակերպմամբ, տարել է որոշակի գործնական աշխատանք թշնամու լրտեսների հայտնաբերման ուղղությամբ: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի խորհրդական Մ. Թումանովի Երևան արտաքին գործերի նախարարին ուղարկված 1918թ. սեպտեմբերի 7-ի հեռագրից (BX № 6421) մենք տեղեկանում ենք, որ պատրաստվում է Երևան մեկնել վրացական քաղաքական և զինվորա-

³⁰¹ Նույն տեղում, թ. 40-42:

³⁰² Նույն տեղում, Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 184, թ. 138:

կան խուզարկու բաժանմունքի՝ հակահետախուզական բաժանմունքի պետի օգնական սպա Դորրովյանսկին, որը իբր թե գնում էր այցելության իր հորը, որը աշխատում էր ՀՀ արդարադատության նախարարությունում: Թումանովը հայտնում էր, որ այն բանից հետո, երբ դիվանագիտական ներկայացուցչության տրամադրության տակ հայտնվեցին փաստեր, որոնք ապացուցում էին, որ Դորրովյանսկին Երևան է մեկնում իր պաշտոնի հետ կապված գործերով, իրենք նպատակահարմար գտան շտապ նախագրուչացնել ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը հսկողություն սահմանելու վերջինիս նկատմամբ: Ստանալով այս գրությունը, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը կարգադրում է այն շտապ ուղարկել ներքին գործերի և ռազմական նախարարներին՝ ի գիտություն, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք փաստաթղթի վրա արված համապատասխան մակագրությունից:³⁰³

1919թ. հունիսի 2-ին Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Զինկելիչի և հետախուզական բաժնի պետ Ծնեուրի ստորագրությամբ գրություն է ուղարկվել (N° 97) արտաքին գործերի նախարարության հասցեով, որում հայտնվում էր Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հեռագիր-հաղորդագրության մասին: Համաձայն վերջինիս հաղորդագրության, որը հենվում էր հետախուզության գործակալների կողմից հավաքված տեղեկությունների վրա, թուրքերը և քրդերը Բայրամի տոնից 2 շաբաթ անց մտադրություն ունեն հարձակվելու Սուրմալուի շրջանի վրա: Այնուհետև ավելացվում էր, որ այդ տվյալները մի շաբաթ առաջ ստացվել են Արալիխի շրջանի հետախուզական գործակալական ցանցի միջոցով:³⁰⁴

1919թ. հունիսի 8-ի հետախուզական ամփոփագրի տակ ստորագրած հետախուզական բաժնի պետ, փոխգնդապետ Ծնեուրը արձանագրում էր թուրք ասկյարների և գործակալների գործողությունների մասին Զիվինի և Խորասանի մոտակայքում (Արգոսի մոտ), ուր նրանք կուտակել էին մարտակական լիցքի և ուտելիքի պաշարներ, ինչպես նաև կիրառված բռնությունների մասին հուշերի և հայերի նկատմամբ, հատկապես ներքին նահանգներում: Ծնեուրը սուլյն հետախուզական ամփոփագրում նշում էր զինվորների կուտակման մասին Արդահանում, միաժամանակ բացահայտելով թուրք սպաների հակահայկական քարոզչությունը Հայաստանի դեմ:³⁰⁵

Հայաստանի զորքերին ուղղված 1919թ. հունիսի 14-ի հրամանում գեներալ-եյտեմնանտ Նազարբեկյանը արձանագրում էր հետևյալը. տեղեկացվում էր, որ էջմիածնի գավառի գյուղերում բնակչության շրջանում հայտնաբերվել են թուրքական էմիսարսպաններ և ասկյարներ: Զինվորական նախարարի պաշտոնակատարի հրամանով պահանջվում էր թուրքական գործակալներին թաքցնող գյուղերին ենթարկել էկզեկուցիայի, իսկ այն տները բնակիչներին, որոնցում կապրեն այդպիսիք, գյուղից վճռել: Հրամանի վերջնամասում հանձնարարվում էր այդ մասին անհապաղ տեղեկացնել նաև գավառական վարչակազմին:³⁰⁶

Ներքին գործերի նախարարին հասցեագրված 1919թ. հունիսի 21-ի գրությունում գեներալ-եյտեմնանտ Միրիկյանը հաղորդում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Աջարիայից, Վրաստանից և Ադրբեջանից լրտեսական նպատակներով Հայաստան է ուղարկվել լրտեսների մեծ թիվ, որոնք ցանկություն են հայտնել զանազան մանր պաշտոններով ծառայության մտնելու Հայաստանում, օրինակ, բուժետապաններ երկաթուղում և այլն: Այնուհետև ներքին գործերի նախարարից խնդրվում էր հաղորդել, թե կա՞ն արդյոք այդպիսի անձնավորություններ, որոնք ցանկություն են դրսևորել որոշակիանալու աշխատանքի և ծառայության մեջ: Պահանջվում էր նրանց ազգանունները և եթե նրանցից ոմանք ընդունվել էին աշխատանքի, ապա դրանց անհապաղ հեռացման իրականացումը Ղարաբախի խառնուրդային, Կարսի, Երևանի շրջաններից, մի խոսքով սահմանային շրջաններից:³⁰⁷ 1919թ. հուլիսի 17-ին Ղամարուլից Երևանյան խմբի պետ Դրոն և նրա օգնական, զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Տ. Դեվոյանցը Երևան՝ բանակի հրամանատարին ուղղված հեռագրում (N° 016) նշում են, որ տեղամասում հանգիստ է, ինչպես նաև հայտնում, որ Ագուլիսի կոմիսարը հաստատում է այնտեղ անցած ադրբեջանական, սպաների և ասկյարների ժամանման մասին փաստը: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ Նորաշենից ստացված հաղորդագրության համաձայն, ժամանած սպաները և ասկյարները ձեռնամուխ են եղել մահադատության շրջանում ռազմական ուսուցման անցկացմանը, քարոզելով չընդունել Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը և ապստամբել:³⁰⁸

³⁰³ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 155, թ. 2:

³⁰⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 155, թ. 53:

³⁰⁵ Նույն տեղում, թ. 22:

³⁰⁶ Նույն տեղում, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 129, թ. 10:

³⁰⁷ Նույն տեղում, Ծ. 9- 201, ց. 1, գ. 167, թ. 147:

³⁰⁸ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 254, թ. 133-134:

Մեկ այլ փաստաթղթում ՀՀ գործերի Գշխարհի շտաբի Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքի պետ Վահագն Մուրադյանը և նրա օգնական Տիգրան Դեմիրյանը ՀՀ իշխանութունների, և մասնավորապես ՆԳՆ-ի առաջ լուրջ հիմնախնդիրներ են առաջադրում: Այսպես, ներքին գործերի նախարարին ուղղված 1920թ. մարտի 15-ի գաղտնի գրույթում (N Ք0151), որն արդեն մարտի 25-ին գտնվում էր ՆԳՆ Վարչության և Միլիցիայի բաժանմունքում, Հետախուզության սպաները Հայտնում էին, որ մինչև այդ պահը լրտեսության և Հակառակորդին աջակցության մեջ մեղադրվող բոլոր անձիք մշտապես Հանձնվել են Հակահետախուզության ձեռքը, ուստի ելնելով դրանից, ՆԳՆ նախարարից խնդրում էին վարչակարգի բոլոր աստիճանավորներին կարգադրություն անել բոլոր գործերը, ինչպես նաև լրտեսության և Հակառակորդին աջակցելու մեջ մեղադրվող և կասկածվող, կայանքի մեջ գտնվող անձանց Հանձնել Հետախուզական բաժանմունքին:³⁰⁹ Այսինքն, այստեղ ակնհայտ երևում է Հետախուզական ծառայության ձգտումը համագործակցության եզրեր գտնել և համատեղ աշխատել մեկ այլ ուժային կառույցի՝ ՆԳՆ ներկայացուցիչների հետ: Հաշվի առնելով գործի կարևորությունը, ՆԳՆ նախարարը գործի վրա մակագրություն է անում՝ անհապաղ ձեռնամուխ լինել խնդրի իրագործմանը, և այդ նպատակադրումով էլ կարգադրում է իր մոտ հրավիրել կապիտան Վ. Մուրադյանին: Ի վերջո, սկզբունքային համաձայնությունը կայացվում է, և ՆԳՆ նախարարը կարգադրում է առավել շահագրգռված կողմին՝ Հետախուզական բաժանմունքին Հանձնել ուղղման գործողությունների և լրտեսության հետ կապված բոլոր գործերը:³¹⁰

1918-1920թթ. վերաբերող տեղեկատվության մեջ Հանդիպում են հետաքրքիր տվյալներ կապված թշնամու կողմից լրտեսական գործունեության բացահայտման և նրանց գործակալների ձերբակալման հետ, որոնք ցույց են տալիս Հետախուզական ծառայությունը գործունեության մեջ, և երբեմն՝ շահավետ արդյունքներով: Այսպես, Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը 1920թ. ապրիլի 23-ի իր գրույթյան մեջ՝ Հասցեագրված ներքին գործերի նախարարությանը և Հետախուզական բաժանմունքին, Հայտնում էր, որ ամսի 20-ին Բաքվից Երևան են ճանապարհվել երկու ադրբեջանցի թուրքեր, որոնցից մեկի ազգանունն է Աբդուլլահ կամ Աբդուլլա օղլի: Դիվանագիտական հավա-

տարմատարը տեղեկացնում էր, որ ադրբեջանական լրտեսների նպատակն է անպատճառ 1920թ. ապրիլի 4-ին Ջաֆարաբադ գյուղի մոտ տեսնվել Երևանում Ադրբեջանի ներկայացուցչության կալանավորված գործակալների հետ, և խորհուրդ էր տալիս, որ եթե դա նրանց չհաջողվի, բոլոր միջոցները ձեռք առնել նրանց «օգնելու», և մեկնումեկին կամ էլ երկուսին ազատելու, որպեսզի նրանք կարողանան նախատեսված գործակալական Հանդիպումին ներկա լինեն՝ իրենց հետ տարված գումարի հետ միասին, ինչն էլ հնարավորություն կտա օպերացիան հաջողությամբ ավարտել և կանխել թշնամական գործակալների գործունեությունը Հայաստանում:³¹¹ Այս բովանդակությամբ գրույթունը շտապ ուղարկվում է ՀՀ ՆԳ նախարարություն, որտեղ այն մայիսի 12-ին արդեն մուտքագրված էր: Միաժամանակ, կարգադրություն է արվում բանտապետին զգուշացնել, որպեսզի նա շատ ուշադիր լինի և ձգտի կապերի մեջ մտնել Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ձերբակալված գործակալների հետ, հաստատելով խիստ հսկողություն նրանց նկատմամբ, ինչին ներգրավվում են նաև Հետախուզական բաժանմունքի աշխատակիցներին: Դրան զուգահեռ, ՀՀ ՆԳՆ Վարչակարգի և Միլիցիայի բաժնին 1920 թ. մայիս 14-ին կարգադրություն (N 414) է արվում ձեռնամուխ լինել շտապ և ամենակտրոնկ ձեռք գործողությունների՝ Ադրբեջանից Հայաստան ժամանած լրտեսների ձերբակալությունը կազմակերպելու համար:³¹²

Եվս մեկ ուշագրավ օրինակ: 1920 թ. մայիսի 8-ին ՆԳ նախարարության կողմից փոստ-հեռագրատան պետին գրույթուն է ուղարկվում, որում հայտնվում էր այն մասին, որ Ղարաբեյլիսայից Երևան է ժամանել ոմն գնդապետ Սամոյլենկո, որը կասկածվում է լրտեսության մեջ: Գրույթյան մեջ խնդրվում էր անհապաղ կարգադրություն անել առ այն, որ վերջինիս Հասցեով ստացվող բոլոր նամակները կամ գրույթունները առգրավվեն ու ստուգվեն, խիստ հսկողության պայմաններում, առանց զբաքնություն ոչ մի դեպքում վերջինիս չհանձնել ստացվող նամակները: Վերջնամասում խնդրվում էր կարևոր և ակնհերև փաստերի հայտնաբերման պարագայում անհապաղ զեկուցել ՆԳՆ համապատասխան բաժնին:³¹³

Ֆինանսական առումով խախտտ վիճակում գտնվող Հայկական Հետախուզական ծառայությունները ուժերի ներածին չափող աշխատում էին՝ ձգտելով ամեն կերպ կանխել թշնամական գործա-

³⁰⁹ Նույն տեղում, Ծ.Գ- 201, ց. 1, գ. 26, թ. 61:
³¹⁰ Նույն տեղում:

³¹¹ Նույն տեղում, Ծ.Գ- 201, ց. 1, գ. 26, թ. 186:
³¹² Նույն տեղում, թ. 184-185:
³¹³ Նույն տեղում, թ. 177:

կալներին հնարավորինս քայքայիչ գործողութիւնները՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետութեան դեմ՝ համագործակցելով ՆԳՆ և զինվորական իշխանութիւնների այլևայլ օղակների հետ: 1920թ. հունիսի 1-ին ՀՀ երկաթուղային միլիցիային զգուշացվում է այն մասին, որ գործակալական տվյալների համաձայն Վրաստանից Հայաստան է ուղարկվել ոմն Օրլով՝ «Բարոն Ռոզեն», «Պոսպեկին» մականուններով, ավելացնելով նաև, որ վերջինս իբր թե նաև Լենքորանում եղել է բոլշևիկյան շոկատի հրամանատար: Բացի այդ, տեղեկացվում էր, որ վերջինս փորձված կադր է, կատարելապես տիրապետում է բազմաթիվ եվրոպական լեզուների, և հատկապես՝ գերմաներենի: Գրութեան վերջնամասում ընդգծվում էր, որ Օրլովը կամ Օսլովը մեղադրվում է լրտեսութեան մեջ, և ըստ այդմ առաջարկվում էր երկաթուղով վերջինիս ուղևորութեան ժամանակ իրականացնել խուզարկութիւն, այսինքն՝ ձեռնարկելով անհրաժեշտ կանխարգելիչ գործողութիւնները՝ լրտեսական գործունեութիւնը կանխելու համար³¹⁴:

Սակայն դատելով արխիվային կցկտուր որոշ տվյալներից, հայկական հետախուզութիւնը միշտ չէ, որ հաջողվել է հաջողակ լինել, ըստ երևութիւն եղել են նաև ձախողումներ, անգամ որոնք վկայում են, որ հայ հետախուզները զգալի ջանքեր են գործադրել ձեռք բերելու կարևոր տեղեկատվութիւն, և հատկապես Թուրքիայի վերաբերյալ: Այսպես, դատելով Տ. Դեվոյանցի 1919թ. հոկտեմբերի 29-ի զեկուցագրից՝ ուղղված գեներալ Գ. Ղորղանյանին, հոկտեմբերի 28-ին էրզրումում գտնվող Քյազիմ կարաբեքիր փաշայի կողմից հրաման է ստորագրվել մի հայի գնդակահարութեան մասին, որը գողացել էր գորային շիֆրը (ծածկագիր), և այդ կապակցութեամբ Կ. Պոլիս ուղարկված հեռագրում կարաբեքիրը ռազմական մինիստրից ամենակտրուկ ձևով պահանջում էր հոկտեմբերի 29-ին կորպուսների հրամանատարներին անհապաղ ուղարկել նոր՝ ավելի բարդ շիֆր³¹⁵: Դա արդեն շատ հետաքրքիր է, որն ինքնին շատ ցայտունորեն վկայում է հայկական հետախուզական ծառայութեան կայացման, նրա ողիսականի և խիզախման մասին:

Եվ այնուամենայնիվ, դժվարութեամբ և հերոսաբար դիմակայելով այդ դժվարութիւններին, հետախուզութեան աշխատակիցների համառ ջանքերով հայթայթվում էին ուշագրավ տեղեկութիւններ, որոնց միջոցով հնարավոր էր դառնում պարզել

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և այլ երկրների դիրքորոշումը տարածաշրջանային հարցերում, թուրքերի նկատմամբ, նրանց գործողութիւնների որոշ անհասկանալի շարժառիթները: Այս առումով ուշագրավ է գեներալ-մայոր Քիչմիշյանի 1920թ. հունիսի 18-ի հեռագիրը (N° 277) Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնին, որում հայտնվում էր, որ Փոքր Ասիայում Ֆրանսիական զորքերի կողմից գերի վերցված թուրքական զինվորների մոտ հայտնաբերվել են նոր անգլիական հրացաններ անգլիական փամփուռների մեծ պաշարով: Հեռագրում ասվում էր, որ այդ գեներալ թուրքերն անմիջականորեն մատակարարվել են անգլիացիների կողմից:³¹⁶ Այս փաստաթուղթը վկայում է, որ անգլիացիների համար իրենց մերձավորարևելյան քաղաքականութիւնում ոչինչ հաստատուն և մաքուր բան չկար, այն նաև վկայում է, որ նույնիսկ մինչև Սևրը, Մեծ Բրիտանիան քողածածկված եզրեր էր փնտրում Թուրքիայի հետ, փորձելով ելնել 1917թ. հոկտեմբերյան բոլշևիկյան ռուսական հեղաշրջումից հետո աշխարհում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր ռեալութիւնների հաշվառումից: Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ այս կարգի հետախուզական տվյալները ոչ մի լուրջ տպավորութիւն հայկական քաղաքական և կուսակցական շրջանների վրա չէին թողնում, 1920թ. կեսերին դեռևս զգալի էր Անտանտի դաշնակիցների նկատմամբ խանդավառ վերաբերմունքը՝ սնահավատ, ոչնչով իրապես չհիմնավորված նվիրվածութիւնը: Աշխարհաքաղաքական վիճակի ամբողջական պատկերացման տեսանկյունից հետաքրքիր է նաև անդրկովկասյան տարածաշրջանում ստեղծված իրադրութեան որոշ կողմերի վերհանումը: Այս առումով մեր կողմից արխիվներում կատարված հետազոտութիւնը ցույց տվեց, որ այդուհանդերձ, ընդամենը մասամբ են իրավացի այն հեղինակները, որոնք ՀՀ հետախուզական ծառայութիւններին մեղադրում են խիստ թուլութեան կամ անգործութեան մեջ, թշնամուն հակադրելու անկարողունակութեան, և առավել ևս՝ մատուցված տեղեկատվութեան արժեքավորութեան և օգտակարութեան առումով: Այլ բան է եզրակացութեան գալ, ինչի մասին արդեն վերը մասամբ նկատել ենք, որ հետախուզական գործունեութեան հաջողութիւնները և սայթաքումները շատ դեպքերում պայմանավորված էին ոչ միայն նրանով, որ այդ հետախուզութիւնը կադրային-ֆինանսական առումով գտնվում էր սովի ճիւղաններում, այլև նրանով և թերևս առաջին հերթին նրանով, որ այդ ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական այրերը

³¹⁴ Նույն տեղում, Թ. 87:

³¹⁵ Հայաստանի Հանրապետութեան արխիվ (Քոստան), Թիվ. 17/17, պահ. 12, դ. 3, Թ. 81:

³¹⁶ ՀԱԱ, Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 184, Թ. 65:

կլանված լինելով 1919 թ. Փարիզում բացված Մեծ տերությունների վեհաժողովով և այնուհետև 1920 թ. օգոստոսյան Աևրով ծնված խանդավառությամբ, որ վերջապես արդարությունը կհաղթանակի, և ամեն ինչ իր տեղը կգտնի, գործնականում, «բնականաբար» լուրջ չէին ընդունում այն էլ նորելուկ հայկական հետախուզության գործունեությունը, կասկածամիտ վերաբերմունք դրսևորելով նրա կողմից մատուցված տեղեկատվության, նրանց կողմից պատրաստված փաստաթղթերի նկատմամբ, դրանք ամուր փակելով իրենց կաբինետների գրողներում: Իսկ իրավիճակը 1918-1920թթ. շատ խճճված էր և տագնապալից: 1920թ. ապրիլի 25-ին պողպորուհիկ Մ. Դոդոխյանը մի շատ հետաքրքիր զեկուցագիր է ուղարկում իր վերադասին՝ Հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Տ. Դեվոյանցին, որն այն անմիջապես ուղարկում է ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին: Դրանում ասվում էր, որ առկա տեղեկությունների համաձայն, որոնք հենվում են թուրքական աղբյուրների վրա, Կոստորը Օլթիի, Իդի և այնուհետև էրզրումի հետ կապված են մեկ միասնական հեռագրակապով, որտեղից էլ կապված են Կ. Պոլսի հետ: Հենց Կ. Պոլսից էլ թեև աղբյուրում է, թե ինչ վարքագիծ պետք է որդեգրեն էրզրումյան միլիտականները: Տեղեկատվության ևս շատ կարևոր մի մանրամասն ներկայացնենք. ըստ դրա, իբր թե էրզրումում գտնվող 15-րդ կորպուսը պատրաստվում է իրեն հայտարարել բոլշևիկյան և շարժվել Հայաստանի վրա, որպեսզի իբր թե պահանջի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի իրագործումը, և ըստ այդմ գրառեցնի դրանով նախատեսված տարածքները: Մ. Դոդոխյանը հենվելով դարձյալ նույն աղբյուրների վրա, տեղեկացնում էր, որ իբր թե 15-րդ կորպուսի հրամանատարները գտնվում են կապերի մեջ անգլիացիների հետ, որոնք համաձայնվել են այդ տարածքների գրառեցման հետ, սակայն պայմանով, որ թուրքերը խաղաղ բնակչությանը ձեռք չեն տա (այս հանգամանքը զարմացնում է Հայ հետախուզյուն, քանզի Հայերը և Հայաստանը մեծ ակնկալիքներ ունենին Դաշնակիցներից, սակայն խորքային փաստերը այլ բաների մասին էին վկայում - Վ.Վ.): Մ. Դոդոխյանը նաև տեղեկացնում էր, որ Օլթիում գտնվող թուրքական գնդապետ Ջաֆար բեկը Հուլյաներին ուղարկված նամակում շնորհակալություն էր հայտնում այն բանի համար, որ վերջիններս բացասաբար են վերաբերվել Հայաստանի կառավարության կողմից հայտարարված զորահավաքին: Զեկուցագրում նաև նշվում էր Օլթիում կենտրոնացած շուրջ 2000-ոց թուրքական կանոնավոր զորքի մասին, դրան հավելելով նաև այն, որ թուրքերի մեջ այդ կապակցությամբ քարոզչություն է

տարվում այն մասին, որ թող հայերը ինչ ուզում են՝ անեն, շուտով թուրքերը գալու են: Զեկուցագրում փաստեր կան նաև Նախիջևանում տեղի ունեցած շարժումների, և այնտեղ գտնվող 200 հոգանոց չեթնիկական խմբի մասին:³¹⁷

Թիֆլիսում գտնվող Հայ հետախուզյունները ևս օգտակար աշխատանքներ էին ծավալում պարզելու համար աղբյուրներ, խորհրդային և թուրքական զորքերի տեղաբաշխումը Հայաստանի սահմանների շուրջ, գեներալ ռեզիմանթերի առաքումների, աղբյուրների գործակալների քայքայիչ գործունեության և այլնի մասին: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին հասցեագրված Քիշմիշյանի 1920թ. Հունիսի 23-ի հեռագրով տեղեկացվում էր խորհրդային զորքերի տեղաբաշխման մասին Կովկասում, որը ձեռք էր բերվել պրապորշչիկ Յաբլոկովի միջոցով անգլիական ծառայության կապիտան Կորդից (Կուրտ), որը մայր Տ. Դ. Դեվոյանցին տեղակալն էր: Հեռագրում հայտնվում էր, որ սովետական զորքերի կազմում Ադրբեջանում գտնվում են 11-րդ բանակը և 4 զրահագնացքներ, իսկ ընդհանուր առմամբ, ուսուսական, սովետական զորքերի թիվը Ադրբեջանում հաշվվում էր 18-20 հազար սվին, 3000-3500 թուր, 120 -160 գնդացիր, 36 թեթև թնդանոթ, 8 հատուրից և այլն:³¹⁸

Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայաստանի սահմանների շուրջ թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին տեղեկատվությունը: Քիշմիշյանը հայտնում էր թուրքական 4-րդ և 15-րդ կորպուսների մասին, որոնց գլխավորում էր Քյազիմ Կարաբեքիրը, ինչպես նաև 9-րդ դիվիզիայի մասին, որի շտաբը գտնվում էր էրզրումում, իսկ հրամանատարը Ռուշտի բեյն էր: Տեղեկագրում նշվում էր 12-րդ դիվիզիայի մասին, որի շտաբը գտնվում էր Խորասանում, հրամանատարը Խալիլ-բեյն էր: Բացի այդ, նշվում էր, որ Խալիլ բեյի գլխավորած 3-րդ դիվիզիան շարժվում է Օլթիի ուղղությամբ, իր կազմում ունենալով 7-րդ, 8-րդ և 11-րդ գնդերը, սվինների թիվը կազմում էր 1100-1800: Քիշմիշյանը նաև հայտնում էր, որ ասիյարները վատ էին հագնված, սակայն լավ էին զինված և ունեին շատ զինամթերք: Նշվում էր, որ 31-րդ դիվիզիան շարժվում է Բայազետի ուղղությամբ: Հետաքրքիր տեղեկություններ էին հաղորդվում ոչ կանոնավոր զորամասերի մասին, որոնցից Մերդենեկի ուղղությամբ գտնվում էին 1200, Օլթիում՝ 350 հոգիանոց էրզրումյան ժանդարմերիայի գումարտակները, Տրապիզոնում՝ 300 հոգիանոց ժանդարմերիայի գումարտակները:

³¹⁷ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 441, Բ. 116:
³¹⁸ Նույն տեղում, Բ. 74:

կը, Օլթիից հյուսիս գտնվում էր 1500 մարդուց բաղկացած մի բանդա, իսկ Օլթիի և Տրապիզոնի միջև (գլխավորապես Հասան-Կալայում) 1600 հոգիանոց ոչ կանոնավոր բանակի հեծելազորը: Ամփոփագիրն ավարտվում էր տեղեկատվությամբ այն մասին, որ ոչ կանոնավոր հետևակի թիվը հասնում է 17 հազարի (մինչև 15 հազար հեծյալ, Նախլի-բեյի գլխավորությամբ գործում էր 1600 հոգիանոց հեծելազորը), ժանդարմների թիվը՝ 650 հոգի էր, զինված բանդաների մեջ ընդգրկվածների թիվը կազմում էր 3000 մարդ³¹⁹:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1920թ. սեպտեմբերի 3-ի (N° 21) գաղտնի ամփոփագիրը թեև տառապալում է որոշ թերուժյուններով, այնտեղ ի տարբերություն նախորդ ամփոփագրերի, կա միլիական-քեմալական շարժման որոշ թերուզանհատում, ռազմաքաղաքական իրավիճակի որոշակի թերմբուռում՝ հունական զորքերի էդիրնեյի վրա հաջող հարձակման և այլ իրողությունների դիտարկման առումով, սակայն դարձյալ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանզի նրանում ակնարկներ կան բուլղարական-թուրքական համագործակցության, Մոսկվայի կողմից ցուցաբերվող դրամական-ֆինանսական օժանդակության, էրզրումի շրջանում թուրքական ուժերի տեղաշարժերի և այլնի մասին³²⁰:

Ամփոփագրում ասվում է Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հաճախակի ռազմաճակատ կատարած այցելությունների և բուլղարիկների հետ նրա հանդիպումների մասին էրզրումում, դրանում նաև տեղեկություններ են հաղորդվում Վանի շրջանում կազմակերպված պահեստի 2 գնդերի, էրզրում ժամանած հեծյալ գնդի, Թազակերտի տեղամասում 2000 մարդուց բաղկացած կանոնավոր զորքի (2 հրետանիով) առկայության մասին և այլն: Ամփոփագրում տեղեկություն է տրվում Ադրբեջանից Թուրքիա ներթափանցած բուլղարիկների խմբերի, Օլթիի շրջանում 400 հոգանոց կարմիր ռուսների հայտնվելու և թուրքական զորքերի մեջ բուլղարիկ-պրոպագանդիստների գործունեության վերաբերյալ³²¹:

Անշուշտ, հասկանալի է, որ այս տեղեկատվությունները չեն հավակնում լիարժեք լինել, դա ընդամենը կատարված աշխատանքի հնարավորի արտացոլումն էր, որոշ թվական տվյալներ գուցե և ճշգրտման, հավելման կարիք ունեին, սակայն եղածն էլ բավական էր, նամանավանդ վերը բերված տվյալները, որոնք հաղորդվում էին հետախուզական ծառայության կենտ-

րոնին թուրք-հայկական 1920թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված պատերազմից³²², ուղիղ երեք ամիս առաջ, հենց հունիսի 23-ին և կարող էին լուրջ նախազգուշացում հանդիսանալ քաղաքական շրջաններին ակնկալվող և նախապատրաստվող փոթորկալից իրադարձությունների նախօրյակին: Ինչևիցե, հարկ է եզրակացնել, որ ինչպես այս, այնպես էլ մի շարք հետախուզական տեղեկագրեր, ոչ միայն Թիֆլիսից ստացվող, գուցե և այլ աղբյուրներից, այդպես էլ իրենց նպատակին չհասան, և դրա մեջ ամենևին էլ միայն հետախուզական ծառայությունները չեն մեղավոր, և որոշ իմաստով մենք պետք է ճշգրտենք 1999թ. մեր կողմից հրատարակված գրքուկներում³²³ արտահայտված որոշ մտքեր կապված թուրք-հայկական պատերազմում հայկական հետախուզության գորշություն մասին արտահայտված տեսակետների հետ: Հետախուզությունը գուցե և ուներ իր մեղքի բաժինը, տվյալները հակասական էին, ոչ ամբողջական, երբեմն էլ ճշգրտման կարիք զգացող, բայց որ դրանք վկայում էին թուրքական զորքերի ռեալ տեղաշարժերի մասին, պետք էր դրանց ուշադրություն դարձնել, սակայն զգուշավորության բոլոր ազդանշանները խլացվեցին աշխարհաքաղաքական հետագա գործընթացների մամլիչի տակ, և կրկնում ենք՝ մասնավորապես Սևրյան ոգևորիչ և «հեղձուցիչ» մթնոլորտում, որը շատ դիպուկ է նկատել շժ առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին. «Սեւրի դաշնագիրը շացրել էր բոլորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթնացրել իրականութեան գիտակցութիւնը»³²⁴:

Որոշ փաստեր ուղղակիորեն և անուղղակիորեն վկայում են, որ հայ ժողովրդի Անտանտի գծով մեծ «եղբայրները» հաճախ պարզապես քողարկվելով հայ ժողովրդին անշահախնդիր օգնելու խոստումներով և Անդրկովկասում ժողովուրդների միջև կա-

³²² Կան մի շարք տարբերակներ, այդ թվում նաև պատերազմը սեպտեմբերի 28-ին սկսված լինելու վերաբերյալ, սակայն առավել ընդունելի տարբերակը պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր է. Ա. Զոհրաբյանին է, որը գիտականորեն հիմնավորված է և փաստարկված, ըստ որի թուրք-հայկական 1920թ. պատերազմի սկիզբը պետք է համարել հենց սեպտեմբերի 23-ը՝ է. Ա. Զոհրաբյան, 1920թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 159-166:

³²³ Տես՝ Վ. Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց քաղաքական պատմության էջերից), էջ 22-27, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ. (Հայոց քաղաքական պատմության նորագույն էջերից):

³²⁴ Տես՝ Յովհ. Քաջազնունի, Հ.Յ. Գաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, էջ 43:

³¹⁹ Նույն տեղում, Թ. 74-75:

³²⁰ Հայաստանի Հանրապետության պրիմի (Քոստան), Թիվ 25/25:

³²¹ Նույն տեղում:

յուն խաղաղությունն ապահովելու կարգախոսներով, հաճախ էլ այդ ամենին հավատարիմ չէին մնում և հակառակն էին անում: Դա մասնավորապես արտահայտվեց նրանում, որ անգլիացիներն իրենց քողարկված պրոմահմեդական դիրքորոշման մեջ այնքան առաջ գնացին, որ օգտվելով իրենց ռազմավարական դիրքային առավելություններից մեծ քաղաքականություն բնագավառում, երբեմն էլ շատ քողարկված եղանակներով հովանավորում էին Հայաստան ներթափանցող ազդեցիկանա-թուրքական հետախուզության գործակալներին, կամ էլ թե լավագույն դեպքում ձգտում էին թե հայերին, թե ազդեցիկներին, և թե վրացիներին պահել իրենց հսկողության տակ և ստացված կամ առկա հետախուզական տեղեկատվությունը օգտագործել այնպես, ինչպես իրենք էին նպատակահարձար գտնում՝ հարմարեցնելով իրենց աշխարհաքաղաքական նպատակներին: Այսպես, դեռևս 1918թ. մարտի 4-ին Ղարաքիլիսայից զինվորական շտաբի անունով գեներալ-մայոր Բաղդասարովի կողմից ուղարկված հեռագրում նշվում էր, որ Ղարաքիլիսայի գավառում բռնվել է թուրքական բանակի զինվոր Ամիր Բաբա Խալիլ Օղլին, որին ուղեկցել են Ալավերդի գնդապետ Դուզլասի տրամադրության տակ: Ինքնին հասկանալի է, որ խոսքը գնում էր թուրքական հետախուզության նկրտումների մասին:³²⁵ 1918թ. ապրիլի 8-ի հետախուզական տեղեկագրից ակնհայտ է դառնում, որ մարտի 28-ին Քերիմ խան էրիվանսկին (նախկին Արազդայան-Նախիջևանյան Հանրապետության զինվորական մինիստր) այցելությանը գտնվել է անգլիական շտաբի մայոր Սանդերսի մոտ:³²⁶ Նույն ձեռագիրը շարունակվեց նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք:

Մի այլ փաստաթղթից, որ ուղարկվել է գեներալ-մայոր Սիլիկյանի և Գլխավոր շտաբի, նրա հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության կազմակերպիչ գնդապետ Ջինկելի կողմից ռազմական նախարարին, ակնհայտ է դառնում անգլիացիների դիրքորոշումը որոշ կարևոր իրադարձությունների կապակցությամբ, և մասնավորապես Հայաստան-Ադրբեջան և Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների որոշ ելակետային խնդիրների առումով: 1919 թ. մարտի 2-ին թվագրված այդ գրությունում վերոհիշյալ անձինք կարևոր տեղեկատվություն են հաղորդում այն մասին, որ մեր կառավարության կողմից Հայաստանում սովի մասին հայտարարությունից հետո, Բաքվում

գտնվող անգլիական հրամանատարությունը չեղյալ էր հայտարարել իր իսկ որոշումը Բաքվից Հայաստան մի էջելոն հայ զինվորների ուղարկելու մասին, որոնց հետ ենթադրվում էր առաջել ռազմամթերք և որոշ քանակությամբ ուտեստեղեն: Այնուհետև, այդ նույն աղբյուրից պարզվում էր, որ համաձայն որոշ ստուգված տեղեկությունների Բաքվում պատրաստված են դեպի Հայաստան առաքման (անգլիացիները ձգձգում էին տարբեր պատրվակներով) 2 վագոն ալյուր, 6 վագոն ցորեն, 350 հատ եռագլի հրացան դրանց համար նախատեսված 400 հազար փամփուռտով, 2-ական «Կոլտ» և «Մաքսիմ» սիստեմի գնդացիներ: Ավարտում էին այս կարևոր տեղեկությունը Սիլիկյանը և Ջինկելիչը, ռազմական նախարարից խնդրելով, ծայրահեղորեն անհրաժեշտ այդ ամենը Հայաստան տեղափոխելու համար համապատասխան միջնորդությամբ հանդես գալ Բրիտանական հրամանատարության առաջ, կարևորելով այդ խնդրի լուծումը ՀՀ ազգային-պետական անվտանգության տեսանկյունից, որպես կարևոր նախապայման թուրքական ագրեսիվ նկրտումներից անջրպետվելու համար և ՀՀ պահանջմունքները գեներալ Ջինամթերքի պաշարների լրացման առումով:³²⁷ Հասկանալի է, որ այդ հիմնախնդիրների լուծման մեջ շահագրգռված էին նաև հայկական հետախուզության աշխատակիցները, ինչի համար գործադրվում էին ռեալ ջանքեր:

Այս հակահայկական քաղաքականությունն ավելի որոշակիորեն և ավելի բացահայտ արտահայտվեց հետագայում ևս, և մասնավորապես նրանում, որ անգլիացիները, չնայած հայկական կողմի բողոքարկմանը և գեներալ Թ. Նազարբեկյանի կտրուկ դիրքորոշմանը, 1919թ. կեսերին զբաղված էին Կարսից հրանոթների (ավելի քան 60 հատ), մեծ քանակությամբ արկերի, փամփուռտների, ավտոմոբիլային սարքավորման, բամբակի և այլ գույքի դուրս բերմամբ, և այն մուսավաթական Բաքու տեղափոխելով:³²⁸ Այդ հարցին անդրադառնում է նաև Ա. Գուրգեարը, նշելով անգլիական զորակայանի կողմից Կարսում ռուսների զինանոցից թուրքերի կողմից վերցված գեներալ առգրավման մասին, և ՀՀ կառավարությանը հանձնելու փոխարեն 65 հրանոթ, վեց վագոն

³²⁷ Նույն տեղում, գ. 180, թ. 14:

³²⁸ Տե՛ս այդ մասին նաև՝ Գ.Գ. Махмурия, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. Время белого человека, с. 64-65, Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թթ., էջ 92-93, Ռ. Գ. Հովհաննիսյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 243-245:

³²⁵ ՀԱԱ, Ծ. Գ- 200, ց. 1, գ. 155, թ. 3:

³²⁶ Նույն տեղում, թ. 4:

արկ և մի քանի միլիոն փամփուռ է ուղարկվել Թիֆլիս, ինչի հետևանքով հայերը զրկվել են վերաբնակվող գաղթականներին պաշտպանելու համար խիստ անհրաժեշտ գնեք ու զինամթերքից:³²⁹ Դրան հավելինք նաև այն, որ անգլիացիները բացի Հանրապետության զինանոցները դատարկելուց, նաև Բաթումում արգելափակեցին 2 աերուպլանների Հայաստան տեղափոխման գործը, որոնք գնվել էին ՀՀ ղեկավարության կողմից Փարիզում, կեղծ պատճառաբանություններով անհրաժեշտ է պարզել այդ ինքնաթիռների «ծագումնաբանությունը»:³³⁰ Պետք է նաև ավելացնել, որ գեներալ Նազարբեկյանը բողոքարկելով այդ գործողությունների դեմ, գտնում էր, որ բրիգադային գեներալ Վ. Բիչի (ուղղմական հետախուզության պետ) կողմից իրականացվող այդ քայլերը լիովին անհասկանալի են, գումարած դրան նաև այն հանգամանքը, որ առանձին անձանց կողմից անգլիական զննչքներով Կարսից դուրս բերվող ունեցվածքը, հատկապես երկաթուղային գույքը ընկնում էր Վրաստան՝ վերավաճառքի նպատակով: Այս կապակցությամբ նաև հարց էր բարձրացվում մայր Ջարլզի միջոցով շտապ խնդրել գեներալ Վ. Թոմսոնից արգելելու վերը նշված ապրանքների ապօրինի դուրս բերումը:³³¹ Գործին միջամտում է նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը 1919թ. ապրիլի 24-ին հեռագրով (N° 1327) դիմելով Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարին, շեշտում էր, որ անգլիացիները շարունակում են Կարսից դուրս բերել արկերը, եռագիծ փամփուռները և այլն: Միաժամանակ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը խնդրում էր միջնորդել գեներալ Թոմսոնի առաջ դադարեցնելու վերը նշված արտահանումը, պատճառաբանելով այն դրանց մեծ կարիքով, և հատկապես արկերի ու փամփուռների անհրաժեշտությունը:³³² Մի շարք փաստաթղթերից էլ պարզ է դառնում, որ անգլիացիների նույնիսկ շարքային սպայական կազմը ոչ շատ հարգալից, երբեմն էլ պարզապես ոչ կոռեկտ վերաբերմունք էր դրսևորում Հայկական Բանակի գլխավոր սպայակազմի և հրամանատարության նկատմամբ: Անգլիացիները ոչ միայն Կարսից, այլև Սարիղամիշից ու Ալեքսանդրապոլից դուրս

էին բերում վերը նշվածը, ինչպես նաև երկաթուղային ունեցվածքը, դինամոմեքենաները, շոգեքարշերը, վագոնները և այլն: Սակայն չբավարարվելով այդքանով, նրանք դուրս բերեցին նաև N° 3 զրահագնացքը, որը կանգնած էր Կարսում, ինչի մասին հաղորդում է գեներալ-մայոր Սիլիկյանը ՀՀ գործերի գլխավոր հրամանատար Նազարբեկյանին 1919 թ. մայիսի 4-ի գեկուցագրում:³³³ Նշված գեկուցագրում գեներալ-մայոր Սիլիկյանը ջերմորեն և եռանդուն բողոքում էր անգլիական հրամանատարության կողմից դրսևորվող նմանատիպ անբարյացակամ գործողությունների դեմ և գլխավոր հրամանատարից պահանջում էր միջնորդություն հարուցել նրանց կողմից տարված ողջ ունեցվածքը ետ բերելու մասին:³³⁴ Գեներալ Նազարբեկյանը ստանալով գործերի Ալեքսանդրապոլյան խմբի պետ Մ. Սիլիկյանի վերը նշված գեկուցագիրը, 1919թ. մայիսի 5-ին համապատասխան գրություն (N° 0060/0228) դիմում է զինվորական նախարարին, որում թախանձագին խնդրում էր միջնորդել ետ վերադարձնելու տարված գնեքն ու զինամթերքը, մնացած ունեցվածքը և դադարեցնել դրանց դուրս բերումը առանց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության թույլտվության:³³⁵ Ի վերջո, զինվորական նախարարն էլ վերոհիշյալ գրությունը իր հերթին ներկայացնում է վարչապետին, ակնկալելով հարկ եղած կարգադրությունը այդ մասին: Փաստաթղթի տակ ստորագրել էին զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը և Գլխավոր շտաբի պետի պարտականությունները կատարող և Հայաստանում հետախուզական գործի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ գնդապետ Ջինկեիչը (N° 00921): Բացի այդ, համապատասխան կարգադրություն է արվում սույն փաստաթղթի պատճենները ուղարկել Հայաստանի Հանրապետության Փարիզի պատվիրակությանը (6 մայիսի, 1919թ. N° 1553) և Կոստանդնուպոլսի ՀՀ Դիվանագիտական ներկայացուցչին:³³⁶ Այս ամենի մասին կարևոր է ընդգծել, մանրամասնել, քանզի անգլիացիների այս դիրքորոշումը վերջին հաշվով խիստ բացասաբար անդրադարձավ նաև 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմում Կարսի պաշտպանունակության գործը կազմակերպելու և բարոյահոգեբանական ճնշող տպավորություն թողնելով զինվորականության վրա՝ նսեմացնելով նաև հայկական հետախուզության ջանքերը, այդ թվում թշնամու մասին

³²⁹ Տե՛ս Ա. Տեր-Մինասյան, Անտոնյան Պուլաբերարը եւ Հայաստանը. «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների» .- 2004.- N° 2.- էջ 90:
³³⁰ Տե՛ս Դ.Գ. Махмурия, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр. 211.
³³¹ ՎԱ, Ֆ.Պ- 276, ց. 1, գ. 158, Բ. 4, Ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 92, Բ. 251, գ. 209, Բ. 47:
³³² Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 92, Բ. 208- 209:

³³³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 199, ց. 1, գ. 67 (77), Բ. 20:
³³⁴ Նույն տեղում:
³³⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 199, ց. 1, գ. 67 (77), Բ. 20, Ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 92, Բ. 251:
³³⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 92, Բ. 251- 252:

ձեռք բերված տեղեկատվության արդյունավետ օգտագործման առումով: Սակայն այդ փաստը բացառություն է կազմում, ինչի մասին դեռ բազմիցս կանդորդառնանք տարբեր հիմնախնդիրների վերլուծության կապակցությամբ, բացահայտելով անգլիացիների հակահայկական վարքագծի նորանոր շերտեր: Գլխավոր շտաբի 1919թ. Հունիսի 11-ի հետախուզական ամփոփագրում (N° 3687/N°F 0133) փոխգնդապետ Ծնեուրի կողմից նշվում է ուշագրավ մի փաստի մասին. գործակալական տվյալների համաձայն անգլիացիները էրզրումում իբր թե զինաթափել են 12 հազար ասկյարների և պահանջելով հանձնել էրզրումում գտնվող, սակայն Կարսից դուրս բերված զինհանդերձանքը, ավելի քան 28 հազար հրացան և 4555 գնդացի՝ թուրք սպա Հայդար բեյի ուղեկցությամբ Խորասան-Կարաուրգան ուղարկելու համար իբր թե հայերին հանձնելու համար: Սակայն ճանապարհին՝ Խորասանից 18 վերստ հեռավորության վրա նրանք վնասելով երկաթուղագիծը, այսինքն՝ արհեստական վթար կազմակերպելով, գողանում են այդ զենք ու զինամթերքի կեսից ավելին (Հնարավոր է՝ հենց դա էլ ուզում էին անգլիացիները՝ քողածածկված եզրեր գտնելով թուրքերի հետ- Վ.Վ.)³³⁷ Սակայն ինչպես արդեն ասել ենք, անգլիացիները բոլորովին էլ մտադրություն չունեին ուժեղացնելու հայերին, և ազատ մանևրում էին, հույսը դնելով հայկական կողմի անտեղյակության կամ էլ պարզապես անճար վիճակի վրա, շահարկելով վերջինիս դյուրակամությունը և կույր նվիրվածությունը Մեծ Բրիտանիային և Անտանտի մեծ շահերին, կամ էլ հուսալով, որ հայկական հետախուզությունը այդ

³³⁷ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 200, ց. 1, գ. 155, թ. 62, 67: Այս վարկածի օգտին է վկայում Ռ. Հովհաննիսյանը, պնդելով, որ արտաքննապես համագործակցելով բրիտանական ավազ հրահանգիչ փոխգնդապետ Ալֆրեդ Ռաուլինսոնի հետ, Գ. Կարաբեքիրը գաղտնի հրամայեց իր մարդկանց քանդել երկաթուղին, իսկ իրեն ենթակա հրոսակախմբերին՝ չհարձակվել զենքը դուրս բերողների վրա և չխանգարել կողոպտել զինապահեստները: Ըստ այդ տեսակետի, Գ. Կարաբեքիրի հրամանի համաձայն հախչատված զենքը և զինամթերքը պետք է թաքցվեին և գաղտնի պահեստավորվեին 50 հազարանոց ուղամուծի համար, որը Կարաբեքիրն անհրաժեշտ էր համարում Հայաստանի Հանրապետությանը սահմանակից և վերջինիս կողմից հավակնած արևելյան վիլայեթների արդյունավետ պաշտպանության համար, հուսալով, որ Հայաստանը չի կարողանա իրականացնել արևելյան վիլայեթների միացումը ՀՀ-ին, ստանց Դաշնակից տերությունների զինուժի գործուն մասնակցության, որի համար հղված անվերջ խնդրանքները մնացել էին անպատասխան, ինչում թուրք բարձրաստիճան սպան միանգամայն իրավացի էր.- Տես Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 468-469:

ամենի մասին բոլորովին էլ չի կարող տեղեկացվել, կամ էլ անուժ է նման խնդիրներ լուծելու, առավել ևս հակազդել, ինչը հարկ է ասել՝ հերքվում է վերը նշված և հայ հետախուզչների կողմից Հայթայթված կարևոր տեղեկատվությամբ, և հետևաբար իրենք կարող են անել այն ամենը, ինչը համապատասխանության մեջ կգտնվի Մեծ Բրիտանիայի մեծապետական շահերի հետ: Միանգամայն ճիշտ է նկատում այդ առումով Գ. Մախմուրյանը, նշելով, որ Լոնդոնում (արհեստավարժորեն և մշտապես) ապահովում էին սեփական հասարակական շահերը և ՀՀ-ին ցուցաբերվող օգնությունը բացահայտորեն փոխանակում էին միայն նրա կողմից դրսևորվելիք հակասովետիզմի հետ³³⁸: Իսկ այդ ընթացքում բոլշևիկյան-թուրքական մերձեցումը խորանում էր, միաժամանակ 1919թ. օգոստոսից սկսած բրիտանական պետության քաղաքական կուրսը անընդհատ վերախմբագրման էր երթարկվում: Բրիտանական դիվանագետները և ռազմաքաղաքական և հետախուզական շրջանները հետևողականորեն Հայաստանի Հանրապետությանը ետ պահելով բոլշևիկների հետ մերձեցումից, փորձում էին քեմալականների հետ խորքային եզրեր գտնել, և իբր թե իրադրությունը Անդրկովկասում չլիկացնելու նպատակադրումից ելնելով, և իբր թե հարևանների նախանձը առաջ չբերելու համար չէին թույլատրում Երևանի տրամադրության տակ լծողնել դուրս բերվող զենքի ու զինամթերքի որոշ անհրաժեշտ մասը, ինչի կարիքը խիստ զգացվում էր, և ՀՀ-ն ռազմական շինարարությունում կաղում էր: Ավելին, այդ տարիներին Անդրկովկասում գտնվող անգլիական ռազմաքաղաքական ծառայությունների գործունեության մասին վկայող որոշ արխիվային փաստաթղթեր թեկուզև անուղղակիորեն վկայում են (չենք կասկածում, որ ապագայում կհայտնաբերվեն այդ գործունեության մասին ուղղակիորեն վկայող անժխտելի արխիվային և այլ վավերագրեր, որոնք քաղաքական նկատառումներով այսօր հրապարակ չեն հանվում, թաքցնելով անգլիացիների և Անտանտի գծով Հայ ժողովրդի մյուս «ընկերների» բազմապլան մեքենայությունները Անդրկովկասում և տարածաշրջանի սահմաններից դուրս- Վ.Վ.), որ անգլիացիները կովկասում և Հայաստանում իրենց բավականին վստահ և ազատ են զգացել, իրենց պահելով ինչպես իրենց հայրենի Մեծ Բրիտանիայում, ալ ու ձախ հրամաններ տալով և հաճախ մի անգլիացի սպայի կարծիքն ավելի մեծ կշիռ ու նշանակություն է ունեցել, քան նույնիսկ Հայաստանի Հանրապե-

³³⁸ Տես Գ. Գ. Махмурия, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр., 170, 210,

տուժյան որևիցե նախարարի կամ գեներալի, կամ էլ նույնիսկ վարչապետի: Այդ վերաբերմունքը դրսևորվեց նաև Հետախուզական ծառայությունների գործունեության նկատմամբ:

Հայտնի է, որ այդ օրերին Երևանում էր գտնվում անգլիական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունը ներկայացնող Ջ. Գրեյսին և նրա ռազմական կցորդ կապիտան Գ. Կուրտը և ուրիշներ: Երբեմն էլ անգլիական ռազմահետախուզական գործակալները իրենց այնքան վստահ էին զգում, որ ինքնակամ ձեռքակալություններ էին իրականացնում, հետաքննության ողջ ընթացքը զաղտնի պահելով: 1919թ. հոկտեմբերի 17-ին ՀՀ ՆԳ նախարար Ա. Գյուլիսանդանյանը արտաքին գործերի նախարարին ուղղված դիմումագրում (N 6145) հայտնում էր, որ իրենց անհայտ Հանգամանքներում, անգլիական գինվորական իշխանությունների կողմից ձերբակալվել է Սուրմալուի գավառային կոմիսար, պրապորշիկ Արտաշես Ստեփանյանը, և ուղարկվել է Բաղդադ, ուր գտնվում է հսկողության տակ: ՆԳ նախարարը նաև հաղորդում էր, որ իր ունեցած տեղեկությունների համաձայն, անգլիացիները համոզվել են նրանում, որ Արտաշես Ստեփանյանը թյուրիմացաբար է ձերբակալվել (որը քիչ է հավանական, ուղղակի անգլիացիները թերևս չէին կարողացել իրենց ձեռքը բացել այն, ինչ-որ ուզում էին, հնարավոր է՝ որևիցե փաստաթուղթ, որը կհաստատեր նրանց կասկածները, և կարելի է ենթադրել, որ լինելով գավառային կոմիսար, Արտաշես Ստեփանյանը կարող էր զբաղվել նաև Հետախուզական բնույթի գործերով, ինչը կարող էր նաև շոշափել բրիտանական ռազմաքաղաքական շահերը- Վ.Վ.): ՆԳ նախարարը խնդրում էր արտաքին գործերի նախարարության միջոցով անգլիացիներին հարցում կատարել և պարզել Արտաշես Ստեփանյանի ձերբակալության պատճառները, և միջնորդել վերջինիս ազատել կալանքից:³³⁹ Ելնելով դրանից, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը հարցապնդումով (N4407) հոկտեմբերի 20-ին դիմում է Անդրկովկասում անգլիական բարձր կոմիսար Գրեյսին, ինչպես նաև Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին՝ գործին ընթացք տալու նպատակադրումով:³⁴⁰ 1919թ. դեկտեմբերի 12-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը Բաքվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադյանին ուղղված հեռագրում հենց այդ փաստի մասին է շեշտում, ասելով, որ 1919թ. սկզբին անգլիացիների կողմից Երևանում ձերբա-

կալվել է հայ սպա Արտաշես Ստեփանյանը և տարվել Բաղդադ: Գլխավոր քարտուղարը նշում էր, որ անգլիական կապիտան Գրեյսից ստացված գրություն համաձայն Ստեփանյանը հանցանշանների բացակայության պատճառով ազատվել է կալանքից և գտնվում է Համադանում: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը խնդրում էր Բեկզադյանից պարսկական հյուպատոսի միջոցով կամ էլ այլ ճանապարհով ու ձևով Ստեփանյանին դուրս բերել Համադանից և բերել Երևան, ուր վերջինիս սպասում էր սեփական ընտանիքը, ինչը և կատարվում է:³⁴¹ Ակնհայտ է, որ հայկական հետախուզական ծառայությունները փորձում էին կայացման գործընթացները ափսոսել, լիարժեքորեն կանգնել սեփական ոտքերի վրա, ձերբազատվելով տարբեր ազդեցություններից, հաղթահարելով զանազան մոլորություններ և դուրս գալ կազուսային վիճակներից, ամեն ինչ նպատակամղելով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության հրատապ խնդիրներին լուծմանը, կուտակելով նաև այդ գործի համար կարևոր տեղեկատվություն:

Ասվածից ակնհայտ է դառնում, որ այդ տարիներին կուսակցական-քաղաքական շրջանները չբռնեցին կատարված և կատարվող փոփոխությունների խորքային իմաստները, չընկալեցին ու հաշվի չառան, որ Մեծ Բրիտանիայի մեկնումից հետո, հետևաբար, հենց Խորհրդային Ռուսաստանը և վերակենդանացող Թուրքիան էին այն երկու պետությունները, որոնք Կովկասյան այդ դատարկությունը պետք է լցնեին: Բայց, իրերի բերումով, Հայաստանը չկարողացավ համաձայնության գալ այդ պետություններից որևիցե մեկի հետ: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Սևրի դաշնագրի ուրվականը կար, իսկ Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կախվել էր Հայաստանի Հանրապետության խաբուսիկ հույսը՝ մեծ դաշնակիցների օժանդակության հետ կապված, դաշնակիցներ, որոնք ինչպես շատ դիպուկ նկատում են անգլիացի հետազոտողներ, Կովկասի պատմության գծով մասնագետներ Դ. Մ. Լանգը և Ք. Ջ. Ուոլքերը, հայերին և հայ ժողովրդի քաղաքական լիդերներին հմտորեն կերակրում էին «Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով տարածվող Հայաստան ստեղծելու երազային գաղափարով»³⁴²: Այդ հույսերը տարան Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (1918թ. մայի-

³³⁹ ՀԱԱ, Ֆ. 9.-200, ց. 1, գ. 242, մաս II, Թ. 268-269:

³⁴⁰ Նույն տեղում:

³⁴¹ Նույն տեղում, գ. 211, Թ. 392, գ. 242, մաս II, Թ. 268:

³⁴² Տես Դեյվիդ Մաքչալ Լանդ, Քրիստոֆեր Ջեյմս Ուոլքեր, Հայերը (Հայ ժողովրդի պատմություն), Խմբ. Կ. Մ. Խուրավերդյանի, Երևան, Հայկ. հանր. գլխ. խմբ., 1992, էջ 31:

սի 28 -1920 թ. դեկտեմբերի 2) ճակատագրական մեկուսացմանը և անկմանը: Երբեք էլ էական օգնություն դաշնակիցների կողմից չեղավ, միայն եղան սնամեջ հայտարարություններ ու խրախուսանքներ: Իսկ հարեանների հետ այնպես էլ տարբեր պատճառներով հնարավոր չեղավ լեզու գտնել, ինչը պարզորոշ երևում է ներքոհիշյալ հետազոտության նյութերից: Հայերը հաշվի չառան, որ Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ն և մյուս մեծ երկրները միայն խոստումներ էին տալիս: Այդ ժամանակահատվածում Կովկասում տեղի էին ունեցել էական, անդառնալի փոփոխություններ: Եվ միայն Դենիկինի բանակի բոլշևիկներից պարտություն կրելուց հետո էր միայն, 1920թ. հունվարին, որ Դաշնակիցները Անդրկովկասյան հանրապետություններին իբրև անկախ պետություններ ճանաչեցին, նպատակադրելով Կովկասը և Պարսկաստանը հետ պահել բոլշևիկյան ազդեցություններից: Այդ ճանաչումը թելադրված էր ազգերի ինքնորոշման միջազգային սկզբունքից, ինչպես դա կարծում էին, և առ այսօր էլ կարծում են որոշ քաղաքագետներ: Այն պարզապես հիմնված էր այն պատճառաբանության վրա, թե քանի որ «Սպիտակ» ուսական բանակները քայքայվել էին, և քանի որ ո՛չ Մեծ Բրիտանիայի, ո՛չ Ֆրանսիայի, ո՛չ էլ Իտալիայի կառավարությունները չէին կարողանում և չէին էլ ցանկանում որևիցե զորք «տրամադրել» Կովկասի համար, պետք էր, որ զենքի, զինամթերքի և ուսեստեղծների օգնություն տրվեր այդ հանրապետություններին, որպեսզի ընդդիմանային բոլշևիկներին: Պետք էր, որ նրանք «գիմադրեին» բոլշևիկներին, պաշտպանեին Կովկասը և մասնավորապես «պահակազորեին» Բաքվին: Ուրեմն, Մեծ Բրիտանիայի և դաշնակիցների կողմից Հայաստանի ճանաչումը իբրև դեֆակտո հանրապետություն՝ նպատակային էր, իսկ տրվելիք օգնությունը՝ պայմանական: Այդ ժամանակ իշխող տրամադրությունների մասին շատ պատկերավոր մեջբերում է անում Ռ. Հովհաննիսյանը՝ վկայակոչելով Ա. Գյուլխանդանյանի ելույթը Կառավարական տանը, կապված Հայաստանի դեֆակտո ճանաչման շուրջ առաջացած ոգևորության հետ: Այսպես, Ն. Գ. նախարարը իր ելույթում ասում էր, որ Հայաստանը նման է մի հսկայի, որի սիրտը Երևանում է, ձեռքերը՝ Ալեքսանդրապոլում, գլուխը՝ Լարսադղում, իսկ ոտքերը՝ Դիարբեքրում և Սև ծովում: Ն. Գ. նախարարը այնուհետև շարունակելով իր միտքը, նկատում է, որ այժմ հսկան արթնանում է դարերի քնից և զարմանում, որ դեռ ինքը ողջ է: Բայց մենք գիտենք, որ սիրտը երբեք չի դադարել բաբախելուց, շարունակել է իր ափիքը Ա. Գյուլխանդանյանը, որ այսօր Դաշնակիցները իրականացրել են

այդ երազանքը, և մենք համոզված ենք, որ շուտով տիտանը կշարժի իր գլուխը, ոտքերը կուղղի, և ուղիղ կկանգնի, և այդ ժամանակ նորից կհավաքվենք ու կնշենք Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստանի ճանաչումը:³⁴³ Այս հանգամանքը ավելի իրատեսական է գնահատում Ռ. Հովհաննիսյանը, որը գրում է, որ Արևմտյան կողմնորոշումը ռիսկ էր, քանզի այն Հայաստանը ետ էր չպրտում Ռուսաստանին մեր նկատմամբ կախվածությունից դեպի «ավելի հուսալի, ավելի հզոր» երկրները, որոնք այդքան շատ բան էին «ներդրել» Հայկական ողբերգության մեջ՝ վերջին հիսուն տարվա մեջ:³⁴⁴ Քաղաքական-ազգայական և կուսակցական-կառավարող շրջանները չէին ցանկանում այդ տարիներին, և հատկապես 1920 թ. սահմանադրում նկատել այն, ինչ արդեն տեսանելի էր, կպչուն հույսեր էին փայփայում, որ հանկարծ Դաշնակիցները կկերպարանափոխվեն և հանուն Անտանտի գծով իրենց կրտսեր եղբայրակցի և պատերազմում ծանր կորուստներ ունեցած Հայաստանի ու հայ ժողովրդի սրընթաց և կտրուկ, արդյունավետ քայլեր կձեռնարկեն, և հողմացրիվ կանեն Կարմիր-Բոլշևիկյան ցնցոտիավոր բանակներին, որոնք սակայն իրենք ջարդուփշուր արեցին թե՛ Կոլչակի, թե՛ Դենիկինի, թե՛ Վրանգելի, թե՛ Անգլիայի կազմակերպած այսպես կոչված «14 երկրների» և թե՛ առհասարակ մնացյալ բոլոր սպիտակ և ոչ սպիտակ բանակները: Դա չափազանց դիպուկ է նկատել հետախույզ Տ. Դեվոյանցը. «Բայց Տրոցկիներն և Ջիզերինները չկան այլևս: Նրանց փոխարինել է Սովետական մի նոր դիւանագիտութիւն, որ այժմ զբաղուած է իր նախորդների գիջած հողամասերը հաւաքելով և կցելով Խորհրդային Ռուսաստանին: Այսպէս, նա վարուեց Լադիխայի, Լիտուանիայի, Էստոնիայի, Ֆինլանդայի, Բեսարաբիայի ու Բուկովինայի հետ: Այդպէս պիտի վարուի նաև իր կորցրած միւս հողերի հետ»³⁴⁵: Աշխարհաքաղաքական իրավիճակի և դաշնակիցների վերաբերմունքի էական փոփոխությունները Հայաստանի նկատմամբ դիպուկ նկատել են վերը հիշված Դ. Մ. Լանգը և Բ. Ջ. Ուոքերը. «1920-ի ընթացքում աշխարհի իրավիճակը այնպիսի դրամատիկ փոփոխու-

³⁴³ Տես՝ «Յառաջ», Յունևար, 28: 1-2, 29: 2. 1920, Ռուբէն Դարբինյան, Հայաստանի հանրապետութեան օրերէն, «Հայրենիք» (Քոստոն), Հատոր 28, № 6 (293), 1950, հունիս, էջ 24-25, R.G. Hovannissian, The republic of Armenia, vol. II, p. 513:

³⁴⁴ R.G. Hovannissian, The republic of Armenia, From London to Sevres, February-August, 1920.- Berkeley, Los Angeles, London, 1996, vol. III, p. 1:

³⁴⁵ Տիգրան Դեյոնանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», 1945, № 4 (249), յուլիս-օգոստոս, էջ 82:

թյուններ կրեց, որ այլևս իմաստագրկվեցին դաշնակից տերու-
յունների Հայաստանին տված խոստումները... բուռն վիճաբա-
նություններից հետո... դաշնակցական կառավարութունը որո-
շեց խաղաղ կերպով իշխանութունը հանձնել բոլշևիկներին և
ինչպես առածն է ասում, նրանք գերադասեցին «կարմիր լինել,
քան մեռած»³⁴⁶:

Դա ըստ երևույթին կարողացել են հրաշալի հասկանալ
թուրք քաղաքական գործիչները՝ իրենց մարտավարութունը կա-
ռուցելով Հայաստանի Հանրապետության Անտանտյան Դաշնա-
կիցների անվճռականության և բոլշևիկների հետ փաստացի բա-
րեկամության վրա: Դրանից ոգևորվելով թուրքերը լավագույն
դեպքում դեմ չէին Հայաստանի կազմավորմանը Անդրկովկասի
հաշվին, իսկ թուրքահայերի և հետևաբար թուրքահայաստանի
ճակատագիրը պետք է որոշվեր միայն օսմանյան օրենքներով,
ինչի մասին անդրադառնում է Ս. Դեվոյանցը գեներալ Ղորղան-
յանին ուղարկված 1919թ. հոկտեմբերի 15-ի զեկուցագրում³⁴⁷ հա-
վելելով, որ այդ նպատակի իրագործման համար նրանք հարմար
են գտնում կողոպտել անգամ սեփական հարուստներին՝ հավա-
քելով գործի համար անհրաժեշտ դրամաքանակը:

Եվ դեռ ավելին, Ս. Դեվոյանցը իր «Կեանքիս դրուագներից»
հուշաշարքում վերլուծության ենթարկելով իր ձեռքի տակ
գտնվող այդ դժվարին տարիների բարդ աշխարհաքաղաքական
իրադարձություններին վերաբերող հետախուզական մի շարք
տեղեկագրեր, այլևայլ վավերագրեր, նույնիսկ պնդում է, որ
«Հայաստանի պատերազմական նախարարութիւնը եւ Փարիզի
Հայաստանի պատուիրակութիւնը դեռ 1920թ. ապրիլին գիտէին
տաճիկ-մեծամասնական յարձակումների մասին»³⁴⁸: Դրան Ս. Դե-
վոյանցը նաև խիստ բազմանշանակ ավելացնում է հետևյալը.
«Հայաստանի հետախուզական բաժանմունքի ստացած գաղտնի
զեկուցումների մէջ շատ անգամներ շեշտում էր, որ Տաճկաս-
տանի ազգային ուժերը Մուստաֆա Քէմալ փաշայի ղեկավա-
րութեամբ շտապ վերակազմվում, կազմակերպվում են: Եւ, հա-
կառակ Դաշնակիցների կտրուկ հրահանգներին, երիտասարդ
թուրքեր հասան իրենց նպատակին, այն է՝ կազմեցին Ֆերիզ
Ռիզա փաշայի նոր դահլիճը, բացառաբար իրենց կուսակիցնե-

³⁴⁶ Տես՝ Դ. Մ. Լանդ, Բ. Զ. Ուոքեր, Հայերը (Հայ ժողովրդի պատմու-
թյուն), էջ 32:

³⁴⁷ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), թիվ 17/17 պահ.
12, դ. 3, թ. 52:

³⁴⁸ Տեղրան Դեյուխանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Քոստոն),
1947, № 2 (259), մարտ-ապրիլ, էջ 107:

րից, եւ այդպիսով «Միլի Թաշկիլաթի» դրութիւնը դարձավ օրի-
նական»³⁴⁹: Այդ ամենից հետո, ինչպես այդ մասին դարձյալ
փաստում է Ս. Դեվոյանցը, թուրքերը տենդագին պատրաստու-
թյուններ տեսան, որոնց արդյունքում դեռ 1919թ. նոյեմբերին
ազգային ուժերի քանակը հուսկական ճակատի վրա հասավ 30
հազարի, որից հետո Փրանսիացիների անհաջողությունները
1920թ. Մարաշի շրջանում և Հայերի կոտորածը խրախուսեցին
«Միլի» ուժերին, որոնց թիվը ավելի էր շատացել և նոր գրոհ-
ներով վերջիններս գրավեցին համարյա ողջ Կիլիկիան՝ սկսելով
հաջող ռազմական գործողություններ անգլիացիների դեմ Մի-
ջագետքում: Դրանից ելնելով, Ս. Դեվոյանցը դեռ 1920թ. մայի-
սին եզրակացնում էր, որ նկատի ունենալով ստեղծված պայ-
մանները, ինքն անհավանական չի համարում, որ թուրքերը
սկսեն ռազմական գործողություններ Հայաստանի սահմանների
վրա՝ խորտակելու համար նորածին հայկական պետականութ-
յունը³⁵⁰: Եվ վերջապես, Ս. Դեվոյանցը հավելում է իր հետաքրք-
րական մոտեցումը այդ օրերի Սովետական Ռուսաստանի նկատ-
մամբ բռնած դիրքորոշման վերաբերյալ հետևյալ, կարելի է աս-
ել՝ աքսիոմատիկ եզրակացություններով. «Եվրոպական պետութիւն-
ներից ամէնեւ շատ Անգլիան էր օգնում ռուսական ճերմակ բա-
նակներին, ուստի սովետները որոշ շարժում առաջ բերին Ան-
գլիոյ դէմ մահճեղական երկրների մէջ եւ հովանաւորեցին էն-
վեր եւ նուրի փաշաներին ու նրանց նմաններին... Իհարկե, Սո-
վետական Ռուսաստանի այս քայլը վնասում էր Հայաստանին,
բայց նկատի ունեցէք, որ դիւանագիտութիւնը գուժ չուէր: Այս-
տեղ պէտք է աւելացնեմ իմ համոզումը, որ Սովետական Ռու-
սաստանը թէեւ այդ շրջանին հովանաւորում էր Քեմալին, բայց
«չան հետ բարեկամանալով՝ փայտը միշտ իր ձեռքին էր պա-
հում ու հետեւում նրա բոլոր քայլերին»:

Եւ այժմ մենք՝ Հայերս, մնացել ենք մեն մենակ Դաշնակից-
ների թշնամիներով շրջապատուած, որոնք սպառնում են փոք-
րիկ Հայաստանի վերջին ծուխը մարել: Օգնութիւ եւք խնդրում
Փրանսիայից, Անգլիայից, Ամերիկայից - բոլորն էլ խուլ են ձե-
ւանում եւ իրար վրայ են նետում մեր գործը: Ապերախտ աշ-
խարհ. մէկ տարի առաջ նրանք մեզ պէտք ունէին, քաջալերում
էին մեր դիմադրութիւնը Բազուի տակ, իսկ այժմ... Ի հաշիւ Հա-
յաստանի Ազրբէյջանը շարունակում էր ամէն միջոցներով միշտ

³⁴⁹ Նույն տեղում, 1946, № 2 (253), էջ 103:

³⁵⁰ Տես՝ «Ռազմիկ», Ա. Տարի, 1920, № 1, 15 մայիսի, Երևան (Ձոքական
չաբաթաթերթ), էջ 9:

իր սահմանները ընդարձակել, գրաւել գոտ Հայաբնակ Հողամասերը եւ այդ իր քայլերը ոչ միայն չէին կասեցւում մեր երեկուայ Դաշնակիցների կողմից, այլ երբեմն խրախուսւում էին, որովհետեւ իրենց Համար ձեռնտու էր տկարացնել Ռուսաստանը, ուժեղացնելով Ազրբէյջանը»³⁵¹:

Չնայած այս դժվարութիւններին, օգոստոս-սեպտեմբեր դժվար ամիսներին Հետախուզութիւնը և Երևանում, և Թիֆլիսում աշխատում էր գերլարումով, ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվութիւն Հայաստանում և նրա շուրջ տիրող, ինչպես նաև Թուրքիայում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի, Ազրբէյջանում և Վրաստանում առկա քաղաքական տրամադրութիւնների և այլնի մասին: Այսպես, ուշացումով (որն անհասկանալի է, թե ինչու է այդպես պատահել, կարծես թե դրանում դիտավորութիւն կար-Վ.Վ.) 1920թ. հոկտեմբերի 6-ին Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական կցորդ (ինչպես նաև Հետախուզական գործերի ղեկավար) Քիչմիշյանի ստորագրութեամբ Հայաստանի գործերի Գլխավոր շտաբ է ուղարկվում բավականին արժեքավոր մի տեղեկատվութիւն, որն ստացվել էր էրզրումից Հայաստանի վրայով Թիֆլիս դեռ նոր-նոր վերադարձած Վրաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի մի սպայի միջոցով: Այդ տեղեկատվական բնույթի փաստաթղթում տվյալներ էին բերվում Քեմալ փաշայի ուժերի դասավորման մասին Կովկասյան ճակատում սեպտեմբերի 3-ի դրութեամբ: Սույն տեղեկագրում նշվում էր, որ. 1) Թուրքական 3-րդ կովկասյան դիվիզիան (6 հազար սվին) ժանդարմական գումարտակի հետ միասին տեղաբաշխված է Սև ծովի ափին, իսկ շտաբը՝ Տրապիզոնից 18 վերստ հեռավորութեան վրա, դեպի Բայբուրդի կողմն՝ ըստ այդ տեղեկատվութեան, 2) 9-րդ դիվիզիան, որի պետը Խալիտ բեյն էր, ուներ մոտ 5 հազար զինվոր իր գլխավորած զորամիավորման կազմում և մեկ հրետանային գունդ, իսկ շտաբն ըստ մի վարկածի գտնվում էր Օլթիում, մյուս տարբերակի համաձայն՝ Կոստրում, 3) 12-րդ դիվիզիան, որը տեղաբաշխված էր Կարսի մարզում՝ մինչև Արոս, իր կազմում ուներ 6 հազար սվին՝ գումարած հրետանային գունդը, իրեն կից ունենալով 15-րդ հեծելազունը, 4) 11-րդ դիվիզիայի շտաբը գտնվում էր Բայազետում, պետը Զավադ-բեյն էր, շտաբին կից կար մեկ պահակային գումարտակ և սակրավորների վաշտը՝ 250 հոգուց բաղկացած, իսկ դիվիզիայի ընդհանուր թվաքանակը հասնում էր 5000-ի և նախատեսված էր Իգ-

դրի ուղղութեամբ օպերացիայի համար: Տեղեկատվութեան մեջ նաև հայտնվում էր, որ 15-րդ կորպուսի շտաբը գտնվում է էրզրումում, և որի հրամանատարը Գլխավոր շտաբի գնդապետ Քյազիմ բեյն էր, կորպուսի շտաբի պետը՝ Գլխավոր շտաբի մայոր Մուսթաֆա բեյը: Բացի դրանից, սեպտեմբերի 3-ի Հաղորդագրութեան մեջ նշվում էր, որ էրզրումում է գտնվում ազրբէյջանական բանակի թաթարական հեծյալ գունդը՝ 250 մարդ թվաքանակով և պահակային 200 հոգիանոց գումարտակը և հրետանավորների գնդի մարտկոցը (2 հրետանիով): Հետախուզական սույն ամփոփագրի ամփոփիչ Հատվածում ասվում էր, որ Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը գտնվում է էրզրումում, իսկ հրամանատարը Թուրքական գործերի Գլխավոր շտաբի գնդարալ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան է, իսկ Գլխավոր շտաբի պետը՝ գնդապետ Քյազիմ բեյը (էնվեր փաշայի փեսան): Փաստաթղթում ասվում էր, որ իբր թե զորամասերը Հանդերձանք չունեն, որ այն չկա և համարակապետական պահեստներում: Նշվում էր պարենամթերքի սակավութեան մասին (ինչը թուրքական զորամասերի զինվորները (ավելի շուտ ասկարները) վայրագաբար հայթայթեցին հայկական տարածքներում, որոնցով նրանք անցան ավերակների վերածելով գյուղերը, իսկ մարդկանց գազանաբար ոչնչացրին՝ Վ.Վ.): Ինչևէ, սույն շատ հետաքրքիր փաստաթղթում արձանագրված էր, որ մարտական փամփուշտները քիչ են, իսկ հրետանային արկերը մոտ 20 հազար արկը են (ինչը ամենևին էլ քիչ չէր՝ Վ.Վ.): Այնուհետև ասվում էր, որ դրամի բացակայութեան պատճառով, սպաներին և զինվորներին 6 ամսվա ընթացքում ոչ մի անգամ ռոճիկ չի վճարվել, որի հետևանքով աճել են դժգոհութիւնները և խմորումները զորամասերում (այդ դժգոհութիւնները վերջիններս պարպեցին խաղաղ Հայ բնակչութեան վրա, անխղճաբար կողոպտելով քաղաքներն ու գյուղերը՝ Վ.Վ.): Ըստ այդ տեղեկատվութեան, թուրքերը հեռագրագիծ ունեին էրզրումից մինչև Նախիջևան (Մակվի խանութեան վրայով), չնայած այն հանգամանքին, որ Մակվի խանը, ըստ եղած տվյալների, չէր էլ համակրում անատոլիականներին: Վերջապես դրանում ասվում էր, որ ներկայումս, ըստ Վրաստանի Գլխավոր շտաբի տվյալների, թուրքական կանոնավոր զորամասեր չկան Թախտակրանում, ուր մնացել էին ընդամենը մի քանի հարյուր չեթնիկներ, իսկ Մերդենեկում՝ մի վաշտ և չեթնիկներ: Վերջնամասում շատ կարևոր տեղեկութիւն էր հաղորդվում այն մասին, որ վրացիները, կանխատեսելով բարդացումները Արդահանում, մոտ օրերին ենթադրում են իրականացնել տեղական բնակչութեան զորահավաք

³⁵¹ Տեղաբնակները, Կեանքի դրուագներից, «Հայրենիք» (Բուսոն), 1945, № 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 79, 1945, № 5 (250), սեպտ-հոկտ., էջ 100:

ժողովրդական գվարդիայի ուժեղացման համար, որը տեղաբաշխված էր Բաթումի մարզում:³⁵²

Ինչպես տեսնում ենք, սույն տեղեկատվությունը որոշակի արժեք ունի, քանզի կարևոր տվյալներ էր հաղորդում թուրքական զորքերի տեղաշարժերի և թվաքանակի մասին, նամանակավանդ, որ այն թվագրված է հենց սեպտեմբերի 3-ի վիճակով, այսինքն մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, որին դեռ մինչև մտնում երկու շաբաթից ավելի ժամանակ կար, իսկ այդ ընթացքում կարելի էր շատ լուրջ նախապատրաստություններ տեսնել: Միաժամանակ պետք է հատուկ նշել, որ այն տառապում էր որոշ թերություններով, որոնցից են թուրքական բանակի թվաքանակի, մարտական հնարավորությունների և բարոյահոգեբանական պատրաստվածության ու ոգու, ինչպես նաև նյութատեխնիկական բազայի որոշ կողմերի թերագնահատումը, գուցե և անտեղյակությունը որոշ այլ հարցերից: Մյուս կողմից էլ հնարավոր է, որ վրացական զորքերի Գլխավոր շտաբը միտումնավոր էր այդպիսի տեղեկատվություն տվել, որոշ տվյալներ աղճատելով, միտումնավոր ձգտելով հայկական կողմին գցել չփոթություն մեջ, խճճել վերջինիս, ելնելով թուրքերի հետ իրենց ընդհանուր շահերից հայտնի տարածքներում (Կարս, Բաթում, Արդահան և այլն): Այնուհանդերձ, հարկավոր է հատուկ նշել, որ գլխավոր խնդիրը նրանում էր, որ սույն տեղեկատվությունը, որն անկասկած իր բոլոր թերություններով հանդերձ որոշակի արժեք ուներ, անհասկանալի պատճառներով բավականին ուշ հասավ Երևան՝ հոկտեմբերի սկզբին, երբ թուրք-հայկական պատերազմը իր սրմանն էր գնում, ակնհայտորեն Հայաստանի համար դժվարին իրավիճակում և վճռական դեր չկատարեց ուղղափառական ուժերի վերադասավորման տեսանկյունից: Այն որոշ չափով հետաքրքրեց զինվորական նախարար Թուրքեն Տեր-Մինասյանին, որն էլ որոշ հարցերի պարզաբանման նպատակով 1920 թ. հոկտեմբերի 7-ին հեռագրով (N° 331), դիմեց գեներալ Քիչմիշյանին: Դրանում նա Հայտնում էր զինվորական նախարարության բանաձևի մասին N° 397 հեռագրի կապակցությամբ, որին ստորև կանդրադառնանք: Գլխավորը, որ նշվում էր այդ հեռագրում, կայանում էր հետևյալում. վերջինս Հայտնում էր, որ հաղորդած տվյալները համընկնում են իրենց ունեցածի հետ, սակայն խնդրվում էր ստուգել, թե 1) ինչ ուժեր են թուրքերը կենտրոնացրել Արդահանի մարզում, 2) շեշտում էր, որ վրացական և հայկական կամավորները կարող են գալ, 3)

հրահանգում էր Քիչմիշյանին մնալ իր տեղում, սակայն բոլոր այն սպաներին, ովքեր զեկուցագիր են ներկայացրել ուղղափառական մեկնելու վերաբերյալ, պահանջվում էր բոլոր դրանց, առանց որոնց Քիչմիշյանը կարող էր յուրազանս ընթացք տալ այդ սպաների գործերին, ընդգծելով, որ Հայաստանում դրանց կարիքը խիստ է զգացվում, 4) ասվում էր, որ ուսանողուհիներին կարող են տեղաբաշխել: Հեռագրի ամփոփիչ մասում Թ. Տեր-Մինասյանը խնդրում էր պարզել, թե որտեղ են գտնվում 12-րդ դիվիզիան, 35-րդ և 36-րդ գնդերը:³⁵³

Հետախուզությունը անում էր հնարավորին ամեն ինչ, ինչի որ նա ի վիճակի էր, ձգտելով հայթայթել նորանոր արժեքավոր և Հայաստանի հանրապետության պետական անվտանգության տեսանկյունից կարևոր տեղեկատվություն, գործելով չափազանց լարված աշխարհաքաղաքական իրավիճակում, դեմ առ դեմ անհամեմատ ավելի հզոր հետախուզական կարողություններ ունեցող երկրների Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և այլ երկրների հետ, որոնք իրենց հատուկ ծառայություններն ունեին տարածաշրջանում, իսկ մի քանիսն էլ իրենց պաշտոնական ուղղափառական ներկայացուցչությունները Անդրկովկասի կարևորագույն քաղաքներում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում, Երևանում և այլուր: Սակայն անգամ այդ իրավիճակում էլ հայկական հետախուզական ծառայությունը ի դեմս Տ. Դեվոյանցի ուներ իր հենակետը թուրքիայի սրտում՝ Կ.Պոլսում, որտեղից Հայաստան էր ուղարկվում կարևոր տեղեկատվություն տարբեր քաղաքական փոփոխությունների, քեմալական ուժերի ձեռնարկումների և Դաշնակիցների վերաբերմունքի ու դիրքորոշման հնարավոր վայրկյանների ու այլևայլ նրբերանգների մասին. «Լալ էր, որ Պոլսից մեկնելու միջոցին այնտեղ թողեցի մի կորիզ, որ խոստացաւ պարբերաբար, առանց վարձատրութեան, Հայաստանի սիրոյն համար, ուղարկել ինձ կարևոր հետախուզական լուրերը, առնչութիւն ունեցող Հայաստանի հետ: Այդ կորիզը՝ հին, փորձուած Հայ հետախոյզներից էր բաղկացած: Նրանք ծախսում էին ամսական տասնեակ հազար տոլարներ՝ աշխատելով Դաշնակից պետութիւնների համար:

Երևանում ստացայ այդ մարմնից առաջին ծրարը, վաւերական հեռագիրների պատճեններով, ծածկագիր, էրզրումից Պոլիս Կարաբէքի Բեաղիմ փաշայի ուղարկւած պատերազմական նախարարին: Ամփոփեցի եւ տպագրելով N 14, սեպտեմբերին խիստ

³⁵² ՀԱԱ, Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 154, թ. 118:

³⁵³ Նույն տեղում, թ. 119:

գաղտնի ուղարկեցի իմ նախարարին, գործառնաբեր պետերին եւ մի օրինակ էլ տուի կապ. Մ.-ին մեր սպայակոյտի «պետին»։ Այդ հեռագրերն ըրը ցոյց էին տալիս, թէ ինչ՞ դասաւորութեամբ (ՈՆ գնդերի եւ դիվիզիաների), ինչ՞ ուղղութեամբ եւ երբ՞ թրջական ուժերը պէտի յարձակուէն Հայաստանի վրայ ու զբաւեն Կարսը, Օլթին, Մարիղամիշը, Արդահանը, Իգդիրը եւ այլն։ Այդ ամփոփումն ունեւ մայսօր ձեռքիս տակ։

Մաթեմատիկական ճշդութեամբ հետազային գործադրուեց այդ հեռագրերն բովանդակութիւնը Հայաստանի նկատմամբ։ Բայց ինչպէս՞ ընդունուեց լուրը մէր պաշտօնական իշխանութեան կողմից։ Լսեցի, որ մեր քաջ սպայակոյտի պետը անուանել էր ինձ խելագար, իսկ նախարարներից մեկը ասել էր. «Այդ Դեւ-լոյսանցի ցնդաբանութիւններն էն»։³⁵⁴ 1919-20 թթ. աշուն-ձմռան ժամանակահատվածը ընդգրկող Տ. Դեվոյանցի կողմից Կ. Պոլսից ուղարկված և արդեն նրա այնտեղից բացակայության ժամանակ ստացված հեռագրերի, զեկուցագրերի ու ամփոփագրերի ու դրանց նշանակության մասին ընդգծում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանը իր հանրահայտ քառահատոր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքաշարում.³⁵⁵ Կարծում ենք, մեկնաբանությունները միանգամայն ավելորդ են և անտեղի, այստեղ են ասում՝ ասողին լսող է պետք, և այն էլ նման բարդ և վտանգալիցք իրավիճակում, երբ խաղաքարտի վրա էր դրված Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգությունը, նրա ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը։

3. Օտարերկրյա գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեության կասեցումը։ Անտոն Մարոկուտտի գործը

Վերջապես, հայկական հետախուզական ծառայությունների գործունեության պատմությունը քիչ թե շատ ամբողջականացնելու և թշնամական գործակալներին մերկացնելու ու նրանց խարդավանքները կանխելու տեսանկյունից կարևոր է նշել այսպես կոչված «Անտոն Մարոկուտտի գործի» մասին։ Այսպես, 1919թ. դեկտեմբերի 19-ին հենվելով Հայաստանի Հանրապետության նախարարների

Խորհրդի հուլիսի 29-ի որոշման և զինվորական գերատեսչության գծով 1919թ. հուլիսի 26-ի հրամանի վրա Երևանում զինվորական դատարանում լսվեց ավստրիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկուտտի մեղադրանքի մասին գործը³⁵⁶, որին դատում էին Քրեական օրենսգրքի 198, 119 հոդվածների համաձայն։ Քաղաքային դուռնայի շենքում ընթացած այդ դատավարությանը ներկա են եղել պառլամենտի պատգամավորներ, հասարակական գործիչներ, զինվորականներ և այլք։ Այդ գործի կապակցությամբ փաստաթղթերից մեկում նշվում էր, որ 32 տարեկան այդ անձնավորությունը Հարավայսլայի Հարավային Ստիրիա շրջանի Ցելի քաղաքի ծնունդ է։ Այնուհետև տեղեկանում ենք, որ սույն կարևոր դատավարության գծով որպես վկաններ հանդես են բերել Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, հայկական հետախուզական ծառայության ղեկավարներից Վահագն Մուրադյանը, արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը և արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի վարիչ Գ. Յակուլովը.³⁵⁷ Իսկ ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 1919թ. դեկտեմբերի 8-ին Ներքին գործերի նախարարության աշխատակիցների կողմից բռնվեց Թիֆլիսից եկած մի գաղտնագրված հեռագիր, որի հեղինակը Վրաստանում Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ Վեքիլովն էր, որը Հայաստանում Ադրբեջանի ղեկավանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ իր գործընկերոջից՝ Հախվերդովից խնդրում էր աջակցություն ցուցաբերել Անտոն Մարոկուտտի Երևան մեկնելու կապակցությամբ։ 1919թ. դեկտեմբերի 5-ի հեռագրում (N° 120) ասվում էր հետևյալը. «Մոտ օրերին Երևան է մեկնում ավստրիական կապիտան Հրետանավոր Անտոն Մարոկուտտին։ Նա մտադիր է անցնել Խայի-բեյի բանակ։ Ցույց տվեք նրան աջակցություն, եթե հարկ լինի»³⁵⁸։ 1919թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսում ՀՀ ղեկավանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրում (N° 202/с.о) արտաքին գործերի նախարարը հայտնելով այն մասին, որ դեկտեմբերի 5-ին արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի կողմից գաղտնագրվել է Վեքիլովի Հախվերդովին հասցեագրած հեռագիրը, որի հիման վրա արվել է համապատասխան կարգադրություն, և դեկտեմբերի 8-ին Երևան-Ալեքսանդրապոլ գնացքում ձերբակալվել է Մարոկուտտին, միաժամանակ տե-

³⁵⁴ Տե՛ս նաև Դեվոյանց, Կեանքի դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 2 (247), մարտ-ապրիլ, էջ 85։

³⁵⁵ Տե՛ս՝ R.G.Hovhannissian, The republic of Armenia, vol. II, p. 68, 177-178, 489։

³⁵⁶ Տես նաև՝ Գաղտնի փաստաթղթերը։ Ադրբեջանի դատաբանական գործունեությունից մի էջ էլ 45-46։

³⁵⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 4- 200, ց. 1, գ. 212, թ. 162։

³⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 175։

դեկացնում էր, որ ձերբակալվածի մոտ գտնվել է 7000 ռուբլի նիկոլաևյան փողեր, Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններին վերաբերող քարտեզներ, որոնք հանձնվել են հատուկ կարևոր գործերի գծով քննիչին: Արտաքին գործերի նախարարը նաև տեղեկացնում էր, որ Անտոն Մարոկուտտի մոտ հայտնաբերվել է վրացական անձնագիր, որը նշագրվել է (վիզա դեն) Դենիկինի ներկայացուցչի, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության և Ադրբեջանի Հանրապետության Թիֆլիսյան ներկայացուցչության կողմից: Հեռագրում ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը խնդրում էր գաղտնազրկված հեռագրի պատճենը և գործի հանգամանքները ներկայացնող մյուս փաստաթղթերը կոնֆեդերացիայ կերպով հաղորդել գեղապետ Վ. Հասկելին՝ մատնանշելով, որ չնայած կայացած համաձայնությանը, Ադրբեջանը դեռ շարունակում է աջակցել Նախիջևանյան անջատողականներին և Հայաստանի նկատմամբ վարում ոչ անկեղծ քաղաքականություն³⁵⁹: Մեղադրյալի հարցաքննությունը և պաշտոնական դատաքննության հրապարակային գործընթացը պարզեց մի շարք հետաքրքիր մանրամասներ, որն էլ հնարավորություն տվեց հայկական հետախուզությունը այդ խճճված օրերին գլուխ հանել բավականին դժվարին իրավիճակներից, պարզել աշխարհաքաղաքական տվյալ իրավիճակում որոշ անհայտ ուժերի գործողությունները, ինչ-ինչ հակաքայլեր ձեռնարկել: Դատարանի նախագահի հարցին, թե արդյո՞ք ինքն իրեն մեղավոր ճանաչում է թե ոչ, մեղադրյալը տալիս է բացասական պատասխան: Այնուհետև դատարանը հետևողականորեն փորձում է պարզել, թե մեղադրյալը կոնկրետ ու՞մ մոտ է ցանկացել հյուրընկալվել՝ ձեռնարկելով իր ուղևորությունը Թավրիզ: Մեղադրյալը պատասխանում է, որ ձեռնարկելով դեպի Թավրիզ ուղևորությունը, ինքը մտադրություն է ունեցել կանգ առնել իր ծանոթ ինժեներ էկարտի մոտ, որն ավստրիական հպատակ էր և Թավրիզում 10 տարուց ավելի ապրել էր, և որի հետ ինքը ծանոթացել էր դեռ այն ժամանակ, երբ այնտեղ թուրքերն էին, հյուրընկալվելով 4 օր: Այս կապակցությամբ մեղադրյալին ուղղված հարցապնդումով հանդես է գալիս կապիտան Մուրադյանը: Նշելով այն մասին, որ 1915 թ. մարտին, երբ ռուսական զորքերը մտել են Թավրիզ, ինքը ծառայության մեջ է գտնվելիս եղել Կովկասյան հրաձգային գնդերից մեկում, և տեղյակ է, որ այդ պահին գերմանական բոլոր լրտեսները փախել էին: Սակայն կապիտան Մուրադյանը կարևոր նշում է անում, որ հենց այդ ժամանակ ռուսական հակահետախուզության կողմից հայտնաբերվել են այդ լրտեսների ցուցակները, որոնց մեջ էին նաև ինժեներ էկար-

³⁵⁹ Նույն տեղում, Թ. 9- 276, ց. 1, դ. 196, Թ. 91, 95, 96, 97:

տի, ինչպես նաև գերմանական գվարդիայի սպա էլմանի անունները: Կապիտան Մուրադյանը այնուհետև նշում է, որ Թավրիզում եղած ժամանակ ինքը հաճախ այցելել է Ամերիկյան ներկայացուցչություն, որոնց աշխատակիցների հետ ինքը մոտ հարաբերությունների մեջ էր: Ըստ Մուրադյանի հենց այդտեղ էլ ինքը ծանոթացել է էլմանի կնոջ հետ, որից էլ հավաստի տեղեկություններ է ստացել այն մասին, որ էկարտը լրտես է և ռուսների գալով թաքնվել է: Սակայն մեղադրյալը Անտոն Մարոկուտտին, ժխտում է այսչափ կարևոր վկայի փաստարկները մերկապարանոց պնդելով, որ ինքը տեղյակ չի եղել, թե երբևիցե իրեն էկարտը ասած լինի, որ ինքը լրտես է, ընդհակառակը, նա ասել է, որ ինքը 10 տարուց ավելի ապրում է Թավրիզում և զբաղվում առևտրով: Կապիտան Մուրադյանից հետո ելույթով հանդես է գալիս վկա Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, որը դատարանին տեղեկատվություն է տալիս Թավրիզում ապրած իր վեց տարիների գործունեություն ժամանակ իրեն հայտնի որոշ փաստերի մասին, հիշատակելով նաև ոչ անհայտ ինժեներ էկարտի մասին: Տեր-Հակոբյանը նշում է, որ գերմանական հյուպատոսի ձերբակալությունից և աքսորից հետո էկարտը թաքնվել է և Թավրիզում ռուսական զորքերի ողջ ներկայության ժամանակահատվածում հորիզոնում չի եղել: Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում է, որ սակայն թուրքերի գալով էկարտը նորից հայտնվում է: Իր ելույթի վերջնամասում Հ. Տեր-Հակոբյանը հայտնում է, որ Թավրիզում էկարտին գիտեին որպես մեծ պետությունների քաղաքական գործակալի: Մեղադրյալ Ա. Մարոկուտտին դարձյալ սկսում է հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը պնդելով, որ ինքը Թավրիզ է ուղևորվել առևտրական նպատակներով, իր հետ տանելով անհրաժեշտ փաստաթղթերը: Սակայն Մարոկուտտին չի ժխտում, որ իբր թե Նախիջևանի վրայով Գարսիաստան մեկնելու մտադրությունը իրականացնելու համար ինքը դիմել է Ադրբեջանական դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ աջակցության խնդրանքով: Մարոկուտտին արդարանալով նաև անապացույց պնդում է, որ ինքը տեղյակ չի եղել Սալիլ-բեյի ռազմական գործողությունների մասին (նկատի ունի դրանց հակահայկական ուղղվածությունը - Վ.Վ.): Մարոկուտտին իր մոտ հայտնաբերված տեղագրական քարտեզների կապակցությամբ պնդում է, որ դրանք պարզապես աշխարհագրական բնույթի են, ոչ մի ռազմաաշխարհագրական նշանակություն չունեն և իբր թե իր մոտ մնացել են ավստրիական ներկայացուցչության վերացումից հետո և վերցվել են տեղանքում կողմնորոշվելու նկատառումներով³⁶⁰: Հ. Տեր-Հակոբյանից հետո կրկին ելույթով

³⁶⁰ Նույն տեղում, Թ. 163-165:

Հանդես է գալիս կապիտան Մուրադյանը: Վերջինս ընդգծում է, որ իրեն որպես «կոնտրոլավեզկայի» պետի, հավաստի հայտնի է, որ Ադրբեջանը բազմիցս Նախիջևան է ուղարկել իր հրահանգիչներին, տեղական մահմեդական բնակչության կազմակերպման համար՝ ծախսելով 3 միլիոն ռուբլի, հետևաբար՝ ժխտելով Մարոկուտտիի այն ստահոգ փաստարկը, որ ինքը տեղյակ չէր, թե ինչ է կատարվում Նախիջևանում, որի տարածքով ինքը պետք է անցներ Պարսկաստան, ով է նախընտրել և ինչ տրամադրվածություն ուներ վերջինս հայկական պետականության նկատմամբ:

Այս և այլ կարգի փաստարկները չեն օգնում Մարոկուտտիին՝ ձեռքազատվելու համար Հայաստանի դեմ կատարված լրտեսական գործունեության մեղադրանքից: Վերջին խոսքում Անտոն Մարոկուտտին համառորեն պնդում է, որ ինքն ընկել է Ադրբեջանի քաղաքական խարդավանքների ցանցի մեջ, և եթե ինքը ցանկանար զբաղվել այդպիսի գործերով (լրտեսական - Վ.Վ.), ապա ինքը ծառայության մեջ կմտնեի ու մոտ ասես, միայն ոչ մահմեդականներին մոտ: Ա. Մարոկուտտին պնդում էր, որ ինքը Թիֆլիսում գտնվող ավստրիական միսիայի վերացումից հետո, որտեղ ծառայության մեջ էր, մնացել է Կովկասում, քանի որ այդ ժամանակ իր հայրենիքում բռնկվել է հեղափոխություն, և դրանից ելնելով որպես կադրային սպա մնացել է Վրաստանում, վճռելով իր թեզը առևտրական գործերով և ընդդեմ Հայաստանի ոչինչ չի ունեցել և չունի, խնդրելով հավատալ իր բառերի անկեղծությանը և արդարացնել իրեն, որն, իհարկե, հիմնադուրկ փաստարկ էր³⁶¹: Ա. Մարոկուտտիի գործի կապակցությամբ կազմված մեղադրական ակտը իր մեջ բովանդակում էր մի շարք այլ մանրամասներ, որոնց ևս արժե անդրադառնալ՝ հարցի ավելի լիարժեք բացահայտման համար: Ներքին գործերի նախարարության համակարգի միլիցիայի ռեզերվի աշխատակիցների կողմից դեկտեմբերի 8-ին երևանում ձերբավզելու պահին Մարոկուտտիի մոտ հայտնաբերվեցին մի շարք փաստաթղթեր և քարտեզներ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում էին նրա մեղսակցությունը ներկայացված մեղադրանքում: Այդ փաստաթղթերի թվում որոշակի հետաքրքրություն էին ներկայացնում՝ 1) Վրաստանի ՆԳՄ վարչական բաժնի կողմից արված անձնագիրը, 2) Կովկասի լեռնականների անկախության և առաջընթացի, միասնության լիգայի կողմից Մարոկուտտիի անունով արված վկայականը, 3) վերջինիս վրացական քաղաքացիությունը հաստատող Թիֆլիսի Հաշտարար դատարանի 1-ին բաժանմունքի կողմից արված վկայականը, 4) Մերձավոր Արևելքին,

Արևմտյան Պարսկաստանին, Կովկասին և Թուրքեստանին, Հայաստանին վերաբերող 5 ռազմատեղագրական քարտեզները: Վերջին քարտեզը մասնավորապես տեղագրական առումով վերաբերում էր Աևանա լճի ավազանին, և դրան հարող տարածքներին: Կապիտան Մուրադյանի կարծիքով, այդ քարտեզներից մեկը ռազմաքաղաքական տեղագրական արժեք ուներ և դրա հայտնվելը Մարոկուտտիի ձեռքին, նրա կարծիքով, ամենևին էլ պատահականություն չէր:³⁶² Անտոն Մարոկուտտիի մոտ եղած մյուս փաստաթղթերը՝ նամակները և հետաքննության հետ կապված մյուս նյութերը լուրջ արժեք չէին ներկայացնում, այդ իսկ պատճառով էլ դատարանը դրանց մանրագնին չանդրադարձավ, իսկ եթե քննարկեց էլ, ապա հետաքննչական տեսանկյունից կարևոր փաստեր չգտավ: Իսկ ինչ վերաբերում է հայտնաբերված տեղագրական քարտեզներին, ապա դրանց առկայությունը իր մոտ Մարոկուտտին բացատրեց նրանով, որ ինքը որպես կրթված մարդ և ճանապարհորդ պետք է հետաքրքրություն ցուցաբերեր այն տեղանքի նկատմամբ, որով պետք է անցներ³⁶³, ինչն, իհարկե, սնամեջ փաստարկ էր և դատարանն այն լուրջ չընդունեց: Թերևս, մեղադրական գործի տեսանկյունից կարևորություն է ներկայացնում նաև այն հանգամանքը, որ ձերբակալման պահին Ա. Մարոկուտտիից առգրավվել են նաև երևանում բնակվող ոմն Մելիք-Շահազարովին և Գլխավոր Համբարակապետության վարչության չինովնիկ Տարականովին հասցեագրված նամակները, որոնցից մեկի հեղինակը ոմն Դրեյեր անունով մեկն էր, որ բնակվում էր Թիֆլիսում (որը հավանաբար հենց այն նույն Դրեյերն է, որ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ.Եվանգուլյանի միջոցով փորձում է օգտակար լինել Ա. Մարոկուտտին և նրան ազատել կալանքից, և անշուշտ, որոշակի շահերից ու նկատառումներից ելնելով՝ հնարավոր է՝ հետախուզական հետաքրքրություններից գնալով այդ քայլերին), և որը խնդրում էր սույն նամակով ներկայացած Ա. Մարոկուտտիին հյուրընկալել³⁶⁴: Մեղադրական ակտի վերջնամասում ներկայացված է դատարանի որոշումը: Դրանում արձանագրվում էր, որ հենվելով ներկայացված փաստերի վրա, ավստրիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկուտտին մեղադրվում է նրանում, որ 1919թ. դեկտեմբեր ամսին, նախապես ստանալով Վրաստանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի

³⁶¹ Նույն տեղում, Թ. 131, 165, 167:

³⁶² Նույն տեղում, Թ. 172:

³⁶³ Նույն տեղում:

³⁶⁴ ՀԱԱ, Ծ. 9-276, ց. 1, գ. 196, Թ. 1 Հակ.

աջակցութիւնը, որն արտահայտվեց Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային զինուորական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրում, որում խնդրվում էր աջակցել Մարոկկոյի նախկին բանակը մեկնելու համար, որը գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ թշնամական և ռազմական գործողութիւնների մեջ: Մեղադրական ակտում նշվում էր, որ այդ նպատակով Անտոն Մարոկկոյի իր ձեռքի տակ ունենալով Հայաստանի և դրան սահմանակից պետական կազմավորումների տարածքների ռազմաքաղաքական քարտեզներ, ինչպես նաև ռազմական բնույթի այլ տեղեկութիւններ, դեկտեմբերի 8-ին Թիֆլիսից դուրս գալով ժամանել է Հայաստանի տարածք այնուհետև Նախիջևան քաղաքում գտնվող Նախիջևանի շտաբը ուղևորվելու նպատակադրումով, որն Հայաստանի նկատմամբ թշնամական բնույթի գործողութիւնների մեջ էր գտնվում, հենց այդ պահին էլ կալանվել է միլիցիայի ռեզերվի աշխատակիցների կողմից, ինչը նախատեսված է քրեական օրենսգրքի 108 և 109 հոդվածներով: Վերջնամասում ասվում էր, որ վերը նշված հանցագործ գործողութիւնների համար ավստրիական ծառայության նախկին սպա, այդ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկկոյի Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի 1919թ. հուլիսի 29-ի որոշման հիման վրա (N° 279) հանձնվեց ՀՀ զինվորական դատարանին: Սույն փաստաթղթի տակ 1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին ստորագրել էին զինվորական դատարանի անդամները:³⁶⁵ Եվ այնուամենայնիվ, զինվորական դատարանը երկարատև խորհրդակցութիւնից հետո չի արդարացնում Ա. Մարոկկոյի, ներկայացնելով դատապարտող վճիռ: Եվ այսպես, 1919թ. դեկտեմբերի 19-ին Հայաստանի Ձինվորական դատարանի Հատուկ Ատյանը բաց դատական նիստում գեներալ-մայոր Խորոմանսկու նախագահութեամբ և ի դեմս ժամանակավոր անդամներ Հայկական Հետևակային 5-րդ գնդի փոխգնդապետ Ամբարդանովի, Երևանյան ինժեներական գումարտակի փոխգնդապետ Կեզամովի, Երևանի պահակային գումարտակի շտաբ-կապիտաններ Տեր-Օզանեզովի և Բուռնուսուզյանի, Գլխավոր դատավորի օգնական պրապորշչիկ Լազարևի և զինվորական ժամանակի չինովնիկի քարտուղարի օգնական Տեր-Աբրամովի, լսելով ավստրիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահպատակ (32 տարեկան) Անտոն Անտոնի Մարոկկոյի գործը, վերջինիս ճանաչեց մեղավոր ընդդեմ Հայաստանի՝ հակառակորդի ձեռնարկած գործողութիւններին նպաստելու և օժանդակելու մեջ, հետևաբար և հենվելով Քրեական օրենսգրքի

³⁶⁵ Նույն տեղում, Թ. 173:

108 և 119 հոդվածների վրա որոշեց՝ 1) մեղադրյալ, ավստրիական ծառայության նախկին սպա Անտոն Մարոկկոյի զրկել բոլոր իրավունքներից և ուղարկել տաժանակիր աշխատանքների 15 տարի ժամանակով, 2) դատական ծախսերը փոխհատուցել մեղադրյալի ունեցվածքի հաշվին, իսկ վերջինիս անվճարունակության դեպքում՝ գանձարանի հաշվին: Սույն դատավճիռը վավերացվեց Հայաստանի Հանրապետության գործերի գլխավոր հրամանատարի կողմից: Մեղադրյալ Մարոկկոյի այդ ամենից անմիջապես հետո ներման խնդրանքով դիմեց Հայաստանի պառլամենտին: Մեղադրական բանաձևի բնօրինակի տակ կան Ձինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանսկու, փոխգնդապետ Ամբարդանովի և Կեզամովի, շտաբ-կապիտաններ Տեր-Օզանեզովի և Բուռնուսուզյանի ստորագրութիւնները:³⁶⁶

Սակայն գործն այսքանով չի ավարտվում: Դատաքննչական գործընթացին միջամտելու փորձ են կատարում Թիֆլիսից, որի մասին արժե քիչ մանրամասնել: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք ՀՀ արտաքին գործերի և արդարադատության նախարարների ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական հավատարմատար Լևոն Եվանգուլյանի 1919թ. դեկտեմբերի 20-ի հեռագրից (N° 280): Դրանում Լ. Եվանգուլյանը նշում, որ դեկտեմբերի 19-ին պարսկական հյուպատոսության թարգման Գերման Դրեյբերը և ավստրիական ծառայության սպա Վոդեցկան դիմել են իրեն խնդրարկությանը կալանքից ազատելու Երևանում գտնվող և հօգուտ Ավստրիայի լրտեսության մեջ մեղադրվող Ավստրիայի նախկին հպատակ և սպա, իսկ տվյալ պահին Վրաստանի հպատակ քաղաքացի Ա. Մարոկկոյի: Հեռագրում Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ խնդրարկուների հայտարարության համաձայն Մարոկկոյի ցանկացել է մեկնել Պարսկաստան՝ Թավրիզ քաղաքը Երևանի վրայով, որտեղից նա մտադիր է եղել շարժիչով (այսինքն՝ ավտոմեքենայով) գնալ մինչև Ջուլֆա, սակայն ինչ-որ մեկի մատնության կամ կասկածանքի պատճառով նա ձերբակալվել է և պահվում է կալանքի տակ՝ չափազանց ծանր պայմաններում: Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ Դրեյբերը և Վոդեցկան իրեն խնդրել են ամեն տեսակի միջոց ձեռնարկելու Մարոկկոյի կալանքից ազատելու համար և այդ մասին իրենց տեղեկացնել: Այնուհետև Լ. Եվանգուլյանը արտաքին գործերի և արդարադատության նախարարներին տեղեկացնում էր, որ նույն օրը իր մոտ եղել է վրացական ծառայության գնդապետ Տուլաևը (սա արդեն շատ հետաքրքիր է, հավանաբար այս փաստից կարելի է կուսակել, թե ինչու

³⁶⁶ Նույն տեղում, Թ. 170, 174:

էր վրացական Հատուկ ծառայութեան սպան շահագրգռված Մարտկուտտի խնդրում-Վ.Վ.), որը նույնպես դիմել է Մարտկուտտիին կալանքից ազատելու խնդրանքով, միաժամանակ Հայտարարելով, որ ինքը վերջինիս գիտի ամենալավագույն կողմից, ավելացնելով, որ նրան գիտեն նաև նախարարութիւնում, որ նա Երևան է մեկնել, Հավանաբար առևտրական գործերով (իբր թե վրացական Հատուկ ծառայութիւնում տեղյակ չէին իրենց Հպատակ քաղաքացու մտադրութիւնների մասին - Վ.Վ.): Ելնելով այդ ամենից, Լ. Եվանգուլյանը խնդրում էր իրեն շտապ Հրահանգներ ու ցուցումներ տալ, թե ինչպես պետք է վարվել Դրեյերի և այլոց միջնորդագրերի կապակցութեամբ, նշելով, թե Հենց ինչու է մեղադրվում Մարտկուտտին, ընդ որում Հարկ եղած ձևով մատնանշելով մեղադրանքի ճիշտ բանաձևը (դատական քննիչի որոշումը ցույց տալով) և Համապատասխանութիւնը Քրեական օրենսգրքի Հոդվածին, և թե խափանման ինչ միջոցներ են ձեռնարկվել մեղադրյալի նկատմամբ Հետաքննութիւնից և դատարանից խուսափելու առումով: Հեռագրի վերջնամասում Լ. Եվանգուլյանը պարզաբանում էր տալիս, որ այդ մանրամասն տվյալները տվյալ պահին իրեն անհրաժեշտ են, քանի որ Հնարավոր է, որ Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարութիւնը որպես Վրաստանի Հպատակի Մարտկուտտիին ձերբակալութեան պատճառով Հարցապնդում կատարի:³⁶⁷ Կա ևս մի փոքր փաստաթուղթ, որում Հայաստանի Ձինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանսկին Հայտնում էր, որ արտաքին գործերի նախարարութեան գլխավոր քարտուղարի Հասցեով ուղարկվում է Անտոն Մարտկուտտիի գործի կապակցութեամբ ընդունված մեղադրական ակտի պատճենը և դատարանի դեկտեմբերի 19-ի բանաձևի պատճենը: Հայաստանի զինվորական դատարանի 1919թ. դեկտեմբերի 21-ի այս փաստաթղթի տակ (№ 2633) կա գեներալ-մայոր Խորոմանսկու ստորագրութիւնը, որով և վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ դատաքննչական նյութերի առաջման մասին արտաքին գործերի նախարարութեան Հասցեով:³⁶⁸ Որպես Հետգրութիւն նշենք, որ դեկտեմբերի 23-ին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական Հավատարմատար Լ.Եվանգուլյանին ուղղված Հեռագրում՝ ի պատասխան վերջինիս կողմից Երևան առաքված N 280 Հեռագրի, ասվում էր այն մասին, որ Մարտկուտտիի նկատմամբ ներկայացվել են քրեական օրենսդրութեան 108 և 109 Հոդվածները, այսինքն՝ Հայաստանի դեմ թշնամական գործողութիւնների, դրանց կրողների

աջակցելու և նպաստելու մեջ, որի հիման վրա էլ ՀՀ Ձինվորական դատարանը նրան դեկտեմբերի 19-ին դատապարտել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների, որից Հետո Մարտկուտտին դիմել է ՀՀ պառլամենտին խնդրագրով:³⁶⁹ Դեկտեմբերի 24-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկելով Մարտկուտտիի գործի Հետ կապված մի փաթեթ գրագրութիւն, վերջինից խնդրեց կազմակերպել դրա Հնարավորինս ամբողջական Հրապարակումը Թիֆլիսյան ուսուսական և Հայկական թերթերում:³⁷⁰ Այս դատավարութեան Հետ կապված, Հարցի վերջնամասում Հարկ է նշել օգտաշատ այն գործունեութեան ծավալման մասին, որ իրականացրել են Հայկական Հետախուզական ծառայութիւնները՝ ներքին գործերի մարմինների Հետ Համագործակցելով և մերկացնելով թշնամական գործակալներին Հայաստանի դեմ վերջիններիս ձեռնարկած Հակահայկական գործողութիւններում: Սակայն կարևորը միայն դա չի, այլև Հատուկ ծառայութիւնների բարեխիղճ աշխատանքի փաստը, որոնք իրենց չխնայելով մինչև վերջ ծառայեցին Հայրենիքին՝ ամեն ինչ անելով թշնամական գործակալներին մերկացնելու և զաղտնագրծելու ուղղութեամբ, որը ճնշող տպավորութիւն է թողնում աղբբջանցիների վրա, որի կապակցութեամբ Երևանում Աղբբջանի դիվանագիտական Հավատարմատարի պաշտոնակատար Միրբաբաևը Հեռագրով Հայտնում է արտաքին գործերի նախարարին. «Խնդրում եմ Հաղորդէք Թիֆլիս՝ Վեքիլովին, որ նրա Երևան ուղարկած № 120 ծածկագիրը Հեռագիր Հայերի կողմից բացւած է: Աւտորիացի սպան ձերբակալւած է: Երէկ Հաղորդեցին, որ Ձինվորական Դատարանը նրան դատապարտել է 15 տարւայ տաժանակիր աշխատանքների: Անհրաժեշտ է, որ Վեքիլովը պարզէ, թե՛ Հայերին ինչպէս է յաջողւել ծածկագիրը բանալ և ուղարկէլ մեզ մօտ ծածկագիր: Խնտիսովը այդ մասին յայտնել էր Հաւվերդովին, բայց նա, ինչպէս երևում է, մոռացել է Թիֆլիսում Վէքիլովին նախագգուչացնել, ընդհակառակը, Հէնց ինքը նոյն ծածկագրով Հեռագիր է խփել Երևան»:³⁷¹

Այդուհանդերձ, Հայկական Հետախուզական ծառայութեան գործունեութեան այս չափազանց Հետաքրքիր էջը՝ կապված Հայաստանի Հանրապետութեան դեմ սաղբանքներ և մեքենայութիւններ ձեռնարկած թշնամական լրտեսների մերկացման ու կան-

³⁶⁷ Նույն տեղում, Թ. 177:

³⁶⁸ Նույն տեղում, Թ. 176:

³⁶⁹ Նույն տեղում, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 357, մաս II, Թ. 70:

³⁷⁰ Նույն տեղում, Թ. 79:

³⁷¹ Գաղտնի փաստաթղթերը. Աղբբջանի դատարանի գործունեութիւնից մի էջ, էջ 47-48:

խարգելիչ քայլերի հետ, ունեցավ դրամատիկ շարունակություն: Այսպես, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի 1920թ. մարտի 13-ի գրությունից (N° 1508. 1509, 1510)՝ ուղղված Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական-վարչական հանձնաժողովին, տեղեկանում ենք, որ Մարոկկոտտի գործը հետաքրքրել է նաև Անդրկովկասում գտնվող բրիտանական հետախուզական բաժնին, որն իր գործակալ կապիտան Կուրդին (կամ էլ Կորդ, ավելի ճիշտ, ըստ երևույթին՝ Կուրտ) մի փաստաթղթով հանդերձ ուղարկում է Երևան: Ընդհանուր քարտուղարն այն կործիքն էր արտահայտում, որ իբր թե Կուրդի մոտի փաստաթղթերով անհերքելիորեն հաստատվում է, որ Թիֆլիսում Անտոն Մարոկկոտտի, վրացական հետախուզական ծառայության ներկայացուցչի և Թիֆլիսում Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի մասնակցությամբ, Մարոկկոտտի Երևան ժամանելուց 2 շաբաթ առաջ կայացել է գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ էլ որոշվել էր վերահիշյալ լրտեսին ուղարկել Հայաստան և Նախիջևան որոշակի լրտեսական-հետախուզական նպատակով: Սակայն, ըստ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի, Կուրդը բավարարվում է միայն նախարարության կաբինետում հայկական բանակի կապիտան Խնձորյանի ներկայությամբ իր ձեռքի տակ առկա փաստաթուղթը կարդալով, և հրաժարվում կատարել Խնձորյանի խնդրանքը՝ այն հանձնել իրենց՝ Մարոկկոտտի գործին կցելու համար: Սակայն Կուրդը հրաժարվում է բավարարել այդ խնդիր-պահանջը, ասելով, որ ինքն իր պետից նման հրաման չի ստացել: Գրության վերջնամասում արդեն պարզ ընդգծվում էր այն մասին, որ Թիֆլիսում բրիտանական հետախուզական բաժանմունքի կապիտան Կուրդին թույլտվություն չէին տվել իր ձեռքի տակի հնարավոր կարևոր փաստաթուղթը հանձնելու Հայաստանի կառավարությանը:³⁷² Եվ ըստ երևույթին գուցե հենց այն պատճառով, որ իրենք էլ իրենց չահերն ու հետաքրքրություններն ունեին, որոնք չէին համընկնում հայկական կողմի դիրքորոշման և ունեցած տեսակետի հետ: Սույն փաստաթուղթը ևս ուղարկվում է արդարադատության նախարարին, որտեղ կուտակվում է 18 թերթից բաղկացած գրագրություն Անտոն Մարոկկոտտի մասին, այդ թվում վերջինիս նամակը՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը՝ ներում շնորհելու խնդրանքով:³⁷³ Ավելացնենք, որ դրան հաջորդում է նախարարների խորհրդի տեսուչի 1920թ. նոյեմբերի 24-ի գրությունը (N 3909)՝ ուղղված Հայաստա-

նի Հանրապետության արդարադատության նախարարությանը՝ կապված Երևանի Կենտրոնական բանտի բանտարկյալ Անտոն Մարոկկոտտի խնդրի հետ, որի վրա կա համապատասխան մակագրություն, ըստ որի հրահանգ էր տրվում վարվել ըստ պատկանելիության, որն էլ կառավարությունում ստացվում է նոյեմբերի 25-ին:³⁷⁴ Գործը այսքանով կարճվում է, և Հայաստանի իշխանությունները բավականին մարդասիրական վերաբերմունք են դրսևորում Անտոն Մարոկկոտտի նկատմամբ, որի մեղքն ապացուցված էր, իսկ ներկայացված մեղադրանքը՝ հիմնավորված: Այն հայկական հետախուզության լավագույն էջերից է: 1920թ. նոյեմբերի 26-ին այս մասին զեկուցվում է նաև արտաքին գործերի նախարարին, որից եզրակացնում ենք, որ գործին ընթացք էր տրվել ի օգուտ Ա. Մարոկկոտտի: Ի վերջո, երկար, սակայն ոչ տանջալից վերլուծությունից հետո, Հայաստանի իշխանությունները խորապես համոզված լինելով Անտոն Մարոկկոտտի կողմից ձեռնարկված հակահայկական գործողությունների ակնհայտ իրողության մեջ, Տօգուտ Ադրբեյջանի և Վրաստանի ծավալած քայքայիչ հետախուզական-լրտեսական գործունեության փաստական հիմքի վերաբերյալ, այնուհանդերձ որոշում են մարդասիրաբար վարվել և ըստ այդմ վերջինիս վտարում են Հայաստանի սահմաններից դուրս: Դա հստակ երևում է արտաքին գործերի նախարար Ս. Վրացյանի նախարարների խորհրդին ուղղված 1920թ. նոյեմբերի 27-ի գրությունից (N 6740), որում ընդգծելով, որ գրության հետ միասին ներկայացվում է նաև Անտոն Մարոկկոտտի խնդրագիրը իրեն ներում շնորհելու մասին, Ս. Վրացյանը հարկ էր համարում հայտնել, որ իր ժամանակին այդ գործընթացը ունեցել է ցանկալի նշանակությունը, և ըստ այդմ Մարոկկոտտի բանտում մնալը այլևս ոչ մի տեսակետից անհրաժեշտություն չի ներկայացնում, ուստի և առաջարկում էր վերջինիս ներում շնորհել՝ աքսորելով Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս:³⁷⁵ Իսկ արդեն նախարարների խորհրդի դիվանագիտի պարտականությունները կատարող Մ. Խոջամիրյանի 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի գրությունից (N 6797)՝ ուղղված արդարադատության նախարարությանը, մենք տեղեկանում ենք, որ Անտոն Մարոկկոտտին արդեն ազատված է բանտից, և կառավարության որոշմամբ նրան են հանձնվել երկու ծրարներ:³⁷⁶

³⁷² Նույն տեղում, Թ. 9- 200, ց. 1, գ. 216, թ. 50, 51, 52, 56:

³⁷³ Նույն տեղում, թ. 56- 57, 64-65:

³⁷⁴ Նույն տեղում:

³⁷⁵ Նույն տեղում, թ. 113:

³⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 114 Հակ., 115:

Հետախուզական գործերի մասին գրելիս չի կարելի չըջանցել նաև այսպես կոչված Իվան Տարականովի գործը, որը Մարոկուտտի գործի Հետ անմիջական եզրեր ունի, և ամեն դեպքում վկայում է այն մասին, որ Հայ Հետախուզյանը բոլոր ջանքերը գործադրել են Հայաստանի տարածքում հակառակորդի քայքայիչ լրտեսական գործունեության կասեցման ուղղությամբ: Այսպես, 1919թ. մարտի 4-ին, Մարոկուտտի գործին զուգահեռաբար, Երևանի քաղաքային ինքնավարության դահլիճում տեղի ունեցավ Ռուսաստանի Օռլովի նահանգի Վոլխով քաղաքի բնակիչ, ռուս քաղաքացի, Հայաստանի զինվորական Գլխավոր Հայթայթիզ գրասենյակի նախկին վարիչ Իվան Ալեքսեևիչ Տարականովի (կամ Տարականովիչի) դատը³⁷⁷: Տարականովը մեղադրվեց դավաճանության և զինվորական գաղտնիքները թշնամուն Հայտնելու մեջ: Արդեն վերն ասվել է, որ դեռ 1919թ. դեկտեմբերին ձերբակալված ավստրիական սպա Անտոն Մարոկուտտի մոտ կատարված խուզարկության ժամանակ Հայտնաբերվել էր Իվան Տարականովի անունով մի նամակ՝ գրված թիֆլիսաբնակ սերբուհի տիկին Իոանովիչի կողմից: Հարցաքննության ժամանակ Մարոկուտտին պատասխանել էր, որ ինքն այդ նամակը Իոանովիչից ստացել է Դրեյեր եղբայրների միջոցով, որոնցից մեկը պաշտոնավարում էր Թիֆլիսի պարսից գլխավոր հյուպատոսարանում, և որն էլ աջակցություն էր ցույց տվել վերջինիս Երևան և Պարսկաստան ուղևորության ժամանակ³⁷⁸:

Որոշակի կասկածանքներ ունենալով, Հատուկ Հետախուզիչ քննիչ մարմինները Տարականովին ենթարկում են խուզարկության, որի արդյունքում նրա մոտ Հայտնաբերում են գաղտնի Հեռագրերի ծածկատառեր և տիկին Իոանովիչից ստացված նամակներ: Նամակներից էլ պարզվում է, որ Իվան Տարականովը շատ մտերիմ Հարաբերությունների մեջ է եղել սերբուհի տ. Իոանովիչի Հետ, և ծանոթ է եղել Դրեյեր եղբայրների Հետ, որ վերջիններս ապրելիս են եղել ոմն Մեյերի տանը, և նրանց միջև գաղտնի կապ է եղել: Մանրագրերի Հետաքննությունից նաև պարզվում է, որ Դրեյերը աջակցություն է ցույց տվել Ա. Մարոկուտտիին՝ մասնակցելով Թիֆլիսում մի ինչ-որ գաղտնի խորհրդակցության³⁷⁹:

Ի. Տարականովը դատավարության ժամանակ փորձում է Հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը, սակայն գործի կապակցությամբ որպես վկաներ Հանդես եկած զինվորական Գլխավոր

Հայթայթիզ վարչության պետը, նրա օգնականը և ախտակիցները, գրասենյակի վարիչը և մի շարք այլ անձինք, նշելով, որ Տարականովը ուժեղ կամքի տեր, ճշտապահ պաշտոնյա է եղել, միաժամանակ պնդում են, որ գաղտնի ծածկագրերի բանալին, անժուշտ, մշտապես եղել է Հայթայթիզ վարչության պետի օգնականի մոտ, այսինքն՝ այն հաճախ գործածվել է Տարականովի կողմից: Գործի կապակցությամբ նաև արվում է մասնագիտական եզրակացություն, որը լիովին Հերքում է Տարականովի անմեղակցությունը կատարված Հանցանքում, ինչի համար Հրապարակվում են մի շարք գաղտնի Հեռագրեր³⁸⁰:

Մեղադրյալը ժխտելով, որ ճանաչում է Ա. Մարոկուտտիին, դրա Հետ մեկտեղ չի Հերքում տիկին Իոանովիչի, Դրեյեր եղբայրների և Մեյերի Հետ իր ծանոթ լինելու Հանգամանքը, ասելով, որ իբր թե ինքը նրանց Հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի, պնդելով նաև, որ իր մոտ գտնված ծածկագրերը և նրանց կանոնները ինքն արտագրել է, որպեսզի իբր թե պարզապես ավելի լավ ուսումնասիրի դրանք իր համար դեռևս ոչ պարզ, անծանոթ այդ ծածկագրերը³⁸¹:

Վերջ ի վերջո, դատախազը ի մի բերելով ձեռքի տակ եղած բոլոր փաստերը, ներկայացված մեղադրանքում, Հենվելով առկա նամակների, գաղտնի Հեռագրերի և վկաների ցուցմունքների վրա, գտնում է, որ Իվան Տարականովը, Դրեյեր եղբայրները, տանտեր Մեյերը և տիկին Իոանովիչը ունեցել են մի ընդհանուր կապ՝ գաղտնի Հանցագործ նպատակադրումով Հայաստանի Հանրապետության և նրա կառավարության նկատմամբ, և որ Հենց դրա համար էլ Տարականովը գաղտնի ծածկագրերը և դրանց կանոնները շատ մանրամասնորեն ու ճշգրիտ արտագրել է և ուսումնասիրել՝ որոշակի Հանցավոր գործունեության շահերից ելնելով³⁸²: Դատախազը Հենց այդ ամենից ելնելով, եզրահանգում է, որ Տարականովին որպես Հայրենիքի դավաճանի և ռազմական գաղտնիքները թշնամուն Հանձնող անձի պետք է դատել զինվորական օրենսգրքի 273 հոդվածով և ենթարկել Համապատասխան դատավճռի³⁸³:

Մեղադրյալ Տարականովի պաշտպան իրավաբան Նաջարյանը աշխատում է ապացուցել, որ վերջինս որևէ կապ չունի ոչ Մարոկուտտի, ոչ Դրեյերի, և ոչ էլ Մեյերի Հետ, ավելացնելով, որ նա

377 «Յառաջ», 9 մարտի, 1920, № 2:

378 Նույն տեղում:

379 Նույն տեղում:

380 Նույն տեղում:

381 Նույն տեղում:

382 Նույն տեղում:

383 Նույն տեղում:

ընդամենը մտերմական-սիրային կապ է ունեցել տիկին Իոանովիչի հետ՝ նրան Ֆինլանդական օժանդակութիւն ցույց տալով: Միաժամանակ դատապաշտպանը մեղադրյալի մոտ գտնված ծածկազորի և դրանց կանոնների հետ կապված, մերկապարանոց պնդում է, որ իբր թե Տարականովը դրանք արտադրել է ավելի լավ ուսումնասիրելու նպատակով, և դրանից էլ ելնելով ինքը դատավորներից խնդրում է Տարականովի նկատմամբ կայացնել արդարացնող դատավճիռ³⁸⁴:

Վերջապես, մեղադրյալը ևս Հանդես է գալիս ելույթով, փորձելով բացատրել, թե ինչպես է ինքը ընդունվել Հայկական պետական ծառայության: Այդ կապակցությամբ Տարականովը հայտնում է, որ մինչ այդ ինքը ծառայելիս է եղել ռուսական բանակում, սակայն՝ րոլչեիկյան շարժումների հետ կապված, չկա՝ նեալով ծառայել նրանց, եկել է Հայաստան, հաստատ հավատացած լինելով, որ կովկասում Ռուսաստանի ամենալավ բարեկամը Հայաստանն է, փորձելով իբր թե ուժերը ներածին չափով ծառայել Հայաստանի Հանրապետությանը, դրանց էլ եզրակացնելով, որ ինքը, հետևաբար չէր կարող ուղղմական գաղտնիքները դավադրաբար Հայտնել թշնամուն³⁸⁵:

Սակայն այս ամենը ոչ մի վճռորոշ դեր չեն կատարում, և դատարանի կողմից կայացված դատավճռով Իվան Տարականովը ճանաչվում է Հանցավոր դավաճանության ու կառավարության դադանիքները թշնամուն հանձնելու մտադրության մեջ և դատապարտվում 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքների, զրկվելով բոլոր իրավունքներից, կոչումից և ստացվածքներից³⁸⁶:

Սրանք ուշագրավ փաստաթղթեր են, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են, որ չնայած Հայ ժողովրդի և Հայաստանի Հանրապետության ծննդի, գոյության ծանր ու անտանելի պայմաններին, 1918-1920 թվականներին որոշակի քայլեր էին արվում ոչ միայն կազմակերպելու հատուկ ծառայություններ՝ հետախուզություն և հակահետախուզություն, այլև դրանք աշխատում էին՝ մեծ ճիգեր գործադրելով ապահովելու համար Հայաստանի ազգային-պետական անվտանգությունը:

³⁸⁴ Նույն տեղում:

³⁸⁵ Նույն տեղում:

³⁸⁶ Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԱԾ
ՔԱՅԼԵՐԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ,
ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԸ 1918-1920
ԹԹ.

1. ՀՀ միլիցիայի, ներքին գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների ստեղծումը

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևոր օղակներից էին միլիցիան և ներքին գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումները, որոնց ստեղծման ու աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ 1918-1920 թվականներին որոշակի ջանքեր գործադրվեցին ՀՀ կառավարության և իշխանության այլ մարմինների կողմից: Այդ գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցեցին թե Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը, և թե նախարարների խորհուրդը: Հնարավոր թյուրիմացությունից խուսափելու համար հարկ է հենց սկզբից հստակ արձանագրել, որ սկզբնական, և հատկապես Արամ Մանուկյանի «դիկտատորություն» և ներքին գործերի նախարար եղած ժամանակահատվածում ներքին գործերի նախարարությունն իրենից ներկայացնում էր մի ճյուղավորված համակարգ, որի մեջ մտնում էին թե՛ ՆԳՆ-ին հատուկ ուժային ու միլիցիոն կառույցներ, այլև տատարություններ, որոնք իրականացնում էին զեմստվային-քաղաքային, նահանգական ու գավառային կառավարման գործառնություններ: Այդ ամենը ըմբռնելու համար ամենանպատակահարմարը Ռուբեն Տեր-Մինասյանին դիմելն է, որն էլ պարզապես գրում է հետևյալը, ինչն ընդհանուր առմամբ, կարելի է ընդունել որպես հիմք. «Ներքին Գործոց նախարարությունը, այնպես ինչպես Արամի ժամանակը կը ներկայանար նրանից յետոյ մինչև Հանրապետութեան անկումը այլևս գոյություն չունեցաւ: Արամի մահուանից յետոյ ներքին գործոց նախարարութիւնը մեռաւ եւ դարձաւ մի պարզ վարչութիւն:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումից առաջ, Արամը Երեւանի նահանգի դիկտատորն էր ընտրուած եւ յանձնին նրան փաստական հայկական իշխանութիւն էր ստեղծուած դեռ 1917-ից: 1918-ին, երբ Հայաստանի օրինական կառավարութեան Քաջազնունու դահլիճն էր կազմված, փաստորէն կառավարու-

թիւնը մնում էր Արամը, թէեւ նա ներքին գործոց նախարար էր միայն: Նրա ձեռքն էին, այն ժամանակները, եւ՝ լուսաւորութեան, եւ Խնամատարութեան, Պարենավորման եւ՝ Հաղորդակցութեան բաժինները, որոնք Հետագային բաժանուեցին առանձին նախարարութիւնների: Բայց էականն գործերի բարդութիւնը էր, այլ նրանց ուղղութիւնը: Արամի ժամանակ, ներքին գործոց նախարարութիւն ասելով պետք էր հասկանալ պետութեան ֆիզիքական ոյժը եւ կառավարական վարչամեքենան, մարմնացումը պէտական եւ կուսակցական բարոյական հասկացողութեանց, օրենքների գործադրման եւ պարտադրման միակ խողովակն ու միջոցը, կեդրոնը, որտեղ ամփոփում էին Հայաստանը կազմակերպելու բոլոր ձգտումներն ու ճիգերը: Արամի ատեն, ներքին գործոց նախարարութիւնը կը ներկայացնէր ամէն ինչ»:³⁸⁷ Այդուհանդերձ, այդ ճյուղավորված համակարգի շրջանակներում էլ կատարվում են առաջին քայլերը միլիցիա եւ ՆԳՆ համակարգին հատուկ ուժային մյուս մարմինների կազմակերպելու ուղղությամբ, և ամեն դեպքում, ինչպես այդ մասին գրում է Ռ. Հովհաննիսյանը, Արամ Մանուկյանի ՆԳՆ-ն մնում էր որպես շէ կաբինետի «անկյունաքարը»՝ մինչև դրա մի շարք դեպարտամենտների, առանձին մինիստրութիւնների վերածվելը 1919թ. կեսերին³⁸⁸: Եվ որպեսզի այն դառնար լիարժեք ու գործուն օրգանիզմ, որի արգասաբեր գործունեութիւնից էր կախված երկրի ներքին անվտանգութեան ապահովումը և բարօրութիւնը, Առաջին Հանրապետութեան ՆԳ նախարարներից մեկը՝ Աբրահամ Գյուլիսանդանյանը, կարծես թե ի մի բերելով որոշակի մի փորձ, եզրահանգում է. «Իմ ցանկութիւն էր այդ կենտրոնական օրգանը (Վարչութիւն և Միլիցիայի բաժին) դնել այնպիսի պայմանների մեջ, որ համարեա ամբողջ Դիւանը բաղկացած լինէր համալսարանական կրթութեամբ մարդկանցից, որպէս զի ապագայում նրանցից մշակուէին երկրիս վարիչներ: Այդ որոշ չափով կծառայեր նրանց իբր եւ վարչական մի վարժութիւն, որը փորձառութիւն կտար նրանց»:³⁸⁹

Առաջին իսկ քայլերն արվում են արդեն 1918թ. երկրորդ կեսին, երբ իրավիճակը Հայաստանում ու նրա շուրջ դեռ բավականաչափ խճճված էր և լի անորոշութեամբ: Եվ չնայած այդ հանգամանքին, 1918թ. նոյեմբերի 18-ին Նախարարների խոր-

³⁸⁷ Ռուբին, Հայ Ցեղափոխականի մը յիշատակները, է Հատոր, Գ Հրատ., էջ 312:

³⁸⁸ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան. Հայաստանի Հանրապետութիւն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 47-49, 159; R.G. Hovannissian, The republic of Armenia, vol. II, p. 287:

³⁸⁹ ՀԱԱ, Ծ. Գ- 202, ց. 1, գ. 523, մաս I, Բ. 95, 95 Հակ.:

հուրդը լսելով զինվորական նախարարի գեկուցումը Անդրսեանյան (Գոկչայի շրջան) զորական միլիցիա կազմակերպելու մասին, որոշում է գեկուցումը հաստատել և ուղարկել շէ պառլամենտի զորական հանձնաժողովին ի հաստատումն³⁹⁰, 1918թ. դեկտեմբերի 6-ին շէ Խորհուրդը ընդունում է օրենք՝ զինվորական միլիցիա կազմակերպելու մասին: Տվյալ հարցի վերաբերյալ հաստատված փաստաթղթում ասվում էր. «Դիլիջանի շրջանի արևելյան մասի անվտանգութիւնը ապահովելու համար կազմակերպել առանձին զորական միլիցիա՝ զինվորական մինիստրի իշխանութեան տակ. 2) զինվորական միլիցիայի պահուստի համար մինչև 1919 թվականի հունվարի 1-ը բանալ վարկ զինվորական մինիստրի անունով՝ 96.406 ռուբլի 40 կոպեկ»,³⁹¹ իսկ արդեն 1920թ. Նախարարների խորհրդի փետրվարի 10-ի նիստը, լսելով ՆԳՆ գեկուցումը Դիլիջանի շրջանում 100 հոգուց բաղկացած սահմանապահ ձիավոր զորամաս կազմակերպելու համար մոտ 4,5 միլիոն ռուբլի հատկացնելու մասին, հավանութուն է տալիս, խնդրելով միայն համաձայնութեան գալ ֆինանսների հարցի շուրջ:³⁹²

Անհրաժեշտ քայլեր են արվում նաև շէ քաղաքներում և տարբեր գավառամասերում անվտանգութեան համակարգի այդ կարևոր օղակները ձևավորելու և դրանց աշխատանքներին նպատակալացութիւն հաղորդելու ուղղությամբ: Այսպես, դեռ 1918թ. դեկտեմբերի 19-ի նիստում շէ Նախարարների խորհուրդը լսում է ներքին գործերի նախարարի գրութեան մասին, որով ներկայացվում էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան ներկայացուցիչների դիմումագիրը՝ Ալեքսանդրապոլում քաղաքային միլիցիա կազմակերպելու և նրա պահպանութեան ամբողջ ծախսերը պետութեան հաշվին անելու մասին՝ ի նկատի ունենալով քաղաքի նյութական վիճակը:³⁹³

1918 թվականի երկրորդ կեսին անհրաժեշտ հաջորդ քայլերն են արվում այդ ուղղությամբ, որին ակտիվորեն փորձում են մասնակցել պետական երկու կարևորագույն կառույցներ՝ շէ Խորհրդարանը և Նախարարների խորհուրդը: Հարկ է ասել, որոշ սահմանամերձ շրջաններում հայկական միլիցիան կազմակերպվում էր բացի քաղաքացիական մասից, այլ նաև զինվորական կացութիւնը և սկզբունքները հաշվառելով: Սույն հարցի կապակցութեամբ Նախարարների խորհուրդը գալիս է այն եզրա-

³⁹⁰ Նույն տեղում գ. 13, Բ. 87, 91:

³⁹¹ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. Գ- 202, ց. 1, գ. 1249, Բ. 54: Տես նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները, էջ 25:

³⁹² ՀԱԱ, Ծ. Գ- 201, ց. 1, գ. 491, Բ. 304:

³⁹³ Նույն տեղում, Ծ. Գ- 199, ց. 1, գ. 6, Բ. 32:

Հանգաման, որ քաղաքային միլիցիայի ծախքերն ըստ օրենքի հոգալու են իրենք քաղաքները, իսկ միջոցների պակասության դեպքում՝ պետությունը օգնության է գալիս քաղաքներին, իր վրա վերցնելով ծախսերի մի մասը, սակայն ոչ ամբողջը: Ընդ որում՝ նախարարների խորհուրդը նշում է, որ այդպիսի օգնությունն ցուցաբերելու համար կառավարությունը պետք է ունենա քաղաքային դոմայի համապատասխան որոշումը և տեղյակ լինի քաղաքի ֆինանսական դրությունը, ուստի որոշվում է. ա) առկա գրությունը վերադարձնել, թողնելով, որ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը նոր դիմում ներկայացնի կառավարությունը, եթե քաղաքային դոման այդ հարկ համարի և համապատասխան որոշում ընդունի, բ) եթե այդպիսի դիմում չկա, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությունը տալ միլիցիա պահելու համար պետական գանձարանից նպաստ՝ երկու ամսվա ծախսերի (հունվար-փետրվար) չափով, պայմանով, որ ըստ նախահաշիվի ծրագրով 200 միլիցիոներների թվի կրճատումը մինչև 150 հոգի, և որ միաժամանակ ներկայացվի կառավարությանը քաղաքային նախահաշիվը, գ) միլիցիայի աշխատանքը թեթևացնելու համար խորհուրդ տալ քաղաքային ինքնավարությունը խնդիրքով դիմել տեղական զինվորական հրամանատարությունը՝ քաղաքի պահակային ծառայությունը զինվորների միջոցով կատարելու համար:

Հետագա գործընթացներում շարունակվեցին որոշումները միլիցիան պետական անվտանգության համակարգի քիչ թե շատ լիարժեք ու ավարտուն օղակ դարձնելու ուղղությամբ, այն նպատակամղելով Հայաստանի հանրապետության ներքին քաղաքականության տարաբնույթ խնդիրների լուծմանը: Հայկական միլիցիայի պատմության լիարժեք լուսաբանման տեսանկյունից կարևոր է ՀՀ կառավարության կողմից ձեռնարկված յուրաքանչյուր քայլի վերլուծություն, ամեն մի առաջին հայացքից անկարևոր թվացող փաստ: Միլիցիայի մարմիններ ստեղծելու նպատակադրում կար նաև Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությանը միացվող այս կամ այն պատճառով անցնող տարածքներում, որոնք Դաշնակիցների Գերագույն մարմինների որոշմամբ պետք է դառնային ձևավորման գործընթացների ապրող և ընդարձակվող Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության բաղկացուցիչ մասը: Այսպես, 1919թ. հունվարի 10-ին՝ նախարարների խորհրդի նիստը լսում է Արտաքին գործերի նախարարի գեկուցումը դաշնակից երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչների հետ դեպի Ալեքսանդրապոլ կատարած ուղևորության և արևմտյան Անդրկովկասի անգլիական ներկայացու-

ցիչ գեներալ Ֆ. Ուոքերի հետ Կարսի նահանգը ժամանակավորապես Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ կայացրած գրավոր համաձայնության մասին, ըստ որի ի թիվս մի շարք այլ հիմնախնդիրների, Հայաստանին նոր անցնող տարածքներում ենթադրվում էր ստեղծել նաև տեղական քաղաքացիական վարչություն և կազմակերպել միլիցիայի մարմիններ: Ընդունված որոշման մեջ ներքին գործերի նախարարին հանձնարարվեց սկզբի համար նշանակել միայն քաղաքացիական մասի բարձր պաշտոնեությունը, այսինքն՝ նահանգային կոմիսարին և նրա օգնականներին, վերջիններիս թողնելով նրանց գավառամասերի և գյուղական վարչության կազմակերպումը: Այս հարցի կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ հանձնարարվեց ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Սատիսյանին իսկույնեթ անձամբ գնալ Ալեքսանդրապոլ և պայմանավորվածություն ձեռք բերել Կարսի հանձնման հետ կապված բոլոր խնդիրների անմիջապես կարգադրելու համար, և այդ թվում որոշել ա) Կարսի նահանգում քաղաքացիական վարչություն և միլիցիայի մարմիններ ու ժանդարմերի կազմակերպելու մասին, բ) Կարսի նահանգում ժանդարմերի կազմակերպելու համար հանձնարարել զինվորական նախարարին Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի զորամասերից հատկացնել անհրաժեշտ մարդկանց քանակը, տալով նաև վերջինիս պետական պահեստներից հարկավոր հանդերձանքը, զենքը և ուղարկել պատշաճ սպայական կազմով Կարսի նահանգ, դնելով կազմակերպված քաղաքացիական վարչության տրամադրության տակ միլիցիոներական և ժանդարմերիական պարտականությունները կատարելու համար և այլն:³⁹⁵ Ավելին, շուտով հաջորդում է սույն հուլիսի կարևոր պետական խնդրի լուծմանը նպատակաուղղված մեկ այլ որոշում ևս: 1919 թ. հունվարի 14-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց Կարսի նահանգը հանրապետությանը միացնելու մասին որոշումը: Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Սատիսյանի կարգադրությամբ կազմակերպվեց նաև ոչ միայն «ա» նահանգի և շրջանների քաղաքացիական վարչությունը, բ) այլև նահանգի և շրջանների միլիցիա և ժանդարմերիա 400 հոգուց՝ համապատասխան սպայական կազմով:³⁹⁶ Հունվարի 16-ին Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը ընդունեց Կարսի նահանգում քաղաքացիական իշխանություն հաստատելու մասին որոշումը: Կարսի քաղաքացիական իշխանությունը կազմված էր 41 պաշտոն-

³⁹⁴ Նույն տեղում:

³⁹⁵ ՀԱԱ, Ֆ. 9- 199, ց. 1, գ. 100 (43), թ. 6, 9:

³⁹⁶ Տես՝ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. - էջ 84:

յաներից: Պետ նշանակվեց Ստ. Ղորղանյանը, իսկ ընդհանուր ոստիկանութեան պետ՝ Շահբաղյանը: 1919թ. Հունվարի 17-ին Ալ. Պատիսյանը Հայաստանի խորհրդում Հայտնեց, որ Հունվարի 25-ին Կարսը հանձնելու են Հայաստանին, և իշխանութունը պատրաստ է ընդունել այն. «Մենք վճռել ենք մտցնել 2 էսկադրոն զինւորութիւն ընտիր մասերից և 400 պահակ իբրև միլիցիա յոյս ենք տւել, որ ոչ մի անպատասխանատու խումբ մուտք չպիտի ունենայ Կարսի նահանգը, թէև դրութիւնը բաւական լարված է, բայց կամաց-կամաց լաւանում է»:³⁹⁷

Ակնհայտ է, որ կենտրոնական իշխանութիւնները այս և այլ քայլերով, ձեռնարկված միջոցառումներով ձգտում էին կոնկրետացնել միլիցիայի կազմակերպման հարցը ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ տեղերում: ՀՀ Կառավարութեան քաղաքական գործունեութիւնը նպատակաուղղված էր ՆԳՆ ճյուղավորված համակարգի ստեղծմանը ողջ երկրով մեկ: Միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների ստեղծման ու կազմակերպման պատմութեան տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաև միլիցիայի հաստիքակազմը հանրապետութեան որոշ կարևոր քաղաքների օրինակով: 1920 թ. կեսերի վիճակով Կարսի քաղաքացիական միլիցիան ուներ 176 հոգիանոց կազմ, այդ թվում ձիավոր կրտսեր միլիցիոներների թիվը կազմում էր 10 հոգի, հետևակ ավազ միլիցիոներներինը՝ 15 հոգի, հետևակ կրտսեր միլիցիոներներինը՝ 126 հոգի, իսկ նույն քաղաքի քրեական միլիցիան ուներ 28 հոգիանոց կազմ:³⁹⁸ Կարսի շրջանում միլիցիա կազմակերպելու մասին վերն ասվածը լրացնելու և ամբողջացնելու տեսանկյունից հարկ է նաև նշել, որ 1920 թ. փետրվարի 10-ին Նախարարների խորհուրդը նիստ հրավիրեց, որում որոշում ընդունվեց՝ հենվելով Ներքին գործերի նախարարի զեկուցագրի վրա՝ Կարսի նահանգի Հայ-վրացական սահմանագծում սահմանապահակ կազմակերպելու անհրաժեշտութեան մասին: Նիստը ընդունված որոշումով գործին ընթացք տվեց³⁹⁹, վերը նշված սահմանապահակի վրա դնելով նաև յուրահատուկ միլիցիոներական պարտականութիւններ: Այդ նույն ժամանակ հանրապետութեան գլխավոր քաղաքը՝ Երևանը, ուներ 329 հոգիանոց միլիցիակազմ, որից հետախույզ միլիցիոներներ էին 25-ը, հետևակ պահակային ծառայութեան կրտսեր միլիցիոներներ՝ 230-ը, ձիավոր կրտսեր միլիցիոներներ՝ 10 և այլն:⁴⁰⁰

³⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 9-198, ց. 1, գ. 15, Թ. 71:

³⁹⁸ Նույն տեղում, Թ. 9-199, ց. 1, գ. 114, Թ. 36, 39:

³⁹⁹ Նույն տեղում, գ. 146, Թ. 30:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում, Թ. 32-33, 38:

Վերջապես, անհետաքրքիր է նշել, որ Ներքին Գործերի Նախարարութեան և նրան ծառայող օժանդակ մասի մարդկանց թիվը կազմում էր 13 հոգի, որից 2-ը՝ ՆԳՆ նախարարի օգնականներ էին, իսկ Ներքին գործերի դեպարտամենտում աշխատում էին 25 հոգի:⁴⁰¹ Միլիցիայի հաստիքակազմի, զանազան այլ մանրամասների ուսումնասիրութիւնը ևս հետաքրքիր է, քանզի դրանցից պարզ է դառնում, որ ՀՀ ՆԳՆ-ն ձգտել է ունենալ և ստեղծել այդ ժամանակաշրջանի պահանջներին համապատասխան ՆԳՆ բոլոր տեսակի կառույցները և անգամ փորձել կազմակերպելու միլիցիոներների ուսուցում:

Դժվարին 1918-1920 թվականներին Հայկական պետութիւնը ձգտելով լիարժեքորեն և անվերապահորեն կայանալ, փորձում էր իր դիրքերն ամրապնդել ոչ միայն քթի տակ՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր, այլև անկախուն, թշնամիներով շրջապատված Ղարաբաղում (Արցախ), այնտեղ ևս փորձելով ստեղծել Ներքին գործերի մարմիններ, միլիցիա: Այդ մասին է վկայում ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 4-ի նիստը, որում լսվում է Ներքին գործերի նախարարի զեկուցումը Ղարաբաղի Ջրաբերդի շրջանում միլիցիա և ադմինիստրացիա (վարչակազմ) կազմակերպելու համար 120 հազար ռուբլի վարկ բանալու մասին: Նախարարների խորհրդի այս նիստում որոշվում է հարցին տալ դրական լուծում՝ բաց թողնելով Ներքին Գործերի Նախարարութեանը 150.000-ական ռուբլի Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայրենակցական միութիւններին տալու համար՝ այդ շրջաններում միլիցիա և ադմինիստրացիա կազմակերպելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի դպրոցներին հատկացնելով գումար 8 միլիոն ռուբլի վարկից, որը բաց էր թողնված Ջինվորական նախարարութեանը Ղարաբաղի առանձին բրիգադ կազմակերպելու համար:⁴⁰²

Այս առումով որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաև ստորև բերվող փաստաթուղթը, որի հեղինակը ՀՀ զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Լ. Հախվերդյանն է: Այսպես, 1919թ. Հունվարի 28-ով թվագրված ռազմական գերատեսչութեան գծով Հայտնի այդ հրամանագրում, ելնելով հանրապետութեան կառավարութեան որոշումից, զինվորական նախարարը հրամայում էր Ջանգեզուրում կազմավորել մեկ երեք գումարտականոց միլիցիոն գունդ համապատասխան հաստիքակազմով, գնդի ձևավորումը մասամբ իրականացնելով տեղական Ջանգեզուրյան զինկազմավորումների հաշվին, սակայն դրա հետ մեկտեղ մեկ գումարտակի չափով գորամաս պահելով մշտական զո-

⁴⁰¹ Նույն տեղում, գ. 114, Թ. 14, 16; Թ. 9-200, ց. 2, գ. 3, Թ. 65-67:

⁴⁰² Նույն տեղում, գ. 100 (43), Թ. 35:

րահավաքի վիճակում: Հրամանագրում շեշտվում էր, որ այդ գնդի կազմավորումը պետք է իրականացնել վաղ հասակի զինապարտների հաշվին սկսած 20 տարեկանից և ոչ մեծ մինչև 25 տարեկանը: Հրամանագրի վերջնամասում ընդգծվում էր, որ Ջանգեզուրի միլիցիոն գունդը պետք է գտնվի կառավարական կոմիսարի տրամադրության տակ, իսկ այդ գնդի պետ է նշանակվում փոխգնդապետ Կոնդախչյանը⁴⁰³: Այդ նույն օրը ներկայացվեց Միլիցիոն գնդի կազմավորման մասին Կանոնադրությունը, որի տակ կա Հայկական զորքերի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Ա. Դոլուխանյանի ստորագրությունը: Ըստ այդ կանոնադրության, Միլիցիոն գունդը կազմակերպվում էր կոնկրետ և որոշակի հիմունքների հիման վրա. գնդի հրամատարը, սպաները, զինվորական չինովնիկները և այլոք նշանակվում էին իրենց պաշտոնում հայկական զորքի կադրային ներուժի կազմից: Ձինվորների կադրուժը հավաքագրվում էր տեղերում պահեստի զինվորներից, որոնք հաշվվում էին իսկական զինվորական ծառայության մեջ, շարքայինները՝ տեղական բնակչությունից, սակայն զուտ միլիցիոններական կարգավիճակի իրավունքներով: Ըստ այդ կանոնադրության, միլիցիոն գունդը պետք է ունենար տարածքային կազմակերպվածություն, պետք է գործեր տարածքային սկզբունքին համաձայն, ընդ որում միլիցիոններները պետք է ապրեին իրենց տներում, և սեփական միջոցների հաշվին հոգային իրենց կարիքները, հավաքվեին միայն զինուսուցման և ծառայողական պարտականությունների կատարման համար: Ձինհավաքներին չներկայանալու պարագայում, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կատարման ժամանակ թույլ տված զանցանքների համար միլիցիոններները պատասխանատվության էին ենթարկվում որպես զինվորականներ: Միլիցիոն գնդի պահուստի ծախսերը արտահայտվում էին սպաների, զինվորական աստիճանավորների և կադրային զինվորների դրամական ուժեղի, և վերջիններիս պարենավորման ցուցակներում, քանի որ նրանք պետք է մշտապես գտնվեին իրենց պարտականությունների կատարման մեջ և իրենից գյուղերի տարածքից դուրս: Բացի այդ, սույն կարևոր փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ միլիցիոններները պետություն կողմից ուժեղացված պետք է ապահովված լինեին նաև այն դեպքում, երբ կատարում են պահակազորի դեր, որի համար պետք է օգտագործվեր գնդի առկա կադրուժի մեկ քառորդից ոչ ավելին: Ձինվորական հանդերձանքի պարագայում միլիցիոններները պետք է ունենային սեփականը, փամփուռների հարցում նույնպես: Վերջապես, ըստ ռազմական նախարարության կող-

մից հաստատված հաստիքացուցակի, երեք գումարտակներից բաղկացած Հայկական միլիցիոն գունդը պետք է ունենար 33 սպա, 2280 զինվոր, ոչ շարային 28 զինվոր, 6 զինվորական չինովնիկ⁴⁰⁴: Ավելի ուշ, 1919թ. մարտի 18-ին հաստատվեց նաև Հայկական 4 վաշտանոց-միլիցիոն գումարտակի հաստիքակազմը, ըստ որի սպաների և զինվորական չինովնիկների թիվը պետք է լիներ 22 հոգի, շարային զինվորների թիվը պետք է կազմեր 712 հոգի, ոչ շարային զինվորները՝ 33 հոգի: Սույն փաստաթղթի տակ կար գեներալ-մայոր Ջանկոյսկու ստորագրությունը⁴⁰⁵: Պետության մեջ միլիցիայի դիրքերի ուժեղացման, և երկրի ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր էր նաև Նախարարների խորհրդի 1920թ. հունիսի 14-ի նիստը, որում լսվում է զինվորական նախարարի գեկուցումը սահմանապահ միլիցիոն գնդերի կազմակերպման մասին: Ընդունված որոշման մեջ խնդիր է դրվում հանձնարարել Փինանսների նախարարին զինվորական նախարարության հետ համատեղ քննարկել այդ հարցը, և դրան գուհահեռաբար արագացնել այդ գնդերի կազմակերպման աշխատանքները⁴⁰⁶:

Հայկական միլիցիայի պատմության քիչ թե շատ ամբողջական պատմության տեսանկյունից որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև զորքերի Երևանյան շոկատի պետ Դրոյի կողմից 1919թ. մարտի 12-ին հրավիրված խորհրդակցության կողմից ընդունված բանաձևը (հրավիրված էին մի շարք զինվորական այրեր, այդ թվում Հայկական դիվիզիայի պետ գեներալ-մայոր Մովսես Միլիկյանը, գլխավոր շտաբի պետ Միխայիլ Ձինկեիչը և ուրիշներ), որում շոշափվում էր նաև միլիցիայի մասին հարցը. այսպես, դրանում նշվեց, որ ներքին գործերի նախարարությունը ենթակա Ռեզերվային Միլիցիոն գունդը գտնվում է կազմավորման գործընթացների մեջ, և դեռևս ունի ընդամենը 300 սվին մարդ, որոնք գտնվում են Իգդիրում⁴⁰⁷ 1919թ. մայիսի 24-ի մի այլ ամփոփագրի տվյալներով Հայաստանի զորքերն իրենց կազմում ունեին 1 ռազմա-միլիցիոններական գունդ և 2 ռազմամիլիցիոն գումարտակ⁴⁰⁸: Ըստ զինվորական գերատեսչության կողմից հաստատված հաստիքացուցակի, որի տակ կա Գլխավոր շտաբի գնդապետ Ձինկեիչի ստորագրությունը, 2 գումարտականոց ռազմամիլիցիոն գունդը (ներառյալ հրամա-

⁴⁰³ Նույն տեղում, ֆ. 9- 204, ց. 1, գ. 132, թ. 15:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում, թ. 15-17:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում, թ. 38-39:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, ֆ. 9- 201, ց. 1, գ. 591, թ. 167 Հակ.:

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, գ. 27, թ. 147:

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, ֆ. 9- 276, ց. 1, գ. 79, թ. 48:

նատարական, գնդացրային, կապի և հեծյալ-հետախուզական հրամկազմերը) ուներ հետևյալ սպայական կազմը 44 հոգի ռազմական, 36 հոգի՝ խաղաղ ժամանակաշրջանի համար: Գնդին պատերազմի ժամանակ սպասարկելու էին 3 բժիշկ, իսկ խաղաղ ժամանակ 1-ը: Համապատասխանաբար զինվորների թիվը խաղաղ ժամանակ կազմելու էր 336 հոգի, որը մեծանալու էր և ռազմական իրադրությունների ժամանակ հասնելու էր 1710 հոգու: Ընդամենը շարային և ոչ շարային զինվորների թիվը խաղաղ ժամանակ կազմելու էր 360 հոգի, իսկ պատերազմի ժամանակ այն հասնելու էր 1846 հոգու:⁴⁰⁹ Վերջապես, կարևոր նշանակություն տրվեց նաև սահմանային գոտիներում միլիցիայի կազմակերպմանը: Ըստ զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի տեղեկությունների, որոնք հենված էին Դիլիջանի պառլամենտական հանձնաժողովի եզրակացությունների վրա, 1920թ, հունվարի 28-ին ներքին գործերի նախարարի կողմից նախարարների խորհուրդ է մտցվել գեկուցագիր՝ 100 հոգիանոց հրամկազմ ունեցող սահմանապահ միլիցիա կազմակերպելու մասին միջնորդագրով հանդերձ⁴¹⁰: Սակայն միաժամանակ, այդ ժամանակաշրջանի մի շարք փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ երբեմն էլ փորձելով միլիցիայի կազմակերպման բնագավառում կուտակված հիմնախնդիրները լուծել, մասնավորապես որոշ գավառամասերում միլիցիոն գործառնությունները լիաթիվ դարձնել, ՆԳՆ և զինվորական իշխանությունները բախվում էին բարդությունների հետ: Այսպես, 4-րդ Առանձին հեծյալ բրիգադի հրամանատար Սեպուհը զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. ապրիլի 1-ի իր դիմումագրում, նշելով այն մասին, որ Կարսի մարզում Սմբատի և Իշխանի (Կնյազ) կողմից կազմավորվում է միլիցիա և ամեն մի միլիցիոն ստանում է 4200ռ., դեմ չէր արտահայտվում այդ ծրագրերի իրականացմանը, սակայն հանդես էր գալիս մի շարք սկզբունքային բնույթի առարկումներով: Ասելով այն մասին, որ ինքը ձեռնամուխ է եղել հեծյալ հարյուրյակի կազմակերպմանը և այդ նպատակով մարզիկ է ուղարկել Ալեքսանդրապոլ, սակայն քանզի իր մոտ հերթագրված զինվորացուներից շատերը գայթակղվել են միլիցիայում աշխատելու գաղափարով, նրանք լքել են իր կողմից կազմակերպվող հեծյալ գորամասը, միաժամանակ փաստեր բերելով, որ այդ միլիցիոն խմբերի մեջ են ընդգրկվել նաև 7-րդ հետևակային գունդը լքած դասալիք զինվորները: Սեպուհը այդ երևույթը արդարացիորեն համարում էր չարիք թե՛ բանակի, և

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, Ծ.Գ- 204, ց. 1, գ. 132, Թ. 321-322:
⁴¹⁰ Նույն տեղում, Ծ.Գ- 199, ց.1, գ. 118, մաս II, Թ. 136:

թե՛ միլիցիայի համար: Ասելով, որ ինքը ընդհանրապես դեմ չէ միլիցիայի կազմավորմանը, Սեպուհը միանգամայն անթույլատրելի էր համարում, որ բանակային գործառնություն, այդ թվում իրեն վստահված 7-րդ հետևակային գնդի զինվորները (թվով մոտ 500 հոգի) մտնեն այդ միլիցիայի կազմի մեջ, գտնելով, որ համապատասխան միջոցներ չձեռնարկելու դեպքում շուտով հայկական բանակի գործառնությունները նկատելիորեն կնոսրանան, և այդ նպատակով զինվորական նախարարից խնդրում էր շուտափուլ կարգադրություն անել նշված հարցի լուծման համար: Սույն կարևոր փաստաթղթի վրա կա զինվորական նախարարի մակագրությունը՝ հասցեագրված Կարսի նահանգապետ Կարո Սասունուն, որում ռազմական նախարարը կարգադրում էր զինվորական հասակ ունեցողներին արգելել մտնել այդ կազմակերպվող միլիցիայի մեջ:⁴¹¹

Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն բաղկացուցիչ օղակը Հանդիսացող միլիցիոն գործերը տեղաբաշխված էին տարածքային-կազմակերպական որոշակի սկզբունքով. 1-ին ռազմա-միլիցիոն գունդը գտնվում էր Քարվանսարայում, Դարալագյազյան միլիցիոն գումարտակը՝ Քելիչքենդում, 2-րդ առանձին հետևակային գումարտակը՝ Ղարանկուղում, և վերջապես Գողթի ռազմա-միլիցիոն գումարտակը՝ Դարալագյազում:⁴¹²

Առաջին Հանրապետության տարիներին կառավարության, և մասնավորապես ուժային կառույցների, զինվորական գերատեսչության կողմից ջանքեր գործադրվեցին նաև հաղորդակցության ուղիներում պետական անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ ստորաբաժանումներ ունենալու համար, իսկ դա արդեն ենթադրում էր ունենալ միլիցիոն օղակներ այդ բնագավառում ևս, քանզի Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական-սոցիալական կյանքի բնականոն վիճակը գրեթե լիովին կախված էր հաղորդակցության ուղիներում տիրող վիճակից: Հայաստանի տարածքում երկաթուղային ճանապարհների, ինչպես նաև ապրանքների պահպանության հարցն էր լրջորեն բարձրացվում զինվորական նախարարի 1919թ. ապրիլի 14-ի գեկուցումը՝ ՀՀ նախարարների խորհրդի նիստում: Նշելով այն մասին, որ մի կողմից երկաթգծի կայարանները, որտեղ գործեր չկան, միանգամայն ապահովագրված չեն ավազակաբարո խմբերի հարձակումներից և կողոպուտներից, իսկ մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով գանազան ապրանքների օրեցօր ուժեղացող թալանի աստիճանը (ինչպես պետական, այնպես էլ

⁴¹¹ Նույն տեղում, Ծ.Գ-201, ց. 1, գ. 81, Թ. 79, 86:
⁴¹² Նույն տեղում, գ. 51, Թ. 162:

մասնավոր պատկանելիության), միաժամանակ ասվում էր, որ Հաղորդակցության ուղիների նախարարության կողմից Հաստատվել է երկաթուղային ճանապարհագծի միլիցիակազմ, որը սակայն իր փոքրաթվության և որակապես ոչ ուժեղ կազմի պատճառով լիովին ի վիճակի չեղավ կարգավորելու այդ գործը: Նախարարների խորհրդում ունեցած իր գեկուլցում գինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը պահանջում էր կամ զգալի չափով ավելացնել երկաթուղային ուղիների միլիցիայի կազմը և վերափոխել այն նոր Հիմքերի վրա, կամ էլ այն հիմնովին վերացնել, և ողջ գործի կազմակերպումը Հանձնել Զինվորական նախարարությանը կազմավորելով 250 հոգիանոց 2 Հեծելավաշտ, որոնք և պետք է տեղաբաշխվեն երկաթգծի բոլոր կայարաններում⁴¹³: Այս մտահղացումներից շատերը, բնականաբար, կյանքում չեն կենսագործվում Հասկանալի պատճառներով, և գլխավորապես աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետևանքով, որի շնորհիվ Հայաստանը ներքաշվում է պատերազմի մեջ Հարևան Թուրքիայի հետ, և այդ Հանգամանքը ձախողում է շատ բան. միաժամանակ, դրանք նաև վկայում են այն պետականաստեղծ գործունեության մասին, որ այդ դժվար տարիներին փորձում էր ծավալել Ներքին Գործերի Նախարարությունը, որն ամեն մի երկրի Համար էլ Հանդիսանում է անկյունաքարային նախարարություններից մեկը:

Հայկական միլիցիայի և ՆԳՆ-ի ստեղծման պատմության լիարժեքորեն ըմբռնման տեսանկյունից կարևոր է նաև արձանագրել, որ այդ անորոշ տազնապնեթով ու բարդություններով լի տարիներին գործի կազմակերպման նկատմամբ անհասկացողության, ոչ բարեխիղճ վերաբերմունքի հետ մեկտեղ եղել են պոզիտիվ բնույթի փորձեր, ինչպես նաև պետականամետ մտածելակերպ ունեցող պետական-քաղաքական, կուսակցական գործիչներ, որոնք լավ էին զգում անվտանգությունից Համակարգի այդ կարևոր մարմինների ստեղծման անհրաժեշտությունը, և Հենց դրանք էլ դարձան այդ բնագավառի ուսուցիչները, փորձելով հաղթահարել այն ահույի դժվարությունները և արգելքները, որ հարուցում էին ժամանակաշրջանը և մարդիկ՝ պետականորեն կարևորագույն այդ գործընթացների առաջ: Հենց այս տեսանկյունից էլ խիստ բնութագրական է Ա. Գյուլխանդանյանի հետևյալ տեսակետը. «պետության այս օրգանի նկատմամբ այսպիսի վերաբերմունքը իր կողմից լրիվ Հասկանալի է, քանի որ բոլոր պետություններում, ուր իշխում է իրավակարգը, միլի-

ցիան Հանդիսանում է այն անկյունաքարը, որի վրա խարսխված է պետության ապահովությունն ու Հանգստությունը»⁴¹⁴:

1918-1920 թթ. երկիրն ամենուր կանգնած էր լուրջ խնդիրների առաջ, և կազմակերպչական ահույի խնդիրներ էին կուտակվել թե կենտրոնում, և թե գավառներում: Այդ մասին է փաստում Ս. Վրացյանը. «Երկրի վարչությունը բարեկամելու նպատակով, մայիսի 25-ին (1919թ.) երևանում գումարվեց գավառապետների անդրանիկ Համագումարը ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասյանի նախագահությամբ: Ներկա էին Երևանի գավառապետ Լ. Ամիրխանյանը, էջմիածնի՝ Սեդրակ Զալալյանը, Դարալագյազի՝ Ն. Հակոբյանը, Նոր Բայազետի Բենտ Նալչալյանը, Դիլիջանի՝ Մեսրոպ Սարատիկյանը, Ղարաքիլիսայի Սիգո Տեր-Սարգսյանը, Ալեքսանդրապոլի՝ Թալանյանը, Կարսի նահանգից՝ Ստ. Ղորղանյանը, Զանգեզուրից՝ Նիկ. Հովսեփյանը, Սուրմալուից՝ Հ. Խորհրդի անդամ Յուսուֆ Բեգ Թեմուրյանը (Եզդի): Համագումարին մեջ ընդ մեջ, մասնակցեցին նաև Հայ. Խորհրդի ու կառավարության անդամներ, նախարարությանց ներկայացուցիչները և այլն: Օրակարգի մեջ դրված էին բազմաթիվ Հարցեր: Զուտ վարչա-ոստիկանական Հարցերից հիշենք. 1. Երկրի վարչական սահմանների սրբազրույթյան հարցը, 2. մասնագետ ոստիկանների պատրաստությունը և ոստիկանական դպրոցի բացումը, 3. պաշտոնեություն և ոստիկանության տնտեսական վիճակի բարելավումը, 4. ոստիկանների Համազգեստի խնդիրը»⁴¹⁵:

Երկրի պետական անվտանգության ընդհանուր Համակարգի ձևավորման գործընթացների շրջանակներում միլիցիայի և ՆԳՆ ուժային կառույցների կայացման տեսանկյունից կարևոր էր նաև ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919թ. հունիսի 9-ի նիստը, որը լսում է ներքին գործերի նախարարի կողմից ներկայացված օրինագծի մասին քաղաքային միլիցիան ներքին գործերի նախարարությանը Հանձնելու մասին (գեկ. 7347, հունիսի 7): Դրանից ելնելով, որոշվում է ի լրումն 1919թ. մայիսի 8-ի որոշման՝ Հաստատել օրինագիծը՝ Համաձայն 1919թ. հունիսի 5-ի պառլամենտի կողմից Հաստատված օրենքի⁴¹⁶:

Միլիցիայի և ներքին Գործերի Նախարարության ցանկացած օղակի ստեղծման խնդիրներն ամեն մի երկրի ներքին անվտանգության պետական Համակարգի կայացման տեսանկյունից կարևորություն են ներկայացնում: Այս իմաստով Հայաստանը բացառություն չէր կազմում, քանզի եթե պետություն էր ու-

⁴¹³ Նույն տեղում, Թ. 9- 199, ց. 1, գ. 27, թ. 168:

⁴¹⁴ Նույն տեղում, գ. 160, թ. 32:

⁴¹⁵ Միմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372:

⁴¹⁶ ՀԱԱ, Թ. 9- 199, ց. 1, գ. 23, մաս I, թ. 39: Թ. 9- 201, ց. 1, գ. 1174, թ. 41:

զում դառնալ, ուրեմն պետք է ձգտեր ունենալ վերջինիս հատուկ պետական անվտանգության անհրաժեշտ կառույցներ և հատկանիշներ, հետևաբար նաև աշխատանքներ տաներ կազմակերպելու միլիցիատիպ կառույցների ու զանազան ստորաբաժանումների գործունեությունը, և նոր դարամակարդակ սահմանազծերի ձգտեր: 1918-1920 թթ. իրականության տեսանկյունից միլիցիայի աշխատանքների կազմակերպումը մեծ կարևորություն էր ներկայացնում առաջին հերթին մայրաքաղաքի՝ Երևանի համար, իսկ այդ ճանապարհին կային շատ խոչընդոտներ ու դժվարություններ, և գլխավորապես տեխնիկական-ֆինանսական և կադրային-մարդկային բնույթի:

Այս իմաստով Երևանի քաղաքային միլիցիայի կայացման համար կարևոր էր «Երևանի քաղաքային միլիցիան քաղաքային ինքնավարությունից վերցնելու և Ներքին Գործոց Մինիստրությունը հանձնելու մասին» օրենքը: Այդ կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ ասվում էր, որ «Երևանի քաղաքային միլիցիան 1919 թ. մայիսի 1-ից վերցնել քաղաքային ինքնավարությունից և հանձնել Ներքին Գործոց Մինիստրությունը»: Այս օրենքը հաստատվել էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 8-ի նիստում, ըստ Հայաստանի խորհրդի ապրիլի 27-ին ընդունված օրենքի:⁴¹⁷

Հարցի հանդուցալուծումն իհարկե, այդքան հարթ չի ընթանում, քանի որ Երևանի քաղաքային խորհուրդը կապված տնտեսական-կազմակերպական բնույթի հիմնախնդիրների հետ, այնքան էլ կամեցողություն չի դրսևորում այդ անցման հարցում: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում Երևանի քաղաքային խորհրդին ներկայացված քաղաքային վարչության զեկուցումը միլիցիան ժամանակավորապես Ներքին Գործոց Նախարարությունը հանձնելու մասին (30 մայիսի, 1919 թ.): Այդ զեկուցման մեջ մասնավորապես ասվում էր հետևյալը. «Միլիցիան յանձնելու արթիվ բավարար համարելով և եղած թյուրիմացությունը պարզած, վարչությունը առաջարկում է խորհրդիդ կայացնել հետևյալ որոշումը. Երևանի քաղաքային միլիցիան ժամանակավորապես հանձնվում է Ներքին Գործոց Նախարարության հետևյալ պայմաններով. 1) Միլիցիայի ամբողջ ծախսը վերցնում է իր վրա Ներքին Գործոց Նախարարությունը՝ հաշված մայիսի 15-ից, 2) Միլիցիայի մի կոմիսար 30 միլիցիոներներով ամբողջապես զրկում է քաղաքային վարչության անմիջական տրամադրության տակ նորա ներքին գործերի և կարիքների համար:⁴¹⁸

Այնուհետև փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ Երևանի քաղաքային խորհրդի 1919 թ. հունիսի 4-ի հերթական նիստի որոշումն ընդունված է 28 ձայնային կազմով, որը միաձայն որոշեց Քաղաքային վարչության վերոնշյալ զեկուցումը հաստատել հետևյալ հավելումով. «Միլիցիան Ներքին Գործերի Մինիստրությունից յետ ստանալու ժամանակը որոշում է Քաղաքային խորհուրդը, այն վայրկյանին, երբ մենք կգտնենք, որ քաղաքային ինքնավարությունը հնարավորություն ունի միլիցիան իր ձեռքում պահել ու կառավարել, միլիցիան անմիջապես պիտի հանձնի քաղաքային ինքնավարությանը»:⁴¹⁹ Այս ամենի տրամաբանական ավարտը և արդյունքը հանդիսացավ «Երևանի քաղաքային միլիցիան Ներքին Գործերի Մինիստրությանը հանձնելու մասին» օրենքը, որում մասնավորապես արձանագրվում էր հետևյալը. 1) «Երևանի քաղաքային միլիցիան քաղաքային ինքնավարությունից հանձնել ժամանակավորապես Ներքին Գործերի Մինիստրությանը՝ ցնոր կարգադրություն Հայաստանի կառավարության, 2) Հիշյալ միլիցիայի պահպանության ծախսերը հոգալ Ներքին Գործերի միջոցներից, 3) Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության գործող կանոնադրությունը (Положение) կամայն ընդամին կցած փոփոխությունների և լրացումների փոխել՝ հարմարեցնելով ներքո օրինագրծին»: Հավելվածում նաև ասվում էր, որ սույն օրենքը հաստատված է Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 9-ի նիստում, համաձայն Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունիսի 5-ի ընդունված օրենքի: 1919 թ. մայիսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտը ընդունում է օրենք Երևանի քաղաքային միլիցիայի 1919 թվականի ութնամսյա նախահաշիվը (1919 թ. մայիսի 1-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը) հաստատելու մասին:⁴²⁰

Հայաստանի երկրորդ քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում ևս նմանատիպ խնդիրներ առաջացան, որոնք 1920 թ. այլ լուծում ստացան՝ հօգուտ ինքնավարության լուծելով միլիցիայի գործերը տնօրինելու հարցերը: Սակայն այս փաստաթղթերը միաժամանակ բացահայտում են այն հակասությունները և անորոշությունները, որոնք կային այդ ժամանակաշրջանում միլիցիայի և Ներքին գործերի մարմինների գործունեության կազմակերպման խնդրում, առկա ֆինանսական դժվարությունները, որոնք առաջնային նշանակություն ունեին այդ գործերում, և վերջին հաշվով նորաստեղծ պետականության կայացման բարդությունները և ոչ միանշանակ գործընթացները, որոնք ընթանում

⁴¹⁷ ՀԱԱ, Գ. 9- 199, ց. 1, գ. 23, մաս I, Թ. 39, Ծ. 9- 201, ց. 1, գ. 1174, Թ. 41, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները, էջ 71:

⁴¹⁸ ՀԱԱ, Գ. 9- 199, ց. 1, գ. 89, Թ. 23:

⁴¹⁹ Նույն տեղում:

⁴²⁰ ՀԱԱ, Գ. 9- 201, ց. 1, գ. 1174, Թ. 41, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները, էջ 74:

էին այդ խճճված, քառասյին, սակայն Հերոսական մաքառումներով լի ժամանակաշրջանում: Այս ժամանակաշրջանում ընթացող միլիցիաստեղծ գործընթացների էութունը Հասկանալու Համար կարևոր է վերհանել ամեն մի մանրամասն՝ կապված կառավարութայն և պետութայն գործելակերպի ու ջանքերի հետ: Որոշակիորեն հետաքրքիր է նաև Նախարարների խորհրդի նիստի կողմից քննարկված ևս մեկ Հարց՝ կապված միլիցիան գորացնելու խնդրի հետ: 1919թ. Հուլիսի 17-ին Նախարարների խորհրդի կողմից լսվում է Ներքին գործերի նախարարի գեկուցումը գավառական միլիցիայի կազմը զինվորականներով ուժեղացնելու մասին, առանց վճարելու նրանց ուժերի, այլ տալով նրանց միմիայն օրապարենի փոխարեն օրապահիկ և պարտավորեցնելով նրանց ծառայել սեփական ձիերով և ձիասարքերով: Նախարարների խորհրդի նիստում ընդունվում է որոշում, ըստ որի Հանձնարարվում է Ներքին գործերի և Ձինվորական Նախարարություններին Համատեղ վճռել այս Հարցը փոխադարձ Համաձայնությամբ⁴²¹:

Ներքին գործերի նախարարությունը և միլիցիան գործունակ աշխատանքային մարմիններ դարձնելու ուղղությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ Ներքին գործերի նախարարի կողմից 1919թ. Հուլիսի 1-ին Հաստատված Օրենքը Հայաստանի Հանրապետության բնակիչների և զինապարտների հաշվառում մտցնելու, գործերի գորակոչի կազմակերպման մասին⁴²²:

Ներքին և արտաքին անվտանգության Համակարգի տարբեր օղակների, այդ թվում միլիցիայի և ՆԳՆ-ի ուժային ստորաբաժանումների ստեղծման և գործունեության կազմակերպման պատմության տեսանկյունից կարևոր է ամեն մի նոր մանրամասնի ներկայացումը, որն էլ ավելի ամբողջական է դարձնում այդ գործընթացների իրական նկարագիրը: 1919թ. Հուլիսի 12-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին գործերի նախարարի գեկուցումը միլիցիոներական դասընթացներ բացելու Համար 80.640 ուսուցիչ լրացուցիչ վարկ բացելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհուրդը միաձայն որոշում է Համաձայն 1919թ. Հունիսի 5-ի օրենքի 80.640 ուսուցիչ վարկ բացել Հայաստանում Հայաստանի գավառներում 8 ամսով միլիցիոներական դասընթացներ կազմակերպելու Համար:⁴²³ Իսկ արդեն արխիվային փաստաթղթերից մեկում էլ տրվում է միլիցիոներական դպրոցի անձնակազմի Հաստիքացուցակի փաստական վիճակը որոշ թվերի տեսքով: Ըստ դրա, 1920թ. Հուլիսի 1-ից մինչև 1921թ. Հունվարի 1-

ը ընկած ժամանակահատվածում այն պետք է ունենար 100 հոգիանոց անձնակազմ որից 8-ը՝ դասատուներ:⁴²⁴

Այդ գործընթացների կազմակերպական ավարտունության ապահովման տեսանկյունից շատ կարևոր էր ՀՀ պառլամենտի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին Միլիցիայի մասին ժամանակավոր Օրենքի ընդունումը՝ Հաստատված ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917թ. ապրիլի 17-ին և փոփոխված Հայաստանի պառլամենտի կողմից 1920թ. ապրիլի 21-ին: Իսկ արդեն 1920թ. Հունիսի 16-ին օրենքը հավելում է ստանում:⁴²⁵

Փաստերը վկայում են, որ 1918-20թթ. ներքին գործերի նախարարության և միլիցիայի գործի կազմակերպման կազմակերպիչների դերում են եղել ինչպես Հայաստանի Հանրապետության «դիկտատոր» Հռչակված և առաջին ներքին գործերի նախարար դարձած Արամ Մանուկյանը (Սարգիս Հարությունի Հովհաննիսյան), որը ՀՀ մինիստր-նախագահ Հ.Քաջազնունու 1918թ. Հուլիսի 26-ի հրամանագրով (№ 24) հաջորդում է Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի ներքին գործերի բաժնի վարիչ Սահակ Թորոսյանին արդեն որպես Ներքին գործերի նախարար,⁴²⁶ և որպես ՆԳՆ նախարար է աշխատել 1918թ. Հուլիսի 6-ից մինչև 1919թ. Հունվարի 29-ը, այնպես էլ Ա.Մանուկյանի հիվանդության պատճառով 1919թ. Հունվարի 3-ից վերջինիս փոխարինած, իսկ արդեն փետրվարի 9-ից մինչև 1919թ. ապրիլի 16-ը նախարարի պարտականությունները ստանձնած Ալ.Ոստիսյանը⁴²⁷, որին այնուհետև հաջորդեց այդ գործի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Սարգիս Ստեփանի Մանասյանը, ինչի մասին վկայում է Միմոն Վրացյանը իր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում, վերջինիս համարելով պետականորեն այդ կարևոր գործի ռազմավարներից մեկը: Ինչևիցե, Սարգիս Մանասյանը այդ պաշտոնը վարել է 1919թ. փետրվարի 28-ից մինչև ապրիլի 28-ը ընկած ժամանակահատվածը, որից հետո 1919թ. օգոստոսի 10-ից մինչև 1920թ. մայիսի 5-ը Աբրահամ Իսահակի Գյուլխանդանյանը, այնուհետև այդ պարտականությունները մինչև 1920թ. սեպտեմբերի 19-ը կատարում է Թուրքոն Տեր-Մինասյանը, որին 1920թ. սեպտեմբերի 20-ից փոխարինում է Սարգիս Շահնազարի Արարատյանը (Շահնազարյան)՝ մինչև նոյեմբերի 23-ը, և վերջապես՝ Առաջին Հանրապետության Ներքին գործերի վերջին նախարար է դառնում Միմոն Վրացյանը, որն

⁴²⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9-199, ց. 1, գ. 114, թ. 41:

⁴²⁵ Տես Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները, էջ 262-268, 343:

⁴²⁶ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. 9-201, ց. 1, գ. 10, թ. 1; ց. 2, գ. 10, թ. 2:

⁴²⁷ Տես «ՈՒՐբաթ». 25.05.1990:

⁴²¹ ՀԱԱ, Ծ. 9-199, ց. 1, գ. 100 (43), թ. 160, գ. 96, թ. 14:

⁴²² Նույն տեղում, Ծ. 9-199, ց. 1, գ. 28, թ. 133:

⁴²³ Նույն տեղում, գ. 100 (43), թ. 155; գ. 221, թ. 38, Ծ. 9-203, ց. 1, գ. 60, թ. 114:

այդ պաշտոնը վարում է նոյեմբերի 24-ից մինչև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ը այսինքն՝ մինչև Հանրապետության անկումը և խորհրդայնացումը⁴²⁸։

ՆԳՆ, միլիցիայի գործի հենց այս կազմակերպիչների գլխավորությունում էլ փորձեր արվեցին կատարելագործել միլիցիայի մարմինների գործունեությունը, որոշ միջոցներ նպատակաուղղվեցին կադրային հիմնախնդիրներ լուծելու ուղղությամբ և այլն։ 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց կամավորների հավաքման ու պահպանման գործի համար ՆԳՆ-ին 20 մլն վարկ բանալու մասին։ Ընդունված որոշման մեջ որոշեց բանալ Ներքին Գործոց Նախարարության համար 20 միլիոն վարկ կամավորների հավաքման ու պահպանման համար⁴²⁹։ Ինչպես տեսնում ենք, կառավարության կողմից դա ամենևին էլ անիմաստ քայլ չէր, ընդհակառակը, այն դեպի հեռուն նպատակաուղղված քայլ էր, գործողություն, որի նպատակն էր ապահովել անհրաժեշտ կադրուստ միլիցիայի ու Ներքին գործերի համակարգի համար, որը 1918-1920 թվականների դժվարին ֆինանսական իրադրության պայմաններում դյուրին խնդիր չէր, և պատիվ էր բերում ՀՀ կառավարությանը։

Փաստաթղթերը վկայում են, որ 1918-20թթ. Ներքին գործերի նախարարությունը ձգտում էր դառնալ աշխատող և գործուն մարմին, որի արդյունավետ, արգասաբեր աշխատանքից էր կախված թե երկրի ներքին քաղաքականության այլևայլ հարցերի ճիշտ լուծումը, թե օրինականության և կարգ ու կանոնի հաստատումը երկրում, թե արդյունավետ պայքարը ներքին թշնամու և մահամեղական մութ զանգվածների ընդվզումների դեմ, մի խոսքով՝ անվտանգության հիմնախնդիրներից շատերի հանգուցալուծումը։ Այդ իսկ նպատակադրումով Ներքին գործերի նախարարությունը ձգտում էր զորեղանալ, ընդունել մի շարք գործուն օրենքներ, որոնք նպատակաուղղված էին միլիցիայի և ՆԳՆ աշխատակիցների դրության բարելավմանը, ֆինանսական-տնտեսական կադրային ցավոտ խնդիրների լուծմանը և առհասարակ միլիցիայի և Ներքին գործերի մարմինների դիրքերի ամրապնդմանը հասարակության մեջ։ Այսպես 1920թ. մայիսի 25-ին Ներքին գործերի նախարարությունը ընդունում և հաստատում է օրենք Երևանի, Շիրակի և Գեղիսի (Գորիսի) պահեստի միլիցիայի համար վարկ բացելու, մայիսի 27-ին օրենք է հաստատվում ներքին գործերի նա-

խարարության Օլթիի գավառի վարչության կազմակերպման համար 4.105.850ռ. վարկ բանալու մասին,⁴³⁰ հուլիսի 30-ին՝ Կողբի, Բարանայի, Շամշադինի և Ղազախի շրջաններում ուժեղացված պահակախմբեր ստեղծելու համար կազմակերպել 1000 հոգուց բաղկացած միլիցիա՝ հատկացնելով ավելի քան 52 միլիոն ռուբլի գումար 1920թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1921թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածի համար նախօրոք հաստատված հաստիքների համաձայն,⁴³¹ օգոստոսի 3-ին օրենք է հաստատվում միլիցիոներներին տարեկան երկու ձեռք հագուստի արժեքի չափով վարկ տրամադրելու և վայոց ձորի պահակախումբը ուժեղացնելու մասին, օգոստոսի 6-ին՝ Արալի շրջանում 120 անձից բաղկացած միլիցիոներական պահակախումբ կազմակերպելու համար՝ հատկացնելով 7 միլիոն ռուբլուց ավելի գումար,⁴³² սեպտեմբերի 4-ին օրենք է ընդունվում գաղտնի ոստիկանության 1920թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ծախսի համար 56.740.000ռ. վարկ բանալու մասին, իսկ արդեն սկսված թուրք-հայկական աղետալի պատերազմի սկզբին՝ սեպտեմբերի 25-ին օրենք է ընդունվում «Չեզոք» գոտու 1920թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսների արտակարգ ծախսերի համար, հոկտեմբերի 2-ին օրենք է ընդունվում դասալքության դեմ կռվի մասին, իսկ արդեն հոկտեմբերի 26-ին՝ Երևանի, Վանանդի և Շիրակի նահանգային միլիցիան վերակազմելու համար վարկ բաց թողնելու մասին, և այլն։⁴³³ Վերջի վերջո, ստեղծվեց մի քիչ թե շատ կայուն և ամբողջական համակարգ, որի մասին էլ պատկերացում է տալիս ներքոհիշյալ աղյուսակը։⁴³⁴

⁴²⁸ Տես՝ Նույն տեղում; Սիմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372։

⁴²⁹ ՀԱԱ, Ծ. 9- 202, ց. 1, գ. 107, մաս III, ք. 63։

⁴³⁰ Նույն տեղում, գ. 504, ք. 65-66։

⁴³¹ Նույն տեղում։

⁴³² Նույն տեղում, ք. 111։

⁴³³ Տես ՀԱԱ, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 115, մաս I, ք. 1-2։

⁴³⁴ Տես՝ Նույն տեղում, գ. 115, մաս II, ք. 78։

Աղյուսակ № 1.

	Գավառ	միլիոն	օգնական	վախճանատու	ավագ ձիավոր միլիցիոներ	կրտսեր ձիավոր միլիցիոներ	կրտսեր հետևակ միլիցիոներ	Ընդամենը
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Երևանի	1	2	7	14	350	60	434
2.	Էջմիածնի	1	2	6	9	160	90	268
3.	Սուրմալուի	1	2	4	9	150	70	236
4.	Ղարաքիլիսայի	1	2	4	8	150	70	235
5.	Ալեքսանդրապոլի	2	2	6	14	180	70	273
6.	Դիլիջանի	1	2	5	15	210	20	253
7.	Ն. Բայազետի	1	2	5	9	160	70	247
8.	Դարալագյազի	1	2	3	6	100	50	162
9.	Կաղզվանի	1	2	12	14	250	140	419
10.	Օլթիի	1	2	12	14	250	140	419
11.	Արդահանի	1	2	12	14	350	140	519
12.	Կարսի	1	2	12	14	250	140	419
13.	Գողթի	1	2	6	9	160	50	228
14.	Նախիջևանի	1	2	6	9	160	50	228
15.	Շարուրի	1	2	3	6	100	50	162
	Ընդամենը	16	30	103	164	2980	1210	4562

Կարծում ենք, որ այս առումով վերը բերված աղյուսակի (№1) տրամաբանական շարունակությունն են կազմում Ղարաքաղի և Զանգեզուրի միլիցիայի հաստիքացուցակի մասին տվյալները, քանզի միշտ էլ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությունը և խորհրդարանը նշված գավառները, անկախ Ադրբեջանի ագրեսիվ մտադրություններից և հավակնություններից համարել են Հայաստանի Հանրապետության տարածքի անբաժանելի մաս, ուրեմն բնական էր նաև այդ գավառամասերում ինչպես քաղաքացիական վարչակազմ ունենալը, այնպես էլ միլիցիայի և Ներքին գործերի նախարարության անհրաժեշտ օղակներ և ստորաբաժանումներ ստեղծելու քաղաքականությունը: Դրանք պետք է հանդիսանային ՀՀ անվտանգության հիմնախնդիրների լուծման կարևոր և անհրաժեշտ ստորաբաժանումները տեղերում՝ ապահովելով հայ բնակչության օրինական շահերը և իրավունքները Ղարաքաղում և Զանգեզուրում.

Ղարաքաղի և Զանգեզուրի գավառային միլիցիայի աշխատակիցների կազմը 1920 թ.⁴³⁵
Աղյուսակ № 2.

№	Գավառ	միլիոն	օգնական	վախճանատու	ավագ ձիավոր միլիցիոներ	կրտսեր ձիավոր միլիցիոներ	կրտսեր հետևակ միլիցիոներ	Ընդամենը
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Զանգեզուրի	1	2	6	9	160	90	268
2.	Ղարաքաղի	1	2	6	9	160	90	268
	Ընդամենը	2	4	12	18	320	180	536

⁴³⁵ Տես՝ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 199, ց. 1, գ. 115, մաս II, ք. 140:

Այդ դժվարին ու անորոշ բարդութիւններով լի տարիներին պետութիւնը և կառավարութիւնը որոշակի ուշադրութիւն էին դարձնում Հանրապետութեան երկրորդ քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում ևս անվտանգութեան ուժային որոշ կառույցներ, և առաջին հերթին Ներքին գործերի նախարարութեան գործուն ստորաբաժանումներ ունենալու խնդրին: Այս տեսանկյունից էլ Ներքին գործերի նախարարը իր 1920թ. մայիսի 4-ի գրութիւնում (№ 1397) նշում էր այն մասին, որ 1920թ. ապրիլի 7-ի պառլամենտի կողմից Հաստատված օրենքի Համաձայն միլիցիան անցնում է ինքնավարութիւնների իրավասութեանը: Սակայն Հաշվի առնելով առկա դժվարութիւնները, վերջինս խնդրում էր և միջնորդում, որպէսզի Ալեքսանդրապոլի միլիցիայի ծախսերի Համար Հաշվարկված 8.925.600ռ. գումարը բաց թողնվի Ներքին գործոց նախարարի անվամբ:⁴³⁶ Վերջապես խոսքից անցում է կատարվում գործի, և 1920 թ. մայիսի 11-ին կառավարութիւնը Ալեքսանդրապոլի միլիցիային պահելու Համար Ներքին գործերի նախարարի անունով թույլատրում է վարկ բացել 8.925.600 ուրբլի չափով, այն Ալեքսանդրապոլի ինքնավարութեանը Հանձնելով: Փաստաթղթի տակ կա ՀՀ մինիստր-նախագահ Հ. Օհանջանյանի ստորագրութիւնը:⁴³⁷

1920թ. Հուլիսի 30-ին ՀՀ պառլամենտը ընդունում է օրենք՝ Վեդի-Բասարի շրջանի Համար միլիցիոներական Հատուկ խումբ կազմակերպելու մասին՝ 120 հոգուց, կարգադրութիւն անելով բացել վարկ այդ խմբի պահպանման Համար սկսած 1920թ. Հուլիսի 15-ից մինչև 1921թ. Հունվարի 1-ը՝ 7.169.287 ուրբլի 70 կոպեկ չափով:⁴³⁸ Իսկ արդեն 1920թ. օգոստոսի 13-ին ՀՀ պառլամենտը օրենք է ընդունում Ներքին գործերի նախարարութեան արտակարգ ծախսերի Համար 10 միլիոն ուրբլի վարկ բացելու մասին:⁴³⁹

Հայաստանի Հանրապետութեան միլիցիայի Համակարգի մեջ ամեն մի օղակ իր տեղն է զբաղեցնում, և այդ առումով էլ այդ Համակարգում կարևոր դեր են խաղացել ՀՀ ՆԳՆ նախարարին կից գործող Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի ու Միլիցիայի կոմիսարիատը, այնուհետև՝ Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժինը, ըստ այդմ էլ որոշակի տեղ է Հատկացվել այդ Հաստատութիւնների կոմիսարներին պաշտոններին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում Հասարակութեան մեջ, և կոչված էին ապահովել անդորրն ու պետութեան ներքին անվտանգութեան նորմերն ու պահանջները: Այս առումով կարևոր էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919թ. Հուլիսի

17-ի որոշումը, Համաձայն որի Հուլիսի 24-ին հրամանագիր է արձակվում, որի հիման վրա էլ Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և Միլիցիայի Կոմիսարիատը վերանվանվում է որպէս Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժին՝ սկսած Հուլիսի 1-ից:⁴⁴⁰

Արխիվային վավերագրերը բազմաթիւնակ վկայում են այն մասին, որ Առաջին Հանրապետութեան միլիցիան, նրա զանազան օղակները և ՆԳՆ Համակարգն առհասարակ ստեղծվեցին և փորձեցին ծավալել իրենց աշխատանքները շատ խճճված և բարդ տնտեսաքաղաքական իրավիճակում, իրենց վրա կրելով ճակատազրի բոլոր այն հարվածները, որոնք պատմութեան զարգացման անկասելի և անողոք ներքին տրամաբանութեամբ պարտադրվում էին: Դժվար էր միլիցիա, և այն էլ օրինապաշտ ու ժողովրդին ծառայող միլիցիա և ներքին գործերի մարմիններ ստեղծել այնպիսի մի երկրում, ուր կային Հարյուր Հազարավոր սովալլուկ գաղթականներ, մահմեդական գրեթե կես միլիոնանոց մուսթ և Հայաստանի ու նրա իշխանութիւնների նկատմամբ ոչ լոյալ տրամադրված զանգված և այլն: Ակնհայտ է, որ տնտեսական ահալոր քայքայվածութեան և պետական իշխանութեան մարմինների ստեղծման ոչ միանշանակ գործընթացների պայմաններում դժվար էր գտնել թե անհրաժեշտ կադրերը, որոնք գրեթե չկային, և թե ֆինանսական միջոցներ, որոնք շատ կարևոր գործոններ են գործուն և պետականամետ գործելակերպ ունեցող միլիցիա և առհասարակ Ներքին գործերի մարմիններ ստեղծելու Համար: Ընդ որում, այդ կազմակերպական և այլ բնույթի գործընթացների ընթացքում անհրաժեշտ էր Հաղթահարել պետութիւնից դուրս գտնվող կամ պետութեան մեջ պետութիւն ղառնալու ու ինքնիշխան լինելու ձգտում դրսևորող որոշ ապապետական ուժերի, և մասնավորապես այսպէս կոչված «խումբերի» ավագակաբար տրամադրութիւնները և նպատակադրումները, որոնք Համար Հայաստանի Հանրապետութեան դժվարութիւնները անըմբռնելի էին, իսկ երկիրը՝ իրենց «Հայրական ոտչինան» էր, ուր կարելի էր անել ամեն ինչ, ինչ խելքներին փչի, ընդհուկ մինչև մոռալ միջնադարը հիշեցնող խոշտանգման ինկվիզիցիոն մեթոդների կիրառումը այլախոհութեան դրսևորում ցուցաբերող կամ իրենց բռի, Հոռի ձգտումների ենթարկվելու ցանկութիւն չունեցող բնակչութեան խմբերի կամ պարզապէս առանձին անհատների վրա: Առհասարակ, երկրի ներքին խճճված, տնտեսաքաղաքական ծանր վիճակը, որը նաև դրսի ուժերի կողմից խորացվում էր, էլ ավելի էր բարդացնում պետական անվտանգութեան Համակարգի ուժային այս անհրաժեշտ և կարևորագույն պետական կառույցների ստեղծումը:

⁴³⁶ Տես՝ Նույն տեղում, գ. 115, մաս I, թ. 15:

⁴³⁷ Նույն տեղում:

⁴³⁸ Տես Հայաստանի Հանրապետութեան պառլամենտի օրենքները, էջ 394:

⁴³⁹ Տես՝ Նույն տեղում, էջ 422:

⁴⁴⁰ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 100 (43), թ. 21:

2. Ներքին Գործերի նախարարության մարմինների պայքարը դասալքության դեմ

Դասալքությունը եղել է Առաջին Հանրապետության բանակի ամենակնճռոտ խնդիրներից մեկը, որը քարուքանդ էր անուժ բոլոր բանակային ռազմաքաղաքական կառույցները, անուժ դարձնում դրանք և էպպես ազդում զինվորների մարտունակության վրա: Այդ չարաբաստիկ երևույթը և այն արմատախիլ անելու անհրաժեշտությունը, թերևս շատ հստակ և բնութագրական կողմերով է ներկայացված «Ժողովուրդ» թերթում տպագրված Ն.Իշխանյանցի «Դասալքումները գործերում» հոդվածում, որից մեջբերում ենք. «Մեր հայոց գնդերը կարծես հյուրանոցներ լինեն. այնտեղ ամեն մի զինվոր մտնում է, երբ ցանկություն ունի, և հեռանում է նմանապես, երբ կամենում է: Հայ զինվորը չունի հրացան, կմտնի յուր ցանկացած գունդը, մի քանի օրից հետո նա չկա, փախել է հրացանով: Գուցե ասենք, թե դասալիքների ընկերները սոված են, բայց այդ կարծիքն էլ սխալ է, փախչում են նրանք, որոնք ամենից հարուստն են, որոնք շտեմարանը լիքն է հացով՝ երեկ մի վաշտից փախան 10 զինվոր իրենց փամփուռներով՝ Վարձագհար և շրջակա գյուղերից: Եվ վերջապես, մի քանի օր առաջ Թիֆլիսից եկած սպաների մի մասը կռվի դաշտից են փախել, չէ որ նրանք էլ են դասալիքներ: Ես գարմանում եմ, թե ինչպես բարձր իշխանությունը սուս ու փուս այդպիսի սպաների է ընդունում: Եվ երբ այժմյան խաղաղ ժամերին մեր հայ զինվորը չի ուզում սովորել, չի ուզում լսել, և փախչում է գնդերից, ապա ինչ պետք է անի քննության ժամանակ, այն է՝ կռվի դաշտում: Պատասխանը պարզ է»:⁴⁴¹ Հենց այդ հանգամանքներն էլ պայմանավորեցին Առաջին Հանրապետության թե քաղաքացիական, և թե զինվորական իշխանությունների չթուլացող ուղադրությունը դասալքության խնդրի նկատմամբ, և ձեռնարկված բոլոր քայլերը և գործողությունները՝ այն բանակի շարքերից արմատախիլ անելու ուղղությունով: Այդ դժվարին խնդրի լուծման նպատակադրումով էլ այդ հակասություններով և բարդություններով լի ժամանակաշրջանում հաճախակի Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարությունները համագործակցում էին իրար հետ, քանի որ ունեին համատեղ լուծման ենթակա հարցեր ու խնդիրներ, և դրանք վճռելու համար օգտագործվում էին նաև ՀՀ ՆԳՆ մարմինների ու միլիցիայի առկա հնարավորությունները և:

Դասալքությունը Առաջին Հանրապետության չլուծված և ցավոտ խնդիրներից էր, գուցե և ամենադժվարիններից, որը պե-

տությունն ի վիճակի չեղավ հաղթահարել, և այս հիմնախնդրում Ներքին գործերի մարմինների գործադրած ջանքերն ևս անհրաժեշտ և ակնկալվող արդյունավետությունը չունեցան, և նաև այն պատճառով, որ միլիցիայի աշխատակիցներն իրենք ևս մեծամասամբ տեղերում գավառամասերում հովանավորում էին դասալիքներին, թաքցնում վերջիններս իշխանություններից՝ տեղիք տալով կաշառքների և անհաշիվ զեղծարարությունների: Այդ տարիներին, անշուշտ, որոշ զինվորական-քաղաքական գործիչների, միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների կողմից փորձեր արվեցին խորանալու դասալքության իրական պատճառների մեջ, չբավարարվելով միայն վարչահրամայական եղանակներով լուծել այդ չարաբաստիկ հարցը: Ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանին ուղղված 1918թ. օգոստոսի 3-ի դիմումագրում (№ 3946) գործերի Երևանյան ջոկատի պետ գեներալ-մայոր Մովսես Միլիկյանը փորձում է բացահայտել այդ չարաբաստիկ երևույթն առաջ բերող պատճառները: Այսպես, այդ գրություն մեջ Միլիկյանն ընդգծում էր, որ Երևանյան գործողական հաջող ղեկավարման համար, որում ուժեղ տարածում է գտել դասալքությունը, անհրաժեշտ է, որպեսզի իշխանությունները տեղերում օժանդակեն այդ չարիքի դեմ մղվող պայքարում: Մ. Միլիկյանը նշում էր, որ ինքը հանդես է եկել միջնորդությամբ՝ Զինվորական նախարարության միջոցով տեղերում՝ ամեն մի տեղամասում ստեղծելու հրամկազմ սպայի գլխավորությամբ, սակայն առանց տեղամասային տեսուհիներին այդ գործի մեջ ներգրավելու: Առավել կարևորվում է նշված գրության վերջնամասը, որում գեներալ-մայոր Միլիկյանն ընդգծում էր, որ դասալքությունը գլխավորապես գարգանում է թերսնվածության, կոչիկի և հագուստի բացակայության հետևանքով: Այդ իսկ պատճառով Միլիկյանը Ներքին գործերի նախարարից խնդրում էր միջոցներ ձեռնարկել պարենամթերքների պահեստները լրացնելու համար, դասավորելով նաև կոչիկի վերանորոգման կետերը և դերձականոցները, բռնագրավելով առկա ողջ կաշվի նյութերը, ինչպես Երևանում, այնպես էլ Հանրապետության ողջ տարածքում: Վերջապես, գեներալ-մայոր Միլիկյանը գտնում էր, որ դասալքության դեմ պայքարի խնդիրներին կարելի է ծառայեցնել նաև այն, որ զինվորական ծառայության մեջ գտնվող զինվորների ընտանիքներին տրամադրվի նպաստ⁴⁴²:

1918թ. օգոստոսի 24-ին նախարարների խորհուրդը լսեց դասալքության դեմ պայքարի մասին հարցը, ընդունված բանաձևում որոշում կայացրեց զինվորական նախարարի Հաշվին բաց թողնել 10 հազար ու կառավարության 6 միլիոնանոց ֆոն-

⁴⁴¹ «Ժողովուրդ», № 32, 15 նոյեմբերի, 1918:

⁴⁴² Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. 9- 201, ց. 1, գ. 84, թ. 17:

դից՝ դասալքության դեմ պայքարի նպատակով⁴⁴³: Ձորահավաքի և դասալքության խնդիրների լուծման հետ կապված կարելի է նշել գինվորական նախարար Հովհ. Հախվերդյանի 1918թ. նոյեմբերի 21-ի դիմումագրի մասին ուղղված Ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանին, որում մասնավորապես ընդգծվում էր հետևյալը. «նկատի ունենալով, որ շատ քաղաքացիներ խուսափում են գինվորական ծառայությունից, Հայաստանի Խորհրդի Զինվորական Հանձնաժողովը 1918թ. նոյեմբերի 18-ին որոշել է. բոլոր կառավարական և հասարակական հիմնարկություններում, այդ թվում և միլիցիայում, անմիջապես ծառայությունից ազատ արձակել գորակոչային տարիքի բոլոր երիտասարդ մարդկանց, առաջին հերթին 20-ից մինչև 25 տարեկան»⁴⁴⁴: Իրան հաջորդում է ՀՀ գինվորական նախարարի մեկ այլ դիմումագիր, որում մասնավորապես ընդգծվում էր. «Զինվորական իրադրությունը պահանջում է գործերի համարում մարդկանցով: Մինչդեռ կա դասալիքների զանգված ու ծառայությունից խուսափողներ, որոնք ազատ ապրում են քաղաքում և գավառներում: Նրանք, ովքեր նշված ժամանակում չեն ներկայանա հավաքակետեր կձերբակալվեն Հատուկ գինվորական պետերի կողմից և կհանձնվեն դատարանին՝ պատերազմական դրություն ժամանակի օրենքով»⁴⁴⁵:

Միլիցիան և Ներքին Գործերի ու Զինվորական Նախարարությունները որոշակի դեր էին կատարում բանակի հետ կապված մի շարք խնդիրներ լուծելու, և մասնավորապես դասալքության դեմ մղվող պայքարում, չնայած այն հանգամանքին, որ դատելով արխիվային փաստաթղթերից և այդ ժամանակաշրջանի մամուլից, 1918-1920 թվականներին այդ բնագավառում կուտակվել էին ահռելի խնդիրներ, քանզի հենց իրենք Ներքին Գործերի Նախարարության համակարգի աշխատակիցները և միլիցիոներները, ինչպես նաև հասամուլ գինվորական պաշտոնյաները թույլ էին տալիս ամենամեծ ու զազրելի զեղծարարությունները, հաճախ էլ պարզապես չէին օժանդակում գինվորական իշխանություններին իրենց դժվարին աշխատանքում, որի արդյունքում Հայկական բանակն ուներ ռեկորդային թվով դասալիքներ: Իրապես գործող մարտունակ բանակում ընդգրկված էին այնքան թվով գինվորներ, ինչքան իրականում կազմում էր դասալիքների թիվը, չնայած որոշ իշխանավորների ջանքերին՝ փորձելու ստեղծել կայուն և օրինապաշտ երկիր, ինչպես նաև դժվարին քայլեր կատարելով լուծելու նաև դասալքության և

գինապարտության խնդիրը: Այդ մասին է վկայում ՀՀ Ներքին գործերի նախարարի գեկուցումը Նախարարների խորհրդի 1918թ. նոյեմբերի 22-ի նիստում դասալքության խնդրի հանգուցալուծման խնդրում գավառային ու գյուղական կոմիսարների, ինչպես նաև գյուղական ավագանու պատասխանատվության բարձրացման մասին⁴⁴⁶: Պետությունը և իշխանությունները, առանձին գինվորական այրեր փորձում էին գործնականորեն լուծել կուտակված խնդիրները, բանակը դիտելով որպես կարևոր գործոն հայկական պետականության և անվտանգության համակարգի կայացման գործընթացներում, սուր կերպով դնելով նաև բանակային կառույցները քայքայող դասալքության խնդիրները: 1918թ. դեկտեմբերի 19-ի գրություն մեջ Ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը դիմելով գավառային կոմիսարներին, ընդգծում էր, որ պատերազմական իրադրությունը պահանջում է գործերի անհապաղ համարում, այն դեպքում, երբ դասալիքները և ծառայությունից խուսափողները ազատ ապրում են գավառներում և քաղաքներում: Ելնելով դրանից, Ներքին գործերի նախարարը հրահանգում էր ամենալայն ձևերով բնակչությանը տեղեկացնել, որ ամեն մի գինապարտ, որը ծառայության մեջ չի գտնվում գործերում, պետք է ներկայանա գորահավաքակայան, ներկայանա տվյալ «էտապի» պարետին՝ ծառայողական փաստաթղթերով հանդերձ, և մասնավորապես 20-ից 25 տարեկանները ներառյալ, դեկտեմբերի 23-ից ոչ ուշ, իսկ 26-ից 32 տարեկան տարիք ունեցողները՝ դեկտեմբերի 27-ից ոչ ուշ: Գրության վերջնամասում Ա. Մանուկյանը հստակ և հատուկ ընդգծում էր, որ նշված ժամկետներում չներկայացնողները կբռնվեն և կձերբակալվեն հատուկ գորաջոկատների կողմից և կտրվեն դատի՝ ռազմական ժամանակին համապատասխան⁴⁴⁷: Այսպես, գավառային կոմիսարներին, և մասնավորապես Նոր Բայազետի, Դարալագյազի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Երևանի, Ղարաբաղի իսայի գավառային կոմիսարներին և ռազմական օկրուգների պետերին ուղղված հավանաբար 1918թ. դեկտեմբերի վերջնամասի մի գրության մեջ Ա. Մանուկյանը, ընդգծում էր, որ մինչև 25 տարեկան միլիցիայի ծառայողները ենթակա են գորակոչի, սակայն մինչև նրանց գորակոչային տարիքի այլ գինապարտներով փոխարինումը Զինվորական նախարարության կողմից նրանց տրվում է երկաթաթյա տարկետում: Գրության վերջնամասում Արամ Մանուկյանը առաջարկում էր ամենուր կազմակերպել շուրջկայներ համաձայն գինվորական նախարարի 1918թ. դեկտեմբերի 23-ի հրամանի, որպեսզի գործերում ծառա-

⁴⁴³ Նույն տեղում, Թ.Պ- 201, ց. 1, գ. 484, թ. 17, Թ.Պ- 204, ց. 1, գ. 216, թ. 4:

⁴⁴⁴ Նույն տեղում՝ Թ.Պ- 199, ց. 1, գ. 83, թ. 8:

⁴⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 10:

⁴⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 484, թ. 70:

⁴⁴⁷ Նույն տեղում՝ գ. 75, թ. 35:

յուժյունից խուսափող այդ կարգի մարդկանց ուղեկցեն դեպի գորահավաքակայաններ⁴⁴⁸: Եվս մի ուշադրավ փաստաթուղթ վկայում է ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի որպես պետաքաղաքական գործչի կողմից գործադրած ջանքերի մասին նպատակառոտ ընդհանուր քննարկում, դասալքութայան դեմ մղվող անզիջում պայքարին՝ այն արմատախիլ անելու համար, որն հետագայում ուժեղ շարունակություն չունեցավ: 1918թ. վերջի մի գրութայամբ Արամ Մանուկյանը ընդգծում էր նաև այլազգիների նկատմամբ գորակոչային պարտավորությունների տարածման մասին, մի քիչ այլ շեշտադրմամբ. վերոնշյալ գրութայան մեջ ընդգծվում էր, որ գորակոչի ենթակա են նաև հույները, մոլոկանները, առաջարկելով վերջիններիս օգտագործել բանակի թիկունքը սպասարկելու համար⁴⁴⁹: Ինչ խոսք, դա էլ էր լուծում, պետական մտածողության հստակ դրսևերում: Իսկ արդեն 1918թ. դեկտեմբերի 24-ի հեռագրում՝ ուղղված բոլոր գավառական կոմիսարներին, ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը մի շարք այլ պարզաբանումներ էր տալիս: Դրանում ընդգծվում էր, որ գորակոչն իրականացվում է ներքին Գործերի և Ձինվորական Նախարարությունների միջև գործողությունների լրիվ համաձայնության պայմաններում, և ըստ դրանց, գինակոչից ազատվում էին միմիայն ըստ հուլիան հաղորդակցության-նազմական նշանակություն և կարևորություն ունեցող հաստատությունների ծառայողները՝ փոստային ծառայության և երկաթուղու աշխատակիցները, ինչպես նաև պետական ծառայության մեջ և կառավարության կազմում գտնվողները և միլիցիայի մինչև 25 տարեկան աշխատակիցները. հույները ենթակա էին գորակոչի ընդհանուր հիմունքների հիման վրա, իսկ մոլոկանները թիկունքին սպասարկելով, ինչի մասին վերին արդեն ասել ենք⁴⁵⁰:

Ներքին գործերի նախարարի սույն հեռագիրն ուղարկվել է բոլոր գավառամասերը: Վերջում անհրաժեշտ է հավելել, որ Արամ Մանուկյանի նշված հեռագրում ընդգծվում էր նաև, որ գինվորական նախարարության միջոցով պարզաբանվել է, որ բոլոր օտարահպատակ հայերը ևս ենթակա են գորակոչի, և կոչ էր արվում վերին ասվածն ընդունել ի տեղեկություն ղեկավարության համար⁴⁵¹:

1918թ. դեկտեմբերի 31-ին դասալքության հարցին է անդրադառնում Նախարարների խորհուրդը, որը լսում է գինվորական

նախարարի ղեկուցումը դասալքության դեմ կովելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ առաջարկվում է ներկայացրած նախագիծը վերադարձնել, և հանձնարարել գինվորական նախարարին վերանշակել այն՝ ի նկատի ունենալով նիստում տեղի ունեցած մտքերի փոխանակությունը⁴⁵²: Նախարարների խորհրդի 1919թ. մարտի 24-ի նիստում որոշում է ընդունվում՝ Նոր Բայազետում գտնվող գործերում կարգուկանոնը ամրապնդելու, մարտունակությունը և գորամասերի կողմից ձեռնարկվող գործողությունների արդյունավետությունը բարձրացնելու համար ժամանակավորապես հաստատել ռազմադաշտային դատարաններ՝ գորամասերը ինքնակամ լքող և փախչող գինվորականների նկատմամբ դատ ու դատաստան իրականացնելու համար, որոնց վերաբերյալ վճիռները մեկ օրվա ընթացքում հայտնում են գինվորական նախարարին՝ վերջնական եզրակացության համար⁴⁵³: Հենվելով ներքին գործերի նախարարի 1919թ. մարտի 22-ի գրութայան վրա, մարտի 30-ին գինվորական գերատեսչության գծով հրամանագիր է ստորագրվում, ըստ որի դասալքության դեմ հաջող պայքար մղելու, դասալիքների գտնվելու տեղերը շուտ հայտնաբերելու համար գինվորական նախարարը գորամասերի հրամանատարներին և վարչություններին ու հաստատություններին պետքին հրամայում էր ամեն մի գավառի գծով առանձին դասալիքների ցուցակները, նրանց գտնվելու տեղի մասին տեղեկատվությունը ներկայացնել ներքին գործերի նախարարության գրասենյակ, որոնք անհապաղ պետք է ուղարկվեին գինկոմիսարիատներ՝ անհապաղ միջոցներ ձեռնարկելու համար⁴⁵⁴:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 25-ի նիստի որոշումը: Նիստում լսվում է Արդարադատության նախարարի ղեկուցումը ներքին Գործերի Նախարարության՝ դասալքության դեմ կովելու վերաբերյալ ներկայացրած օրինագծի մասին. որոշվում է համաձայն կառավարության կողմից 1919թ. հունիսի 5-ի ընդունված օրենքի, հաստատել այդ օրինագիծը, հայտարարելով մահվան պատժի վերաբերյալ 10-րդ կետի քննության մասին⁴⁵⁵: 1919թ. հուլիսի 8-ին կառավարությունը կրկին քննում է դասալքության խնդիրը: Անդրադառնալով այդ խնդրին, Նախարարների խորհուրդն իր այս նիստում լսում է ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Մաքսապետյանի ղեկուցումը դասալքության օրենքին մի քանի անհրաժեշտ լրացումներ անելու

⁴⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 73, թ. 26, գ. 75, թ. 29:
⁴⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 73:
⁴⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 36-37:
⁴⁵¹ Նույն տեղում:

⁴⁵² Նույն տեղում, գ. 6, թ. 43:
⁴⁵³ Նույն տեղում, Ծ. 9- 204, ց. 1, գ. 132, թ. 42 հակադարձ երեսը:
⁴⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 104, թ. 71:
⁴⁵⁵ Նույն տեղում, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 96, թ. 141:

մասին: Նիստում որոշվում է 1919թ. հունիսի 5-ի օրենքի համաձայն հաստատել լրացուցիչ հոդվածները, ըստ որոնց 1) մեկից ավելի անգամ դասալքութայան մեջ գտնվողները Հանձնվում էին զինվորական դատի, 2) սույն օրենքը ամենուրեք ուժի մեջ էր մտնում լույս տեսնելուց 24 ժամ անց⁴⁵⁶: 1919թ. հունիսի 23-ին նախարարների խորհուրդը դարձյալ իր հերթական նիստում քննարկում է չարաբաստիկ դասալքութայան խնդիրը՝ լսելով Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Սարգիս Մանասյանի կողմից մտցվող օրինագծի մասին 26, 27 և 28 տարեկան քաղաքացիներին Երևանի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում գորակոչի ենթարկելու մասին: Այս օրինագծի կապակցությամբ որոշվում է Համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի՝ հաստատել ներկայացված օրինագիծը⁴⁵⁷:

Անդրադառնալով դասալքութայան և զինապարտության խնդրին, Ներքին գործերի նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանը 1919թ. օգոստոսի 21-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդին ներկայացրած գեկուլցում (№ 2713/Bx 2606) անդրադառնում է Կարսի նահանգապետից ստացված օգոստոսի 10-ի գեկուցագրում (№ 3074) արժարժված հարցերին, որոնք վերաբերում էին գորահավաքի խնդիրներին, վերջինիս դժգոհությունը, որ գորահավաքի անհրաժեշտ արդյունքը չի տալիս, որ երիտասարդությունը, գրեթե բոլորը դրսում են և հետագայում գորակոչային տարիքը կարող է անբավարար լինել մեր գնդերի շարքերը համարելու համար: Այնուհետև նշվում էր, որ դրա հիման վրա համաձայնվելով 4-րդ բրիգադի պետ Սեպուհի Հետ, ինքը ենթադրում է, որ զինակոչի կարելի է ենթարկել մինչև 32 տարեկաններին ևս: Ներքին գործերի նախարարը լիովին համաձայնություն արտահայտելով Կարսի նահանգապետի գեկուցագրում բերված հետևությունների հետ և հաշվի առնելով Կարսի նահանգում տվյալ պահին գորական ուժի իրական պահանջները բավարարելու անհնարինությունը, որպես հետևանք գլխավորապես հայկական բնակչության սակավաթվության, և որը հավաքակազմի էր ենթարկվել այդ նահանգից թուրք-թաթարական հարձակումների ժամանակ, և ետ չէր եկել, ՆԳՆ նախարարը նախարարների խորհրդից խնդրում էր իրականացնել զինապարտների 29, 30, 31 և 32 տարեկանների գորակոչ: Արդյունքների մասին կարգադրություն արվեց հաղորդել գորահավաքի գծով գլխավոր վարչությունը՝ անհապաղ անհրաժեշտ կարգադրությունների համար⁴⁵⁸:

Սակայն ավելի դժվար էր գործ ունենալ դասալքիքների այն կատեգորիայի հետ, որոնք «զինված էին» պարսկական անձնագրերով, և օրը ցերեկով ազատ չըլում էին Երևանում և այլ քաղաքներում: Դա իսկական և մեծ չարիք էր, և բարոյալքող ազդեցություն էր թողնում ողջ հասարակության և բոլոր խավերի վրա: Դեռ 1919թ. օգոստոսին ՀՀ Ձորահավաքի և դասալքութայան դեմ պայքարի գծով հատուկ կոմիսարի պարտականությունները կատարող կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանը,⁴⁵⁹ առիթ է ունենում գործ ունենալ արդեն բավականաչափ ասեկոսների ու աղմկոտ խոսակցությունների նյութ դարձած այսպես կոչված պարսկական անձնագրեր ունեցող անձանց հետ, որոնք այդ ճանապարհով խուսափում էին գորակոչից և բարոյալքություն մտցնում առանց այն էլ շատ դժվարությունների ու խնդիրների առաջ կանգնած Հայկական բանակի շարքերում: Դասալքութայան դեմ պայքարի պատմության տեսանկյունից կարևորվում է Վ.Մուրադյանի 1919 թ. օգոստոսի պաշտոնական դիմումագիրը՝ ուղղված Երևանի գործերի պետին և պարսկահպատակ Հայերի հայրենակցական միությունը, որում ընդգծվում էր ոչ պարսկահպատակ Հայերի կողմից գորակոչից ազատվելու նպատակով ոչ օրինական ճանապարհով պարսկական անձնագրեր ձեռք բերելու փաստերի ու դեպքերի մասին: Այնուհետև Վ. Գ. Մուրադյանը նշում էր, որ իր աշխատանքի պահանջով ձեռնարկված և նման դասալքիքներին բռնելու համար, և վերջապես այդ գորակոչներից իսկական պարսկահպատակներին ձեռքազատելու և տրվող երաշխիքների արդյունավետության համար ինքը խնդրում է Հայրենակցական Միությունից իրենց եղբայրակիցներին լայնորեն տեղյակ պահել հատուկ կոմիտեի կամ Հանձնաժողովի ստեղծման մասին, որը պիտի զբաղվի վերը նշված փաստաթղթերի (անձնագրերի) ստուգմամբ: Ընդ որում, Վ. Մուրադյանը գրություն մեջ չհշտում էր, որ իսկական կհամարվեն այն անձնագրերը, որոնք կնշագրվեն Հայրենակցական Միության ղեկավարության և ստեղծվելիք Հանձնաժողովի կողմից, իսկ այն անձինք, ովքեր կներկայացնեն առանց վերջիններիս կողմից նշումների փաստաթղթեր, իր կողմից կձեռքազատվեն՝ որպես զինվորական պարտականություններից խուսափողներ:⁴⁶⁰ Այս նույն մտքերն են շոշափվում նաև ՀՀ Արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանի 1919թ. նոյեմբերի 22-ի դիմումագրում՝ ուղղված Ներքին գործերի նախարարին, որում վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ «պարսկական անձնագրե-

⁴⁵⁶ Նույն տեղում, գ. 96", թ. 7:

⁴⁵⁷ Նույն տեղում, Ծ. Գ- 201, ց. 1, գ. 100 (43), թ. 167; գ. 96", թ. 28:

⁴⁵⁸ Նույն տեղում՝ Ծ. Գ- 199, ց. 1, գ. 2, թ. 157:

⁴⁵⁹ Վ. Լ. Վիրաբյան, Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920թթ.), էջ 64-67:

⁴⁶⁰ ՀԱԱ, Ծ. Գ- 201, ց. 1, գ. 96, թ. 28:

քով գինված» դասալիքների մասին, ասելով, որ Զորահավաքի գծով հատուկ կոմիսար Վ. Վալադյանի և զորամասերի հրամանատարների հաղորդագրություններից պարզորոշվել է, և իրեն հայտնի դարձել, որ զորակոչային տարիք ունեցող շատ անձինք իրենց գինվորական ծառայողական պարտականություններից ազատելու նպատակով անհայտ ճանապարհով ձեռք են բերել կեղծ պարսկական անձնագրեր: Արտաքին գործերի նախարարը ընդգծում էր, որ ինքը բանակցությունների մեջ է մտել Երևանում գտնվող պարսկական հյուպատոսի հետ այն անձանց գորակոչելու հարցի հետ կապված, ովքեր ունեին կեղծ պարսկական անձնագրեր՝ չլինելով պարսկահպատակներ: Արտաքին գործերի նախարարը տեղեկացնում էր ՆԳՆ նախարարին, որ այդ բանակցությունների արդյունքով ընդունվել են ներքինիչայլ որոշումները: 1) Պարսկական անձնագրեր ունեցող բոլոր անձանց, ովքեր կասկածվում են դրանք ոչ օրինական ճանապարհով ձեռք բերելու մեջ, անհրաժեշտ է ուղարկել պարսկական հյուպատոսի մոտ՝ հաղորդելով նրան բոլոր այն տվյալների և փաստաթղթերի մասին, որոնք կապացուցեն նրանց Հայաստանի քաղաքացի լինելու հանգամանքը: Պարսկական հյուպատոսարանում անցկացվելու է հետաքննություն նրանց պարսկական հպատակության վերաբերյալ, որի արդյունքից կախված կլինի տվյալ զորակոչային տարիքի անձանց զորակոչից ազատելու հարցի հետագա վճռումը, 2) Պարսկական հյուպատոսը հանդես է գալիս հայտարարությանը, համաձայն որի բոլոր պարսկահպատակ հայերը 20 օրվա ընթացքում պետք է իրեն ներկայանան բոլոր փաստաթղթերով, ապացուցելու համար իրենց հպատակությունը և ստանալու հատուկ վկայական, որը կտրվի մանրագնին ստուգումից հետո: Այդպիսի վկայականները հանդիսանալու են պարտադիր Հայաստանի իշխանությունների համար և դրանց կրողներին ազատում են զորահավաքից: Փաստաթղթի վերջնամասում արված է մակագրություն, որում ասվում էր, որ այդ տեղեկատվությունը ուղարկվում է ի գիտություն, նկատի ունենալով դրանց անհրաժեշտությունը հյուպատոսի կողմից հարկ եղած կարգադրությունների տեսանկյունից ելնելով⁴⁶¹: Այս գործն ունեցավ շարունակություն: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լևոն Եվանգուլյանը սկսեց ստանալ զանազան զանգատներ ու բողոքագրեր, որոնք դիվանագիտական ուղիներով փոխանցվում էր Արտաքին գործերի նախարարին, ինչպես նաև պարսկական հյուպատոսին, որոնցում հեղինակները փորձում էին պաշտպանվել կարծես թե իրենց նկատմամբ «անարդարացի» վարքագիծ որդեգրած զորա-

⁴⁶¹ Նույն տեղում, գ. 71, Թ. 171:

հավաքային մարմիններից: Այսպես, դեռ 1919թ. նոյեմբերի 6-ին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի անունից Հայաստանի Հանրապետության ներքին Գործերի նախարարության դիվանագիտին է ուղարկվում մի հեռագիր (N° 4569), որում ասվում էր հետևյալը. «Սրանց կից ուղարկվում է 2եզ Վրաստանի մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ պ. Եվանգուլյանի N° 212 հեռագրի պատճենը՝ պարսկահպատակ հայերի գինակոչի կանչելու մասին: Խնդրում ենք այս մասին զեկուցել պ. մինիստրին ի տեղեկություն և ի կարգադրություն. դիվանագիտ»:⁴⁶² Իսկ բուն գրություն մեջ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը մինիստր նախագահին հաղորդում էր հետևյալ ուշագրավ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Երևանի պարսկական հյուպատոսի հաղորդումը. Զինվորական պարտականությունների գծով կառավարական Հատուկ կոմիսարը չնայած բողոքներին, գրանցում է պարսկահպատակ հայերին, ձերբակալում և ենթարկում է տուգանքի չներկայացածներին: Գլխավոր հյուպատոսի միջնորդագրի համաձայն խնդրում եմ արտակարգ միջոցներ ձեռնարկել. Դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝ Եվանգուլյան»⁴⁶³: Ըստ երևույթի, պարսկահպատակներին գինվորագրելու գործում թույլ էին տրվել որոշ սայթաքումներ ու սխալներ, վարկաբեկելով ըստ էության ճիշտ քաղաքական մոտեցումը տվյալ խնդրում, որից էլ օգտվել էին որոշ հայ քաղաքացիներ, օգտագործելով իրենց հնարավորությունները, դիմել էին պարսկական հյուպատոսին, վերջինս էլ դիմել էր Եվանգուլյանին, և նա էլ ձգտելով խուսափել դիվանագիտական սկանդալային իրավիճակների առաջացումից, դիմել էր կառավարությանը, ինչից ելնելով էլ Հայկական կողմը փոքր-ինչ տեղի էր տվել, փորձելով լուծել խնդիրը և լարվածությունը վերացնել: Դժբախտաբար, խնդիրը դրանով չի ավարտվում ու չի էլ հանգուցալուծվում, ունենալով ավելի խոր արմատներ և կապված լինելով շատ մուլթ մեքենայությունների հետ: Ավելին, Լ. Եվանգուլյանին հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի հեռագրում ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը արդեն ինքն էր խնդրում վերջինից պարսկական հյուպատոսից պարզել, թե ինչ փաստաթղթերի հիման վրա են տրվում պարսկական անձնագրեր, քանզի իրենք ունեն պաշտոնական տեղեկություններ, որ շատ հայեր ներկայացնում են կեղծ պարսկական անձնագրեր՝ հայկական բանակում գինվորական ծառայությունից խուսափելու համար⁴⁶⁴:

⁴⁶² Նույն տեղում, Թ. 149:

⁴⁶³ Նույն տեղում, գ. 77, Թ. 150:

⁴⁶⁴ Նույն տեղում, Ծ. Գ- 276, ց. 1, գ. 178, Թ. 111:

Պարսկական կեղծ անձնագրերը իրենց «դերը» կատարում են, նպաստելով այդ չարաբաստիկ հարցի բարդացմանը: Սակայն իսկական չարիք էր, երբ դասալքությանը, կարելի է ասել, նպաստում էին նաև Հայկական միլիցիան և Ներքին գործերի մարմինների աշխատակիցները, որոնց շնորհիվ էլ դասալքությունը ահռելի չափերի էր հասել և դարձել գրեթե անզսպելի: Դասալքություն կոչված չարիքի դեմը չկարողացան առնել, իսկ կյանքը ցույց էր տալիս և ապացուցեց, որ իրավացի էին Դուռխանյանի նման մարդիկ, որոնք իշխանություն բոլոր օղակներին, այդ թվում և Ներքին գործերի մարմիններին ու միլիցիային համենայն դեպս կոչ էին անում պայքարել Հայկական բանակը արատավորող և ջլատող այդ երևույթի դեմ, կամ էլ փորձում էին ինչ-որ մի ելք որոնել, չէին երկնչում խոչնդոտների ու դժվարությունների առջև, առավել ևս չէին հուսահատվում այդ մռայլ ու կարծես թե ոչինչ չխոստացող Հայկական իրականությունից, և փորձում էին պայքարել չարիքի դեմ: 1919թ. փետրվարի 20-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվեց զինվորական նախարարի զեկուցումը իսկական զինվորացուների (20-ից մինչև 25 տարեկան) և զինապարտների (26-ից մինչև 48 տարեկան) ընդհանուր թիվը ստուգելու և նրանց կանոնավոր զորակոչել ենթարկելու համար ցուցակագրական մարմին կազմակերպելու և այդ մարմնի ծախսերի համար մոտ 100 հազար ռուբլու ավանս հատկացնելու մասին հարցը: Նախարարների խորհուրդը քննարկելով այդ հարցը, որոշում է այն հետաձգել և քննության առնել Ներքին Գործերի նախարարության զինվորական ատյանների վերաբերյալ ներկայացվելիք օրինագծի հետ միասին⁴⁶⁵:

Դասալքությունը իսկական չարիք էր բանակի համար և ժանտախտի նման քայքայում էր այն, և դրանից վրդովված ազնվաբարո զինվորականությունը փորձում էր այն արմատախիլ անել, անարգանքի սյունին գամելով այդ գործում միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների անբարո կեցվածքը, հաճախակի դրսևորվող հովանավորչության փաստերը: Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետին ուղղված իր 1919թ. մարտի 4-ի զեկուցագրում (№1439) գեներալ-մայոր Արսենի Սերգեյի Դուռխանյանը բառացի ընդգծում էր հետևյալը. «Փորձուղման ժամանակ չըջագայելով Ղարաքիլիսա, Քոյազերան և Զալալ-Օղլի չըջանի գյուղերով, ես նկատեցի մեծ քանակությամբ դասալիք-զինվորներ, որոնք չըջում էին գյուղում: Դասալիք առողջ, ջահել տղային կարելի է տեսնել և գյուղի խանութում մանր առևտրով զբաղվելիս: Ինձ մոտենում էին տեղի միլիցիայի հետ միասին և խոսում ինձ հետ, բոլորովին չամաչելով ու չվախենա-

լով, որ նրանք հանցագործներ են, և իրենց կարող են ձերբակալել: Ողջ գյուղը, հազվադեպ բացառություններով, հազած է զինվորական հագուստ, հաճախ նույնիսկ ուսադիրներ: Ըստ երևույթին, տեղական վարչակազմը բոլորովին էլ չի պայքարում այդ չարիքի դեմ և մտադիր չէ ձերբակալել դասալիքներին ու պետական զգեստ գողացողներին՝ այն ժամանակ, երբ հայկական բանակի շարքերը նոսրանում են օր-օրի և նա քայլում է համարյա տկոթ»⁴⁶⁶: Ի պատասխան Դուռխանյանի այս խիստ բնութագրականին, Ղարաքիլիսայի գավառային կոմիսար, պորուչիկ Անիկը 1919թ. ապրիլի 16-ին Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված պատասխան զեկուցագրում (№ 1403), կապված գեներալ-մայոր Դուռխանյանի զեկուցագրում պարունակված փաստերի հետ գյուղերում լի դասալիքների մասին, և այն մասին, որ դրանց տեղական ադմինիստրացիան ստակ մատների արանքով է նայում և ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում արմատախիլ անելու այդ չարիքը, գտնում էր, որ վարչակազմի հասցեին Դուռխանյանի վերոնշյալ մեղադրանքները ուճացված են և մերկապարանոց: Ի պատասխան Անիկը փորձում էր արդարանալ՝ և իբր թե փորձում դասալքության իրական պատճառները մատնանշել, սակայն դա նրան, մեր կարծիքով, չի հաջողվում, քանզի հակափաստարկներն էին շատ թույլ: Եվ այսպես, Անիկը գրում էր, որ զորամասերի պետերի բոլոր պահանջները՝ բռնելու դասալիքներին, անմիջապես տեղական իշխանությունների կողմից կատարվել ու կատարվում են, ինչն, իհարկե, սուտ էր և իրականությունը բոլորովին էլ չէր համապատասխանում, և այս առումով Դուռխանյանը լիովին իրավացի էր: Անիկը գրում էր նաև, որ դասալքությունն ունի ավելի խոր արմատներ և այդ չարիքը միայն ռեպրեսիաներով արմատախիլ անել հնարավոր չէ, ինչում նա մասամբ իրավացի էր: Անիկը գտնում էր, որ որպեսզի զինվորը չփախչի, հարկավոր է նրա համար ստեղծել կյանքի ավելի տանելի պայմաններ զորանոցներում և այլն⁴⁶⁷: Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարի տվյալներով, միայն 1919թ. հունվարի 1-ից մինչև մայիսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում բռնված և զորամասերի տրամադրությունը հանձնված դասալիքների թիվը Սուրմալուի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի, Երևանի, Այեքսանդրապոլի և Դիլիջանի գավառներում կազմեց 5867 մարդ⁴⁶⁸, բավականին պատկառելի մի թիվ, որ Հայկական իրապես գոյություն ունեցող և գործող բա-

⁴⁶⁵ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 199, ց. 1, գ. 96, թ. 28:

⁴⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 85:

⁴⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 86:

⁴⁶⁸ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 201, ց. 1, գ. 88, թ. 135:

նակի մարտունակ մասի գրեթե 1/4 մասն էր կազմում⁴⁶⁹։ Դասալքության դեմ, անշուշտ, ձեռնարկվում էին քայլեր, սակայն առանց էական արդյունքների։ Ընդունվեցին ժամանակավոր և այլ օրենքներ, Հետագայում էլ ընդունված «Ձորքերի շարքերը գորակոչի մասին» օրենքի համաձայն գորակոչային տարիքը 25-ից բարձրացվեց մինչև 28 տարեկան⁴⁷⁰։ Ձեռնարկվեցին նաև այլ միջոցառումներ, սակայն ինչ-որ առումով գրեթե ապարդյուն։ Բողոքում էին բոլոր գավառամասերից, դժգոհում էին դասալիքներից ու դասալիքների կողմից դրսևորվող անկարգությունների ու գանազան-գարմանազան խժժությունների դեմ։ Աղետալի էր վիճակը Նոր Բայազետի գավառում, որտեղ միայն 1919թ. մայիսի 1-ից մինչև հունիսի 15-ն ընկած ժամանակահատվածում միլիցիայի ու տեղամասային կոմիսարների ջանքերով ձերբակալվել էր 392 դասալիք⁴⁷¹։ Հենց այդ նկատի ունեն չայաստանի Տարածքի կոմիսարը, երբ 1919 թվականի մարտի 5-ին Նոր Բայազետի գավառային կոմիսարին ուղղված Հեռագրում հաստեղ ընդգծում էր հետևյալը. «Ներքին գործերի նախարարի և զինվորական իշխանությունների մոտ եղած տեղեկություններից երևում է, որ Ձեր գավառում դասալքությունը վիթխարի կերպով աճում է։ Վարչակազմը այս հարցում անգործության է մատնվել։ Կրկին խստագույնս հանձնարարում եմ տեղամասային գյուղական հասարակական, միլիցիայի կոմիսարներին՝ ձեռնարկել բոլոր միջոցները դասալիքներին ձերբակալելու համար՝ հանձնելով զինվորական իշխանությանը։ Զգուշացնում եմ՝ այս կարգադրությունը չկատարող պաշտոնակատար անձինք կենթարկվեն խիստ պատժի»⁴⁷²։

Այս խնդիրն այնքան ցավազին և դժվար լուծելի էր, որ այդ խնդրի լուծման համար հաճախ զինվորական և Ներքին Գործերի նախարարությունները համագործակցում էին իրար հետ, ինչի մասին ցայտուն վկայում է մշտական, չընդհատվող գրագրությունը այս երկու ուժային կարևոր գերատեսչությունների միջև։ Ներքին գործերի նախարարին ուղղված 1919թ. մարտի 10-ի գրությունում (№ 1544) զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանը նշում է, որ ամեն օր ինքը քաղաքացիներից խնդրագրեր է ստանում ընտանիքի միակ կերակրողին զինվորական ծառայությունից ազատելու մասին, որոնց համաձայն չայաստանի պառլամենտի Ձինվորական Հանձնաժողովի որոշման

պարտավոր են գորացրել ծառայությունից, ստուգելով հեղինակների խնդրագրերի ճշտության իսկությունը։ Մյուս կողմից, ընդգծում էր ՀՀ զինվորական նախարարը, դասալքությունը չի կրճատվում, քանզի դասալիքները ազատորեն ապրում են իրենց գյուղերում և քաղաքներում, և գործերը համալրում չունենալով, «հալչում են», և ի վիճակի չեն կատարելու իրենց վրա դրված պարտականությունները։ Ձինվորական նախարարը ներքին գործերի նախարարին ուղղված այս դիմումագրում մեկ անգամ ևս համառորեն, վճռապես խնդրում էր ձեռնարկել շտապ և կատեգորիկ հրամաններ, գործողություններ՝ գավառային, տեղամասային, հասարակական և գյուղական կոմիսարներից պահանջելով հսկողություն սահմանել 20-ից 25 տարեկան տղամարդ բնակչության նկատմամբ, և անհապաղ բոլոր զինապարտներին քշել դեպի գորահավաքակայանները գործերի շարքերը համալրելու նպատակով։ Հախվերդյանը իրավացիորեն նկատում էր, որ գյուղական և քաղաքային տեղամասային կոմիսարները չեն կարող չիմանալ իրենց համագյուղացիներին և համաքաղաքացիներին, ընդգծելով, որ դասալիքների և զինվորացուների նկատմամբ թողտվությունը և թաքցնելը նշված կոմիսարների կողմից հանդիսանում է հանցագործություն և ինքը խնդրում է այդ մասին իրեն անհապաղ տեղեկացնել⁴⁷³։

1919թ. հունիսի 6-ին նախարարների խորհրդում լսվում է զինվորական նախարար Բրիտտափոր Արարատյանի զեկուցումը (№ 00152), որում քննարկվում են ներքին քաղաքականության տեսանկյունից կարևոր մի շարք հարցեր, հենվելով ներքին գործերի նախարարից և զինվորական հրամանատարությունից ստացված հաղորդագրությունների վրա։ Սույն զեկուցման մեջ առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում Դիլիջան-Ղազախի շրջանում զինվորների շրջանում դասալքության տարածմանը, որն ընդունել էր չափազանց մեծ չափեր, ընդ որում ընդունելով հասարակական կարգ ու կանոնին սպառնացող բնույթ։ Զեկուցման մեջ ընդգծվում էր, որ դասալիքները հավաքվելով գանազան խմբավորումների, ավելի ճիշտ ավազակախմբերի մեջ, նախապատրաստում և իրականացնում են հարձակումներ քոչվոր թաթարների վրա, իսկ տեղական վարչակարգի միջամտությունը դեմ էր առնում կազմակերպված զինված դիմադրության։ Ձինվորական նախարարը իր զեկուցագրում նաև նշում էր, որ Նոր Բայազետի շրջանում Ձողյան օպերացիայի իրականացման ընթացքում օրինականության ապահովման փորձի վրա հենվելով կարելի է ենթադրության գալ, որ Դիլիջան-Ղազախի շրջանում անհրաժեշտ է զինվորական դրուժյուն հայտարարել, Դիլիջանյան գո-

⁴⁶⁹ Վ. Հ. Վերքայան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, էջ 36։

⁴⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 9- 201, ց. 1, գ. 280, թ. 27։

⁴⁷¹ Նույն տեղում, գ. 293, մաս II, թ. 473-486։

⁴⁷² Նույն տեղում, գ. 83, թ. 48։

⁴⁷³ Նույն տեղում, ֆ. 9- 201, ց. 1, գ. 88, թ. 91։

րաջովատի պետին իրավունք վերապահելով հիմնելու ուղղա-
դաշտային դատարաններ: Հենց զինվորական նախարար գեներ-
ալ-մայոր Արարատյանի այս գեկուցման վրա հենվելով, Նախա-
րարների խորհուրդը հունիսի 6-ին հանձնարարեց օրենք կազմել
և հաստատել այն: Ըստ դրա ընդունվեց օրենք Դիլիջան-Ղազա-
խի շրջանում զինվորական դրուկները հայտարարելու մասին, որը
հաստատվեց Նախարարների խորհրդի 1919թ. հունիսի 6-ի նիս-
տում, համաձայն Հայաստանի կորհրդի 1919թ. հունիսի 5-ի ըն-
դունած օրենքի: Դրանում ընդգծվում էր հետևյալը. ա) 1919 թ.
հունիսի 6-ից Դիլիջան-Ղազախի շրջանում հայտարարել զինվո-
րական դրուկները, և բ) վերապահել Դիլիջանի գործմասի պետին
զինվորա-դաշտային դատարաններ հիմնելու իրավունքը⁴⁷⁴:

1919թ. հուլիսի 1-ին Նախարարների խորհուրդը օրենք ըն-
դունեց բնակչության գրանցման, զինապարտների հաշվառման
և գորակոչի ենթարկելու մասին⁴⁷⁵, որը նպատակաուղղված էր
դառնալ լուրջ կռվան դասալքության դեմ ՀՀ կառավարության,
տեղական վարչակազմի և գորակազմային մարմինների ձեռ-
քին: Դասալքությունը լուրջ խնդիր էր ողջ Հանրապետության
համար: Դասալքների կենտրոնատեղի էր դարձել նաև Հանրա-
պետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը՝ Ալեքսանդրա-
պոլը, և թվում էր, թե խնդիրները պարզապես անհաղթահարելի
են: Այսպես, միայն 1919 թ. հունվարի 1-ից մինչև մարտի 23-ն
ընկած ժամանակահատվածում բռնվել և Ալեքսանդրապոլի գա-
վառային զինվորական պետի և գանազան գործակալների հրամա-
նատարներին են հանձնվել 1358 դասալիք, սեպտեմբերի 5-ից
մինչև հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածում՝ 198
դասալիք և այլն⁴⁷⁶: Այս կապակցությամբ Ներքին գործերի նա-
խարարի օգնականը Ալեքսանդրապոլի գավառի զինվորական
կոմիսարին ուղղված գրուկներում կարևորում էր գործերում
չընդհատվող և չթուլացող դասալքության դեմ միջոցառումներ
մշակելու անհրաժեշտությունը, արձանագրելով, որ հաճախ տե-
ղական վարչակազմը բավարարվում է միայն այդ խնդրի վերա-
բերյալ դատարկ գրազրույթյամբ: Ներքին գործերի Նախարար-
ության ներկայացուցիչը առաջարկում էր համատեղ ձեռնա-
մուխ լինել միջոցառումների և գործողությունների ծրագիր
մշակելուն դասալիքներին բռնելու և գործակալներ հասցնելու
համար, հաճախակի կազմակերպելով և անցկացնելով շուրջկալ-
ներ⁴⁷⁷:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9 - 199, ց. 1, գ. 28, Թ. 90-91:

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, Թ. 133:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, Ծ. 9 - 201, ց. 1, գ. 88, Թ. 100, 260:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, գ. 85, Թ. 23:

Սակայն անդրադառնալով դասալքության կանխարգելման
ուղղությունը Ներքին գործերի մարմինների, միլիցիայի և զին-
վորական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված քայլերի
պատմության, հարկ է առանձնահատուկ նշել, որ նույնիսկ
այդ դժվարագույն օրերին Ձինվորական և Ներքին գործերի
Նախարարությունների վերին էջերում կային մարդիկ, որ
ինչ-որ տեղ փորձում էին հեռուն նայել, և սկզբունքորեն դեմ
էին ամեն ցանկացած եղանակով դասալքության դեմ պայքարել,
այդ թվում կիրառելով նաև ըստ էության անթույլատրելի, հա-
կաօրինական մեթոդներ, ինչպես նաև չէին խրախուսում ինք-
նակամ ձեռնարկած գործողությունները, այլ ձգտում էին ելնել
որոշակի օրինականությունից, չվարկաբեկելով պետության գա-
ղափարը: Այսպես, զինվորական նախարար գեներալ-մայոր
Քրիստափոր Արարատյանը զինվորական գերատեսչության
գծով իր 1919 թ. նոյեմբերի 21-ի հրամանագրում ընդգծում է իր
կողմից բազմիցս նշված մի այնպիսի արատավոր երևույթի մա-
սին, ինչպիսին էր այն, որ մի շարք սպաներ, չուսնենալով իրենց
ղեկավարության կողմից տրված թույլտվություն, իրենց գորա-
մասերը լրացնելու, այսինքն համալրելու նպատակով ինքնա-
կամ զբաղվել են դասալիքների որսով, որով իսկական խառնաչ-
փոթ են մտցրել դասալքության դեմ պայքարի խնդրում, ինչը
քիչ այլ գուցե անհրաժեշտ, հարկ է ասել, որ տեղ գտավ Արցախյան
շարժման օրերին: Հենց դա էր պատճառը, որ զինվորական նա-
խարար գեներալ-մայոր Ք. Արարատյանը նշված վիճակը համա-
րելով անթույլատրելի երևույթ, իր հրամանագրում կատեգորիկ
կերպով արգելում էր հայկական բանակի սպաներին ինքնակամ
ու միանձնյա, առանց տեղական իշխանությունների ներկայա-
ցուցիչների, և առանց իր ղեկավարության կողմից տրված հա-
տուկ վկայականի, որ տվյալ անձինք գործողության էին մեկնում
դասալիքներ բռնելու, այդ նպատակով գյուղերում հետախու-
զությանը զբաղվելու համար: Վերջնամասում նախարարը գու-
շացնում էր, որ նշված հրամանագիրը խախտողները իր կողմից
կենթարկվեն խիստ պատժի⁴⁷⁸: Ամեն դեպքում կյանքը շարու-
նակվում էր, շարունակվում էր նաև պայքարը զինապարտու-
թյան խնդիրը լուծելու համար: Ներքին գործերի և Ձինվորա-
կան Նախարարության համատեղ ջանքերով 1919թ. սեպտեմբե-
րի 17-ից մինչև հոկտեմբերի 5-ը Երևանի գավառային զինվորա-
կան պետին ներկայացան 1078 մարդ, որից 627-ը ընդգրկվեցին
գործող գործի կազմում: Այդ նույն տվյալները սեպտեմբերի 17-
ից մինչև հոկտեմբերի 19-ն ընկած ժամանակահատվածի համար
կազմում են համապատասխանաբար 1340 և 801 մարդ, իսկ ար-

⁴⁷⁸ Նույն տեղում, գ. 88, Թ. 301:

դեն մինչև Հոկտեմբերի 28-ը՝ Երևանի գավառային զինկոմիսարին ներկայացան 1524 մարդ, որից 923-ին ուղեկցեցին գործող բանակ⁴⁷⁹։

1919թ. Հոկտեմբերի 31-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լավեց ՆԳՆ նախարարի Հերթական զեկուցումը դասալիքների դեմ կռվելու միջոցառումների մասին։ Որոշվեց Հանձնարարել ՆԳ և Զինվորական նախարարություններին խնդրանքով դիմելու ՀՀ պառլամենտի զինվորական Հանձնաժողովին, որպեսզի վերջինս կազմակերպի մի այլ Հանձնաժողով, որը պիտի ուսումնասիրեր գործի դրությունը, նրա կարիքները և գործը բարելավելու միջոցները⁴⁸⁰։

Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետության Զորահավաքի Հարցով արտակարգ կոմիսար Վ. Վալադյանի Ներքին գործոց նախարարին Հասցեագրված 1919թ. նոյեմբերի 9-ի զեկուցագրում պարունակվող տեղեկությունները գորահավաքի մասին. դրանում Վ. Վալադյանը նշում էր, որ նոյեմբերի 11-ից մինչև 18-ն իր կարգադրությամբ զինվորապետարան (գորահավաքակայան - Վ.Վ.) է ուղարկվել 231 Հոգի, բոլորն էլ զինապարտ։ Դրանցից 227-ը բերվել էր բռնի կերպով և միայն 4 Հոգի՝ Հոժարակամ ներկայացել են գորահավաքի գծով կոմիսարին։ Սակայն Ներքին գործերի նախարարին ուղղված այս զեկուցագրում Վալադյանը նաև ընդգծում էր մի շատ կարևոր մանրամասնի մասին ևս, ըստ որի իր հավաքած մարդկանց մի խոշոր մասը տեղ չի Հասնում, այսինքն, դեռ գորամասերը չմտած, շատերը փախչում էին զինվորապետարանից և թե՛ Հավաքման կայանից, որ առնվազն 40-50 % կարողացել են փախչել, ավելացնելով նաև, որ ինքը հնարավորություն չունի հսկելու զինվորապետարանի և հավաքման կայանի վարչությունների գործունեության վրա⁴⁸¹։

1920թ. կեսերին ևս դասալքությունը մնում էր և մնաց որպես Առաջին Հանրապետության ցավոտ ու դժվարագույն խնդիրներից մեկը, և դա այն պարագայում, երբ տասնյակ ու հարյուրավոր մեծահարուստների ու ազգային ջոշերի, ղոչինների հոռացած զավակները և պարզապես հղիացածները «զինված» պարսկական, վրացական և այլ երկրների կեղծ անձնագրերով, հաճախակի նաև օգտվելով միլիցիայի և Ներքին Գործերի Նախարարության բազմաթիվ ոչ պատասխանատու, անբարեխիղճ աստիճանավորների ու պաշտոնյաների Հովանավորությունից,

երբեմն էլ ընկերակցությունից, խուսափում էին Հայկական բանակում ծառայելու, Հայրենիքի առաջ իրենց պարտականությունները կատարելուց։ Դա էր այն հիմնական պատճառներից մեկը, որ դասալքության դեմ պայքարը էական ու գործնական արդյունքներ չէր տալիս. այսպես, 1919թ. դեկտեմբերի 22-ի վիճակով դասալիքների թիվը ամբողջ Հանրապետությունում կազմում էր 17665 մարդ (այս բռնով էլ երկիրը թեկոխեց 1920 թվական - Վ.Վ.), իսկ ըստ գավառների պատկերն հետևյալն էր 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ի վիճակով⁴⁸²։

Գավառները	Ինչ ժամանակամիջոցում	Դասալիքների թիվը
1. Երևանի	1 Հունվարի - 15 նոյեմբերի	3474
2. Էջմիածնի	1 Հունվարի - 15 նոյեմբերի	1265
3. Սուրմալուի	1 Հունվար-15 դեկտեմբերի	729
4. Նոր Բայազետի	1 Հունվարի- 1 դեկտեմբերի	2840
5. Դարալագյազի	1 Հունվարի- 1 դեկտեմբերի	416
6. Ղարաքիլիսայի	1 Հունիսի - 15 նոյեմբերի	1399
7. Դիլիջանի	1 Հունվարի - 15 նոյեմբերի	1208
8. Ալեքսանդրապոլի	1 Հունվարի - 1 դեկտեմբերի	4516
9. Կարսի	1 Հունվարի - 15 նոյեմբերի	1729
10. Կաղզվանի	1 Հունվարի - 15 նոյեմբերի	24
11. Արդահանի	1 Հունվարի - 15 նոյեմբերի	65
Ընդամենը	-	17665 մարդ

Սույն փաստաթուղթը զինակոչային պարտականությունների գծով Գլխավոր վարչության պետի կողմից ներկայացվել է

⁴⁷⁹ Նույն տեղում, գ. 75, թ. 97, 119, 122, 131:

⁴⁸⁰ Նույն տեղում, Թ. 9- 199, ց. 1, գ. 96*, թ. 93, Թ. 9- 201, ց. 1, գ. 486, մաս II, թ. 375:

⁴⁸¹ Նույն տեղում, գ. 77, թ. 160:

⁴⁸² Նույն տեղում, Թ. 9- 199, ց. 1, գ. 29*, թ. 348:

Նախարարների խորհրդի նախագահին (N° 4304 գրություն), և դա այն դեպքում, երբ Հայկական բանակի իրական մարտունակ մասի թիվը, որի մասին վերն արդեն ասել ենք, իրականում չէր գերազանցում 16-18 հազարի սահմանագիծը: Անշուշտ, այստեղից հասկանալի է դառնում, որ վերը նշված գործոնները և երևույթները էապես նպաստել են դասալքութայն և այլ բացասական երևույթների տարածմանը Հայկական բանակի զորամասերում՝ հանդիսանալով 1920թ. թուրք-հայկական աղետաբեր պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության գինված ուժերի պարտության գլխավոր պատճառներից մեկը: Անդրադառնալով այդ հարցին, Հայ նշանավոր հոգևոր գործիչ Գարեգին արք. Հովսեփյանը իր թողած շատ արժեքավոր հուշերում Հայաստանի Հանրապետության կրած ջախջախիչ պարտության գլխավոր պատճառը համարում էր Հայկական բանակի և ժողովրդի կուլտուրա կորույթի, ոգու պակասը,⁴⁸³ ինչի հետ լիովին համակարծիք է նաև Կ. Սասունին, ասելով որ անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը նպաստել են Հայկական զորքի կուլտուրա կորույթի և մարտունակության անկմանը:⁴⁸⁴ Վերջինս մի այլ կապակցությամբ ավելացնում է նաև հետևյալը. «Հայաստանի հանրապետության զորքը կը կազմակերպվեր ուսուսական մեծ բանակի սիստեմով, ուր արևմտահայ գինվորական ուժերը տեղ չունեին իրենց սանձարձակ բնավորութեան և գինվորական անկանոն անցեալին հետևանքով»:⁴⁸⁵ ՀՀ թվով երրորդ գինվորական նախարարը՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը (Հայտնի նաև որպես Ռուբեն փաշա) իր շատ արժեքավոր 7 հատորանոց հուշաշարքի համապատասխան հատորում ևս Հայկական բանակի թուլության գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր հենց դասալքություն և անկարգապահություն ծնող գործոնները՝ ինչպես զորամասերի մասնակցությունը Չանգիբասարի, Վեդիբասարի և այլ վայրերի՝ մահմեդական խռովարար բնակչությունից այսպես կոչված մաքրագործմանը նպատակառոտորեն ուղղված ուղղակի գործողություններին, այնպես էլ Հայկական բանակում իրար կողքի երկու գինվորական համակարգերի կանոնավոր բանակի կազմակերպման հին ուսուսական և խմբապետական-ֆիդայական, անկանոն զորամասերի կազմակերպական համակարգերի առկայությունը, դրանց հակադրվածության հանդամանքը, բուլշևիկ-

⁴⁸³ Գ. Հովսեփյան, Կարսի անկումը 1920թ., Օրագրություն, «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1989, N° 3, էջ 105-160:

⁴⁸⁴ Կ. Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք», 1926, թիվ 11, սեպտեմբեր, էջ 116:

⁴⁸⁵ Կ. Սասունի, Մայիսյան խռովությունները և թաթարական ապստամբ շրջանները: Հայաստանը 1920-ին, Պէյրուս, տպ. «Համազգայինի», էջ 28:

յան-մոսկովյան գործոնը և այլն⁴⁸⁶: Յ. Իրազեկը (Հ. Տեր-Հակոբյան), Յովհ. Սահակյանը և Վահե Արծրունին դասալքություն ծնող պատճառների մեջ գլխավոր տեղ են հատկացնում բուլշևիկյան քարոզչությունը, ասելով, թե մեծամասնականները կարողացան պղտորել և քայքայել Հայկական բանակը, հատկապես ազդելով Հայոց զորքի անվարժ և շտապով հավաքված գինվորական զանգվածի վրա, հնարավորություն տալով, որ փախուստի «ասպարեզ տեսած» դասալիքները հանգիստ լքեն ուղղաճակատը և ուղևորվեն դեպի Թիֆլիս կամ իրենց գյուղերը⁴⁸⁷: Այստեղից ինքնին հասկանալի է, որ հենց այդ գործոններն էլ նպաստում էին դասալքությանը խորացմանը գործերում, և վերջին հաշվով հանգեցնում Հայկական բանակի տկարացմանը, որոնք իրենց խտորեն զգացնել տվեցին բախտորոշ նշանակություն ունեցող ուղղակի գործողությունների ժամանակ արդեն 1920 թվականի աշնանը:

Այնուհանդերձ, դասալքության դեմ հետագա պայքարը ինչ-ինչ շարունակություն ունեցավ: Այս առումով հետաքրքիր և կարևոր է նաև Հայաստանի Հանրապետության Ներքին գործերի նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանի 1920թ. ապրիլի 5-ի հայտարարությունը «Կառավարության լրաբերում», որում վերջինս փորձում էր ըմբռնել ու բացահայտել դասալքության խնդիրը և գտնել դրա լուծման հնարավոր ուղիները, գործնական տարբերակները: Այսպես, Ներքին գործերի նախարարը իր այս հայտարարության մեջ ընդգծում էր ուղղակի հետևյալը. «Չնայած մեր բազմիցս արած կարգադրություններին և ձեռք առած միջոցներին, դասալքությունը ոչ միայն չի պակասում, այլ բազմանում է և այդ ոճրագործությունների պարտականորեն դժբախտաբար գլխավորապես ներկա պահին մնում են Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը և Ալեքսանդրապոլը»: Ի նկատի ունենալով այս ամենը, Ներքին գործերի նախարարը առկա օրենքի 1-ին հոդվածի համաձայն, որն հաստատված էր Նախարարների խորհրդի կողմից դեռևս 1919թ. հուլիսի 1-ին, պահանջում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության բոլոր արուքաղաքացիները՝ 16-ից մինչև 43 տարեկան, պետք է մշտապես իրենց մոտ ունենան իրենց շրջանի գինվորական աստանից

⁴⁸⁶ Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. 7 (է), Գ. Հրատ., էջ 326, 329-338:

⁴⁸⁷ Յ. Իրազեկ, Մօտիկ անցեալից, Պատմական Դէպքեր և սպորումներ, 1917-1922, էջ 66-68, 72, 80, Յովհ. Սահակյան, Երկու տարի Հայկական բանակին մէջ, Փարիզ, Հրատ, Հայ կամաւորներու եւ մարտիկներու, 1937, էջ 130-131, Վահե Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Շատախ, էջ 10-11, 18-20, 30-34, 34-106, 122-321, և այլն:

վերցված վկայականներ:⁴⁸⁸ Այսքանով սակայն ներքին գործերի նախարարը չի բավարարվում, և հետագայում ևս անում է մի շարք այդպիսի հայտարարություններ, որոնք ինչ-որ տեղ հիշեցնում են հուսահատ ճիգեր՝ փրկելու դրությունը և հաջողությամբ լուծելու Հայկական բանակի գորահավաքային հիմնախնդիրները: 1920թ. ապրիլի 17-ին ՆԳՆ նախարարը կրկին հանդես է գալիս կարևոր հայտարարությամբ «Կառավարության լրաբերում», որում նա ընդգծում էր, որ հակառակ դասալիքների դեմ Կառավարական 1919թ. հունիսի 5-ի օրենքի 1-ին կետի, մի քանի նախարարությունների հիմնարկություններում ծառայում են զինակոչային հասակի անձինք, 20-ից մինչև 32 տարեկան, որոնք ընդունվել են աշխատանքի առանց համապատասխան գավառական զինվորական ատյաններից ստացված վկայականների, կամ թեպետև ունեն այդպիսիք, բայց դրանք տրված են այդ ատյաններից մինչև 1919թ. հունվարի 1-ն ընկած ժամանակահատվածի համար, և այլևս ոչ մի նշանակություն, այսինքն՝ իրավական ուժ չունեն: ՆԳՆ նախարարը պահանջում էր կարգ ու կանոն հաստատել այդ բնագավառում, ստուգել գործի նաև փաստաթղթային կողմը: Իր այս հայտարարության վերջնամասում ներքին գործերի նախարարը ընդգծում էր, որ խուսափելով բաժանմունքների պետերին պատասխանատվության ենթարկելուց, որոնք ծառայության են ընդունել մարդկանց, որոնք անհրաժեշտ փաստաթղթերը չունեն, այնուամենայնիվ ինքը հարկ է համարում նախարարությունների լիազորված մարդկանց միջոցով անհապաղ խստորեն պահանջել ստուգելու բոլոր կասկածելի ծառայողների փաստաթղթերը, որոնք հնարավոր է ենթակա են զորակոչի:⁴⁸⁹ Կարծես թե որպես արձագանք, տեղերում որոշ տեղաշարժ նկատվեց, և ՆԳՆ մարմինները, միլիցիան փորձեցին դասալքության խնդիրը լուծել, օգտվելով նաև տեղական վարչակազմի աջակցությունից: Այսպես, 1920 թ. ապրիլի 25-ի իր գեկուցագրում՝ ուղղված ՀՀ գործերի հրամանատարին, 1-ին Առանձին Հայկական հետևակային բրիգադի պետ գեներալ-մայոր Ծելկովնիկովը արդարացիորեն նշելով դասալիքների կողմից նկատվող պետական ունեցվածքի գողության ու վերավաճառքի մասին, միաժամանակ պահանջում էր անհապաղ անհետաձգելի միջոցառումներ ձեռնարկել տեղական վարչակազմի հետ միասին, ոչ միայն դասալիքներին բռնելով, այլև բռնագրավելով նրանց ողջ ունեցվածքը:⁴⁹⁰ 1920թ. ապրիլի մի այլ հետաքրքիր գրության մեջ, որի հեղինակը Դիլիջանի գավառային

կոմիսարն է, և որի վրա կա մակագրություն ռոտմիստր Զավրիևի անունով, խնդրվում է պարզել, թե գավառային կոմիսարը 1919թ. հունվարի 1-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը, և 1920թ. հունվարի 1-ից մինչև նույն թվականի ապրիլի 1-ն ընկած ժամանակահատվածներն ինչքան դասալիք է հասցրել գորահավաքակայանները. «Մեր գավառի ամենացավոտ հարցերից մեկը դասալքության հարցն է, որոնք զբաղվում են գողությանը և թալանով: Օր չի անցնում, որ տեղից 6-րդ գունդը չուղարկենք դասալիքներ և չստանալով նոր ցուցակ, Լևոն բեգը տեղ է հասցրել 65 դասալիք ... Որպեսզի դասալքության դեմ կարելի լինի կռվել, պետք է Դիլիջանի գավառի դասալիքներին ուժեղ պահակի հսկողության տակ քշել դեպի Սարիղամիշի կամ Իգդիրի գորամասը, որտեղից դժվարությամբ կարող են փախչել. Համաձայն մեր որոշման սահմանապահ և մեր պահեստի միլիցիայից նշանակել Ղալաջայում՝ 15 մարդ, Ջողազում՝ 15 մարդ, Դովեղում՝ 5, Բաղանիսում՝ 15 և Կոթի գյուղում՝ 15»⁴⁹¹: Շատ հետաքրքիր է նաև գավառային կոմիսար Շահինյանի հեռագիրը, որը Քեշիշքենդից ուղարկվել էր Հայաստանի վարչակազմի և միլիցիայի բաժնի դիրեկտորի հասցեով: Դրանում ոչ առանց հիմքի նշելով, որ գավառում անցկացվող մսի, վառելիքի, անասնակերի բռնի հավաքները հանգեցրել են զինված բախումների, որի հետևանքով եղել են նաև սպանություններ, այդ թվում նաև գավառային կոմիսարների, գրության հեղինակը եզրակացնում էր, որ զինված ուժի կիրառումով հարցի լուծումը անօգուտ է, առաջարկելով այլ լուծում գտնել: Միաժամանակ վերոնշյալ հեղինակը նշում էր նաև, զինվորները բացահայտ լքում են իրենց դիրքերը, դասալքությունը ընդունում է հսկայական չափեր, չարամիտ տարրերը պղտորում են ժողովրդին, անպատիժ ագիտացիա անելով, որի հետևանքով անարխիան օրեցօր աճում էր⁴⁹²:

Ասվածից ակնհայտ է դառնում, թե ինչքան դժվարությունների ու բարդությունների առաջ էին կանգնում տեղական իշխանավորները և միլիցիան գործելով բացարձակ սովի և տնտեսական քայքայվածության պայմաններում: 1920թ. այդ օրերին իրավիճակն ավելի դյուրին և գունազարդ չէր նաև Երրակի նահանգում, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք Երրակի նահանգապետի գրագրությունից նահանգի ներքաղաքական իրավիճակի, ինչպես նաև դասալքության լուծման հարցի մասին: Այսպես, 1920 թ. սեպտեմբերի 30-ին Ալեքսանդրապոլից ներքին գործերի նախարար Բ.Արարատյանին և ռազմական նախարար Ռ.Տեր-Մինասյանին ուղղված հեռագրում (N° 3405) Երրակի նահանգապետ

⁴⁸⁸ «Կառավարության Լրաբեր», 1920, 5 ապրիլի, երկուշաբթի. N° 9:
⁴⁸⁹ Նույն տեղում, 1920, 17 ապրիլի, N° 10:
⁴⁹⁰ ՀԱԱ, Ֆ. 9- 201, ց. 1, գ. 26, թ. 151:
240

⁴⁹¹ Նույն տեղում, գ. 26, թ. 43:
⁴⁹² Նույն տեղում, թ. 71;

Կարո Սասունին նշում էր, որ անհրաժեշտ կարգ պաշտպանելու համար մոտ 100 հոգի մեկ ամիս առաջ պաշտոնից ազատ են արձակվել անհամապատասխան լինելու պատճառով, ավելացնելով նաև, որ վերջին 3 օրվա ընթացքում հավաքել են մոտ 2000 դասալիք, ընդգծելով նաև, որ ինքը հուլիս ունի մոտ օրերում ևս 2000 հոգի հավաքել:⁴⁹³ Չնայած կիրառված խստութիւններին, Կարո Սասունին, կարծում ենք, նպատակին չկարողացավ հասնել, թեկուզև Կարսի անկման նախօրյակին կարծես թե շատ խիստ մի հրաման արձակեց, որը մեղքերում ենք. «Կարգադրում եմ բոլոր գյուղական կոմիսարներին չորս օրվա ընթացքում գրավոր և իրենց ստորագրութեամբ կազմել գյուղի բոլոր դասալիքների ցուցակը՝ յիշատակելով, թե որը ուր են գտնվում և ներկայացնել ինձ անձամբ: Այն բոլոր կոմիսարները, որոնք չեն կատարի իմ այս կարգադրութեւնը կամ կտան անճիշտ տեղեկութիւններ, կենթարկվեն, համաձայն Հայաստանի օրենքների՝ ամենախիստ պատժի մինչև մահվան պատիժը»:⁴⁹⁴

1920 թ. հոկտեմբերի 2-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց Ներքին գործերի նախարարի առաջարկները դասալքութեան դեմ կռիվելու միջոցների մասին: Ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհուրդը որոշեց հաստատել ՆԳՆ նախարարի գրավոր առաջարկները: Այդ նույն նիստում Նախարարների խորհուրդը լսեց նաև զինվորական նախարարի ձևական առումով խստաշունչ, բայց ժամանակավրեպ զեկուցումը դասալիքների համար կախաղանով մահապատիժ գործադրելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ արտոնվեց դասալիքների մահապատիժ գործադրել կախաղանով, որը կարող էր լինել հրապարակալի:⁴⁹⁵ Կարծում ենք ուշացած ռեակցիա էր, քանզի հոկտեմբերի 30-ին Կարսն անփառունակ ընկավ, և դրանում քիչ դեր չի խաղացել դասալքութեւնը, Ներքին գործերի մարմինների և միլիցիայի անճարակութեւնը, փախչելու-փրկվելու հոգեբանութեւնը, շահամոլութեւնը և մորթապաշտութեւնը, բոլշևիկյան գործոնի բարոյա-հոգեբանական լիցքը և այլն:

Այսպիսով, անդրադառնալով Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1918-1920թթ.) Հայկական բանակի շարքերում տեղ գտած զանգվածային, համատարած բնույթ կրող և ՀՀ ռազմուժը ներսից քայքայող դասալքութեան հիմնախնդրին և դրա հաղթահարման գործընթացներում պետութեան ու կառավարութեան, և մասնավորապես այդ խնդրի հանգուցալուծման առումով Հայկական միլիցիայի ու առահասարակ

Ներքին գործերի նախարարութեան գործադրած ջանքերին և մարտավարութեանը, և ըստ այդմ հանրագումարի բերելով արխիվային բազմաբնույթ փաստաթղթերը, այդ մասին ուղղակի և անաուղղակի արժեքավոր վկայակոչումներ պարունակող հուշագրութեւնները, և մասնավորապես ականատեսներ և այդ ժամանակաշրջանի պետաքաղաքական, ռազմական, կրոնական և հասարակական գործիչներ հանդիսացող Սիմոն Վրացյանի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, Կարո Սասունու, Ալեքսանդր Խատիսյանի, Հովհաննես Քաջազնունու, Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի, Յովհ. Սահակյանի, Յ. Իրազեկի և այլոց թողած չափազանց արժեքավոր հուշերն ու տարաբնույթ աշխատանքները, խնդր առարկայի վերաբերյալ փորձենք գալ մի շարք կարևոր եզրահանգումներ: 1) Դասալքութեան առաջացման ու նրա տարածման գլխավոր գործոններից ամենակարևորները պետք է փնտրել Հայաստանի Հանրապետութեան ծանրագույն սոցիալ-տնտեսական կացութեւնում, որը նաև հետևանք էր ՀՀ աշխարհաքաղաքական մեկուսացված վիճակի, արդյունքում էլ 1919թ. վիճակով 961 հազարից⁴⁹⁶ քիչ ավելի բնակչութեւն ունեցող Հայաստանը 1918-1919թթ. անցման ժամանակահատվածում, չկարողանալով հաղթահարել սովով առաջացած հիմնախնդիրները՝ տվեց 180 հազարից ավելի մարդկային կորուստ, չկարողանալով հաղթահարել բազմաբնույթ տարափոխիկ հիվանդութեւններով շրկացած իրավիճակի բարդույթները, ինչին զոհ գնաց հենց ինքը Արամ Մանուկյանը Հայաստանի Հանրապետութեան փաստացի «գլխատարը», իսկ դա էլ էր կարող չազդել Հայկական բանակի մարտունակութեան վրա և առաջ չբերեր համատարած դասալքութեան երևույթներ, 2) դասալքութեւն և այլ բացասական երևույթներ առաջ բերած պատճառների մեջ երկրորդական դեր չի խաղացել նաև պետաքաղաքական ու ռազմական գործիչների, միլիցիայի և ՆԳՆ, զինվորական նախարարութեւնների չինովնիկների ու աստիճանավորների զգալի մասի ապիկարութեւնը, շահամոլութեւնը, կաշառվածութեւնը, և անշուշտ կադրային մեծ անփորձութեւնը և դրանց զգալի պակասը, 3) Հայաստանի Հանրապետութեան կարևորագույն քաղաքներում՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում և գավառային ծայրամասերում իշխանութեան քաղաքացիական և զինվորական մարմինների ու բաժինների միմյանց հետ աններդաշնակ, երբեմն էլ հավակնոտ ու թշնամակալի վերածվող փոխհարաբերութեւնները ևս նպաստեցին կարգապահութեան անկմանը բանակային զորամասերում, և ըստ հուլիսյան նպաստեցին դասալքութեան տարածմանը, 4) Հայկական բանակում դա-

⁴⁹³ Նույն տեղում, գ. 49, թ. 43:

⁴⁹⁴ Նույն տեղում, թ. 82:

⁴⁹⁵ Նույն տեղում, Տ. 9- 202, ց. 1, գ. 107, մաս III, թ. 54:

⁴⁹⁶ Տես՝ Հայկական Հարց, Հանրագիտարան, Եր., 1996, էջ 212:

սալքուլթյան և այլ ոչ պատիվ բերող բացասական երևույթներին էապես նպաստեց Հայկական կանոնավոր բանակի զորամասերի մասնակցութունը Հայաստանի տարածքի որոշ հատվածները մահմեդական զանգվածներից մաքրման Զանգիբասարի, Վեդի-Բասարի, Զոդի և այլ գործողութուններին, որին միանգամայն արգարացիորեն դեմ էին որոշ ռազմաքաղաքական գործիչներ, և հատկապես Դրոն, քանզի մասնակցելով այդ բնույթի ռազմական գործողութուններին, Հայ զինվորները և հրամանատարական կազմի մի մասը մասնակցեցին մահմեդաբնակ գյուղերի կողոպուտին, թալանին ու հարստահարութուններին, ինչից Հայկական բանակային զորամասերը էապես անբարոյականացան, կազմալուծվեցին և դարձան շահամուլ, որն էլ վերջին հաշվով միանգամայն «խրախուսեց» դասալքուլթյան արմատավորմանը, 5) դասալքուլթյանը նպաստող պատճառների և գործոնների մեջ պետք է տեսնել նաև 1920թ բոլշևիկյան մայիսյան ձախողված խռովութունը և բոլշևիկյան քարոզչութունը, որոնք որոշակի խթանիչ դեր կատարեցին, և անշուշտ, այդ ամենին զուգընթաց Մոսկովյան բոլշևիկյան ու Կարմիր Բանակի Հայաստանի Հանրապետության սահմաններին մոտենալուն զուգահեռ քայքայման գործընթացները բանակում խորացան, դասալքուլթյունը ծաղկեց և իր վատթարագույն դրսևորումները ունեցավ 1920թ. թուրք-Հայկական աղետալի պատերազմում, 6) Դասալքուլթյուն առաջ բերած երևույթների ու պատճառների մեջ նշելով բոլշևիկյան գործոնի մասին, հարկ է նաև ավելացնել, որ գոյութուն ունեցր արդեն զգալի չափով արմատավորված համոզմունք, որ Հայ զորքը չի կռվի բոլշևիկյան, սակայն ըստ էության զգեստափոխված ռուսական Կարմիր զորքերի դեմ, որը պատմաքաղաքական խոր հիմքեր և պատճառաբանվածութուն ունեցր, և ըստ այդմ որոշակի շերտերով ամրագրվել էր հասարակական գիտակցության մեջ, որից էլ հատորեն օգտվեց Բ. Կարաբեքիրը 1920թ. թուրք-Հայկական պատերազմում իր զինվորներին զգեստավորելով Կարմիր Բանակի կոմունարկաներով, ակնկալելով, որ Հայ զինվորը չի կրակի նրանց վրա, ինչպես և տեղի ունեցավ, ինչն էլ մտնում է պատերազմի չգրված օրենքների մեջ, 7) բանակում տեղ գտած բացասական երևույթների ընդերքային լուրջ պատճառների շարքում պետք է տեսնել նաև կանոնավոր բանակի և ոչ կանոնավոր ուժերի, կամավորական խմբերի հակադրվածության, մտուզերստական խմբերի և հրամանատարության անկարողունակության մեջ հաղթահարելու պետության մեջ պետութուն դառալու ձգտում ունեցող այդ ուժերի տրամադրվածութունները, 7) Կանոնավոր բանակի և խմբապետական-Հայդուկային Համակարգերի անհամատեղելիութունը ևս կարևոր ազդակ հանդիսացավ դասալքուլթյան և բանակը քայքայող նմա-

նակարգ բացասական երևույթների արմատավորման համար, ինչը հեշտ էջր արմատախիլ անել, ընդ որում հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ զինվորական գործի կազմակերպման առումով իրար կողքի երկու հակադիր համակարգերի գործունեության պայմաններում զանազան խմբերը գործելով ՀՀ բանակին կից՝ չկարողացան և անգամ կամեցողութուն չդրսևորեցին տարալուծվել բանակային կառույցների մեջ՝ կուլ գնալով ինքնագլուխ գործելու անկազմակերպ բնազդներին, 8) ինչպես դա կարելի է դատել ժամանակակիցների հուշերից ու զանազան աշխատութուններից, դասալքուլթյանը և հետևապես Հայկական բանակի տկարացմանը նպաստող կարևոր պատճառներից պետք է համարել, անշուշտ, Հայոց զորքի և ժողովրդի շարքերում կուլելու կորովի, ոգու, անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը, հոգեբանական պարտվողական ընդհանուր տրամադրվածութունը, և այլն: Այդ ամենը հիմնական գծերով ու հատկանիշներով շատ բնութագրական առումով արտացոլված է Հովհ. Քաջազնունու ստորև բերվող խոսքերում՝ կապված 1920թ. թուրք-Հայկական աղետաբեր պատերազմի հետ. «Պատերազմը վերջացավ մեր կատարյալ պարտութիւնով: Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ զինւած ու լաւ հագնւած, չկուեց. զօրքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, զենքերը թափում ու ցրւում՝ գիւղերը:

Բանակը բարոյալքւած էր ներքին կռիւների շրջանում, անմիտ աւերումների ու անպատիժ թալանների շնորհիւ: Բարոյալքւած էր ու յոգնած: Խմբային ու խմբապետական սիստեմը, որ մասնաւորապէս խրախուսւել էր Բիւրօ-կառաւարութեան կողմից, քանդել էր զինվորական կազմի ամբողջութիւնը, միութիւնը: Բանակի դաստիարակութիւնը, ռազմական ոգին, կուլ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը - ուրեմն եւ ընդդիմադրական ոյժը- թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառավարութեան համար. կառավարութիւնը եւ ինքը զինւորական մինիստրը՝ չէին ճանաչում բանակը»:⁴⁹⁷

Դասալքուլթյան խնդիրը դժվարին ու խրթին խնդիր էր, և երբեմն դատելով փաստերից, տպավորութուն է առաջանում, որ Առաջին Հանրապետությանը և նրա ղեկավարներին այդպես էլ չհաջողվեց արմատապես լուծել այդ խնդիրը, ինչքան էլ որ ներքին Գործերի և Զինվորական Նախարարութունները ջանքեր չգործադրեցին:

⁴⁹⁷ Յովհ. Քաջազնունու, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անկիւք չունի այլ եւս, էջ 43:

3. ՆՊՆ, Միլիցիայի գործունեությունը երկրում օրինականության հաստատման, ներքին անվտանգության հիմնախնդիրների լուծման բնագավառում

Հարկ է հենց սկզբից ասել, որ անգամ Առաջին Հանրապետության դժվարին և խճճված տարիներին ՀՀ կառավարությունն ու պետությունը որոշակի ջանքեր են գործադրել սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակից բխող և այլ գործոններով պայմանավորված, զինված ջոկատների ու խմբերի կողմից կատարման անվտանգության հիմնախնդիրների դեմն առնելու, դրանց հետ վող որոշ Հանրապետությունների դեմն առնելու, դրանց հետ կապված դժվարությունները և բարդացումները, ամեն տեսակի բացասական երևույթները հաղթահարելու համար, որոնք կարևոր էին նաև բանակում կարգ ու կանոն հաստատելու, զինվորների բարոյական կերպարը անաղարտ պահելու, այդ թվում բանակաշինական ու պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակաուղղված գործընթացների ապահովման տեսանկյունից: Այսպես, դեռևս հայկական պետական մեքենայի կայացման սկզբնափուլում՝ 1918 թվականի օգոստոսի 12-ին, Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհուրդն իր նիստում լսում է ներքին գործերի նախարարի առաջարկության մասին՝ զինվորական զորամասերի կողմից խաղաղ բնակչության, նրանց ունեցվածքի նկատմամբ գործադրված ապօրինությունների և քայքայիչ քայլերի դեմ պայքարելու միջոցառումների մասին՝ այդ զորամասերի կանգատեղերում⁴⁹⁸:

Ներքին գործերի նախարարությունը որոշակի ջանքեր էր գործադրում կարգ ու կանոնի հաստատման ուղղությամբ, հասարակական անվտանգության տարրական նորմերի, պետական, պաշտոնական և տնտեսական հանցագործությունների դեմ պայքարում, որին որոշ վերապահումներով, աջակցում էին նաև քաղաքական կազմակերպությունները և կուսակցությունները: Մեծ չարիք էին այսպես կոչված «մաուզերիստական խմբերը» իրենց գործողություններով: Այդ անպատասխանատու խմբերի սանձարձակությունները այնքան էին վրդովեցուցիչ, որ կառավարական մակարդակով հաճախակի, տարբեր առիթներով անդրադառնում էին այդ հիմնախնդրին և փորձում արդյունավետ լուծումներ գտնել, որը ոչ միշտ էր հաջողվում:⁴⁹⁹ Եվ այնուամենայնիվ: Այս առումով շատ հատկանշական է ՀՀ ներքին գործերի նախարարի 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ի շրջաբերական հրահանգը՝ ուղղված բոլոր գավառական և գավառամասային կոմիսարներին. «Ամեն օր տեղեկություններ եմ ստանում սպանությունների, կողո-

պուտների, գողությունների մասին, այն էլ մեծ մասամբ երևան-էջմիածին-Աշտարակ-Աբարան, երևան-Ախտա-Եյենովկա-Դիլիջան-Քարվախսարայ գլխավոր խճուղիների վրա: Այժմ, երբ միլիցիայի կազմը բոլոր գավառներում ուժեղացված է և միլիցիոնների վարձատրության չափը ավելացված է, գավառային և գավառամասային կոմիսարների վրա պարտք է ծանրանում ամենախիստ կերպով հետևել, որպեսզի ամենակարճ ժամանակամիջոցում վերջ տրվի բոլոր տեսակի անկարգություններին, հանցագործություններին և անդորրություն հաստատվի երկրի մեջ: Այնուհետև գավառային իշխանության ներկայացուցիչները, եթե ժամանակին միջոցներ ձեռք չառնեն ճշելու հասարակության վնասող տարրերը և խափանելու ապագա դեպքերը, կենթարկվեն պատասխանատվության իբրև օրինազանցների»⁵⁰⁰:

Դատելով արխիվային բազմաթիվ նյութերի վերլուծությունից, Հանրապետության համար այդ զանազան զինված «խմբերը» իրոք պարզապես չարիք էին, որից բողոքում էին անգամ դատախազության և ներքին գործերի նախարարության աշխատակիցները: Երևանի օկրուգային դատարանի դատախազը 1918 թվականի դեկտեմբերի 13-ին դիմելով Արդարադատության նախարարին պաշտոնական դիմումագրով, նշում էր այն մասին, որ իրենք բազմաթիվ բողոքագրեր են ստանում զանազան դրուժինաների պետերի (խմբապետներ) և դրուժինաների հասցեով, վերջիններիս մեղադրելով իբր թե ջոկատների կարիքների համար կատարված, սակայն միանգամայն ինքնակամ, ինքնազուլու և ավագակային բռնազրավումների մեջ, քաղաքացիներին խլելով ձեռքը, անասնակերը, ուտելիքը և այլն, ինչպես նաև ձեռնարկելով այլ ինքնազուլու և անպատասխանատու գործողություններ, որոնք իբր թե կապված էին զորամասերի իրավունքների հետ: Ելնելով վերը նշվածից, արդեն ինքը ՀՀ Արդարադատության նախարարը դեկտեմբերի 24-ին դիմում է ներքին գործերի նախարարությանը խնդրանքով հաղորդել, թե ինքն ունի՝ արդյոք իր տրամադրության տակ հաղորդագրության մեջ նշված զորամասերի, խմբապետների և նրանց զինվորների մասին տվյալներ, իսկ եթե այո, ապա ինքը խնդրում է միջոցառումներ ձեռնարկել, որպեսզի կանխարգելվի նրանց կողմից որևիցե անօրինական գործողություն և դրանցից յուրաքանչյուրի դեպքում նրանց նկատմամբ հարուցվի քրեական գործ:⁵⁰¹

Ակնհայտ է դառնում, որ այսպես կոչված «խմբերն» այդ ժամանակ պարզապես չարիք էին պետության և հասարակայ-

⁴⁹⁸ ՀԱԱ, Ծ.Պ-201, ց. 1, գ. 484, թ. 8:

⁴⁹⁹ Տես նաև՝ R.G. Hovhannissian, The republic of Armenia, vol. III, p. 5-10:

⁵⁰⁰ ՀԱԱ, Ծ.Պ-201, ց. 1, գ. 15. թ. 118; Տես նաև՝ «Կառավարության լրագր», 27 սեպտեմբերի, 1918, № 8

⁵⁰¹ ՀԱԱ, Ծ.Պ-201, ց. 1, գ. 504, թ. 4-5:

նության համար, իսկ պայքար դրանց դեմ տարվում էր այնքանով, ինչքանով որ դա հաջողվում էր: Կուսակցությունները և շատ զգուշավոր ձևերով բողոքում էին ստեղծված իրավիճակից: Այդ մասին շեշտում է Հայ Ժողովրդական կուսակցության պառլամենտական խմբակցության ներկայացուցիչ Երվ. Հարությունյանը 1919թ. հունվարի 15-ի նախարարների խորհրդի նիստում պարենավորման մասին հարցի շուրջ ծավալված բանավեճի ժամանակ. «միևնույն ժամանակ մենք պետք է ստեղծենք մեր ներքին կյանքում իրավակարգ, վերացնենք խմբերը, որոնք մեր կրի ներսում մի երրորդ իշխանություն են հաստատել: 502 Այդ միտքն է հաստատում նաև վերոհիշյալ նիստում ելույթ ունեցած Ս. Վրացյանը. «լիազորները կատարյալ զեղծարարներ էին. ստում էին, որ դրանք բավականին ցորեն, բամբակ ին գնիլ, այնինչ ոչինչ չեն տեղափոխիլ մինչև հիմա Երևան. միջոցներից մեկը (պարենային խնդրի լուծման ընդգծումը մերն է - Վ.Վ.) ներքին շուկայի օգտագործումն է, բայց դժբախտաբար ներքին օրգանները այնպես չին կազմված, որպեսզի օգտագործին» 503 այդ հնարավորությունները:

Նախարարների խորհրդի 1919թ. հունվարի 21-ի նիստում լավում է ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Նախարարի գեկուցումը Դարալագյազի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում գոյություն ունեցող անկարգություններին, խմբերի սանձարձակություններին ու ստեղծված առարկային վերջ տալու համար այդ գավառներում ուժեղացված դրություն և գեներալ-նահանգապետություն հաստատելու, մուզանազան ոճիրների համար մահվան պատիժ մտցնելու մասին: Նախարարների խորհուրդը սկզբունքով ընդունում է գեներալ-նահանգապետություն հաստատելու մասին նախագիծը, սակայն վերջնական որոշումը հետաձգելով մինչև նախարարների խորհրդի հերթական հունվարի 22-ի նիստը 505: 1919թ. հունվարի 22-ին, ինչպես և որոշվել էր, նախարարների խորհրդի վերապահ ասվում էր, որ ի լրումն և ի ձևակերպումն հունվարի 21-ի նիստում արված առաջարկության, ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալ. Նախարարը նոր առաջարկություն է ներկայացնում: Դրանում ասվում էր, որ Դարալագյազի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներից պետք է կազմ-

վի մի զինվորական շրջան և շրջանի պետ նշանակվի, որին պետք է ենթարկվեն թե՛ տեղական զորքը, և թե՛ միլիցիան, որը սակայն իբրև զինվորական շրջանի պետ իր հերթին պիտի ենթարկվեր Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարությանը, իսկ իբրև տեղական զորքերի հրամանատար՝ Հայկական դիվիզիայի պետին: Ընդունված որոշման մեջ նախարարների խորհուրդն իր համաձայնությունն արտահայտելով այդ առաջարկի հետ, միաձայն հանձնարարում է ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատարին իր այդ առաջարկը ձևակերպել մի հատուկ կարգադրությամբ և նախարարների խորհրդի միջոցով ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին պառլամենտին ի հաստատումն:

Նմանատիպ փաստեր են պարունակվում նաև այլ գավառամասերից ստացված հաղորդագրություններում, որոնց հեղինակները կարևորում էին միլիցիայի և օրինապահ մարմինների դերը նշված երևույթների արմատախիլ անելու առումով: Այսպես, իր 1919 թ. մայիսի 27-ի դիմումագրում՝ ուղղված Ն Գ նախարարին, կարսի նահանգապետը հիշեցնելով իր մայիսի 21-ի հեռագրի մասին, որով Ն Գ ն-ին տեղեկացնում էր վրացիների կողմից ողջ Արդահանի մարզը գրավելու մասին, այս անգամ ավելացնում էր, որ վրացիները շարունակում են հուլյաներին թունավորել քրդերի և մահմեդականների դեմ, և ընդհանուր խառնաշփոթի պայմաններում զբաղված են կողոպուտով և բռնարարքների կիրառմամբ բոլորի վրա: Վերջնամասում նահանգապետը հետաքրքիր եզրակացություն էր գալիս, շեշտելով, որ այդ շրջանի բնակչությունը այնքան ուժեղ է տեղորի ենթարկված զանազան խմբերի կողմից և վախեցած այդ անզուսպ «խրախճանքներից»՝ ցոփ գինարբուքներից, որ ուրախանում է անգամ իրենց ամեն մի միլիցիոնների հայտնվելով, նրանում տեսնելով իր իրավունքների և հանգստության գլխավոր գրավականը 506: Ինչ խոսք, հետաքրքիր դիտարկում է, որն արժանի է ուշադրության, նամանավանդ վկայում է այն հանգամանքի օգտին, թե ի՞նչ արդյունքների կարելի է հասնել, եթե ճիշտ կազմակերպվի հասարակական-քաղաքական կյանքը՝ ներքին անվտանգության համակարգի բաղադրուցիչ Հանդիսացող միլիցիան և ներքին գործերի այլ մարմինները, որոնք իրենց բարեխիղճ, օրինապահ վերաբերմունքով հասարակության նկատմամբ կվայելեն վերջինիս հարգանքն ու ուշադրությունը, երբեմն էլ ինչու էլ նաև աջակցությունը որպես պետական-քաղաքական օրգանիզմի անհրաժեշտ օղակ:

502 Նույն տեղում, Թ. 9-198, ց. 1, գ. 15, թ. 92:
503 Նույն տեղում, թ. 43:
504 Նույն տեղում, գ. 486, մաս I, թ. 20:
505 Նույն տեղում, Թ. 9-199, ց. 1, գ. 96, թ. 13, գ. 100 (43), թ. 15, Թ. 9-201, ց. 1, գ. 486, մաս I, թ. 20:

Ներքին Գործերի նախարարության հետաքրքրությունների ոլորտում էին բառիս բուն իմաստով երկրի ներքին կյանքին վերաբերող բոլոր հարցերը և նա փորձում էր խորամուխ լինել դրանց մեջ, գտնել լուծման հնարավոր ուղիները գաղթականներով և սովից հյուծված այդ երկրում, վերահսկել իրադրության նկատմամբ: Բնականաբար դրան էին նպատակաուղղված այն քայլերը, որը ՆԳՆ-ն ձեռնարկում էր բնակչությունից գեներն ու գինամթերքը առգրավելու համար, ենթադրելով, որ դրանք էլ ափելի են սրում իրավիճակը, նամանավանդ, որ իրավիճակը ձեռնառու էր զանազան ավազակաբարո խմբերին, որոնք հեշտույթյամբ էին ձեռք բերում հրազեն ու պատուհաս դառնում սեփական ազգաբնակչության դիսին: Այդ նպատակով դեռ 1918թ. օգոստոսի 21-ին Արամը կառավարության քննարկմանը ներկայացրեց մասնավոր գեներ գինամթերքի պետականացմանը վերաբերյալ մի օրինագիծ, որը հավանության արժանանալուց հետո ներկայացվեց ՀՀ Խորհրդարանի քննարկմանը՝ առաջ բերելով սուր բանավեճեր⁵⁰⁷: Հիմնավորելով օրինագիծը Ա. Մանուկյանը գտնում էր, որ եթե ժամանակին ժողովրդին գինեղն անհրաժեշտություն էր, և ուներ ինքնապաշտպանական նպատակներ, ինչին հակառակվում են միայն սոցիալ-դեմոկրատները, ի դեմս Հ. Ազատյանի, ապա Հայաստանի Հանրապետության գոյության պայմաններում, երբ որ կանոնավոր զորք ունենալու հիմնախնդիրներ են լուծվում, անձի անձեռնմխելիությունը, ունեցվածքի և այլ իրավունքների պաշտպանությունը, պետական իշխանության պարտականությունն է⁵⁰⁸: Ի վերջո, 1918թ. օգոստոսի 27-ին Հայաստանի Խորհրդարանը երկար վիճաբանություններից հետո, 15 ձայնով ընդդեմ 7-ի ընդունեց «Մասնավոր սեփականություն կազմող գեներ և գինամթերքի պետականացման մասին» օրենք, որը նախատեսում էր պետականացնել մասնավոր հրազենն ու գինամթերքը, բացի որսորդական ու անպահունակավոր տեսակներից: Ձեռքը կամովին չհանձնելու դեպքում այն գրավվելու էր հարկադրաբար, իսկ օրինազանցները ՆԳ նախարարի որոշմամբ ենթարկվելու էին տույժի՝ մինչև 3 ամիս խառարի որոշմամբ ենթարկվելու էին տույժի՝ մինչև 3 ամիս բանտարկության, կամ էլ մինչև 3000 ռուբլի տուգանքի: ՆԳ նախարարին էին վերապահվում գեներ-գինամթերք հավաքաբերող հանձնաժողովների կազմակերպման, մասնավոր անձանց ու կազմակերպությունների կողմից դրանց ձեռք բերելու, կրելու արտոնության տրամադրելու և այլ հարցերը: Վտանգված գյուղերի ինքնապաշտպանությանը չվնասելու նպատակով օրենքը

⁵⁰⁷ ՀԱԱ, Ծ. Գ-200, ց. 1, գ. 105, Բ. 2; «Հորիզոն», Թիֆլիս, 11 սեպտեմբերի 1918, № 182:
⁵⁰⁸ «Ձանդ», Երևան, 1918, 28 օգոստոսի, № 49:

թույլատրում էր ազգային-պետական անվտանգության շահերից ելնելով գեներ մի մասը թողնել տեղում՝ հատուկ մարդկանց հսկողության ու պահպանության տակ⁵⁰⁹:

Այս առումով հետաքրքիր է նաև ՀՀ Ներքին գործերի նախարարի մեկ այլ հրահանգ, որն այս անգամ մասնավորացված է և վերաբերում է Հանրապետության ամենալարված շրջաններից մեկի՝ Նոր Բայազետի գավառին: Ներքին գործերի նախարարի 1918թ. հոկտեմբերի 14-ի այդ հրահանգում՝ ուղղված Տիգրան Բաղդասարյանին ասվում էր հետևյալը. 1) «Աջակցություն ցույց տալ Նոր Բայազետի գավառում գեներ գրավող հանձնաժողովին, գրավելու գավառում բոլոր գեները, ռազմամթերքները ըստ օրենքի, 2) բոլոր գյուղերից պահանջել մտցնելու գանձարան այս, անցյալ տարվա հարկերը ու գանձարան չմտած կապալները, 3) հավաքել 20 տարեկանից մինչև 26 տարեկան դասալիքներին և ցուցակներով ներկայացնել Նոր Բայազետի գարնիզոնի պետ շտ. կապիտան Բուզումյանցին և հրահանգել Նոր Բայազետի գավառի միլիցիայի պետ պրապ. Թառումյանցին փոխադրելու նրանց Երևան, միլիցիոներների հսկողությամբ՝ Երևանի Զինվորական պետին, 4) հետապնդել, ձերբակալել բոլոր մարդասպաններին և քրեական հանցագործներին, ու հանձնել դատական իշխանությանը, 5) գործողությունները սկսել Նորադուղ գյուղից և վերջ դնել Նորադուղի ու Ղչյաղի կամայականություններին, որոնք հակառակ կառավարություն հրահանգներին, որսում են ձուկ Բեավառի գետից և ծովից, վնասելով կապալառուներին, 6) աշխատիլ բոլոր խնդիրները վերջացնել խաղաղ միջոցներով, որոնց սպառումից հետո միայն դիմել միայն գեներ ուժի, վերջին դեպքում վարվել վերին աստիճանի կտրուկ կերպով, 7) գյուղերը շրջել ամեն անգամ շրջանային կոմիսարների ուղեկցությամբ»⁵¹⁰: Այդ իսկ նպատակադրումով էլ 1919թ. հուլիսի 24-ի նիստում նախարարների խորհուրդը լսում է ՆԳՆ-ի օրինագծի մասին ազգաբնակչությունից գեներ ու գինամթերքի հարկադրական միջոցներով հավաքելու և գինային պարտադիր տուրք սահմանելու մասին: Որոշվում է համաձայն հուլիսի 5-ի օրենքի հաստատել ներկայացված օրինագիծը⁵¹¹:

Ներքին Գործերի նախարարության խնդիրների մեջ մտնում էին տարաբնույթ հարցեր, որոնց լուծման համար հաճախ վերջինս համագործակցում էր այլ նախարարությունների հետ, փոր-

⁵⁰⁹ ՏԽ՝ ՀԱԱ, Ծ. Գ-199, ց. 1, գ. 4, Բ. 1; «Հայաստանի պապամենտի օրենքներ», էջ 2, 3:

⁵¹⁰ ՀԱԱ, Ծ. Գ-201, ց. 1, գ. 38, մաս I, Բ. 484:

⁵¹¹ Նույն տեղում, Ծ. Գ-199, ց. 1, գ. 96, Բ. 20, Ծ. Գ-201, ց. 1, գ. 486, մաս II, Բ. 284:

ձեռքով Համատեղ ուժերով կանխել անիշխանության դրսևորվող երևույթները երկրում, զինվորական և այլ բնույթի խողովակները և հանցագործությունները: Հետաքրքիր է այս առումով Նախարարների խորհրդի 1919թ. հունվարի 25-ի նիստում քննարկված հարցը: Այսպես, դրանում լսվում է Դատական նախարարի առաջարկը՝ զինված անպատասխանատու խմբերի ինքնագլուխ գործողություններին վերջ տալու համար: Նախարարների խորհուրդը որոշում է Հանձնարարել ներքին Գործերի և Զինվորական Նախարարություններին Համատեղ ծրագիր ներկայացնել ազգաբնակչությանը այդ խմբերի ինքնագլուխ գործողություններինց պակասովելու և նրանց զսպելու համար:⁵¹²

Իսկ արդեն 1919թ. փետրվարի 3-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը լսելով ներքին Գործերի Նախարարի գեկուցումը Դավալուտի և Սուրմալուտի շրջաններում գտնվող «խումբերը» զորամասերով փոխարինելու մասին հարցը, այն ընդունում է որպես ի գիտություն, ասել է, թե տալիս է իր համաձայնությունը:⁵¹³

ՆԳՆ-ն և միլիցիան բազմաթիվ բողոքագրեր էին ստանում զինվորականների կողմից կատարվող անօրինականությունների, երբեմն էլ պարզապես հանցագործ գործողությունների մասին: Այդ մասին ցայտունորեն վկայում է Հայաստանի Հանրապետության Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին Հասցեագրված Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիսարի 1919թ. մարտի 20-ի գեկուցագիրը, որում վերջինս նշում էր այն մասին, որ գավառի գյուղացիների և փախստականների վիճակը սովից օրեցօր դառնում է ավելի ու ավելի հուսահատական: Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիսարը նշելով, որ գավառի բնակչությունը փախստականների հետ միասին կազմում է 160.000 շունչ, որից իրենց գոյությունը մինչև նոր բերքահավաքը կարող են պահպանել միայն 12.000-ը, իսկ մնացած 148.000-ը չունեն ո՛չ հաց, ո՛չ ցորեն, և մինչև նոր բերքը նրանց պահելու համար անհրաժեշտ է 888.000 փութ ցորեն, հաշվելով ամիսը յուրաքանչյուր շնչին մեկ փութ, իսկ սերմացու 1.170.228 փութ, և այդ պայմաններում իրեն վստահված գավառում զորամասերի անօրինական գործողությունները, մթերքների և սայլակառքերի բռնադրավումները սրում են առանց այն էլ վատ վիճակը Հանրագեցնելով տարբեր գյուղերի բնակիչների բողոքներին, հետևաբար նաև արհեստականորեն սրում դրուժյունը: Գրություն վերջնամասում գավառական կոմիսարը ելնելով մարտավարական նկատառումներից, առաջարկում էր գավառում ունենալ այնպիսի վարչակարգ, որն օգտվեր ինչպես հայերի, այնպես էլ

մահաբնականների հարգանքից՝ վերջիններիս հետ մերձենալու համար:⁵¹⁴ Այս մոտեցումն արդեն հետաքրքիր է: Եվ այդ առումով առավել մեծ հետաքրքրություն է մեզ համար ներկայացնում Դիլիջանի գավառային կոմիսար Մ. Սարատիկյանի 1919թ. մարտի 25-ի գեկուցյը ուղղված Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին, որը նաև ներքին քաղաքականության նրբությունների ըմբռնման տեսանկյունից և կարևոր, և ուշադրության արժանի է պատմության դասերը սովորելու տրամաբանությունից ելնելով: Այսպես, իր գեկուցագրի սկզբնամասում Մ. Սարատիկյանը նկատում էր, որ տնտեսական առումով բնակչությունը գտնվում է հուսահատական վիճակում, հացը գավառի շուկաներում գրեթե չկա, քանզի գավառը չունի սեփական հացը և Հայաստանի Հանրապետության մեծ մասը սնվում է Ղազախի գավառի հաշվին (Ադրբեջանի տարածքում գտնվող, սակայն հինավուրց հայկական շրջան, որ պատմության մեջ Հայտնի է «Սաղխաղ» անունով) և Դիլիջանի տրակտով (մեծ ուղի, լայն ճանապարհ) բերվող հացով, ընդ որում նշելով, որ Ղազախից հացի ներկրումը ուղեկցվում է մեծ բարդություններով և զանազան խոչընդոտներով: Սարատիկյանը նաև ընդգծում էր, որ տեղական բնակիչներին քիչ նեղություններ չեն տալիս նաև բախտի քմահաճույթին թողնված փախստականները, որոնք թափառում են գյուղերում և զբաղված են մուրացկանությունով, հաճախ էլ տեղացիներից բռնաշորթելով վերջին կտոր հացը: Իսկ ամենակարևորը, որ մեր կարծիքով, ընդգծվում էր նշված գեկուցագրում, դա այն էր, որ Մ. Սարատիկյանը կենտրոնական իշխանությունների ուշադրությունը բևեռում էր գավառի զորամասերի սպաններից շատերի կողմից դրսևորվող սպային ոչ վայել դիրքի ու կեցվածքի վրա, մատնանշելով, որ վերջիններս բոլորովին էլ չեն գտնվում իրենց դրուժյան բարձրության վրա, որ վերջիններիս մոտ ուժեղ զարգացած է հարեցողությունը, հաճախ էլ գիշերները ավելորդ և շատ կատաղի հրացանաձուլյալները զբաղվելը, ինչը տագնապ և վախ էր ներշնչում բնակչությանը: Սարատիկյանը վերջին Հանրամանքից եզրակացնում էր, որ վերջիններս գտնվելով այդ վիճակում, քիչ են մտածում իրենց զինվորների մասին, որոնց ճակատագրով դասավորությունը վերջ չունի: Այնուհետ Սարատիկյանը ընդգծում էր, որ թափարական էին Ակսիբարա, Ակսիբարա, Բուղանիս-Այրում, Կուչչի-Այրում, Մազամուլ, Ֆարախլի, Շինիս-Այրում, Արաբաչիլյար և Յարադուլլա բնակավայրերը թվով մոտ 12 հազար շունչ բնակչությամբ, խոր կերպով մտնում են իրեն վստահված գավառի բնակելի կետերի մեջ և աշխար-

⁵¹² Նույն տեղում, Թ.Պ- 199, ց. 1, գ. 96, Թ. 10, գ. 100(43), Թ. 11:

⁵¹³ Նույն տեղում, գ. 100(43), Թ. 21:

⁵¹⁴ Նույն տեղում, Թ.Պ- 201, ց. 1, գ. 135, Թ. 29:

Հագրական նկատառումներով պետք է ընդգրկվեն ՀՀ տարածքի մեջ, սակայն գտնվում են Ադրբեջանի իշխանությունների ղեկավարության ներքո, երևույթ, որն ըստ Մարատիկյանի, բացասաբար էր անդրադառնում իրերի նորմալ դրուժյան վրա: Մարատիկյանը ցանկալի էր համարում այդ հարցի շուտափույթ լուծումը: Նա նաև գտնում էր, որ հայերի և ադրբեջանցիների միջև այդ պահին առկա բարի դրացիական հարաբերությունների պահպանման և զարգացման համար անհրաժեշտ է թախարհներին տալ ազատ անցազիր դեպի իրենց հին էյլախները արոտավայրերը, ինչպես նաև թույլ տալ գավառից ազատ դուրս բերելու կյանքի համար անհրաժեշտ այն բոլոր իրերը, որոնք կարելի էր ձեռք բերել Հայաստանում և բավարարել Ադրբեջանի բնակիչների կարիքները, պայմանով սակայն, որ և Ադրբեջանի Հանրապետությունն իր հերթին չմերժի հայկական կողմին հակառակ տարածքում ձեռք բերելու իրեն անհրաժեշտ ամենը:⁵¹⁵ Ինչ խոսք, կան հետաքրքիր հարցադրումներ, որոնք և այսօրվա տեսանկյունից խիստ այժմեական են, և ուշադրության արժանի, ինչն իմաստ չունի մերկապարանոց մերժել՝ տուրք տալով մերկապարանոց «պոլիտիկանությունը»:

Ներքին Գործերի նախարարության առավել հեռատես և ձեռնհաս ղեկավարներին չէր կարող չհետաքրքրել նաև երկրի համար կարևոր նշանակություն ունեցող գանազան խմբերի, ոչ կանոնավոր գործառնների հետագա ճակատագրի հարցը, որոնք ավելորդ լարվածության մեջ էին պահում երկիրը և ժողովրդին: Հետևաբար հարկավոր էր խնդիրը լուծել, ինչի հետ Հայաստանը բախվեց նաև Արցախյան գոյամարտի օրերին (1980-90-ական թվականներ), երբ վերջ ի վերջո բոլոր այդ տեսակի գինուժերը, անկանոն զինված խմբերը տարրալուծվեցին կանոնավոր գործառնների կազմում, կամ էլ նմանակարգ այլ ճակատագրի արժանացան՝ պարզապես փոխարինվեցին կանոնավոր գործընկալուններով: Այս առումով ուշադրավ է նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 8-ի նիստը, որում լսվում է ներքին գործերի նախարարի զեկուցումը անկանոն գործառնների մասին: Ընդունված որոշման մեջ Հանձնարարվում է ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարություններին մշակել անկանոն գործային միավորների կազմակերպվածության և այդ գործառնները անհրաժեշտորեն պահելու նպատակի մասին կանոնադրություն:⁵¹⁶

Երկրի տարբեր շրջաններում տիրող անկայուն և քաոսային վիճակի, անարխիայի, անկանոն խմբերի ու գործառնների կամայականությունների և դրանց դեմ ներքին գործերի մարմինների

պայքարի գործակցի «արդյունավետության» մասին է վկայում 1920 թ. վերջերի մի դիմումագիր՝ հասցեագրված ՀՀ պառլամենտի նախագահին և ներքին գործերի նախարարին, որում ներքին գործերի նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ա. Մաքսապետյանը մասնավորապես ընդգծում էր հետևյալը. «Շրջելով Շամշադինի, Իջևանի, Բարանայի շրջանները, հաստատում ենք իշխանության բացարձակ բացակայությունը: Ժողովրդի անտեբրուժյունը, հայտնի թալանների, ծանոթ յանցագործների միջոցով, երկրի տնտեսական քայքայությունը, աշխատանքի կազմալուծումը. անցեալի դժբախտություններից ճողոպրած այս հարուստ երկիրը փրկելու և ժողովրդին իշխանության գոյության ճանաչել տալու համար պահանջում ենք անմիջապես բանակցություններ սկսել՝ ադմինիստրացիային ընդհանուր գնալ ժողովրդի արդարացի պահանջին՝ ապահովելով նրանց կյանքը և տնտեսությունը»:⁵¹⁷

Սակայն դժբախտաբար հասարակությունն այդքան ուժեղ չունեց ներազդելու հակապետական, հանցավոր տարրերի վրա, և դրանք ծաղկում էին: Որոշակի խմբեր լավագույն սպառազինություններ (ինչպես դա եղավ 1988թ.-ից հետո, արցախյան շարժման ժամանակաշրջանում) զբաղված էին ահաբեկչությամբ, դրամաշորթություններ և պարզապես կողոպուտով: Հատկապես դժվարին իրավիճակ էր ստեղծված Կարսի նահանգում: ՀՀ ՆԳ նախարարի օգնական Սահակ Թորոսյանն իր 1920 թ. հուլիսի 2-ի զեկույցում նախարարների խորհրդում, վկայակոչում է այն փաստը, որ օգտվելով Հանրապետության համար ստեղծված խառնակ իրավիճակից, «խմբերը» ահաբեկչությամբ էին զբաղված նաև այլազգիների, մասնավորապես Կարսի նահանգի ուսանական գյուղերի նկատմամբ, որոնց ներկայացուցիչները հունիսի 29-ին բողոքագրով դիմել են ՆԳՆ նախարարի օգնականին: Շիրակի նահանգապետն այս կապակցությամբ ևս իր բողոքն էր արտահայտում զինված անձանց կամայական ելույթներից:⁵¹⁸ Ի դեպ, այս կապակցությամբ «Անիշխանությունը Կարսում» վերտառությունները հորված է տպագրվում սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթում, որում անարգանքի սյունին են դամվում մատուցողական «խմբերը» իրենց ծավալած անարգանքից գործողությունների համար և կառավարությունը, տեղական վարչակազմին կոչ էր արվում արմատախիլ անել այդ ավազակաորջերը:⁵¹⁹ Հարկ է նաև ավելացնել, որ վերոնշյալ անձինք

⁵¹⁷ Նույն տեղում, Ծ. 9- 198, ց. 1, գ. 31, թ. 6:

⁵¹⁸ Նույն տեղում, Ծ. 9- 201, ց. 1, գ. 287, թ. 4:

⁵¹⁹ Նույն տեղում, գ. 300, թ. 109-110, «Սոցիալիստ-հեղափոխական», № 30, 29. X. 1919:

⁵¹⁵ Նույն տեղում, թ. 33:

⁵¹⁶ Նույն տեղում, Ծ. 9- 199, ց. 1, գ. 100(43), թ. 200:

անդրադառնալով այս ցավալի փաստերին, չէին բավարարվում այդ մասին արձանագրելով, այլև երբեմն էլ փորձում էին ելք որոնել և դրանց դեմն առնելու միջոցներ ցույց տալ: Այս առումով Հատկանշական են վերոհիշյալ ՆԳՆ պաշտոնակատար անձի՝ Սահակ Թորոսյանի նկատառումներն այդ Հարցերի վերաբերյալ: Այսպես Սահակ Թորոսյանը նշելով, որ միլիցիոներների մի մասը «խեղճ ու կրակ մարդիկ են, որոնք միայն զուր փող են ստանում, իսկ մյուս մասը՝ թալանի տենչով բռնված մասնակից է թե՛ թալաններին և թե՛ դաղտնի ապստամբություններին»⁵²⁰, նաև ընդգծում էր այն մասին, որ գումարած վերն ասվածին, «միլիցիան զինված է պատահական զենքերով, Հաճախ չի ունենում փամփուշտ և այլն»: Այս հետաքրքիր զեկուցագրի վերջնամասում ներքին գործերի նախարարի օգնականը՝ Սահակ Թորոսյանը փորձում էր ավելի խորքային դիտարկումներ կատարել և նշել ստեղծված վիճակից դուրս գալու ուղիներ, ընդգծելով հետևյալը. «Ներքին Գործերի նախարարության ապարատի քայքայմանը նպաստում են այն Հատուկ լիազորները, որոնք ցրված են զանազան տեղեր, և խառնվում են վարչական գործերին, բանտարկում են, արձակում և այլն»: Այնուհետև Սահակ Թորոսյանն անցնում էր կոնկրետ առաջարկների, որոնք Հանգում էին հետևյալին. 1) Բոլոր միլիցիոներների ռոճիկը կրկնապատկել, 2) տալ ամսական մի փութ ալյուր, 3) բոլոր միլիցիոներներին տալ Հագուստ, 4) միլիցիան զինել լավ հրացաններով և ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ փամփուշտով, 5) միլիցիան ազատել զինվորական պարտականություններից, 6) 25 տարին լրացած բոլոր տղամարդկանց միլիցիական ծառայությունը ճանաչել որպես զինվորական ծառայություն, 7) Դ. դասարանը ավարտած ու միջնակարգ կրթություն ստացած միլիցիոներներին Հատուկ վարձատրություն տալ՝ միլիցիայի ռոճիկի 1/2 չափով, 8) կրկնապատկել նահանգապետի ու վարչակարգի մյուս պաշտոնյաների ռոճիկը, 9) վերացնել բոլոր արտակարգ կոմիսարների, Հատուկ լիազորների պաշտոնները, 10) ինքնավարությունների ադմինիստրացիայի ու միլիցիայի պաշտոնները Հանձնել պետականորեն աշխատող մարդկանց՝ առանց կուսակցական խտրության, 11) երկրով մեկ սփռված զինված ուժերը ճանաչել Հակապետական, զինաթափել, և նրանց դեմ կռիվ մղել զորք ու միլիցիայի միջոցով, 12) զինվորական իշխանությանը պարտադրել պահանջված դեպքում օգնության Հասնել ադմինիստրացիային, 13) դատավարության ձևականությունները փոփոխելով, պարտադրել նահանգային դատարաններին շտապ քննել պետական Հանցավոր պաշտոնյաների գործերը, 14) զինվորական իշխանություններին արգելել ներքին

Գործերի նախարարության գործերին խառնվել, Հատկապես արգելել սայլեր, կենդանիներ, խոտ և այլ նյութի բռնագրավելը:⁵²¹ Սույն հետաքրքիր առաջարկների կապակցությամբ փաստաթղթի վրա կա ներքին գործերի նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի մակագրությունը՝ պատասխան առաջարկների ու տեսակետների հետաքրքիր փաթեթով՝ Ս. Թորոսյանի կողմից արված առաջարկների ամեն մի կետի վերաբերյալ ըստ հերթականության, որոնք Հանգում են հետևյալին. «1) Համաձայն եմ՝ բյուրոյի Համաձայնությամբ, 2) Համաձայն եմ՝ Խնամատարության մինիստրության միջոցով տալու պայմանով, 3) Համաձայն եմ, 4) իսկ քաղաքներում՝ «Բերդան» և «Մոսին» -ով, իսկ շրջաններում՝ «Մոսին» հրացաններով, զինելով միլիցիան փամփուշտներով, 5) 32-ից բարձր ազատել է արդեն պետք, իսկ մնացածին՝ ազատել կնշնակի քանդել զորքը, 6) եթե նախատեսել 32-ից բարձր Հասակ ունեցողներին զատել զորքի շարքերից, անհրաժեշտ է դրանց պատասխանին չպատել, մտցնել միլիցիայի շարքերը իբրև պարտադիր միլիցիայի ռոճիկով, 7) Համաձայն եմ, 8) Համաձայն եմ՝ բյուրոյի Համաձայնությամբ, 9) նորմալ վիճակում գտնվող շրջաններում Համաձայն եմ, 10) Այդ փորձը ճակատագրական նշանակություն կարող է ունենալ, ինչպես երևաց լուսավորության մինիստրության փորձից. պետք է ընդունել սկզբունք միմիայն այս կառավարությանը և Հայրենիքին սատարող տարրերին, 11) զինված ժողովուրդն է ստեղծել այս երկիրը, և նա է իսկական պաշտպանը Հայրենիքի, ավելի՛ քան միլիցիան, ուստի ժողովուրդին պետք է զինել և նրան կազմակերպել, իսկ զորքին և միլիցիային Հակադրել զինված ժողովուրդը Համարել անօրինական և կորստաբեր, 12) Համաձայն եմ, բայց խոշոր դեպքերում և միայն ընդհանուր Հրամանատարի թույլտվությամբ, բայց առհասարակ կարևոր է բոլորովին պահել զորքը /հեռու/ ներքին կյանքից, և նրա ուշադրությունը սեռել դեպի արտաքին թշնամին, 13) Համաձայն եմ, 14) Համաձայն եմ, 15) զարգացնել ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը և ժողովրդի մեջ քաղաքացիական պարտականությունների պարտաճանաչությունը, կազմակերպելով քաղաքի և Դաշրուռունի նման գնդեր տալով նրանց կոմիտեների և ոստիկանության ու զինվորական Ֆունկցիաներ, 16) մտցնել Համաձայնական, կոմիտեական պարտականությունները»:⁵²²

Այդ նույն օրերին բարվոք չէր վիճակը նաև Էջմիածնի գավառում, ուր նուխեցիների ավազակային գործողությունների

⁵²⁰ ՀԱԱ, Ֆ. 9 - 201, ց. 1, գ. 287, թ. 5:

⁵²¹ Նույն տեղում, թ. 5-6:

⁵²² Նույն տեղում, թ. 6 Հակ.:

Հետևանքով, գնացքի վրա հարձակման հետևանքով սպանվում են 44 մարդ, իսկ 82-ը՝ վիրավորվում:⁵²³

Քննարկվող հիմնահարցի կապակցությամբ ուշագրավ են նաև Ռնդամալ և Վերին-Ախտա գյուղերի բնակչության ներկայացուցիչների բողոքագրերը՝ ուղղված պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը, որում դժգոհում էին կառավարության ներկայացուցիչների և զորամասերի, ինչպես նաև 400-ից ավելի գաղթականների կողմից իրենց ունեցվածքը թալանելու, գործադրված բռնությունների և այլ անկարգությունների վերաբերյալ, խնդրվում էր քննիչ Հանձնաժողով ուղարկել:⁵²⁴ Դեռ ավելին: Դարաչիչագի տեղամասի Ռնդամալ գյուղի կոմիսար Սարգիս Երամովը պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորմանը հասցեագրված իր դիմում-բողոքագրում, վրդովվելով գյուղ ժամանած խմբապետ Մեսրոպի և նրա 300 զինվորների ապօրինի գործողություններից (գրելով, որ դա նկարագրել պարզապես հնարավոր չի), մեղադրելով, որ այդ վախկոտ խմբապետները դեռ երեկ փախչում էին Երզնկայից մինչև ընդհուպ Երևան և փախչում էին անամոթաբար պատերազմի դաշտից վախկոտ նապաստակի նման, շատ խիզախ դուրս եկան անպաշտպան գյուղացիների՝ իրենց սեփական հայրենակիցների նկատմամբ, մասնավորապես զինաթափման մասին օրենքի հրապարակումից հետո, առանց խտրականության իրենց հարվածների նշանակետ ընտրելով շատերին, և մասնավորապես քաղաքական հակառակորդներին: Ավելին, շատ դիպուկ այնուհետ նկատվում էր. «Ինչ էին անում այդ ենիգերինները այստեղ, նկարագրել հնարավոր չի, վերցնում էին հացը, ալյուրը, գարին, խոտը, պահանջում էին ոչխար, հավ, բռնություններ էին գործադրում»:⁵²⁵ Վերոնշյալ գրություն մեջ Ս.Երամովը նաև ավելացնում էր հետևյալը. «այնտեղ ուղարկվեց հրետանի. ինչու՞ մի քանի հարյուր լիազորներ և նրանց ազգականներ պետք է հարստանան մեր գյուղացիների հաշվին. այժմ ստուգման փոխարեն ուղարկում են մեզ մոտ Մեսրոպների խմբերը. հասարակությունը վճռել է ընդունել մահամեղականություն և դառնալ թուրքիայի հպատակները (գոնե) գեթ փրկելու սեփական գոյությունը և կազմելով գյուղական որոշումը, լիազորել է ինձ խնդրանքով դիմել այստեղ գտնվող թուրքական ներկայացուցչին, սակայն հուրախություն ունդամալցիների, իրադրությունը փոխվեց և իմ դիմումը թուրքիային օգուտ չի տա, և քանի որ այլ ելք չկա. խնդրում եմ գյուղ գործուղել հատուկ Հանձնաժո-

ղով և մանրագնին ուսումնասիրել գյուղացիների վիճակը, այնուհետև վարվել ինչպես խիղճը կթելադրի»:⁵²⁶ Եվ դեռ ավելին, գյուղական այս վերոհիշյալ կոմիսարը գրում էր, որ այն ինչ կատարվում էր Ռնդամալում, այն չի եղել և չէր էլ կարող անկատակած լինել ոչ միայն Ռոմանովների կամ Աբդուլ Համիդի, այլև Լենկ-Թեմուրի ժամանակ, որը չէր թույլատրում իր հորդաներին անել ինչ խելքներին փչի: Վերջապես, ամփոփելով իր միտքը, նա շեշտում էր, որ Մեսրոպը և նրա կողմնակիցները պարզապես հարստանում են գյուղացիների հաշվին, և եթե կառավարությունը վճռական միջոցների չդիմի, ապա «հասարակայնությունը վճռել է ընդունել մահամեղականություն և դառնալ թուրքիայի հպատակներ, գոնե իրենց գոյությունը փրկելու համար, և լիազորել է դիմել թուրքական ներկայացուցչին»:⁵²⁷

Ներքին գործերի նախարարը բազմիցս տեղերից գավառապետներից և այլ պաշտոնյաներից գեկուցագրեր էր ստանում զինվորական զորամասերի ու զանազան խմբերի անկարգությունների, բնակչության նկատմամբ այսպես կոչված բռնագրավումների քաղաքականության կիրառման մասին: Բռնագրավումները առավել վատ անդրադարձ ունեցան այն շրջանների վրա, որոնք մահամեղական ուժեղ հարևանություն ունեին և ճանապարհների խաչմերուկի վրա էին, գումարած դրան նաև գաղթականության և այլ խնդիրները: 1918թ. օգոստոսի 2-ի ՀՀ կառավարության պարենավորման բաժնի կառավարիչը Ներքին և Զինվորական գործերի նախարարներին ուղղված բողոքագրում ընդգծում էր, որ զորամասերը ինքնակամ բռնագրավում են ցորենը գյուղական բնակավայրերում, և չնայած իրենց պահանջներին և բողոքներին, բռնագրավումները ոչ միայն չեն դադարել, այլև ընդունել են սպառնալից չափեր: Պարենային բաժնի կառավարիչը խնդրում էր կարգադրություններ անել բոլոր զորամասերին դադարեցնելու բռնագրավումները, նշելով, որ հակառակ պարագայում պարենային բաժինը հարկադրված կլինի դադարեցնել հացի մատակարարումը զորամասերին, քանզի նաև իրենք այլևս ի վիճակի չեն լինի շարունակել իրենց աշխատանքը:⁵²⁸ Կապված զինվորականների կողմից խաղաղ բնակչության նկատմամբ ինքնակամ գործողությունների, անկարգությունների և նրանց ունեցվածքի (անասնակեր, հավ, ուտելիք և այլն) բռնագրավումների, զանազան զորաջոկատների կողմից ապօրինի գործողությունների հետ, Ներքին գործերի նախարարը 1918թ. օգոստոսի 17-ին ՀՀ զինվորական նախարար-

⁵²³ Նույն տեղում, գ. 287, թ. 4:

⁵²⁴ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 404, ց. 1, գ. 27, թ. 1-3:

⁵²⁵ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 198, ց. 1, գ. 17, թ. 6:

⁵²⁶ Նույն տեղում, գ. 17, թ. 6:

⁵²⁷ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 404, ց. 1, գ. 17, թ. 9-10:

⁵²⁸ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 201, ց. 1, գ. 101, թ. 1:

րին Հասցեագրված դիմումագրում խնդրում էր վերջինից իրեն չմերժել անհապաղ կարգադրություններ անել ապագայում գործամասերի կողմից նման ինքնակամ գործողությունները, և խաղաղ բնակչության նկատմամբ բռնությունները դադարեցնելու ուղղությամբ և այդ մասին իրեն տեղյակ պահել: Պատասխան հեռագրում Զինվորական նախարարի անունից Գլխավոր շտաբի պետը հավաստիացնում էր, որ արդեն արվել են կարգադրություններ մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու մասին, ինչպես նաև ձեռնարկվել են համապատասխան նախագրուչական միջոցառումներ⁵²⁰:

Հացի խնդիրը շատ կարևոր էր, և այդ հանգամանքից ելնելով կառավարությունը Հայտարարեց դրա նկատմամբ մենաշնորհային իրավունքի մասին, որից ելնելով էլ խնդիր դրվեց կարգավորել այդ խնդրի գործամասերին վերաբերող խնդիրները կանխելու համար արտառոց երևույթները բնակչության նկատմամբ, և մասնավորապես գյուղի: Գեներալ-մայոր Դոլուխանյանը Հայկական դիվիզիայի գծով իր հրամանում (N° 23, §38) հենց ելնելով ՀՀ կառավարության հացի նկատմամբ մենաշնորհային իրավունքից, Հայտարարեց այն մասին, որ ոչ մի գործամաս իրավունք չունի ցորենի գնումներ կատարելու Հայաստանի սահմաններում, հակառակ դեպքում սպառնալով, որ գնված ցորենը կբռնագրավվի⁵³⁰ Զինվորականները օգտագործելով իրենց դիրքը, հաճախ պարենային խնդիրները լուծում էին բռնարարների միջոցով, և բնակչությունը ահռելի թվով բողոքներ էր ուղղում ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարության ղեկավար մարմիններին: Երբեմն էլ այդպիսի բողոքների հեղինակներ էին դառնում նաև իրենք զինվորականները: Հետաքրքիր է այս առումով Հրետանային վարչության պետ գեներալ-մայոր Գամազովի 1918թ. հոկտեմբերի 17-ի զեկուցագիրը՝ ուղղված զինվորական նախարարին, որն էլ իր հերթին այն ուղարկել էր ներքին գործերի նախարարին: Դրանում գեներալ-մայոր Գամազովը ընդգծում էր, որ Բաշ-Ապարանում իր կողմից Հայկական Հրետանային բրիգադի 4-րդ մարտկոցի գնման ժամանակ, այդ մարտկոցի հրամանատար կապիտան Խոզանովսկին իրեն բողոքագիր է ներկայացրել բռնագրավման գծով գորադրական պետ Արսեն-աղայի հասցեին, որ վերջինս մարտկոցի տնտեսական գծով չինովնիկներին ստիպում է ընթացիկ օգտագործման և ձմռան համար որպես պահուստ գնել մթերքներ (կարտոֆիլ, կաղամբ), ինչպես նաև անասնակեր ձիերի համար և այլն: Սույն գրություն վրա կա ներքին գործերի նախարարի

⁵²⁰ Նույն տեղում, գ. 15, Թ. 90:

⁵³⁰ Նույն տեղում, գ. 102, Թ. 56-57:

մակագրությունը: Վերջինս ընդգծում էր, որ ինքն այն ուղարկում է զինվորական նախարարին բանաձևի համար: ՆԳՆ նախարարը նաև ընդգծում էր այն մասին, որ ինքը խնդրում է անել հարկ եղած կարգադրությունները, քանի որ Արսեն-աղայի գործողությունների վերաբերյալ առաջին անգամ չէ, որ ստացվում են բողոքներ բնակչության կողմից, որը բացահայտվել է գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի կողմից անցկացված հետաքննություն⁵³¹ Այդ հանգամանքի խոր հաշվառումից էլ ելնելով, ներքին գործերի նախարարը 1918թ. հոկտեմբերի 31-ին անդրադառնալով իր գրագրությունը՝ ուղղված Հայաստանի գործերի զինվորական շտաբի պետին, հաղորդում էր, որ համաձայն կառավարության ընդհանուր որոշման, բնակչությունից պարենամթերքների բռնագրավումը պետք է իրականացվի միայն համաձայն պարենային բաժնի կարգադրության և առանձին գործամասերին այդպիսի իրավունք չի տրված, քանզի պարենով նրանք պետք է մատակարարվեն անմիջապես և ուղղակիորեն Համաքրակապետության կողմից: Իսկ ինչ վերաբերում է գրագրության մեջ հիշված Արսեն-աղայի չարաշահումներին բռնագրավման խնդրում, ավելացնում էր ՆԳՆ նախարարը, եթե դրանք համապատասխանում են իրականությանը, ապա պետք է նրան ենթարկել օրինական պատասխանատվության դատարանի միջոցով կամ կարգապահական կարգով⁵³²:

Քիչ թե շատ խելամիտ այլ մտեցումներ էլ կային, սակայն դրանք առանձնապես մեծ տոկոս չէին կազմում, որակ չէին ստեղծում: Եվ այնուհանդերձ: Որոշ տեղերում վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին գործամասերի կողմից բռնագրավումները կարգավորելու խնդրում: Գաղտնիք չի, և արդեն այդ մասին նաև բազմիցս գրվել է, որ Հայկական գործամասերի մեջ լավագույններից մեկը, գուցե և լավագույնը, որի մասին նույնիսկ խորհրդային գորահրամանատարներն են ընդգծել, դա Դրոյի կողմից գլխավորվող գորաջոկատներն են եղել: Վերոհիշյալ խնդրում ևս այն բացառություն չկազմեց: Հետաքրքիր է այս առումով Իրիջան-Ղարաքիլիսայի զինվորական օկրուգի պետ Դրոյի 1918 թվականի նոյեմբերի 26-ի հրամանը: Դրանում ասվում էր Հետևյալը. «Ի նկատի ունենալով Իրիջանի և մասնավորապես Ղարաքիլիսայի գավառների գյուղական բնակչության ծանր տնտեսական դրությունը և մթերքների, անասունի և անասնակերի բռնագրավման համակարգը կարգավորելու համար հրամայում եմ բոլոր գործամասերին միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի առանց գալառային և տեղամասային կոմիսարների թուլյություն և

⁵³¹ Նույն տեղում, Թ. 83:

⁵³² Նույն տեղում, Թ. 82:

գյուղական կոմիսարների գիտութեան բնակչութեան ոչինչ չբռնագրավի: Ռեկվիզիցիան պետք է իրականացվի զեմստովայի կամ վարչակազմի և գյուղական հասարակութեան ներկայացուցչի ներկայությամբ: Փողերը պետք է վճարվեն տեղում՝ առանց հապաղման»:⁵³³ Միաժամանակ Դրոն քաղաքացիական իշխանութեանն էր խնդրում էր աշակերտներին ցույց տալ գործարարներին իրենց վրա դրված պարտականութեան ներկայացման տեսանկյունից: Հայաստանի Տարածքի վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված իր գեկուցագրում էլքիմածնի գավառային կոմիսարը 1919թ. մարտի 13-ին գրում էր, որ գավառում բառիս ամենայն իմաստով սով է, 3-րդ և 4-րդ տեղամասերի բնակիչները սնվում են լեշով և խոտով, պոկելով կանաչը ցանքի, գումարած դրան տիֆի վարակը, որը մեծ զոհեր էր խլում: Գավառային կոմիսարը գտնում էր, որ կարգ ու կանոն չկա, սպաները ինքնակամ վերցնում էին բնակիչներից անասունը՝ առանց տեղական իշխանութեան թույլտվության:⁵³⁴ 1919թ. հոկտեմբերի 29-ին Ներքին Գործերի նախարարության վարչակազմի ու միլիցիայի բաժնի պետը հետևյալ բովանդակությամբ շրջաբերական է հղել գավառային բոլոր կոմիսարներին. «Դեպքերի մասին բոլոր գավառային կոմիսարների գեկույցից երևում է, որ կողոպուտներն ու ավազակութեանները գավառներում կրում են համաճարակային բնույթ: Դրա համար առաջարկում են կիրառել ամենավճռական միջոցները՝ գավառներում իրական Հանգստութեան և օրինական կարգ ու կանոնի հաստատման, ինչպես նաև ձեռնարկել բոլոր միջոցները ավազակության և կողոպուտի մեջ մեղավոր անձանց ձերբակալման համար»:⁵³⁵ Այդ նույն ժամանակահատվածում անընդհատ բազմաթիվ բողոքներ էին ստացվում, որոնցում դժգոհություններ էին արտահայտվում մասնավորապես գավառային իշխանութեանն էր և միլիցիայի հասցեին: Այս առումով շատ բնութագրական է Քարվանսարայի զեմստովայի վարչության նախագահի դիմումագիրը Ներքին գործերի նախարարին, որում մասնավորապես ասվում էր հետևյալը, որը կարելի է բնութագրական համարել գրեթե Հայաստանի ողջ տարածքի համար. «Ամեն օր գյուղացիները մեզ են դիմում բողոքներով՝ հասարակական անվտանգության նկատմամբ հսկողության բացարձակ բացակայության կապակցությամբ, բացահայտ կողոպուտների առիթով, որոնք կատարվում են այն խումբ անձանց միջոցով, որոնց ազգանունները գյուղացիներին լավ հայտնի են: Սակայն գանգատներ ներկա-

յացնողները բոլոր դեպքերում հրաժարվում են գրավոր ցուցմունքներ տալ, խնդրում չհրապարակել իրենց անուններն ու ազգանունները քննչական իշխանութեանն էր և նախօրոք հայտարարում, որ պաշտոնական հարցաքննության դեպքում իրենք կհրաժարվեն ասվածը հաստատելուց: Թալանը գավառում կրում է գանգավածային բնույթ, գյուղացիների ընկճվածությունը հասել է աներևակայելի չափերի: Կան անձինք, որոնք ունենին հինգ-վեց գլուխ եզ, իսկ հիմա չունեն ոչինչ: Թալանը մեր գավառում ընթանում է կազմակերպված: Այդ գործով զբաղված են մի քանի կազմակերպված մեծ խմբեր, որոնք թշնամություն են անում մեկը մյուսի դեմ և որոնցից յուրաքանչյուրը սարսափի մեջ է պահում գավառի բնակչությանը: Վստահություն չկա և իշխանութեանն էր նկատմամբ: Իշխանութեանն էր չեն պաշտպանում աշխատավոր գյուղացիության շահերը: Նրանք հովանավորում են թալանիչներին: Եվ սպանվելու սարսափը մարդկանց ստիպում է լռել: Գյուղացիները մեզ հարց են տալիս. ի՞նչ է մտածում այս կապակցությամբ կառավարությունը: Մտադիր է արդյոք նա բացահայտ կերպով կանգնել աշխատավոր գյուղացու կողմը: Ասում են, հին ռեժիմի օրոք երեք դաշնակցական ահ ու սարսափի մեջ էին պահում և գյուղական վարչակազմը, և՛ վնասակար տարրերին: Այժմ ողջ իշխանութեանը ժողովրդի կողմից հանձնված է իրենց ձեռքը: Եվ մի՞թե նրա համար, որպեսզի նրանք հովանավորեն ավազակությունները: Այդ կարծիքը իր հիմքում իրական հող ունի: Եվ յուրաքանչյուր ազնիվ հասարակական աշխատող ամոթ է զգում, որ չկան փաստարկներ, որոնցով կարելի է դա հերքել: Մենք ցանկություն չունենք չափազանցներ այս երևույթի նշանակությունը, որը նկարագրել ենք: Չափազանց սառնորեն դիտելով իրերի վիճակին, մենք պետք է ընդունենք, որ դրությունը բացարձակորեն ծանր է»:⁵³⁶

Անշուշտ, հետաքրքիր է ասել, որ փորձեր արվում էին իմաստավորելու այդ ժամանակաշրջանի խնդիրները, ուրվագծվում էին քայլեր այդ դժվարություններից երկիրը դուրս բերելու համար: Ներքին գործերի նախարարը ելույթ ունենալով Նախարարների խորհրդի 1919թ. փետրվարի 11-ի նիստում, փորձելով վերհանել ներքին դժվարությունների իրական պատճառները և արմատները. հետևյալն է արձանագրում. «Որ ներկա անկարգությունները ժամանակավոր բնույթ են կրում և անցողական ին: Դրանք գլխավորապես պայմանավորվում են սովով»:

⁵³³ Նույն տեղում, Թ. 89:

⁵³⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9- 201, ց. 1, գ. 135, Թ. 15:

⁵³⁵ Նույն տեղում, գ. 299, Թ. 30:

⁵³⁶ Տես՝ Ռ. Ավազյան, Հանցավորությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում (1918-1920թթ.), էջ 47-49, Տես նույնի՝ Հանցավորությունը Հայաստանում, էջ 24-25:

բնակչության մի մասը հանգիստ կերպով մեռնում է, իսկ մյուս ավելի անհանգիստ մասը անկարգություն է անում: Վերջինս խոշոր չափերի է հասնում բնականաբար գաղթականների մոտ. Գլխավորապես սովով է պայմանավորվում նաև զինվորների անկարգությունը: Այստեղ ամենից առաջ պիտի հիշել զանազան խմբերին: Ես հրահանգիլ իմ դրանց ցրիլ:»⁵³⁷

Իսկ ամենավատթար վիճակը ստեղծվել էր Ջանգիրասարի շրջանում, որը պարզապես ավազակային խմբերի մրցատեղի էր, իսկ մարդկանց մոտ ամբապնդվել էր անպատժելիության զգացումը: Իսկ այդ ամենին Հայաստանի Ներքին Գործերի Նախարարությունը ռեալ հակադրելու ոչինչ չուներ: Ինչպես վկայակոչում է Ներքին գործոց նախարարի օգնականը, միլիցիոներների թիվը թղթի վրա հասնում էր 5000-ի, իսկ իրականում այդ թվի կեսն էլ չկար: Դա բացատրվում էր նրանով, որ պետության տկարության, Ֆինանսական անկարողության հետևանքով շատերը պարզապես չէին էլ ցանկանում միլիցիոներ դառնալ, աշխատավարձը մինչև 1920 թվականի ապրիլի 1-ը կազմում էր ընդամենը 2500 ռուբլի, իսկ դրանից հետո էլ 5000 ռուբլի: Միլիցիոներներն իրենց ապահով չէին զգում, իսկ առավել ակտիվները դրանցից հենց իրենք էին զբաղվում ալան-թալանով, աջակցում էին և հանցակից էին գողերին:⁵³⁸

Բացի այն հանգամանքից, որ պետությունը ի վիճակի չէր լավ զինել և ֆինանսավորել միլիցիային, կար Ներքին գործերի աշխատանքին խանգարող ևս մի կարևոր հանգամանք: Այդ ժամանակաշրջանում Ներքին Գործերի Նախարարության մարմինների աշխատանքին, երկրում կարգ ու կանոնի հաստատմանը էականորեն խոչընդոտում էր նաև այն հատուկ լիազորների համակարգը, որոնք ողջ Հանրապետությունում քիթները խոթում էին իրենց չվերաբերող գործերի մեջ, զբաղվում էին մարդկանց բանտարկության և ազատ արձակման գործերով: Վերջին հաշվով, դա բարոյալքում էր միլիցիայի համակարգը, վարկաբեկում միլիցիոներների բարոյական դիմագիծը:

Կար ևս մի գործոն, որը ևս զգալի չափով խոչընդոտում էր միլիցիայի բնականոն աշխատանքին, որից և բողոքում էին առավել ձեռնհաս պաշտոնյաները: Խոսքը վերաբերում է այն հանգամանքին, որ նշված ժամանակաշրջանում Ներքին Գործերի Նախարարությունը հաճախ անհիմն կերպով կադրային համալրումներ էր ստանում՝ ելակետ ունենալով կուսակցական պատկանելությունը: Սա վտանգավոր և անհեռատես մոտեցում էր խնդրին, և կյանքում այն ունենում էր անցանկալի, աղետալի

հետևանքներ: Հաջորդ պատճառը, որը խոչընդոտում էր երկրում ներքին կարգ ու կանոնի հաստատմանը, այդ ուղղությամբ միլիցիայի աշխատանքին, դա երկրով մեկ սփռված (արդեն վերը նշված) այսպես կոչված «խմբերի» առկայությունն էր, որոնք ոչ մի իշխանություն չէին ճանաչում և օգտվում էին ամենաթուղությունից, իսկ դա վերջին հաշվով Հայկական պետականության թուլության, անկամության կարևորագույն պատճառներից էր: Դա ցայտուն երևում է մասնավորապես Արդարադատության և Ներքին Գործոց Նախարարությունների միջև 1918-20 թթ. նամակագրություններից, և միմյանց ուղղված պաշտոնագրերից, որոնցում պահանջվում էր «միջոցներ ձեռք առնել նրանց կողմից ոչ օրինական գործողությունների չթուլատրության և դրանցից յուրաքանչյուրի դեպքում քրեական գործի հարուցման մասին», որոնք զբաղվում էին «ձիերի, ֆուրածի և սննդեղենի անհարկի բռնագրավումներով»:⁵³⁹

Ե՛վ 1918, և՛ 1919, և՛ 1920 թվականներին մշտապես օրակարգի մեջ էին գտնվում և տենդագին ուղիներ էին որոնվում վճռելու համար այսպես կոչված «խմբերի» կողմից դրսևորվող կամայական, ավազակաբարո գործողությունների հիմնահարցը, որը Հնարավորություն կտար ուղիներ որոնելու և արդյունավետ միջոցներ գտնելու ստեղծված անարխիկ վիճակին վերջ դնելու, և զինվորականների կողմից դրսևորվող պաշտոնական չարաչահումների դեմն առնելու համար: Ներքին Գործերի Նախարարությունը հաճախակի հանդես էր գալիս այդ կնճուտ խնդրի կարգավորման և լուծման նախաձեռնողի դերում: 1920թ. մարտի 22-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է ՆԳ նախարարի զեկուցումը զինվորական մասերի պաշտոնյաների ապօրինի գործողությունների մասին և նրա առաջարկը՝ նշանակել հատուկ հանձնաժողով՝ այդ գործողությունները քննելու համար: Հենվելով դրա վրա, և համակողմանիորեն քննարկելով հարցը, Նախարարների խորհուրդը հավանություն է տալիս ներկայացված զեկուցագրին և հանձնարարում կազմելու մի հանձնաժողով Ներքին Գործերի, Զինվորական և Արդարադատության Նախարարությունների ներկայացուցիչներից այդ բոլոր ապօրինի գործողությունները քննելու համար:⁵⁴⁰

Այն, որ զանազան «մտուզերիստական խմբերը» անկանոն զինվորական մասերը իրենցից չարիք էին ներկայացնում և իրենց գոյությունը իսկ խրախուսում էին բոլոր տեսակի անպատասխանատու, ավազակաբարո խմբերի սանձարձակ գործողությունները, ինչպես նաև նպաստում էին այնպիսի արատա-

⁵³⁷ Տես՝ ՀԱԱ, Ծ. 9-198, ց. 1, գ. 15, Բ. 135:

⁵³⁸ Նույն տեղում, Ծ. 9-201, ց. 1, գ. 287, Բ. 5:

⁵³⁹ Նույն տեղում, գ. 504, Բ. 4-5:

⁵⁴⁰ Նույն տեղում, Ծ. 9-199, ց. 1, գ. 146, Բ. 49:

վոր երևույթների տարածմանը, ինչպիսիք էին դասալքութունը, կաշառակերութունը, գողութունները և պաշտոնական ու քրեական բնույթի զանազան զանցանքները և հանցագործութունները, վերջին հաշվով անհաստատ վիճակի մեջ դնելով ռազմաքաղաքական առևտուով առանց այն էլ ծանր կացութայն մեջ գտնվող երկրի ներքաղաքական կյանքը, ինչը փաստացիորեն ապացուցվում է արխիվային բազմաթիվ վկայակոչումներով: Իսկ բոլոր նրանք, ովքեր փորձեին կամ նույնիսկ համարձակվեին իրենց իսկ վստահված տեղամասերում կարգ ու կանոն հաստատել, հետևել օրինականության պահպանմանը, դրանք լավագույն դեպքում նշված խմբերի կողմից դիմադրութայն էին հանդիպում, որոնք սակայն հաճախակի էլ ավարտվում էին արյունալի բախումներով: Այդ մասին է ցայտունորեն վկայում անիշխանության վիճակը Կարսի մարզում 1919 թվականի աշնան ամիսներին: «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթը այդ կապակցությամբ գրում է, որ այն օրից, երբ Կարսի նահանգում զանազան խարդավանքների պատճառով վերացվեց զինվորական դրութայնը ու քաղաքացիական վարչակարգը նահանգի տերն ու տնօրենը դարձավ, այսպես կոչված «մատուցերիստները» իրենց կենտրոնատեղի ընտրելով և ամրանալով «Սերբիա» հյուրանոցում, սկսեցին իրենց «արդյունավետ ու բովանդակալից գործունեությունը»:⁵⁴¹ Այնուհետև նույն թերթը բառացիորեն գրում է հետևյալը. «այն ժամանակ, երբ որ մերկ ու սոված զորքը Կաղզվան-Կարաուրգան-Մերդենենկ-Արդահան Ֆրոնտների սառը սարալանջերում գերմարդկային ճիգեր է թափում իր հայրենիքի պատվի ու պրեստիժի համար, նույն ժամանակ, նույն զորքերից փախած ու հայ ժողովրդի արյամբ սնված այդ հերոսները Կարսում նստած՝ իրենց քեֆերով ականջ են խլացնում»:⁵⁴²

Արդեն ասվել է, որ այդ ժամանակաշրջանում բոլոր իշխանավորները չէին ավազակներ, այդ թվում և միլիցիայի բնագավառին պատկանող: Քաղաքացիական իշխանութունները, այդ թվում և միլիցիային փորձում էին զսպել այդ կարգի խմբերի, և նամանավանդ «մատուցերիստական» խմբերի կամայականութունները: Այսպես, վերոնշյալ թերթում նշվում է, որ այդ նույն քաղաքի կոմիսար Վարդանեսյանը, ինչպես պատկերավոր ձևով ասվում է, «հանուն արդարության և հայկական կառավարության պրեստիժի գործի անցավ ու իր կյանքը վտանգի ենթարկելով, բանտարկել տվեց նրանց մեծերից երկուսին»: Եվ սակայն վերջինս չկարողացավ նպատակին հասնել՝ վերջնականապես պատժել այդ հանցագործ տարրերին: Վերջիններս հակահար-

⁵⁴¹ Նույն տեղում, Թ. 9- 201, ց. 1, գ. 300, Թ. 109-110:
⁵⁴² Նույն տեղում, «Սոցիալիստ-հեղափոխական», № 30.29 . X.1919:

ձակման են անցնում, և հոկտեմբերի 7-ին, քաղաքի Ալեքսանդրյան փողոցի ամենաբանուկ տեղում (ինչպես մեր օրերում է կատարվում, օրը ցերեկով բոլորի աչքի առաջ, ցինիկաբար, լիովին արհամարհելով օրինական իշխանութուններին, ՆԳՆ-ին ու միլիցիային, օրինակներ ինչքան ասես կարելի է բերել, նշենք միայն, որ դրանցով լի է 1999թ. հոկտեմբերի 27-ից հետո ընկած ողջ ժամանակահատվածը - Վ.Վ.), օրը ցերեկով հարյուրավոր հասարակության առաջ, «նամարդորեն» մատուցելի 10 գնդակով սպանվում է կոմիսար Վարդանեսյանը իր պարտքի գիտակցության դիրքերում, և սպանողներից ոչ մեկն էլ չբանտարկվեց, այլ միայն նա, ով ստորագրել ու հաստատել էր սույն մահապատիժը:

Այս ամենը վկայում էր իշխանութունների և մասնավորապես պետական անվտանգության համակարգի ներքին թուլութայն, միլիցիայում ու Ներքին գործերի մարմիններում իշխող տիրաճեղակ բարքերի մասին, չնայած այս գործին, դատելով փաստերից, միջամտել է նաև Ներքին գործերի նախարարը, և Կարսի նահանգապետը: Սակայն ապարդյուն, առանց էական արդյունքների, քանզի ինչպես նշում էր Կարսի նահանգապետը, մարդկանց այդ հանցագործ մասը սպառազինված լինելով լավագույն զենքերով, Կարսի նահանգը դարձրել էին մի սարսափելի ահաբեկման օբյեկտ, որի դեմ վատ զինված և հոգեբանորեն, բարոյապես և տնտեսապես թույլ միլիցիան և ՆԳՆ մարմինները պարզապես ոչինչ չէին կարող անել, և պատրաստ չէին հակազդելու այդ խմբերի քայքայիչ ու անպատասխանատու գործողութուններին: Ինչպես նշվում է արևմտահայ գաղթականության ներկայացուցիչների 1919թ. ապրիլի 25-ի բողոքագրում՝ ուղղված պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը «ոստիկանութունը դժբախտաբար չի գտնվել իր կոչման բարձրության վրա և շատ անգամ ինքն ևս նույն անարխիան սաստկացնելու դերին մեջ կը գտնվի»:⁵⁴⁴ Բողոքագրում արձանագրվում էր պետական ապարատի սանձարձակ կամայականութունների ու երկրում տիրող ոստիկանական ուժերի մասին, մայրաքաղաքում տարածված գողութունների և ավազակութունների, անիշխանական վիճակի մասին:

Նման իրավիճակից դժգոհում էին Հայաստանի բոլոր գավառամասերում: Կարսի քաղաքացիական նահանգապետը Ներքին գործերի նախարարին ուղղված իր 1919թ. սեպտեմբերի 23-ի դիմումագրում դժգոհում էր, որ գաղափարական և գործին նվիրված աշխատողներ չկան, ավելացնելով, որ բոլոր պատկերացումները պետականության և հայրենասիրության մասին

⁵⁴³ Տես՝ ՀԱԱ, Թ. 9- 201, ց. 1, գ. 300, Թ. 110:
⁵⁴⁴ Նույն տեղում, Թ. 9- 404, ց. 1, գ. 18, Թ. 1:

պատվում են նյութական բնույթի հասկացությունների և ստացվող ռոճիկի ու նյութականի, հարստանալու շուրջ, գումարած դրան՝ մարդային բանտը իր 102 կալանավորներով և 65 միլիցիոններով: Իր այս գրույթյան մեջ նահանգապետը Ներքին Գործերի նախարարությունից խնդրում էր այս ամենի վրա բեռնել նախարարների խորհրդի ուշադրությունը:⁵⁴⁵

Միլիցիայում և Ներքին գործերի մարմիններում այդ ժամանակաշրջանում իշխող իրավիճակի պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար, հարկ է նՊՆ և միլիցիայի գործունեության պատմության ևս մի էջի անդրադառնալ, որը բավականին հետաքրքիր բովանդակային իմաստ ունի և բազմիմաստ խորհուրդ ունի իր մեջ: Հանրապետության համար աղետալի ժամանակաշրջանում, երբ արդեն համարյա հայկական բանակը անձնատուր էր եղել թուրքերի առաջ, և կնքվել էր ամոթալի զինադադար, 1920 թ. նոյեմբերի 8-ին անգամ Ներքին գործերի նախարարը Երևանի Արտակարգ դատարանին ուղղված գրույթյան մեջ ընդգծում էր, որ քաղաքական բնույթ կրող մի շարք անձինք, և առաջին հերթին որոշ պաշտոնյաներ թիկունքը քայքայելու համար ենթակա են Արտակարգ դատարանի: Եվ այդ առումով վերջինս մի շարք պաշտոնյաների մեղադրում է օրինական հանցանքի մեջ, որոնք Ալեքսանդրապոլի անկման ժամանակ լքել են իրենց պաշտոնները, թողել և հեռացել են քաղաքից: Այնուհետև Ներքին գործերի նախարարը ավելացնում էր, որ դրանք ձեռքազրկված են կառավարության կողմից և պետք է դատվեն: Գրույթյան վերջնամասում ասվում էր, որ որպեսզի նրանք երկար ժամանակ չզրկվեն իրենց ազատությունից առանց դատաքննության, ինքը խնդրում է շտապ կարգով նշանակել դատարանի կողմից երկու քննիչ՝ նրանց հարցաքննելու համար:⁵⁴⁶ Հետաքրքիր մոտեցում է, ուշադրության արժանի: Մի այլ օրինակ ևս: Երևանի շրջանային դատախազ Մալխազյանը իր գեկուցագրում՝ հասցեագրված Արդարադատության նախարարությանը, գրում էր, որ ոստիկանական աշխատանքը շատ թերի կողմեր ունի, որովհետև «միլիցիայի կազմը պատահական է, նրա պաշտոնատարները կանգնած չեն իրենց կոչման բարձրության վրա»⁵⁴⁷ և գալիս այն արդարացի եզրակացությանը, որ «ոչ մի հիշատակություն կուսակցական գործունեության մասին չպետք է առիթ ծառայի, որ մարդասպանության (ոչ քաղաքական) և հափշտակության համար դատապարտվածն ազատվի պատժից»:⁵⁴⁸ Դատախազը մի կարևոր նկատ

տառում էլ է արտահայտում, կապված այն հանգամանքի հետ, որ որոշ բանտարկյալներ, շահարկելով բանակի հարցը, այն օգտագործում էին պատժից ազատվելու համար. «Բանտում պատիժը կրելու փոխանակ՝ բանակի շարքերում ծառայելու ցանկությունը, որ հաճախ հայտնում են պատժապարտները, չի կարող հարգվել, քանի որ զորաբանակը հասարակության տականքների տեղը չի: Եվ քրեական գործերով դատապարտվածների ամեն մի դիմումը պարլամենտին ներում խնդրելու համար ոչ միայն անցանկալի է, այլ ուղղակի՝ անթույլատրելի»:⁵⁴⁹ Միանգամայն արդարացի գնահատական, որ զուրկ չէ հիմքերից և փաստարկվածությունից:

Առաջին Հանրապետության միլիցիայի՝ ոստիկանության համակարգը ստեղծվում էր երկուների ծանր ցավերով և կրում իր վրա ճակատագրի այն բոլոր հարվածները, որոնք պատմության զարգացման անկասելի և անողոք ներքին տրամաբանությունով պարտադրվում էին նրան:

⁵⁴⁵ Նույն տեղում, Ծ. 9-201, ց. 1, գ. 517, մաս III, թ. 265:

⁵⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 122, թ. 1:

⁵⁴⁷ Նույն տեղում, Ծ. 9-198, ց. 1, գ. 56, թ. 3-4:

⁵⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 4:

Չափազանց անիրական աշխարհաքաղաքական պայմաններում հուշակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը: Պետականությունը և այն խորհրդանշող կառույցները կերտումը ընթացավ տնտեսա-քաղաքական ծանրագույն իրավիճակում: Պատմաքաղաքական զարգացման փորձը վկայում է, որ ամեն մի պետության անքակտելի բաղկացուցիչն են կազմում այդ պետության գոյությունը, նրա ազգային-պետական անվտանգության ու նրա կողմից տարաբնույթ գործառնությունների իրականացման ապահովման երաշխավորողների դերում հանդես եկող կենսականորեն անհրաժեշտ այն ուղղաքաղաքական կառույցները, որոնք պետության զարգացման ներքին տրամաբանությամբ պարտադրվում են տվյալ հասարակությանը: Այնտեղ, որտեղ կա պետություն և քանի դեռ գոյություն ունի այդ կառույցը, կլինեն նաև հետախուզություն և հակահետախուզություն, միլիցիա (ոստիկանություն) և ներքին գործերի նախարարություն, բանակ և այլևայլ ուժային ստորաբաժանումներ: Բնականաբար էլ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետաքաղաքական գործընթացների հիմքում պետք է ընկած լինեն պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման ու գործունեության կազմակերպման գործընթացները: Այդ գործընթացների հետևանքով ծնվեցին անվտանգության համակարգի այն անհրաժեշտ կառույցները, որոնք ձևավորվեցին եղանակով Հայաստանի Հանրապետության և նրա պետական անվտանգության ապահովմանը նպատակաուղղված զանազան ծրագրերի մշակմանը և համապատասխան գործողությունների ձևավորմանը, փորձելով հայ ժողովուրդին որոշակի պատմական տարածքի վրա ապահովագրել այն բոլոր վտանգներից, որոնք սպառնում էին հարևան ոչ բարեկամ պետությունների կողմից և իրականացնել քայլեր, որոնք կհանգեցնեին Միացյալ, Անկախ Հայաստանի ստեղծման գաղափարների իրականացմանը, որն անհնարին կլինեք առանց համառ և տևական ձգտման ունենալու պետական անվտանգության հուսալի ազգային-քաղաքական համակարգ:

Մենագրությունը բերում է այն եզրահանգման, ըստ որի հնարավոր է, որ Առաջին Հանրապետությունը ձգտեր ունենալ այլևայլ ուժային-պաշտպանական և քաղաքական կառույցներ բանակ, խորհրդարան և այլն, սակայն կարիք չզգար հատուկ ծառայությունների, ներքին գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, դրանով իսկ արմատապես հերքելով տարիներ շարունակ իշխող այն թյուր պատկերացումները, թե իբր Առաջին Հանրապետությունը կազմակերպված պետություն էր եղել, որ այն կիսատ-պուատ, անլիարժեք պետու-

թյուն է եղել, և առհասարակ այդ ժամանակաշրջանի պետականությունը նսեմացնող բոլոր այն տեսակետները, որոնք հիմքում ընկած են ձևակերպումներ, որոնք առհասարակ պետությունը պատկերացնում են առանց այդ կարևորագույն հաստատությունների: Մենագրությունը ցույց է տալիս, որ Առաջին Հանրապետության պարագայում հաստատվեց պատմաքաղաքական այն ճշմարտությունը, որ պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման և գործունեության կազմակերպման անհրաժեշտությունը պարտադրվեց պետությանը զարգացման հատուկ օրենքների ներքին անկասելի տրամաբանությամբ: Հետևաբար, նոր ձևավորված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետաքաղաքական և ուղղակի համակարգի անբաժան մասերը դարձան ինչպես բանակը, այնպես էլ Ձինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքը կամ ասել է թե՛ հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումները, միլիցիան և այլն, որոնք ձևավորելիս փորձ առհասարակ չկար, այլ կար ընդամենը ուսուսական ցարական բանակի Արևմտահայաստանից ու Հարավային Կովկասից հեռացումից հետո մնացած սպայական կադրուժը, այդ բանակի բովով անցած և մարտական ուղիներում թրծված հայ զինվորականությունը, որը փորձում էր խարխափելով ու մաքառումների դժվարին ուղի հաղթահարելով՝ սեփական ոտքերի վրա կանգնել պահպանելով վեհ հերոսականությունը այն ազգային արժանապատվության ոգին, հստակ նպատակադրում ունենալով պաշտպանել ՀՀ ազգային-պետական անվտանգությունը նրա թշնամիներից և արտաքին ուժերի ոտնձգություններից, ինչպես նաև տարածաշրջանային տարբեր կատակիղմաներից և նպաստել հանրապետության առաջ կանգնած ազգային-քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը:

Հատուկ ծառայությունները՝ հետախուզությունը և հակահետախուզությունը այն կարևորագույն կառույցներն են, առանց որոնց անհնարին է պատկերացնել անկախ պետականության իրավիճակ, ինքնուրույնություն և լիարժեք արտաքին քաղաքականություն առհասարակ: Հատուկ ծառայությունները կազմել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ուղղաքաղաքական և պետական անվտանգության համակարգի անբաժան մասը: Հենց դրանով էր նաև Հայաստանը համարվում կազմակերպված պետություն: Հետազոտությունից պարզորոշ է դառնում, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները ստիպված էին կազմակերպական գործընթացներ ապրել աշխարհաքաղաքական մեկուսացման պայմաններում՝ հաղթահարելով ահուկ ֆինանսա-տնտեսական և կադ-

րային-տեխնիկական դժվարութիւններ, փոխարենը Հենվելով անտանտյան մեծ ու հզոր դաշնակիցների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Յոանսիայի և ԱՄՆ-ի օգնութեան խախուտ հույսի վրա, դեմ առ դեմ կանգնելով ադրբեջանա-վրացական և թուրք քեմալական-խորհրդային սինդրոմի առաջ: Առկա արխիվային փաստաթղթերից և այլ վավերագրերից ակնհայտ է, թե ինչպիսի կադրային գերխնդիրների հետ էին բախվում Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան հետախուզութիւնը և հակահետախուզութիւնը, որի ղեկավարներն իրենք իսկ անչափ երիտասարդ էին և սովորելու շատ բան ունեին: Այստեղից միանգամայն օրինաչափ էր, որ աշխարհաքաղաքական բարդ և խճճված ռազմաքաղաքական իրադրութիւնում ինչպիսի խրթին խնդիրների հետ էին բախվում հայկական հատուկ ծառայութիւնները՝ դեմ դիմաց ենելով շատ ավելի զորեղ ու կադրային, տնտեսական, ֆինանսական անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորութիւններ ու ռեսուրսներ իր մեջ պարփակող Թուրքիայի համանման կառույցների հետ, որն ավելացրած դրան՝ ուներ տեսանելի և անտեսանելի հզոր դաշնակիցներ: Արդյունքում՝ Հայաստանի ջախջախիչ պարտութիւնը 1920թ. սեպտեմբերի 23-ի սկսված թուրք-հայկական պատերազմում, որում հայկական հատուկ ծառայութիւնները չկարողացան քիչ թե շատ ռեալ հակադրվել թուրքական հատուկ ծառայութիւններին, որոնց թիկունքին զգացվում էր մեծ տերութիւնների ամենախիտ էլ ոչ հայաստան քայլերի կոպիտ շնչառութիւնը: Միաժամանակ պետք է հատուկ նշել, որ հայկական հետախուզական ծառայութիւնների գործունեութեան արդյունքները ոչ միշտ էին իրատեսորեն գնահատվում և հաշվի առնվում Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական-կուսակցական ղեկավար շրջանների կողմից, որոնց դիրքորոշումը դեպի Սևրյան երկրներն էր, ինչն էլ անշրջելի ազդեցութիւն թողեց տարածաշրջանում ընթացող աշխարհաքաղաքական գործընթացների և դրանց արդյունքների վրա: Ամփոփելով վերն ասվածը, կարելի է եզրահանգել, որ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութիւնն ունի անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորութիւններ (բոլոր առումներով, թեկուզև այստեղ էլ կան չլուծված խնդիրներ) ամենաբարձր մակարդակով կազմակերպելու և ուղղութիւն տալու Հայաստանի հատուկ ծառայութիւնների՝ հետախուզութեան և հակահետախուզութեան աշխատանքներին, Հենվելով Առաջին, ինչպես նաև Երկրորդ սոցիալիստական սովետական Հանրապետութեան ուսանելի պատմաքաղաքական փորձի վրա:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան գոյութեան տարիների ընթացքում ՀՀ գիւղատնտեսական նախարարութեան Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքը

Հենվելով տեղերից ստացված գործակալական տվյալների վրա՝ կազմել է տեղեկատվական բնույթի ահուհի Հարստութիւն իր մեջ պարփակող հետախուզական խիստ գաղտնի ծածկագրով (չիֆր) ամփոփագրեր, որոնք հնարավորութիւն էին տալիս ռազմաքաղաքական առումով հնարավորինս ամենաբազմակողմանի պատկերացումներն կազմելու տարածաշրջանում, Հայաստանի շուրջ գործող համաշխարհային հայտնի ու անհայտ ուժերի մասին, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական անց ու դարձի, հակառակորդի գործակալների ծավալած քայքայիչ գործունեութեան և այլնի մասին, որոնք հրամցվում էին հանրապետութեան ղեկավարութիւնը ի գիտութիւն և որպես ուղեցույց՝ համապատասխան պրակտիկ ու կանխարգելիչ գործողութիւնների իրականացման համար հակազդելով հակառակորդի ՀՀ պետական անվտանգութեան խախտմանը նպատակաուղղված գործողութիւններին և ձեռնարկել պատասխան քայլեր: Իր գոյութեան երկուս ու կես տարիների ընթացքում ՀՀ հետախուզական ծառայութիւնը ունեցել է չորս պետեր: Մենագրութիւնը բերեց այն եզրակացութեան, որ Առաջին Հանրապետութեան հետախուզական ծառայութեան իրավասութիւնների և հնարավորութիւնների շրջանակները չեն համապատասխանել դարամակարդակ պահանջներին, ոչ միայն այն պատճառով, որ այն ունենալու համար պետք էին փորձարկման երկար ու ձիգ տարիներ, այլև կադրային-քաղաքական լիցքի և որոշակի փորձի միանգամայն բացակայութեամբ, ինչպես նաև նրանով, որ այդ ժամանակաշրջանի իշխանութիւնները, մեր կարծիքով, այնքան մեծ տեղ չեն ցանկացել տալ այդ կառույցներին, կամ էլ չեն հասկացել դրանց կարևորութիւնը հայկական պետականութեան կյանքում, կամ էլ շատ խնդիրների լուծումը և իրենց սպասելիքները պայմանավորել են Սևրյան երկրներով, հլու-հնազանդ աշակերտի կեցվածք ընդունելով, կարծելով, որ դա կնպաստի կուտակված հիմնախնդիրների լուծմանը և մեծ տերութիւնները ըստ արժանվույն կզանհատեն իրենց հավատարմութիւնը դաշնակիցներին, ըստ այդմն էլ երբեմն էլ դազգահի մամլիչի տակ դնելով Ֆինանս-տնտեսական դժվարին պայմաններում գործող հայկական հետախուզական ծառայութեան կողմից դժվարութեամբ հայթայթված արժեքավոր տեղեկատվութիւնը տարբեր իրադրութիւնների ու քաղաքական անցուղարձի մասին: Այն, որ ՀՀ իշխանութիւնները 1918-1920թթ. կրավորական կեցվածք են ընդունել հետախուզութեան, նԳՆ ուժային ստորաբաժանումների և այլ կառույցների կազմակերպական խնդիրների լուծման բնագավառում, հատուկ ջանքեր չեն գործադրել այդ ուղղութեամբ զգալի ֆինանսական հատկացումներ կատարելու համար, այդ մասին են վկայում նաև այն համեստ գումարները, որոնք

հատկացվել են հետախուզական գործի, ինչպես նաև անվտանգութան համակարգի այլ մարմինների կազմակերպման համար, այն դեպքում, երբ դատելով արխիվային փաստաթղթերի տնտեսա-ֆինանսական հաշվետվություններից և այլևայլ հաշվարկներից, գանձան շատ ավելի ոչ առաջնային խնդիրների, տարբեր այցելությունների, ուղևորությունների, միջոցառումների, օտարերկրյա զինվորական-քաղաքական գործիչների հրպես հայ ժողովրդի բարեկամների պարգևատրելու համար հատկացվել են համեմատաբար մեծ գումարներ, ավելացրած դրան պետական-պաշտոնական դիրքի չարաշահման հետևանքով կազմակերպվող պետական գանձարանի կողոպուտները և ավազակաբարո խմբերի գործողությունները: Գուցե և հնարավորություն կար ավելի մեծ գումարային հատկացումներ կատարելու, եթե, իհարկե, պետության մեջ ավելի մեծ չափի կազմակերպվածություն լիներ, և նրա քաղաքական-ազգական առաջնորդները խորապես ըմբռնեին, որ ամեն մի պետության հիմքը նրա ուժային և հետախուզական կառույցներն են, այդ թվում նաև և բանակը, և ՆԳՆ ուժային մարմինները, այլ ոչ թե իրենց ողջ հույսերն ու սպասելիքները պայմանավորվածության, որոշակի կախվածության մեջ պահելին Սևրյան ու Ազգերի Լիգայի երկրների ռազմաքաղաքական ծրագրերի հետ: Ավելին, քանզի 1920թ. օգոստոսի 10-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում ընդհուպ մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական պատերազմի աղետալի օրերը իշխում էր Սևրով ծնված խանդավառության ոգին, այդպիսի իրավիճակում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության քաղաքական-կուսակցական ղեկավարությունը և կառավարությունը չկարողացան ունենալ անհրաժեշտ հեռատեսությունը և չըջահայացությունը իրատեսորեն ու ճկունորեն կողմնորոշվելու սրբնթացորեն, օր-օրի փոխվող աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների քառասային ընթացակարգում և ընդունել չըջահայաց, ոչ ժամանակավրեպ որոշումներ: Հենց այդ գործոններով էլ պայմանավորված հաճախ վերջիններս անտեսում էին հետախուզության ղեկավար մարմնի՝ ՀՀ Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի կողմից ներկայացրած տեղեկատվության մեջ պարունակվող արժեքավոր առաջարկները և հուշող խորհրդատվությունները՝ Սևրից հետո ստեղծված իրադրության մեջ կողմնորոշվելու և ըստ այդմ հնարավոր վտանգներից հայկական պետությունը ձեռքազատելու համար, փորձելով ըմբռնել, որ տվյալ իրադրությունում ինչպես այլընտրանք չունենր քեմալա-խորհրդային մեթոդները, այնպես էլ խորքային իմաստներով իր բացատրությունն ունենր Վիլսոնյան բարեկամների հրաժարումն Անտանտի գծով իրենց եղբայրակցից, հետևաբար նաև 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազ-

մում Ազգերի Լիգայի երկրների կողմից ակնկալվող օգնության մեթոդներ, և վերջապես, միանգամայն ըմբռնելի է դառնում սեփական հետախուզական ծառայության կարծիքը իրատեսորեն հաշվի առնելու կարողունակության բացակայությունը, ուրեմն Հայաստանի Հանրապետությանը, նրա քաղաքական առաջնորդներին մնում էր գլորվել Սևրի բարձրունքներից և ջարդուփշուր լինել, ինչը և տեղի ունեցավ: Բնականաբար, 1918-1920 թթ. ՀՀ կուսակցական-քաղաքական ղեկավարների կողմից էպպես նսեմացվել է ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի դերն ու նշանակությունը, որը զգալի չափով պայմանավորված էր վերնշված գործոններով: Հետևաբար, Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի գործունեության դիմազրկումը և նրա կողմից ներկայացրած արժեքավոր տեղեկատվության հետ լիարժեքորեն հաշվի չնստելը պայմանավորված էին մի կողմից՝ կառավարող կուսակցության՝ Հ.Հ. Դաշնակցության ներսում իշխող անառողջ տրամադրություններով, իսկ մյուս կողմից՝ պատմաքաղաքական իրադարձությունների այն իրատեսական ու օբյեկտիվ գործընթացներով, որոնց մեջ հայտնվել էր Հայաստանի Հանրապետությունը այդ պատմական իրողություններով հարուստ և հակասական ժամանակաշրջանում: Հետևապես, հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայություններ, ՆԳՆ իրավապահ ուժային մարմինների պատմության էական պատմաճանաչողական դասերից մեկն իրավամբ պետք է այն համարել, որ հետախուզության ու հակահետախուզության, ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային կառույցների դերի ամեն մի նսեմացում առաջ է բերում պետականության դերի նվազեցման մասին պատկերացումների նենգափոխում՝ դրա բոլոր բացասական հետևանքներով: Առաջին հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակների՝ հետախուզության և հակահետախուզության, ներքին գործերի նախարարության, միլիցիայի փորձի հետևողական ու անբողջական հետազոտությունը մեզ բերում է այն եզրահանգման, որ ներկայիս քաղաքական-սահմանադրական փոփոխությունների ընթացքում, որոնք շատ դեպքերում միանգամայն անտեղի դիտվում են որպես վերափոխումներ, նախընտրելի ու նպատակահարմար էր ոչ թե անցումը Ազգային Անվտանգության նախարարությունից դեպի Ազգային Անվտանգության ծառայությանը, կամ էլ ներքին Գործերի նախարարությունից Հայաստանի Ոստիկանության կառույցին և այլն, որը հանգեցնում է հայկական պետականության, և առհասարակ պետության դերի մասին գաղափարի նսեմացմանը, որն էլ իր հերթին տանում է երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ինք-

նուրույնության անկմանը և նկատելի որակական ոչ ցանկալի փոփոխությունների, դրա բովանդակության գորչացմանը, և վերջին հաշվով՝ պետական անվտանգության համակարգի և նրա դրսևորման զգալի թուլությունը, եթե ոչ՝ գրեթե կործանմանը, այլ՝ հակադարձ՝ վերընթաց բնույթի գործընթացներին: Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն ստորաբաժանման դերի նսեմացումը ներկայիս գործընթացների պայմաններում զգալի չափով թուլացնում է Հայկական պետականության հիմքերը, քայքայում դրանք, խարխուլում նրա դերը Հասարակական-քաղաքական արդի գործընթացներում և ազգապահպանիչ քաղաքականությունում:

Այս առումով կարևորվում է նաև մասնավորապես Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության մեկ այլ օղակի՝ ՆԳՆ-ի և միլիցիայի դերի նորովի համակողմանի բացահայտումը, որը ևս բացառապես չուսումնասիրված հիմնախնդիրներից է: Ակնհայտ է, որ 1918-1920 թվականներին Հայկական միլիցիան և ընդհանրապես Ներքին Գործերի Նախարարությունը ստեղծվում էին նույնչափ դժվարին տնտեսական-քաղաքական և սոցիալական լարված պայմաններում, ավելացրած դրան՝ աշխարհաքաղաքական մեկուսացված և խճճված իրավիճակը Հայաստանի շուրջ: Դժվար էր միլիցիա, և այն էլ օրինապաշտ ու ժողովրդին ծառայող միլիցիա և Ներքին գործերի մարմիններ ստեղծել այնպիսի մի երկրում, ուր կային Հարյուր Հազարավոր սովալյուզի գաղթականներ, մահմեդական գրեթե կեսմիլիոնանոց սուլթ և Հայաստանի ու նրա իշխանությունների նկատմամբ ոչ լոյալ տրամադրված զանգված և այլն: Ակնհայտ է, որ տնտեսական աճավոր քայքայվածության և պետական իշխանության մարմինների ստեղծման ոչ միանշանակ գործընթացների պայմաններում դժվար էր գտնել թե՛ անհրաժեշտ կադրերը, որոնք գրեթե չկային, և թե՛ Փինանսական միջոցներ, որոնք շատ կարևոր գործոններ են գործուն և պետականամետ գործելակերպ ունեցող միլիցիա, և առհասարակ Ներքին գործերի մարմիններ ստեղծելու համար: Ընդ որում, այդ գործընթացների ընթացքում անհրաժեշտ էր հաղթահարել պետությունից դուրս գտնվող կամ պետության մեջ պետություն դառնալու ու ինքնուրույն լինելու ձգտում ունեցող որոշ ապապետական ուժերի, և մասնավորապես այսպես կոչված «խուճաբների» ավազակաբարո տրամադրությունները, որոնց համար Հայաստանի դժվարությունները անընդունելի էին, իսկ երկիրը՝ իրենց «Հայրական ոտչինան» էր, ուր կարելի էր ամեն ինչ, ինչ խելքներին փչի, ընդհուպ մինչև մուսուլման միջնադարը հիշեցնող խոշտանգման ինկվիզիցիոն մեթոդների կիրառումը այլախոհության դրսևորում ցուցաբերող կամ իրենց բռի, հոռի ձգտումներին ենթարկվելու ցանկություն

չունեցող բնակչության խմբերի կամ պարզապես առանձին անհատների վրա: Երկրի ներքին խճճված, տնտեսա-քաղաքական ծանր վիճակը, որը նաև դրսի որոշ գորչ ուժերի կողմից խորացվում էր, էլ ավելի էր բարդացնում ուժային այս անհրաժեշտ և կարևորագույն պետական կառույցների ստեղծումը: Անշուշտ, չի կարելի շրջանցել և այնպիսի կարևոր գործոն, ինչպիսին մարդկային գործոնն է, որը Մ. Խորենացու նշանավոր «Հայոց պատմության» հայտնի «Ողբ»-ի ժամանակներից հետո շատ քիչ էր որակական փոփոխության ենթարկվել, և ըստ էության նաև պետականամետ մտածողության բացակայության պայմաններում, հնարավորություն էր ձեռք բերել 1918-20թթ. իրականության մեջ և սովի սցենարներով պայմանավորված դժվարին պայմաններում դրսևորելու նաև իր բոլոր բացասական հատկությունները, ինչպես նաև այն ամենը, որոնք մնացել էին մոնղոլ-թաթարական, չինգիսխանական և լենկթեմուրյան ժամանակներից որպես ժառանգություն, քանզի խորշակաբեր ու աղետալից քայքայվածներն անցել էին Հայ ժողովրդի վրայով և մարդկանց գիտակցության մեջ արմատներ գցել, որը չէր մնացել միայն որպես հիշողություն, այլև սովորություն, բնավորության գծերի ձևով արմատավորված երևույթ էր դարձել՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ: Հետևաբար, և՛ միլիցիան, և՛ Ներքին Գործերի Նախարարության ողջ Համակարգն այդ տարիներին փորձեցին, սակայն չկարողացան արդյունավետորեն հակազդել զանազան մատուցելիստական և այլ տեսակի խմբերի կամայականություններին և սանձարձակություններին, չկարողացան արմատական լուծում տալ նաև դասալքության խնդիրներին՝ իրենց իրավասություններով վերաբերող խնդիրների կատարման տեսանկյունից:

Ամփոփելով, կարելի է եզրահանգել, որ Առաջին Հանրապետության Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքի կամ ծառայության, ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, բանակի ու առհասարակ պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման նկատմամբ ՀՀ կառավարության ու կուսակցությունների դիրքորոշման փորձի ուսումնասիրությունը մեզ հուշում է, որ անկախ պետականության ներկա գործընթացների ուղին բռնած Երրորդ Հանրապետության համար պետք է նախընտրելի դառնան ուժեղ պետականության ատրիբուտները՝ անվտանգության մարմինների դերի ուժեղացումը պետություն մեջ, որոնք նրա իրական առաջընթացի և միջազգային ասպարեզում նրա դերի բարձրացումը պայմանավորող կարևոր երաշխիքներից են: Դա ամենևին էլ Հակասության մեջ չի գտնվում ներկայիս գլոբալիստական բնույթի փոփոխությունների հետ, երբ որ կեղծ փաստարկումներ են բերվում այն մասին, որ իբր թե պետք է ջարդել «Միասնական Երո-

պայի» կամ այլ նմանատիպ միասնական կառույցների մեջ չտեղավորվող ազգային անձուկ անջրպետները, հետևապես կարիք է կա ունենալու ուժեղ անվտանգութային համակարգ, կամ էլ ներքին գործերի նախարարություն, կամ էլ ժամանակակից հզոր ազգային բանակ, դա փոքր պետությունների փոխարեն կարող են ունենալ մեծ տերությունները, որն, իհարկե, պատմաքաղաքական, պետականության զարգացման գործընթացների բուն էություն, մեղմ ասած, կուպիտ աղավաղում է, նենգափոխում այլ հատկություններով, որոնց նպատակն է՝ դիմացիոնին համոզել երկրորդական պետականություն լինելու գաղափարի հետ: Հետևապես, պետք է վերականգնել պետական անվտանգության մարմինների, ներքին գործերի նախարարության և այլ կարևոր կառույցների դիրքերը հայկական պետականության ներկա գործընթացներում, այլ ոչ թե ճամարտակել ասենք նախագահի իշխանության սահմանափակման և Ազգային ժողովի լիազորությունների նկատելի ընդարձակման մասին, որը վերն ասված օրինակների հետ միասին, թույլ պետականություն օրինակ է, ինչն անհարիր է հայ ժողովրդի իրական ազգային պատմաքաղաքական իրավիճակի ու ձգտումների հետ:

Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, ինչպես նաև հայկական ազգային բանակի որպես պետական անվտանգության ամբողջական համակարգի հիմնական օղակների գործունեության պատմաքաղաքական վերլուծությունը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ դրանք եղել են ոչ թե սոսկ պրիմիտիվ իմաստով հասկանալի սաղմնային վիճակում գտնվող կառույցներ, ինչպես դա երբեմն պարզունակ կերպով ընկալում են, այլ հանդիսացել են բարձր կազմակերպվածության և ռազմաքաղաքական համակարգում ուժեղ դիրքերի ձգտող անվտանգության համակարգի իրական, զարգացող և գործնական ստորաբաժանումներ: Դրանք, անշուշտ, այնքան էլ շատ բարձր պրոֆեսիոնալներ չէին, քանզի պակասում էր պետականության երկարատև գոյությանը պայմանավորված և ըստ այդմ ձեռք բերվող դարավոր փորձի սակավությունը: Բացի այդ, այդ ժամանակաշրջանում պատմական զանազան հանգամանքները, ռազմաքաղաքական գոյություն ունեցող իրադրությունը, իրադարձությունների ու դեպքերի գլխապտույտ արագությունը ընթացող զարգացումները հնարավորություն չտվեցին այդ կարևորագույն ուժային կառույցներին հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումներին, միլիցիային, բանակային տարաբնույթ կառույցներին քիչ թե շատ բնականոն, ավելի հարմարավետ ու տանելի պայմաններում ձևավորվելու և դրսևորվելու որպես իսկական ուժեղ պետականություն: ՀՀ կառավարության և խորհրդարանի, ՆԳՆ և ռազմական նախարարությունների կողմից ընդունված որոշումներն ու օրենքները որոշակի իմաստով քիչ թե շատ հաջող փորձեր ու ձգտումներ էին ավարտուն և լիարժեք անվտանգություն և արժանապատիվ հարգանքը անվտանգության մարմինների նկատմամբ: Ակներև է, որ կար պետականության փորձի, պետական մտածողության ու քաղաքական կուլտուրայի զգալի պակաս ինչպես պետական իշխանությունների, այնպես էլ հասարակության և կուսակցությունների տարբեր շերտերի կողմից:

Այդուհանդերձ, այս բոլոր թերություններով, բացթողումներով և սխալներով հանդերձ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության մարմինները՝ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումները, միլիցիան և այլ կառույցներ պետականությանը հատուկ դրսևորումներ էին, և բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ դրանք որոշակի իմաստով կազմակերպված կառույցներ էին, այնքանով ինչքանով, որ ընդհանուր առմամբ Հայաստանի 1918-1920 թվականների Հանրապետությունը հանդիսանում էր կազմակերպված պետականություն:

Ուսումնասիրության արդյունքներով եկել ենք այն եզրակացության, որ իր առանձին թերություններով ու անխուսափելի բացթողումներով հանդերձ, ՀՀ պետական անվտանգության համակարգը (հետախուզություն և հակահետախուզություն, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումներ, միլիցիա ոստիկանություն) կայացած համակարգ էր՝ պետականությանը հատուկ անկապտելի բոլոր կարևոր հատկանիշներով: Թե՛ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանումը՝ այսինքն՝ հայկական հետախուզական ծառայությունը, թե՛ ՆԳՆ ուժային կառույցները, միլիցիան, և մի շարք այլ կարևոր կառույցներ կազմակերպական-քաղաքական տեսանկյունից անցան անհրաժեշտ բոլոր գործընթացների հիմնական ուղիներով: Սկզբնական փուլում, որն ընդգրկում է 1918թ. անկախության հռչակումից մինչև 1919թ. հունվարին Միացյալ, Ազատ և Անկախ Հայաստանի հռչակումը, այդ կառույցները անցնում էին կազմակերպական-քաղաքական գործընթացների ամենաբարդագույն էտապը՝ սկսելով զրոյից, անհրաժեշտ փորձի կուտակման ցայտնոտային փուլ ապրելով և հերոսական ջանքերով ձգտելով պետական անվտանգության այդ ստորաբաժանումներին հատուկ գործունեություն ծավալել արդեն 1919թ. սկզբներին: 1919թ. հունվարից հետո ընկած ժամա-

նակահատվածում՝ մինչև 1920թ. օգոստոսյան Սևրյան խանդավառության և սեպտեմբերի 23-ին սկսված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար աղետալի թուրք-հայկական պատերազմը այդ ուժային կառույցները ապրեցին որոշակի հույսերով, վարդապետ ծրագրեր մշակելով և փորձելով դրանք իրականացնել պրակտիկ կյանքում՝ ակնկալիքներով, անշուշտ, իրենց գործունեությունում ստանալու բարեկամ մեծ տերությունների թե՛ բարոյական, թե՛ ռազմաքաղաքական աջակցությունը, վերջապես՝ 1920թ. վերջնամասը, որտեղ պետական անվտանգության այդ մարմիններին սպասում էին ոչ պատահական անհաջողություններ և փլուզումներ, այդ թվում պետականության խորհրդանիշ հանդիսացող բոլոր տեսակի կառույցների՝ թե՛ բանակի, թե՛ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, և թե՛ ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների ու հայկական միլիցիայի: Ընդ որում, հարկ է առանձնահատուկ նաև նշել, որ ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի, և առանձին ստորաբաժանումների փլուզման-լուծարման գլխավոր պատճառները պետք է որոնել առաջին հերթին աշխարհաքաղաքական արտաքին բնույթի գործոնների մեջ, և վերջում արդեն ներքին պայմաններում, որոնք ևս կարևոր հանգամանքներ էին, սակայն վճռորոշ չէին: Այդուհանդերձ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և նրա բաղկացուցիչների՝ թե՛ հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության, թե՛ ՆԳՆ ուժային և այլ կառույցների մաքառումներով ու հերոսականությամբ դասառատ փորձը միանգամայն օգտակար և ուսանելի է հենց այսօրվա պետաքաղաքական, հայկական պետականության ամրակայման և զարգացման գործընթացների տեսանկյունից:

ВАНИК ГРАНТОВИЧ ВИРАБЯН

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ
БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
(1918-1920 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

Спецслужбы - разведка и контрразведка - это те важнейшие структуры, без которых невозможно представить независимую государственность, самостоятельность и всеобъемлющую внешнюю политику вообще. Спецслужбы составляли неотъемлемую часть военно-политической и государственной системы безопасности Первой Республики Армения. Тем самым объясняется, что Армения являлся состоявшимся государством.

Еще в августе 1918 г. правительство выделило первые скромные финансовые средств для организации разведывательной и контрразведывательной службы Первой Республики Армения, которое завершилось созданием в апреле 1919 г. в Главном штабе Военного Министерства отдельного Разведывательного и контрразведывательного отделения. В результате, в 1918-1920 гг. Разведывательная служба РА Главного Штаба Военного Министерства предприняло немало усилий в деле приостановления вражеских происков против армянского государства, его национальной безопасности.

Из анализа исследованного материала становится ясно, что спецслужбы Первой Республики Армении вынуждены были пройти организационный процесс в условиях геополитического изолирования, преодолевая огромные финансово-экономические и кадрово-технические трудности и сложности, взамен "опираясь" на шаткую надежду помощи со стороны антантовских великих и могучих союзников в лице Великобритании, Франции, США, стоя перед синдромом азербайджано-грузинского и кемало-турецко-советского альянса.

Из существующих архивных и иных документов очевидно, с каким кадровыми сверхзадачами сталкивались разведка и контрразведка Первой Республики Армении, чьи руководители были очень молодыми, им было чему научиться. Отсюда совершенно

закономерно, с какими трудностями сталкивались армянские спецслужбы в сложной геополитической и запутанной военно-политической ситуации, находясь лицом к лицу с Турцией, имевшей большие кадровые, экономические, финансовые возможности и ресурсы, а также зримых и незримых сильных союзников. В результате имело место катастрофическое поражение Армении в турецко-армянской войне в сентябре-декабре 1920 года, в которой армянские спецслужбы не смогли (да и не имели более или менее реальных возможностей) противостоять турецким спецслужбам, за спинами которых чувствовалось грубое дыхание на самом деле не так уж и проармянских действий великих "союзников". Одновременно, необходимо отметить, что результаты деятельности служб армянской разведки не всегда в действительности реально оценивались и учитывались руководящими политико-партийными правительственными кругами Армении, позиция которых была сориентирована в сторону Севрских стран, что оставило необратимое воздействие на все идущие в регионе геополитические процессы и на их результаты. Подытоживая вышесказанное, можно заключить, что Третья Армянская Республика имеет несравненно более весомые возможности (во всех аспектах, хотя и здесь есть свои нерешенные проблемы) в деле организации и выборе пути на самом высоком уровне работ армянских спецслужб-разведки и контрразведки, опираясь при этом на поучительный опыт как Первой, а также Второй социалистической (советской) Республики.

Подытоживая вышесказанное, можно прийти к конкретным и определенным заключениям. Очевидно, что в 1918-1920 годы Армянская милиция, и, вообще, Министерство Внутренних Дел создавались в таких же сложных экономико-политических и социально-напряженных условиях, как и Армянская Армия со всеми ее вспомогательными частями, разведывательная служба РА, и другие государственные структуры, плюс к этому-изолированное и запутанное геополитическое состояние вокруг Армении. Сложно было создавать милицию, и ту законопослушную, законопреданную и, служившую народу, милицию и органы внутренних дел в такой стране, где было сотни тысяч голодных беженцев, темную и не лояльную в отношении Армении и ее властей почти полумиллионную магометанскую «лавину». Очевидно, что в условиях страшной экономической разрухи и неоднозначности процессов создания государственной системы безо-

пасности, сложно было найти нужные кадры, которые почти что не существовали, и те финансовые средства, которые очень важны и для создания государственным образом мыслящей милиции, и, вообще, органов внутренних дел. При этом, во время этих процессов необходимо было преодолеть стремления некоторых огосударственных сил, стремившихся стоять во вне государства или стать государством в государстве, самостоятельной силой, и в частности, разбойничьи настроения так называемых «хумбов», для которых трудности Армении были не понимаемы, а сама страна-их собственная «отцовская вотчина», где можно все делать, что в голову придет, вплоть до применения напоминающего мрачное средневековое инквизиционных методов пыток в отношении проявляющихся инокомыслие или не хотевших подчиняться им групп населения или просто отдельных личностей. Запутанное внутреннее и тяжелое экономическое состояние страны, которое усугублялось действиями сил извне, еще более осложняло создание этих нужных и очень важных государственных силовых структур, национально-государственной системы безопасности. Очевидно, что нельзя форсировать и такой фактор, как человеческий фактор, который после времен знаменитого «Вохба» известной «Истории Армении» М. Хоренаци мало что подверглось качественным изменениям и по сути дела в условиях отсутствия государства и государственного мышления и поведения, приобрел возможность в сложных условиях того времени и обусловленные сценариями голода и разрухи 1918-20 гг. выражать также свои все негативные качества, и все то, что остались нам в наследство с чингизхановских и лентимуровских времен, поскольку эти несущие беду волны прошли над армянским народом и пустили корни в сознании людей, оставшись как слой памяти, как форма привычек, черты ставшие окрепнувшим явлением со всеми своими последствиями.

В результате, и милиция, и все структуры Министерства Внутренних Дел в эти годы сделали попытку, но не смогли эффективно, с ощутимыми результатами противостоять своевольничанью и бесчинству различных маузеристских и иных групп, не смогли дать коренное решение проблемам дезертирства с точки зрения проблем, касающихся их компетенции относительно разрешения вопросов государственной безопасности.

THE CREATION AND ACTIVITY OF THE STATE SECURITY SYSTEM OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA (1918-1920)

RESUME

Special Facilities - Investigation and Contra - investigation are those principal structures without which it is impossible to imagine an independent nation condition, independence itself and complete external policy at all. Special Facilities appeared to be an integral part of military and political, State Security system of the First Republic of Armenia. And by means of that Armenia was also considered an organized country.

In August, 1918, the Government ear-marked the first modest financial means for organizing the Intelligence and Counter-intelligence Service in the first Republic of Armenia, which was over formation in April 1919, in the Main Headquarters of the Military Ministry of a separate Intelligence and Counter-intelligence Section. As a result, in 1918-1920 the RA Intelligence Service of the Headquarters of the Military Ministry made numerous efforts to halt the hostile intrigues against the Armenian State.

After the research, it becomes clear that the Special Facilities of the First Republic of Armenia had to pass through the reformation period in the condition of geo- and political isolation, overcoming tremendous financial, economic, staff and technical difficulties, instead of the passive hope for the assistance of such great and powerful federations of Ant-anta as Great Britain, France, The USA, facing Azerbaijan, Georgian and Turkish Kemal-Soviet syndrome. According to the grand archival documentation and other sources, it is obvious, what kind of super problematic staff problems faced the Investigation and contra-investigation Facilities of the First Republic of Armenia being too young itself and having a lot of things to learn. As a matter of fact, being in compound political and tangled military situation Armenian Special Facilities faced Turkey which was more powerful, had an incomparable advanced staff, economic and financial possibilities and, in addition was supported by visible and invisible powerful allies. As a result, a complete defeat of Armenia in 1920 (September-December) in the Turkish-Armenian war, when Armenian Special Facilities weren't able to oppose, more or less really, to Turkish Special Facilities, as behind them there was a rude breath of authority none-promoted to the Armenian side. At the same time, it should be mentioned that the activity of Armenian Investigation Facilities was not really appreciated and taken into consideration by the political party authorities of the Republic of Armenia, as their course was to the Sevr's countries and that position influenced on the geopolitical actions taking place in the region and their results.

Summarizing all above-mentioned we can come to conclusion that the Third Republic of Armenia has got already incomparably more capacities (in all the features, although there

are also unsolved issues) to arrange and direct the workshop of investigation and contra-investigation Facilities of Armenia putting into practice the historical and political experience of the First as well as the Second Socialist (Soviet) Republic.

Considering the above mentioned, it's possible to draw concrete and certain conclusions. It's evident, that throughout 1918-1920 the Armenian Police and, generally the Ministry of Internal Affairs, Special Facilities were being created in as difficult economic-politically and socially stressed conditions, as the Armenian army was-along with its all auxiliary parts and other state institutions, as well as the separate and complicated geographic-political situation round Armenia. It was difficult to form police, and especially legal and nation-serving police and organs of Internal Affairs in such a country, where there were hundreds of thousands poverty-stricken migrants, a dark mass of over a half a million Mahometans, who were disloyally disposed to Armenia and its authorities and so on. Apparently it was difficult to find both the necessary staff which almost didn't exist, and financial means, which are very important factors to create active police and generally organs of Internal Affairs with state-trending functions in conditions of terribly destroyed economic and improper processes for forming organs of state authorities. By the way, during those processes it was necessary to surmount certain non-state forces and particularly the bandit disposals of so-called "groups" being located away from the state or having ambitions to become a state within a state and to be self-reliable for which Armenia's difficulties were incomprehensible, and the country was their "native-residence" where everything was possible to do, including the appliance of the inquisition methods of beating, reminding of the gloomy Middle Ages, in relation to population groups or simply separate individuals, having other thoughts or not being willing to obey their vulgar ambitions. The internal complicated, economic-political complex situation, which was also deepened by the other forces, made the creation of these necessary and important state institutions more complex. Certainly, we may not pass by such an important factor, as the human factor is, which had been changed a little in quality after the times of the famous "Grief" from the remarkable "Armenian history" by M. Khorenatsy, and in fact, had also gained an opportunity by the reality of 1918-1920 ss in absence of the state-trending looks, to express all its negative attributes in difficult conditions reasoned by the scenes of hunger, as well as everything that had remained as an inheritance from the Mongol-Tartarian, Chingizkhanian and Lenktemourian times because those disastrous waves had passed away on the Armenian nation and drown roots into the consciousness of the people, which had remained not only as a remembrance but it had also become a phenomenon featured in the form of customs and characters, with all of its consequences.

Therefore, both the police and the whole system of the Ministry of Internal Affairs tried in those years, but they couldn't resist effectively the derangements and disorders of various "mouseristic" and other groups, give a rooted solution to the problems of army leaving concerning their authority on the point of performance as well.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՀ Կառավարության գործունեությունը պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման բնագավառում 1918-1920թթ. 21

1. Հետախուզական ծառայության կայացման ուղղությամբ գործընթացները: ՀՀ կառավարության, զինվորական ղեկապետության և արտաքին գործերի նախարարության համագործակցությունը Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծման ու գործունեության ուղղորդման բնագավառում 21

2. ՀՀ կառավարության ֆինանսա-տնտեսական միջոցառումները Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի աշխատանքների կազմակերպման բնագավառում 43

3. Հայկական Հետախուզական ծառայության կազմը: ՀՀ կառավարության գործունեությունը կազմային հիմնախնդիրների լուծման համար 59

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայկական Հետախուզական ծառայության գործունեությունը 1918-1920 թթ. 95

1. Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը ադրբեջանական գործակալների սադրանքների կանխման ուղղությամբ Հայաստանում: Խան-Թեքինսկու դավադրության մերկացումը 95

2. Հետախուզական բաժանմունքի ձեռնարկած միջոցառումները Թուրքիայի և այլ երկրների կողմից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ սադրիչ գործողությունների կանխարգելման ուղղությամբ 112

3. Օտարերկրյա գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեության կասեցումը: Անտոն Մարոկոստի գործը 182

Պետական անվտանգության համակարգի ձևավորումը: ՀՀ կառավարության ձեռնարկած քայլերը Ներքին գործերի նախարարության, միլիցիայի ստեղծման ուղղությամբ 1918-1920թթ.: 197

1. ՀՀ միլիցիայի, Ներքին գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների ստեղծումը 197

2. Ներքին գործերի նախարարության մարմինների պայքարը դասալքության դեմ 220

3. ՆԳՆ, միլիցիայի գործունեությունը երկրում օրինականության հաստատման, ներքին անվտանգության հիմնախնդիրների լուծման բնագավառում 246

ԵԶՐԱՓՈՒԿՈՒՄ 270

PEZIOME 281

RESUME 284

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 286

ՎԻՐԱԲՅԱՆ ՎԱՆԻԿ ՉՐԱՆՏԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՍԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918-1920 թթ.)

ВИРАБЯН ВАНИК ГРАНТОВИЧ
СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ (1918-1920 ГГ.)

VIRABYAN VANIK HRANT
THE CREATION AND ACTIVITY OF THE STATE SECURITY
SYSTEM OF THE REPUBLIC OF ARMENIA (1918-1920)

Հրատարակչության տնօրեն՝
Համակարգչային շարվածքը
Ձևավորումը՝

Ռ. Սահակյան
Կ. Պ. Ներսիսյան
Ա. Բոյախյանի

Ստորագրված է տպագրության 10.08. 2006: Չափսը՝ 60 x 84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տառատեսակը՝ «Grqee Nor»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
18 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 300:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

Խրատարակչությունում
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru